

ИСА КАПАЕВ

ҚОҢП ТОПЛАМАЛЫ ШЫҒАРМА

ИСА КАПАЕВ

КОЫП ТОПЛАМАЛЫ
ШЫҒАРМА

ИСА КАПАЕВ

*Кобн топламалы
шыгарма*

МОСКВА
«ГОЛОС-ПРЕСС»
2014

ИСА КАПАЕВ

*Повесть-эссе,
лирикалы хабарлар,
миниатюралар,
ятлавлар*

МОСКВА
«ГОЛОС-ПРЕСС»
2014

Оформление и компьютерный дизайн

А. Я. Алимовой

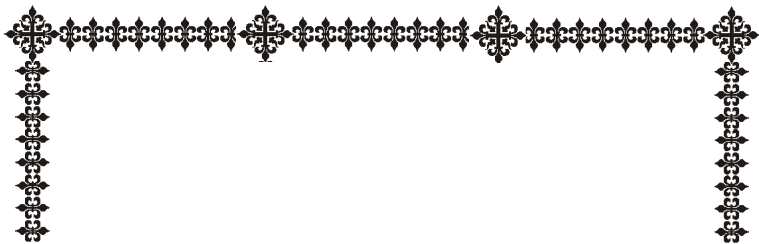
**Автор благодарит издательство «Голос-Пресс»
за оказанное содействие в издании собрания сочинений.**

*Собрание сочинений в четырех томах.
В третий том вошли повесть-эссе и сборник
избранных рассказов, стихотворений,
фрагментов лирического дневника.*

Повесть-эссе

Ялын янлы Сарайшык

Повесть-эссе

ИС – МЫРАТТАН

Аьр хабарда да оьзеги, баслапкы ойы болмага тийисли. Ойлар ана якка, муна якка тартпай, окувшыдынъ эсин шашыратпай, акылына койыланып, синъип туьссе, хабарынъ да онъайлы, анълавлы болып, окыганнынъ юрегине терен етеди. Язганынъда айтылган затлар бир ойга бойсынып турсалар, хабарлав кушленеди. Сонынъ уьшин: «Баьрин айтып, бирин айт», – деп соьйлемеге суьбетаган эди меним атам.

Бу меним хабарлавымнынъ оьзекли ойы – ол йол акында. Йол деген соьздинъ анъланувы бек кенъ.

Ногайлар да, коьп баска халклардай, яшавдынъ оьзине яшав йолы деп айтадылар. Аьр аьдемди де тувганлай, уьйкен йолга шыккандай коьредилер. Йол ман аьдем бактысын тенълестиредилер. Аьдемнинъ бактысы болмаса, йолы ашылмайды дейдилер. Аьдем яшавдан тайса, йолы токталды, йолы уьзилди деп санайдылар. Ама биревлерде баслаган йоллары токталмай калады. Боьтен де яратувшылык пан каьр шеккен аьдемлерде, яде халкына уьйкен йигитлик эткен баьтирлерде. «Ол салган йол бар! Ол салган йол уьзилмесин! Йолынъ ашык болсын!» деп халкта кутлав, алгыс этиледи, тез-тез соьйленеди. «Онынъ кесписи – онынъ йолы», – деп те айтадылар. «Йол – ол мырат, йол – ниет», – деген де анълав бар. Сонынъ уьшин ногайлар айтатаган: «Йол аькелди», – деген соьзди: «Мырат аькелди», – деп те анъламага боласынъ.

Энъ баслапкы анълав – ол **акыйкат йолы**. Аьр аьдем де, халк та акыйкат йолдан таймага керек тувыл.

Мен дайым оьзимнинъ акыйкат йолымды излеп келеятырман. Сол излев мени коьп ерлерге аькетеди. Мине, мен

быйыл Сарайшыкка барарман деп ойлап та ойланган йокпан,
ама йол оьзи сонда аькетти:

Кобшип юрген ногайдынъ
Йол ман байлы оьмири,
Йолды уйдей санаган,
Йолдан бакты саклаган...

Биз, буюгуьнгилер, ата-бабаларымыз салган акыйкат
йолда тувганмыз, сонынъ уьшин кайсы йол ман келгенимиз-
ди билмеге керекпиз. Ногайда мине бир неше арка кайдан
шыкканын, кайдай йол ман келгенин билмей оьскен. Ол
халкымызда – яртилик, етиспевлик. Соны туьзетпеге биз
баьримиз де бирге шалыссак, ийги болар эди...

Сарайшыкка барув – юрегимде дайым энъ уйкен ым-
тылув болып турган эди. Бобтен де былтыр, 2009 йылда,
Махачкалада шыккан Тагир Акманбетовтынъ «Кобь ясым нур
болсын» деген ногай бозлавлар китабы колыма туьскенде. Ки-
тапта баспаланган бозлавлар суьвретишлик оьнери мен, тил
шеберлиги мен юрегиме бек тийди, шынтылай сукландырды.
Фольклорист, язувшы Тахир Акманбетов сол затларды халк
авызыннан коьп йыллар йыйып юрген. Ама баспаламага амал
табалганы йок. Эм йыйганын китап этип юз экземпляр нуска
ман тегаран бир шыгарган. А сондай аз тираждан хайырланая-
гы да, шыктажын аклаягы да коьзге коьринеди: йолдасларына,
ювыкларына, библиотекаларга уьлестиреек те колындагы ки-
тапларды битиреек. Калай аькис ти! Тувралык йок! Уьшинин
айтсанъ, ол китап – уйкен баалык! Ишиндеги бозлавлар ми-
фология терминлер мен, тарийхлы ерлердинъ, аьдемлердинъ
байыр атлары ман топпа-толы. Сол затлар тюркология ман
каьр шеккен илми ишилирге оьлшемсиз карызна болаягына
соьз йок! Мен энъ яраткан йырларда ыйнанып болмайтаган
затлар бар. Мусылманларга Мекка, Медина кайдай тенълеп
болмайтаган киели калалар деп саналгандай, ногай аьдемге
де Сарайшык каласы дуньядагы ал-йобгер зат болып турган
экенин ок коьрдим:

Ямышы арты ямавлы,
Сарайшыктынъ мезары
Аьр ногайга аявлы.

Яде:

Эдиге калдырган Сарайшык
Болмасларга кор болар.

Ногайым шашырап кетип,
Сарайшыкка заыр болар.

Яде:

Сарайшыкта болган бал ялар,
Кумкентте болган тал ягар...—

деген шувмаклар аз распайдылар бозлавларда. Меним ойымша солар эм тагы да баска Сарайшык пан байланыслы коьп эпитетлер, теньлестирувьлер аьвелгиде болган йырлардан алынып сакланганлар. Эне, тек алдын шыккан китапларда Сарайшыктын аты аз куланылатаганы шеклендирмей болмайды. Эште, оларды цензура йок эткен, яде йыршылар, коркып, оьзлери айткан йоклар? Ол соравга явап беруьв айлак кыйын.

Тагир Акманбетов шыгарган бозлавлар йыйынтыгы йыл бойы эсимди бийлеп турады. «Сарайшыкты коьрерме экенмен?», — деген ой ишимде бир янып, бир соьнип, юректеги шеклендируьвди оьстирип оьтकिрилетеди. Аман да ногайда айтылгандай: «Кобньилингде сол мырат турса да, амаллар болмадылар». Неге болса да, бир затка сенип турдым.

Кыста мага досым Агали Канаев тел сокты. Досым тез-тез телефон ман соьйлейтаган эди. Бу кере де солай тел согып, коьньюилимди-аьлимди сорады, яньюылыкларды билди, мен де онын аьлин сорадым, ювыкларга салам айттым.

— Иса, язда бир кыдырып алсак экен? Кайсы якка баргын келеди? — деп ол меннен сорады.

— Досым, язга энди де кайгадер заман бар, — дедим мен.

— Заман тез кететаган. Сен айт, мен аькетермен, — деди ол.

— Билмеймен, дос.

— Олай болатаным? Айттагы: кайда баргын келеди, каерди коьргин келеди?

— Коьргеннен эсе де, коьрмеген ерим коьп, — деп, еньюил елпуьвден атамнын ятлав сыдырасы ман явапладым.

— Сен тартынма! Калай айтсань — солай этермиз!

— Узаккама, ювыккама?

— Машина ман баргандай... узак та болсын...

— Астарханга да аькетеексинье?

— Аьлеметсинь сен! Алла буйыртса, Астраханьга да аькетермен.

— Бир неше йыл артта мен Астарханнын касында Малый Арал деген аьылда болгаман, сонда Сеит-бабадын мезары бар, соны мага тагы да коьрмеге керек эди.

— Соьзсиз де, язда, Алла буйыртса, Сеит-бабадынъ мезарын коьрип келермиз.

— Сав бол, досым! Алла мырадынъды этсин! – деп, биз телефон ман хабарласувымызды уьздик.

Бир неше куьннен солай соьйлегенимизди де муттым. Кайдай Астархан?! Мунда касымыздагы Орак-элине баралмай турасынъ...

НОМАЙ ЮРСЕНЪ, НОГАЙ ШЫГАР АЛДЫНЪА...

Баьрин айтаяк уьшин тувыл, бирин, бир ойдынъ сонгысына етеек уьшин кенъ тизип хабар айтатаганым. Неге десенъ бир зат баска затты тувдырады, бир зат баска затка себеп болады. Тувра Сарайшыктан басламага да болаяк эдим, ама ол айлак шонтык хабарлав болаяк. Ногайда: «Арканнынъ узыны яхшы, хабардынъ кыскасы яхшы», – деп айтылса да, мен яртикуьрти хабарларды суьймеймен. Кенъ, ялпак хабарлав ногай аьдемге тийисли ис. Бизим тилимиз ярасык тил! Онынъ бай амалламалары коьп. Бизим тилде соьз кызганып соьйлеген ярамас, аькис болар...

Бу язда мен булай коьп кыдырарман деп бир де ойламаганман. Аьдем эсейсе, сабырланады, оьзине буршавлар тувдырмаска, маьнесиз абыт этпеске шалысады. Боьтен де мендей аьдем. Мага аьр-бир такыйка баа болып коьринеди. Коьп куьнлеримди китаплар окув ман, олтырып язув ман аткараман. Язбага коьнъил болмаса да, мен заманымды бос аткарамага корынаман. Эпъ сейири – яслык шакта мен коьп затка етискеним: элди де кезип кыдыратаган эдим, Яратувшылык уьйлерге, язувшылардынъ конференцияларына, съездлерге токтамай баратаган эдим, бизим авылларда да кардашларды, танысларды коьрип келетаган эдим, уьйде олтырып, язбага да амал табатаган эдим. Аьдемлер сондай кылыгыма сейирсинмей калмайтаган эдилер. А эндиги етисалмайман. Уьйде олтырып, колга калем алып, язбага амал болмайды, бир якка бараяк болсанъ, анавы-мунавы деп йолланмага оравлар шыгадылар. Мине каладан ювык орынласкан авылларымызга барып келмеге болмайсынъ. «Келмейсинъ» деп, кардашларынъ, ювыкларынъ оьпкелейдилер. Тешкерип карасанъ, бос заман табылады. Туврасын айтсанъ – коьнъилинъ бармайды. Таьвекеллик етиспейди.

Аман да яздынъ басында досларымнынъ ярдамы ман сакламастан мен Туркияга барып, Ак денъиз ягасында дем алып келдим. Оннан сонъ Чечняда, Шелковской районда яшаган кудалардынъ кыйынлыгына ялгыз оззим машинага олтырып бардым. Чечнядан кайтаетырганда, Терекли-Мектебте яшаган йолдасларыма, караногайлар айткандай, «тийип» кеттим. Шоъл досларымды сагынган эдим, олар да мени сагынган эдилер. Магомед Кожаев, Тагир Акманбетов конак этип алып, хош коьрип, сыйлап, шынты конакбайлыкларын коьрсеттилер. Сонда олтырганда, Тагир Акманбетовтынъ шыгарган китабын мактадым.

— Мен Аллахтынъ ярдамы ман тагы да сарынлар йыйынтыгын шыгараетырман. Ол да сага ярамага керек. Шыкканлай — йиберермен, — деди ол.

Кайгы ниет пен йолга шыккан болсам да, досларым ман коьрисип, туз-дамларын еп, коьнъилимди яхшылыкка, йылы сезимлерге тойдырып, уйге кайттым. Эндиги кыдырганым тамам, уйимде олтырып, язган затларымды битирейим деп ойлап турганымда, досым эм киевим Асан Кукоев тел сокты. Саламласып, аylimди, коьнъилимди сорастырып кутылганда, ол:

— Юр, Иса, бизим авылдасымыз Матай-агай айткандай, мен сени «елетип» аккелейим! — деп мени Буденновск калага бармага шакырды.

Асан ман тез-тез коьрисетаган аьдемлер болсак та, ол мага сондай шакырувлар сийрек этеди, соны ушин уйкен аьдемнинъ айтканыннан туьспеге ярамас деп ойлап: «Бир куьн йойылган ушин не болар?» — дедим оззим оззиме. Эм:

— Бармага керек болса, барайык, — деп явапладым.

Суйтип оззи оззиннен тагы да йол шыкты. Йолланаяктан алдын мен Нефтекумске, Агалиге тел соктым. Ол яшайтаган бетлерге бараетырганымызды хабарладым. Агали болса: «Келсенъиз билдирерсиз, мен сизди йолыгарман», — деди. Асаннынъ улы Арсланбек руьди колга алып, «Мазда» деген иномарка машинады айдап барды. Буденновск калага биз яшаган Черкесск каладан уьш юз шакырымга ювык йол болады. Машинадынъ юриси куьшли, тез тыгырып юреди. Тыста айлак исси болса да, кондиционер ислеп, машинадынъ ишине салкын кактырады. Уьш сабаттен биз Буденовске еттик.

Мунда бизди Асан ман эртерек расув акында соьйлескен бизим ердесимиз, кобан ногай Фазиль Уракчиев йолькты. Ол кисиди мен яшавда бир-эки кере коьргемен, таныс болсак та, аьруьв билмеймен. Онынъ атасын яс заманымда коьргеним

бар. Фазильдинъ аыптеси Ася Мурзабековады мен яхшы билемен. Ася коып йыллардан бербетин «Ногай давысы» газетасында ислейди. Кулыксуьер, танъ кыскаяклы. Онынъ дуньядан тайган байы Эдуард (яткан ери ярык болсын!) бизге ювык та етеди. Фазиль Асан ман ислерин этип битирдилер. Фазиль Буденовсктинъ янынъда орышласкан Терек деген селода яшайтаганын айтты эм бизди оьзине конакка шақырды.

Асаннынъ ислери биткен сонъ, Нефтекумсктен Агали де келди. Хабарласып болып, Агали:

— Яслар, юринъыз, мен сизди ногайдынъ ресторанына аькетейим! — деди.

Ол да не зат ногайдынъ рестораны, деп сейирсинмей болмадык. «Шақырганга бар, шакканнан каш», — деп ногайда айтылганга таянып, коып сораулар бермей, кала ишиннен козгалдык. Эм калады абайлап карап, Агалидинъ айтканына кызыксынувымызды коймай, машиналар ман Буденовск каладынъ баска шетине бардык. Баратаган еримизге етпей оьскен тереклер арасында ак терме коьрингенде, сога биз, конаклар, авызларымыз ашылып калдык. Буденовскте коьбинше орыслар яшайдылар. Баска халклардынъ аьдемлери де бар. Биз Россия калаларда армян, грузин, азербайджан кафелери болганына уьйреншикли болгамыз, тек, эне, ногай терме мунда тураягына бир де эсимизге келмес эди.

Машиналарамыз темир кора тартылган кенъ майданга кирдилер. Сол азбардынъ ишинде термеден баска да курылыслар бар. Казануьй, туькен, азык-туьлик саклайтаган склад меканлар, узун какыра астында столлар тизилгенлер, конакларды олтырткандай тактадан, шетеннен беседкалар да салынганлар. Биз машиналардан туьсип, асыгыслы ак термеге атылдык. Термединъ ортасында кенъ тоьгерек стол куралган, олтыргышлар салынганлар. Шанъырагы ябылган уьшин иши каранъа болып турады. Кызыксынып ишин карап, Агалиге сораулы караулар атамыз.

— Бу Ногай районнан Орта-тоьбе авылдан келген ногай йигиттинъ рестораны, — деп ол кисесиннен телефон шыгарды, — Токтанъыз аьли, мен ога тел согайым, — деди эм бизден бираз тайып соьйледи, сонъ бизге кайтып, — Тоьх сени! Рестораннынъ иеси Мырза-бий командировкада экен. Мен сизди таныстырмага суьйген эдим, оьзи де таныскысы келеди. Олтырынъыз, суьйгенинъыз кадер тыншайынъыз, деди. Аьше, келинъиз, олтыраяк. Суьйсенъиз — терме ишине, суьйсенъиз — баска ерге, — деп Агали шақырды.

Сол куьнлер айлак исси эдилер. Азбарда да авадынъ исси алавы кыздырып терлетеди, уьстимизге кийген коьй-леклер этке ябысады. Шанъырагы ябылган термеде туншык боляк деп биз касында сув аккан, бутакларын кенъ яйган тал теректинъ янындагы какырады сайладык. Сонда олтырганда, столымызга ресторанда ислеген кыз янасты.

— Хош келдинъиз! Не зат пан сыйланаяксыз? — деп ол сорады.

Биз кыздан ногай ас сорадык.

— Кувырдак, ясылшалар, шай, уьй оьтпек бар, — деди кызалак.

Биразлай ас аькелинди. Ас иштик, хабарластык.

Агали Канаев халкымызга яхшы белгили аьдем. Ол Нефтекумск районда коьптен бери туьрли-туьрли авыл хозяйстволардынъ тармакларында ислеп келеятыр. Коьп йыллар ПМК-да мелиорация ман каьр шеккен, бир кесек заман савлай крайга айтылган «Мирный» совхозда етекши болып турды. Коьримли иси уьшин, тапкан етимислер уьшин Россиядынъ сыйлы атларына тийисли болган, Нефтекум районнынъ Оьрметли яшавшысы этилген. Сонъы йылларда ол районнынъ депутатлар советининъ басшысынынъ орын-басары болып ислейди. Районда да, крайда да оны сулыплы аьдем деп таныйдылар.

Мен оны кырк йылдан артык билемен. Студент болып таныскамыз. Ол Новочеркасскте мелиорациялы институтта окыйтаган эди, а мен — Дондагы Ростовта курылыс институтта. Сол заманда Агали Ростов областинде окыган студентлерди йыйып, ердеслик куьп уйгынлаган эди. Мен тез-тез Новочеркасскке баратаган, а ол Ростовка — мага келетаган болды. Соннан бербетли байланысты узьбеймиз. 1972-нши йылда мен Москвада Литературный институтта окып, уьйге каникулга келгенде, Ногай шоьлде ПМК-да бас инженер болып ислеген Агали грузовой машин мен бизге конакка келди. Бираз конакта болып, ол Ногай данъылга аькетти. Сонда оьзи тувган Нефтекум районды, Караногайды коьрсетип, мени кыдыртты. Аьлемет заман эди! Агали шофер яс пан кабинкада олтырган эди (неге десенъ кабинкада уьш аьдем болып олтырмага яраган йок), а мен, оьзим де соны яратып, кузовта коьргенимге яным тоймай, ян ягымга карап, турагалып бардым. Эне, ер дуныясы тардай, онынъ тысына шыкпага ойлап! Баьри затты коьрмеге суьйген эдим! Сол шакта мен биринши кере толысынша Ногай данъылы ман таныстым, онынъ кенълигине, ярасыклыгына сукландым. Агали тувган Менгиш-куйы авылда бир неше куьн

турдым. Кара-тоббе, Бияш, Каясула, Ашикулак авылларда ногай тойларда кыдырдым, сондагы ногайлар ман, досымнынъ дослары ман, кардаш-кавымы ман танысып сыйланып юрдим. Нефтекумск районда Зункар коьл, Степан бугор деген кызыклы ерлерде, койшылардынъ косларында болып, оьзимди тапшынты дангыл яшавшысындай сезип юрдим. Сол заманда юрегимде тувган сезимлер, оьмир яшавыма соьнмейтаган ызлар калдырдылар эм олар меним коьп шыгармаларымда сувьретленип, аьли де мутылмайдылар. Сонынъ уьшин эм тагы да коьп баска затлар уьшин мен досыма айлак муьсиревлимен.

Ас ишип олтырганда, Агали мага карап:

— Иса, кыста соьйлегенде: бир ерлерге кыдырармыз деп токтасканымыз эсинъдеме? — деди.

— Элбетте, эсимде, — дедим, явабыма терен ой салмай.

— Мен аьли отпусктемен. Оьзимнинъ еримдеги аслыкты киевим мен бирге бастырдык, йыйдык. Аллага шуькир, аслык та осал болмады! Эндиги боспан. Соьйлескенимиздей Астарханга барып, Сеит-бабадынъ мезарында дува этип келсек, калай коьресинъ?

Мен адаладым. Баягыша: «Булай айтылган, мутылган соьз деп турган эдим, а эндиги берилген соьзге яваплы болмага керек», — деп досыма шуьшли карав аттым.

— Бараяк болсак, барармыз, — дедим, бурынымнынъ астыннан.

— О-о! — деп, соьзге Асан да киристи. — Мен де баргым келеди! Тек билмеймен, амал табыларма экен?

— Бараяк! Мен машиним мен аькетермен, — деп Агали катырып айтты.

— Ах, яслар, баргым келеди, тек мырсат болырма экен? Отпускте болсам да, иске шакырмага боладылар, — деди Асан.

— Бу куьнлерде Абдрахман Махмудов Кисловодскте тыншаяды. Келинъиз сога йолыгаяк, соьйлесеек те — кетемиз! — деди Агали.

Абдрахман Махмудов дегени Астарханда яшаган белгили ногай киси. Оьзи уста архитектор, коьп йыллар астархан ногайлардынъ «Бирлигинде» басшы болып юрген, аьли «Ногай Эл» миллет-культуралы автономиясын етекшилейди. Оны баьри ногайлар яхшы биледилер.

«Бас деп Кисловодскке барамыз, а оннан сонъ Астарханга йолланаякпыз», деп соьйлесип, асты байытып, столдан турдык. Аманластык. Машиналарга олтырып, ак термели ресторанды калдырып Агали Нефтекумскке кетти, биз уьй бетке карап йолландык.

Йолда, Терек селодынъ шетинде Фазильдинъ «Автозапчасти» деп язылувлы туькенининъ касында токталдык. Фазильдинъ каралдысынынъ баска муьйисинде ак кербиштен каланган «Станция техобслуживания» мастерскойы турады. Каралдысы кенъ, бир кесегине асфальт тоьселген, уьй бетиндеги ери плитка ман ябылган, давдырамдай уьйи де ак кербиштен каланган. Каралдысында тагы да бир неше курылыслар турадылар, тереклер оьседилер. Бизим машинимизди коьрип, Фазиль алдымызга шыкты, уьйге шақырды.

— Хош келдинъыз! — деп, бизди Фазильдинъ уьйдегиси де янышлы болып йолыкты.

Уьйдегиси де биз беттен, Кобаннан. Оьзи караборан, тоьгерек юзли, танъ шырайлы кысаяклы.

— Киринъыз, олтырынъыз! — деп ол бизди баска боьлмеге шақырды.

Сонда кенъ столга ахыр-туьрли зыяпет тизилген. Тепшеклерде кувырылган тавык эт, баска тепшеклерде ясылшалар: тувралынган помидорлар, кыярлар, соганлар, баска тепшеклерде таьтли затлар уьйилип номай салынганлар, туьрли сиселерде сувык ишимликлер сувсаган аьдемнинъ коьзлерин кыздырып турадылар.

— Вуа, мунавы кайтип болады?! Биз янъы рестораннан шыккамыз. Яне соьле ас ишкемиз, токтпыз! — дедим мен, шыдамсыз болып.

— Ол сиз баска ерде ас ишкесиз, эндиги бизикин туздам этинъыз! — деп кысаяклы аяк савыты, казанлары турган стоьли бетке йылысып, тагы да баска аслар аьзирлемеге ымтылды.

Аьх, яным — ногай! Конаксуеьр яным — ногай! Бир-эки кере коьрген, аьруьв билмеген аьдемлерине де, янын берип, конак алатаган, ногайларым!

Эске атамнынъ аьптеси — абайым туьседи. Ол бирев уьйге келсе, ок казан уьйге шабатаган эди. Асыгыслы шай этип, конакка шай иширеди, сонъ баска ас этпеге каьрлейтаган эди. Бир кайта мен авылга алыс яктан конагым ман эм бир-эки йолдасымды алып келген эдим. Конакты Кобан бойында бир ерде сыйларман деп, азык-туьликти, ишимликлерди машинага салып барган эдим. Аман да сув ягага бараяктан алдын абайыма кирип, колын алайым деп, машинады тувган орамымга бурып, конагым ман каралдыга кирдим. Колын алып, аннан-муннан хабарласып турганымыз арасында, абай аьпме-аьзир этип, ийисин кокытып, туьрли туьсли шынъ аяклар ман шай салды. Мен эртерек, кайдай ниет пен келгенимди анълатып, бир за-

тка кыйналма деген болсам да, абай отяга бетте ийленген унды яйып, бир затлар этеди. Неше кере: «Абай, кой! Бараяк еримиз бар! Яслар саклайдылар», — десем де, ол исин токтамай турды. Шай ишип, биз конак пан турып кетейтырганда, абайым мага оыпкеледи: «Балам! Эндиги мен сенинъ конагыньды кашан коьреекпен?! Ас ишпей меним уыймнен кеткени — ол не зат ты?!» Биз, карт аьдемди оыпкелетпеек уьшин, тагы да ярым сабатке калмага керек болдык. Сейир тувылма?! Коьрмеек болсалар да, берекетлери кайтпага керегин де ойламай, аье-куье боладылар бизим ногайлар. «Ийгилик эт те — сувга тасла, бирев билмесе де, сувдагы балык билер», — деп ногайлар айтканлары акыйкат зат экен. Шынты танъ аьдемлер!

Тап суйтип Фазиль эм онынъ уйдегиси бизди сыйладылар. Аьр астан едик, ишкилерин иштик, йылы, татым хабарласып, хыйлы заман олтырдык.

— Алла берекет берсин! Сыпыранъыз тойга шыксын! — деп айтып турганда, конакбай бизди машинага дейим озгарды.

Каралдыдан Фазильдинъ улы эки колында иши толы эки бесер литр пластик савыт пан шыгып, атасына созды. Атасы савытларды бизим машинага салды.

— Бу коньякты уйде ишерсиз, ийгиликлеринъиз коьп болсын! — деди конакбайымыз.

Биз этилген заттан коьтере де адаладык, муьсиревлигимизди калай билдиреегимизди билмей, аманластык, кушакластык: «Сав бол!», — деп айтып, машинге олтырып йолга шыктык.

«Коьп юрсень, ногай шыгар алдынъа, йоьрме илинер аягыньа», — деп, эште, бу затка айтылатаган болар...

КАЙТАРМА

(Бу кесек кыскартылып бериледи)

Крымдагы ногайлар ойын, биов шалт анъга, тартувга «кайтарма» деп айтадылар. Бийиген аьдемлер авысып-авысып ойнасынлар деп, бир анъ неше кере кайтарылып тартылады, сонынъ уьшин де *кайтарма* деп айтыла болар. Бир кесек ногай йырларда, толганып (речитатив пен) келип, энъ маьнели ери коьтеринъки даваз бан йырланады, бирерлер соны эьжуьв деп те анълайдылар, аман да баскалар, боьтен де соьзлери бирдей болсалар, ога «кайтармасы» дейдилер. Мен де бу язувымды

«кайтарма» кепте толтырмага шалысаман. Сарайшыкка баргым келген мырадым — меним кайтармам !

Уш-доьрт куьннен биз Асан ман экевимиз Кисловодске йолландык. Черкессктен Джегутага, сонъ Эльтаркач пан Красный Востокка баратаган йол ман кеттик. Джегутадан солга бурылып кетсенъ, айлак ярасыклы тавлар басланадылар. Йолдынъ бойында ясыл карагай, куьмис туьсли нарат, карагошкыл карагаш, ак кайын, куба тал тереклер оьседилер. Тавдынъ этегин япкан куваклык ишинде япалак шетлевикти, кызыл емислери мен яркыраган шым тереклерди ок коьресинъ. Аьли мунда карашай халкы яшайды, а бурын мунда ногайлар да яшаганлар. Яс заманда мен бу бетлерде болганда, коьп ерлерде юргемен, мунда яшаган картлар эм яслар ман таныскаман. Сол заманда картлар Эски Джегутадан узак болмаган бийиклерге коьрсетип, сол ерлерде ногай кабырлар бар деп айтканлары эсимде. Джегута, Джеганас, Ушкыр бойында 19-ншы оьмирдинъ басында орыс беркитпелер болганлар, солардынъ касында ногайлар да турганларын элгезерлер язадылар. Сол шакта Россия патшасы Керуьв Кавказдынъ тавларына аьскершилери мен терен кирип, постлар салган эди. Кобандагы ногайларды согыста енъен сонъ, бир кесек ногай мырзалар, аманатларын берип, патшага шарт эткенлер. Сол мырзалар соьле бизим республикада орынласкан ногай авыллардынъ иелери болганлар, соннан себеп бизим ногайлар Туркияга кетпей калганлар. Олар патшага оьзининъ бойсынувын, алаллыгын коьрсетеек уьшин тарыйхка белгили Ногай милицияды туьзген эдилер. Сол милицияды бир заманда белгили язувшы Солтан Казы-Гирей етекшилеген. Оннан сонъ Мансур, Тоган мырзалардан шыккан аьдемлер басшылаганлар. Керуьв Кавказда айлак белгили тарыйхшы Солтан Хан-Гирейдинъ «Черкесия акында язувлар» деген шыгармасында сейирли зат бар. Ушкыр (аьли Учкурка) деген ерде Тоган-мырзалардынъ Мирзабеги койылган кешене (мавзолей) турады. Сонынъ ишинде мумия этилинген мырздынъ суьеги бар. Сол ерге тавда яшаган аьдемлер ырым этип табынадылар, мунда келип, кылынып кетедилер. Китапты окыганда, мени мырздынъ суьеги мумия кепте сакланатаганы сейирсиндирмей болмады, ногайлар айтылган аьдемлерин солай да коьмгенлер экенине.

Йолдынъ куьнбатар беттеги тавлардынъ аргы ягында Кобан-сув йылгасы. Сонда, булайлардан узак болмаган ерде, Сары-тюз деген белгили карашай авылы бар. Айтаягым, отызыншы йылларда бизим карт атамыз Сибирьде суьргинде

болып келгенде, озынинъ тувган авылына кайталмай, Сары-тюзде яшаган. Карт атамыз Имамали сол ердеги шахталарда ислеген. Онынъ аели Батчаевлердинъ аели мен бир юртта турганлар. Меним атам мектепке де Сары-тюзде барып баслаган. Карашай балалар ман бирге карашай тилде оқыган.

Атам сол кыйынлы йылларды бир де мутпай, эсинде тутаган эди. Калада ол карашайлар ман таза карашай тилде соьйлейтаган эди. Олардынъ адабиятларын да яхшы билген. «Кураннынъ сусы» деген повестинде эм тагы да баска шыгармаларында сол шагы акында зегенлише язган. Атам балалыгы бир юртта озган Батчаевлердинъ аелине муьсиревлигин дайым билдирип турган. Алпысыншы йылларда, савлай карашай халк суьргинде болып кайтканда, биз бен кардашласкан Батчаевлердинъ тувдыклары бизге конакка келетаган болдылар. Сол заманда мен бала болсам да, Канука деген бойлы эм мазаллы карашай эркекти эсимде тургыстаман. Республикада белгили журналист Зауддин Батчаев те сол аьелден. Биз оны ман аьли де ювыклыкты узьбеймиз. Карт атамыз да, атам да яшавдан тайды, а болган ийгилик, яхшылык бир де мутылмайды.

Карашай ман ногай халктынъ кардашлыгы бек терен тамырласады. Кобан ногайларда бар бир кесек тукумлар карашайларда да бар. Айтпага, Куби, Оьзден, Байрамык, Кобан, Токлы, Такшык, Казанлы, Коьбек эм т. б. Олар кайсы халкта алдын болганын айтпага кыйын. Тагы да бир сезимли байланыс бар: ол, карашай халктынъ кара кайгы шекпей, депортацияланмай турган шакта, эки халктынъ да аьдемлери бир бирине коьп кыз бергенлери, кыз алганлары. Бурынгыдан ювыкласканлар, кардашласканлар.

70-нши йылларда мен Халк яратувшылык уьйде ислегенде, бизим кулыгымызда фольклор йыйнайтаган боьлик те бар эди. Сол шакта бизим кулыгымызга Сары-тюз авылыннан Аbugали Узденов (яткан ери еннетли болсын!) деген бир шебер тилли картты аькелетаган эдилер. Исшилер оны аькелип, йырлатып, йырларын магнитофонга яздылар. Сол заманда мен биринши кере бурынгы нарт йырларды тынъладым. Сукландым. Эски карашай тил ногай тилге якын экенине аьжейип эттим. Боьтен де, аьлиге дейим йыршыдынъ «Азнаур» деген йыры эсимнен кетпейди. Аbugалидинъ йырлаганы менде кассетага язылынып та сакланады. Сол йырды белгили карашай аьлими Шаманов Ибрагим «Карачай» газетасында (№ 26, 1998 й.) да баспалаган. Мен сол йырды карашай тилден ногай тилине коьширгемен.

АЗНАУР

Карашай халк йыры

Ой, еткен куьнде намыстан эсе ян табтли,
 Кабартыдан шыкты ат урлавга алты атлы...
 Олар шыккан эдилер бузлавыклар акканша,
 Атларына ярав эттилер куваклыклар атканша.
 Олар шаба - йорта Кошкар таска еттилер,
 Атларыннан каткып ерге туьстилер.
 Сонда болган кайнап шыккан кара сув,
 Кара сувдан бавыр берип иштилер.
 Тамадалары Кайтук улы Хамзат ты –
 Тавлылардынъ тогызына ялгыз озби базына ды.
 Олар атларын ювдылар, ашадылар-иштилер.
 Сонъ бир-бири мен соьйлестилер-эристилер:
 – Буьгуьн шыкканмыз
 Бир де калмай яс бийлер,
 Бир-биримизден, вуа, бас бийлер.

Бире айтты:

– Яслар! Керек ти бизге,
 Тавлы болып, йолды коьрсеткен уста.
 Бире да айтты:
 – Мен билемен тавлы болган – йол уста –
 Ийнак улы Азнаур сога уьйкасқан,
 Туьздеги малын тавга тасып таьвискен.
 – Ол тавлы болса, болар тав уьйирге йол уста,
 Биз тавлы кушхады алдымызга салмаспыз,
 Басты ийип, биз онынъ ызыннан бармаспыз,
 Ога иерип, биз онынъ етек атын тутмаспыз.
 Бире, пышагын тартып алды колына:
 – Мен озим де тавлы кыздан тувганман,
 Бек яслыктан ат белинде оьскенмен,
 Юрген ерде сендейлердинъ
 Копь басларын кескенмен...
 – Алай болса, юринъиз, Азнаурга барайык,
 Азнаурды озимизге йол устага алайык.
 Биз барайык карт Ийнактынъ уьйине,
 Насьип элтсин бизди Азнаур уьйде болган куьнине.
 Олар шаба-йорта Азнаур кабакка (авылга) келдилер.
 Олар сув алып турган бир келиншекти коьрдилер:
 – Куьнинъ яхшы болсын, карындасым, – дедилер.
 – Яхшылык коьринъиз, сав келинъиз, конаклар.
 – Ювыклы бол, сав бол, карындасым, – дедилер.
 – Сен Азнаурдынъ хабарыннан
 Зат биледи эсенъ, айтсанъ бизге!
 – Айт дейсинъиз, билгенимди айтайым.

Ол сиз конак болып келгенинъизди билгенде,
Конак уйге кабыл этип алдырар,
Атларды куымис баслы баганага байлатар.
Алай болмай, конак этип коьрмесе,
Бар ды онынъ топыракбаслы уйшиги,
Сонда сизди тургыстар, атларынъызды
Шириги тоьгилип турган баганага байлатар...
Олар бара-барып Азнаурдынъ уйине туьстилер,

Хабарларын карт Джобага айттылар:

– Келгенмиз тав бетлерден ногай йылкы суьрмеге,
Керек ти бизге Азнаурды ноьгер этип алмага.
– Азнаур кайынларына кеткен кезбе боза ишпеге,
Ол оннан, йыл кетпей, артка кайтып болмайды,
Ызыннан шақырув барса, басын кессенъ де, келмейди.

Айтты сонда атлылардынъ бириси:

– Мен Азнаурга барайым,
Сизинъ хабарынъызды айтайым...
Ол салып, кайынлары Абайларга барган эди,
Хабарларын Азнаурга айткан эди:
– Сен кеткенли уйинъе
Кабартыдан бий конаклар келгенлер,
Меним янымды сага курманга ийгенлер.

Айтты сонда Азнаур:

– Кайт йолынъа, ызынънан тезден етермен,
Конакларга конакбайлык этермен.
Азнаур, экинши куьн шыгып,
Кыска йоллар излеп юрген ди,
Атлыга этип, йылы локымлар берген ди.
Каранъа туьспей, уйине этип келген ди.
Келсе, уйинде бий конакларды коьрген ди.

Бийлер:

– Биз сага конакка келгенмиз,
Сени бизге йол устасы болганынъды тилеймиз.

Азнаур:

– Ай, яслар, ак аласам шаба-йорта
Карт болган ды, алдынгыдай шаппайды,
Кара мылтыгым ата-ата ушы кенъ болганды,
Алдынгыдай тувра атпайды.
Ковзлерим де азганды, нышанга ийги катпайды.

Бийлер:

– Ак аласанъ карт болган эсе,
Карыс кулак Шаулух (аргымакка) атка иер саларсынъ,

Колынъа кара мылтык орнына
Алтыннан ясалган мылтык аларсынъ.

Азнаур:

– Биз муннан кетсек, келеалмаспыз
Куъзде орак орып, аслык йыймайын,
Айып этпенъыз, мен баралмайман,
Атам карт Ийнактан сорамайын.
Сонда Азнаур барып атасыннан ызын сораиды:
– Атам, яным, уййимизге
Бий конаклар келгенлер,
Мени оьзлерине йол уста бол деп тилегенлер.

Ийнак:

– Бараман дей эсенъ, бар, барувшы сен,
Бу эрлер мен барганынъ да каза исти,
Сенинъ хатынынъ Абайлардынъ обыр Куъмис ти...
Азнаур соннан хатыны Куъмиске барган,
Обыр Куъмистен разылыгын сораган.
Обыр Куъмис конакларды ушатпаган.
– Бармага суьйсень – йол ашык,
Разылыкты бермейик,
Минген аттынъ куъмис ювени, темир тагалы,
Сени аласадан ушырып йиберер бойсыз ногайлы.
Муннан бараяксынъ боьлик атлыга ал болып,
Аннан кайтаяксынъ ак атынъда сал болып.
Сен кетсень, йылынъа дери кара киермен,
Сеннен йигит бир кара оьзденди суьермен.
Сен оьлсень, сени даьрий кебинге саларман,
Сеннен жигит бир яс уланга барырман.

Атасы карт Ийнак улы йолга шыгаягын билип:

– Бар, маьрже, ак атынъды, кара мылтыгынъды мутпа, – деди,
– Ногай бийлер кызувында баьгирди билмеслер,
Ак атлы коьрселер, Азнаур деп тиймеслер, – деди.
– Эй, атам, бийге ийнанма, сувга таянма,
Хатынга тынълаган – хатыннан яман,
Алай болса да, йолга шыгаман, – деди.

Бийлер оны коймаякларын билгенде:

– Ак атым йылкыда, барынъыз, маьржелер,
Ювенимди зынъырдатынъыз,
Оьзи келсе, тутынъыз,
Алай болмаса, тийменъиз,
Баска атты ыслап еткеринъиз, – деди.

Ак аласа оларды коьргенлей, кашып йылкыдынъ бир янына шыгады. Ызыннан барсалар, кашып йылкыдан айырылып кетеди. Коьп заман кувып еталмайдылар. Болмаганда, олар баска ак атты аягыннан-бутыннан байлап ювенлейдилер. Соны Азнаурга келтиредилер, алтыннан-куьмистен ясалган мылтык та бередилер.

Конаклар Азнаурды алып Уллы туьзге туьседилер.

Уллы туьзде кайнап шыккан кара (уллы) сув,
Кара сувдан бавырланып, бирерленип ишедилер.
Атларын да сувгарып, оьзлери де дем алып,
Бара-барып ногай йылкыды излейдилер.
Эм узакта, сувягада, уйкен йылкыды коьредилер.
Йылкыдан энъ ийги атларды сайлап айдайдылар.
Ызларына кайтып, йорга юриске кириседилер.

Ногай аьскер шапкынлык эткен боьликтинъ артына туьседи, ызыннан сымарлап келеди. Аьскердинъ басшысы Азнаурдынъ аьптесиннен тувган йиени болады. Сонда ол тенълерине карап:

Йолы, ызы баьри де Азнаурга усайды,
Алай, карайман да, минген аты ак тувыл ды,
Мылтык тавысы да Азнаурга усамайды.

Аьскер боьлиги мал суьрип аькелетаган Ташлы-сыртка етеди. Азнаур бий уланлар ман йылкыды айдап батпак ерге киреди. Азнаурдынъ аты арып токтайды.

— Ой, яслар, атым арыды, ат керек, — дейди Азнаур.

— Бу батпактан аьри бир шыгайык, — деп коядылар бийлер.

Тагы да бир кесек ер барганлай Азнаур:

— Атым арды, мадарсыз болдым, — дейди.

Биягы бийлер батпакта атларыннан туьсип, аякларын батырмага унамайдылар, Азнаурдынъ тилегине мисетсинмейдилер. Азнаур ушинши кере де ат беринъыз деп, айтады. Ат бермееклерин анълап, секирип атыннан туьседи. Бийлердинъ ноьгерлери ат келтиредилер. Болган ушин Азнаур атларына минмейди:

— Айтканым уш — эткеним куьш! — деп, ямышысын батпакка яяды. Мылтык окларын ямшы уьстине куйып, мылтыкка бавырланып, атысып баслайды. Бир атлыды йыгып салады. Сол заманда оны ман болганлар йылкыды акашып кетедилер.

Аыптесиннен тувган йиен абайлап карайды да, атканнынъ аты да баска; тынълайды да, мылтыктынъ тавысы да Азнаурдынъ мылтыгынынъ тавысыннан баска. Кобнъил алады да, таска янтайып, тускалап атады. Сол сабатлей Азнаурдынъ мылтык атканы токтайды. Келип карайдылар — Азнаур ятыр. Аыптесиннен тувган йиен болганнан оьрейи ушып, тартып камасын шыгарады да оьзининъ кулагын кеседи, Азнаурдынъ тоьсине салады. Шуьшли болганын билдиреди.

Оьзи йылай-йылай, аьскер боьлиги мен каракшыларды кувады. Бий боьлик аьзир йылкыды Кабартыга авдырып кетеди. «Басынъа еткен куьнде, намыстан, беттен эсе де, ян таьтли», — деп булайда яравсызлыкларын билдиредилер. Ызларыннан етип келген ногай аьскерди коьргенлей, юреклери ярылады, картлардан эситкен: «Еткен ерде коьнъилсиз болма, керексиз ерде бетсиз болма», — деген оьсиетлерин бузадылар, намысларын, бетлерин тас этип, ноьгерлерин койып, таслап кетедилер.

Бийчесын бетте аьли де деп йырланады:

— Ой, Ташлы-сырт батар-батпас саз топырак,
 Атынънынъ ювени куьмис-алтын, туягы темир тагалы,
 Ой, сени оьлтирген аьптеньнен тувган ногайлы.
 Сызгырады Ташлы-сырттынъ йылары,
 Ер кушаклап ятады
 Карт Ийнактынъ уланы.

Белгили карашай аьлими Ибрагим Шаманов язган кирис соьзине коьре, йырдагы затлар 17—18 оьмирлерде озганлар. Ол заманда Керуьв Кавказда халклар бир-бирлери мен яшамага тынышлык излеселер де, коьп эрис-суьрислер де болганлар. Мырзалар, боьген де яс аьдемлер, йигитликте коьп юргенлер, мал урлаганлар, йылкы акашканлар, бири-бирлери мен де буздырысканлар. Ама халк ол затты яраткан йок. Туьз яшав излеп яшаган. «Азнаур» деген йыр да туьз йосыкларга, тувралыкка шакырады. Менимше, йырдынъ сонъы аьлемет! Бек бурын заманларда аьдемнинъ шуьши болса, ханлар, патшалар кулагын кесип язалаганлар. Бала заманда балалар кылыксызланса, уьйкенлер: «Кулагынъды кесермен!», — деп урсысканларын мен коьп эситкемен. Йырда йиени оьзининъ кулагын кесип, оьлген кардашынынъ тоьсине салувы, эште, сол аьдеттен болады. Аьлим: «Бийчесында, Ташлы-сыртта Азнаурдынъ сыны турады», — деп те язады. Мине тавларга коьтерилип турганда, мен сол Ташлы-сыртта болаягымды ойланаман. Бу йол онда

барылайк тувылын билип, йырды эсимге келтирип, тавларга сукланып карайман.

Бизим машина тавларга, йыландай оралган йол ман бийикке коьтерилип, барады. Мине ян-якта уйлери шашыраган ярасык карашай авылы Элтаркашты оздык, мине бу бетлерде ялгыз болган абаза авылы Красный Востокка еттик. Асан яс заманында бу якларда ислеген, сонынъ уьшин ерди яхшы таныйды эм, тувра авылдынъ ортасындагы коьпирди оьткенде, йолдан бурылып, узак болмаган ерде трубадан аккан нарзан булактынъ касында ол машинады токтатты.

Машинадан шыгып, терен тыныс алып, сукланышлы ян-якка каранамыз. Аьлемет таза ава! Асан машинадан пластмасс стакан эм пластиктен этилген бос савытларды шыгарып:

— Йолдасларга тав нарзаннан иширеек, — деп, трубадан шорылдап аккан сувдынъ касына барды, стаканга сув алып, — Маь, ишип кара! — деп, мага стаканды созды.

Стаканды алып, тислеримди каматкан сувык сувды увыртлап карайман.

— Зем-зем сувы! — деп, мактап, асыкпай ишемен.

Асан савытларды толтырады, оьзи де сув ишеди.

— Женнет сувы! — деп, оракэлилер соьйлегендей «ж»ылатып айтып, басын коьтерип стаканды босатады.

Ишкен сувдан коьнъилленип, машинага олтырып, йолымызды бардырамыз.

Асан — республикамызда белгили аьдем. Аьли болса, Йогар тоьрешиликте арбитраж тоьрешиси (судья). Бу кулыгыннан алдын ол милицияда да, коьлик предприятеининъ башшысы, адвокат болып та, Адыге-Хабль районда халк тоьрешиболып та ислеген.

Яс заманда, янъы ислеп баслаганда, ол милицияга кулыкка туьскен эди. Ислеген ериннен оны тавга командировкага йибергенлер. Сол заманда бизим областъте савлай республикадынъ кара малы язда тав отлаklarга шыгарылып асыралатаган эди, а кыс келсе, артка айдалатаган эди. Мен Асаннынъ авызлама хабарларын яратып тынълайман. Мине соьле де, Асан бу ерлерде ислегенин, мунда карантин поста турганын, Куьми-баши, Бийчесын, Тохтамыслы деген отлаklarда, баска ерлерде де йорык туьземин саклап юргенин аваслы тынълайман. Бовтен де, мен оьзим де 80-нши йылларда адабият пропагандалав бюрода директор болып ислегенде, тав отлаklarга язувшылар куьби мен тез-тез келип, ишлиер мен адабият йолыгыслар озгаратаган эдим. Асан бу ерлердеги яшав ман таныс болган уьшин тагы да бек кызыксынаман, ар соьзин кулакка асаман.

— Аьлемет заман эди! Кайдай эркли аьдемлер бар эдилер: кулыксуьер, бир бирине тань, ак юректен тыншаймага да суьйгенлер. Кешелер мен фермаларда яс-явка толган, кобыз зангырап тартылады, ярасык йырлар йырланады... Суьртип алгандай йок болды сол яшав. Яде картаемызба? Аьли сондай аьдемлерди де таппага кыйын, — деп, куьрсинеди Асан.

Абаза авылдан озып, йогарга коьтерилгенде, коьлигимиз кень, ясыл тогайга шыкты. Тогайлыктынъ эки ягыннаан да тавлар. Онъ бетте бийик тавлар тизилип турадылар эм алдыдагы Аскар-тавга (Карлы-тавга) тирелгенлер. Аскар-тавдынъ баслары, тап эки шал карттынъ басларындай, бийиктен карайдылар. Олар тамадалыкты юргистип, савлай Кавказга йогардан озган затлар акында хабарлагандай болып турадылар.

Эсимге айтылган шайырымыз Шал-Кийиздинъ соьзлери туьседи:

Аскартавга, арымай шыгып, карасам,
Ана Эдилдинъ ак елкенин коьремен...

Белки, сол бийикликтен Ана Эдилдеги кайыктынъ ак елкени коьринетаган болса да ким биледи? Ама Шал-Кийиз Кавказда болып, бу сыдыраларды билип язганына шек тувмайды.

Сол беттеги наьртуук оьскен кырлар таьвесилгенде, созийпа Боргыстан тав ерлери басланады. Боргыстаннынъ басында бир-эки шакырым туьзлик ер коьринеди. Он етинши оьмирдинъ басында бу ерлерге туьрк аьлими Эвлия Челеби келип кеткен. Ол «Элгезер китабы» деген шыгармасынынъ бир неше бетлеринде Крымда, Азавда, Эдилде, Кобанда яшаган ногайлар акында да язады.

Аьлим Боргыстаннынъ басында беркитпе барын коьрсетеди, а тавдынъ этегинде арсланбек (Икон-Халк авылдагы аьли яшаган арсланбекей кесек тувылым?) ногайлар яшайтаганы акында билдируьвлер береди. Арсланбек-мырзадынъ асылы, баьри ногай мырзаларындыкындай, Эдигеден басланады. А ювык асылы Кишкей Ногай Ордады (1554 йылда) курган атаклы Казы-мырза ман байланыслы. Казыйдынъ улы — Касай, Касайдынъ улы — Каспулат (Казбулат), Каспулаттынъ улы — Арсланбек болады. Арсланбек те, атлары айтылган атабабаларындай, Кишкей Ногай Ордады басшылаган. Эвлия Челеби элгезерликте юргенде, Керуьв Кавказга калмыклар шапкынлык эткенлер. Олардынъ ханы Урлюк-тайши уйкен аьскерининъ савлай куьшин Кишкей Ногай Ордага караткан. Ногайларды бузып, бойсындыраяк болган. Согыслардынъ

бириси Боргыстанда озган. Мунда ногайлар, тавлар арасында йыйылып, эки яктан йолды арбалар ман, таслар ман бувып, баьтирлерше согысып, явга енъилмейиклерин билдиргенлер. Сонъ Арсланбек-мырза амал тавып, кабарды мырзалар ман косылысып, яв аьскерин шашыратып, енъип, Эдил сувына дейим кувган. Ногайлар ханды эм онынъ уьш улын да оьлтиргенлер. Калмыклар тоьрелердинъ суьеклерин алаяк болып, неше кере ногайларга аьдем йибергенлер. Ногайлар бермей турганлар. Сонъалыкта бир ногай мырза отга куьйген суьеклерди эртеде калмыкларга есирликке туьскен абелине, кардаш-кавымына авыстырып, ювыкларын босаткан. Бу кызыклы затлар акында Эвлия Челеби язып, бизим тарыйхка бек уьйкен эстеликлер калдырган.

Бу хабарларды мен Асанга айтаман, ол тынълайды. Йолдынъ онъ бетинде орынласкан Конзавод авылына еткенде:

— Мине булайларда карантин пост бар эди, — деп, Асан басын шайкап коьрсетеди.

— Сен болатаганда мунда, Конзаводта, ногайлар бар эдилерме? — деп сорайман.

— Коьбинше карашайлар турганлар, бир он, он бес ногай аьел де яшайтаган эдилер. Аьли билмеймен: калганларым, калган йогым? — дейди Асан.

— Аьше, Калмырза Кумуковтынъ кызы мунда яшаган эди. Атасына Совет Союзынынъ Баьтири деген атты бергенде, бизим яслар, кызын муннан алып, биз бетлерге аькелген эдилер... — деймен...

Суьйтип биз бараятырып, Агали тел сокты. Кисловодскке еткенин билдирди.

— Коьрдинъме, эрте турган аьдемнинъ иси де эрте бите-таганын. Нефтекумсктен Кисловодскке уьш юз шақырымнан артык йол. А ол бизден эрте етти. Аьлемет аьдем Агали! Эринмей, кыйынлыкка санамай ана такым узаклыкка йолга шыгатаганына — аьперим ога! — деп Асан мактап алды досымызды.

Бираздан биз де савлай кыралымызга белгили болган курорт калага еттик. Ярасык, таза кала! Тавлардынъ тувра койынында орынласкан. Калага киреятырганда, йолдынъ янында токталган Агалидинъ «Нисан» машинасын коьрип, сога янастык. Агали киеви Алавдин мен келген эди. Машиналардан шыгып, саламластык, уьйлеримизден узак ерде коьрисетаганымызга кувандык, аьлди сорастырып, хабарласып турдык. Сонъ биз Агали мен экевимиз калага барып, Абдрахманды алып келдик. Абдрахман биз келгенге айлак та суьйинди. Асан, Абдрахман ман танысып, аьлин сорап, сонъ баьримизге каратып:

— Яслар, энди, мени тынъланъыз. Соьзлеринъызге коьре, Кисловодсктти сиз аьруув билесиз. Эм менсиз де онынъ яхшы ерлерин коьрмеге боласыз. Ама мага да, Исага да бу ерлер бираз ят ерлер деп коьринедилер. Сонынъ уьшин мен сизди озим билген бизим ерлерге аькетейим. Сол ер бизим республикада, булайдан узак тувыл, — деп тиледи.

Абдрахман ман Агали бир бирине соравлы карадылар, карсы шыкпадылар.

— Бек аьруув! Оьзинъыз каранъыз... — деди Агали.

— Аьше, атланыпъыз! — деп Асан йолланмага шакырды.

Биз машиналарга олтырдык. Кисловодсктен шыгып, келген йол ман артка кеттик. Трасса ман бир он шакырым юрип, республикамыздынъ мажасын оьтип, Баллы шаршар-сувлар (Медовые водопады) деген айтылган ярасык ерге бардык. Тав басындагы кенъ болмаган туьзликте, тувра сув ягада эртенъликтен кешке дейим туристлерди алатаган ресторан орынласкан. Сол туьзликтен карсы турган сув ягасы коьринеди, ол бу ягадан бийик, соннан шаршар-сувлар агадылар. Рестораннынъ азбарында эки шарлаклы конагуьй, янында яз кафеси турады. Туристлерди сыйлаяк уьшин столлары эм олтыргышлары болган шетен тартылынган меканлар да, туьрли-туьрли оьлшемли агаштан ясалган какырлар да бар. Биз яга бетке барып, бир отыз-кырк метр тоьменде аккан Куьми сувга караймыз. Боьтен де, карсы ягадан тасып, коьпирип аккан шаршар-сувлар оьрейинъди ушырадылар. Олар сол бийикликтен шувылдап, шашырап астында аккан оьзенге туьседилер. Шаршар-сувлардынъ артында таслы ягасы коьринеди, таслардынъ ишинде ойыклар эм кишкей дорбынлар коьринедилер. Ойыкларда, дорбынларда кийик балшыбынлар яшайдылар, сонынъ уьшин бу ерге Баллы деген ат бергенлер. Онъ бетте бийик турган Гум-баши (Куьми-басы) тавдан оьзеннинъ сувы басланады, сол беттеги тавлардан агып келип, булайда шашырап оьзенге куйыладылар.

— Агали, мине сизде аккан Куьми бу ерлерден басланады, — деймен мен.

— Анълап турыман, — дейди, сукланышлы алдыга карап, Агали.

— Сонынъ уьшин мен данъыл тавлардан басланады дер эдим, — деп досымды козьяк боламан.

— Йок, олай болмас! «Тавлар данъылдан басланады» деп Кадрия китабин атаган, — дейди Агали.

Баьримиз де сол эрисувге куйлеп аламыз.

— Сеники енъен, — деп айтканымнан кайтаман.

— Бу ерлерди мен яратаман! Аvasын да, сувын да хош коьремен. Бу табиаг яныма якын! Дениме дарман! — деп Абдрахман сукланады.

— Сенинъ ата-бабаларынъ: карагашлар, кара-уыйлилер Кобан бетлерде яшаганлар. Эште, канынъ тартады! — деймен ога, озим косаман, — А мени болса, данъылга, шоьлге тартады, — деп.

— Аьше, биз бетке коьштагы, сага уый салып береек, — дейди Агали.

— Айхай да, коьшерем, тек уйдегимнен коркаман, — деп маскаралайман мен.

— Койынъыз болмаяк соьзди! — деп, кесип алады Асан, — Юринъиз, онъайлы ер тавып, олтыраянъыз! — дейди.

Тувра ягадынъ шетинде какыра астында стол сайлап олтырамыз. Биз, тоьмен якларда яшаган аьдемлер, бу яздынъ иссилигиннен тамам кангамыз, а мунда салкын, куьн куьнъиртленген, коьктен бираз себелеп те алады. Ямгыр яваяк болатаганына да карамай, кафеде аьдемлер коьп. Балалар анда-мунда шабысып юредилер. Басы ябык, алды ашык какыра янындагы казан уйде казаншылар кышынлар писиредилер, туьтини шыккан мангал касында ак халат кийген мыйыклы карашай эркек сиске эт кадап, от кызувына салады, сислик пен алысады.

Бираздан шаршар-сувлардынъ шувылдап акканына кулакларымыз уйренеди. Столымызга аслар салынганнан сонъ тамадамыз Асан озьи соьз айтты, сонъ аьр биримизге де коьнъилиндегин айттырды. Алавадин, кишкей болганнан себеп, аякшы болып, шагыр куйды, етиспеген затлар аькелди. Ногайдынъ аьдети сол: аьр сыйланув ерде тамада да, аякшы да болмага керек. Тамадамыз сулыплы хабаршы, эсинде коьп зат тургыстады. Конаклардынъ эриклерин яздыраяк уьшин биз бетлерде болган затлар акында онъайлыша айтады. Алавадин тав озсимликлерден кайнатылган шайды савыт пан аькелип баслады. Сейирлише коькыган шайды ишемиз. Ишимнен Аллага мынъ кере шуькир деймен, мен озимди тап эртегидегиндей сеземен. Конаклардынъ юзлери де кувнаклы, олар да мунда олтырганымызды яратадылар.

Амал табылганда, Агали мага карап:

— Аьше, кайтип этейик? Мине Абдрахман касымызда, биз бен бирге, — деди, сонъ Абдрахманга бурылып, — Биз Астарханга бармага сьемиз. Сеит бабадынъ мезарына? — деп соравлы карады.

— Келинъиз! Сеит-бабадынъ мезарына да, Баба-Туьклестинъ мезарына да барармыз, — деди Абдрахман.

— О-о! Баба Туькли-Шашлы-астынъ мезарында мен неше кере де болгаман, дурыс, тагы да коьрмеге керек, — дедим, Абдрахманнынъ айтканын йоьплеп.

— Сеит-бабадынъ мезары тувра Россия ман Казахстаннынъ дазувында турады. Сол ерден Сарайшыкка кол созгандай, бир уьш юз шақырым йол. Сарайшыкка аькетейим? — деп Абдрахман йылы карадын бизге таслады.

Мен соны эситип, адаладым, тилимди юткандай болдым, тынысым коькирегимнинъ ишинде катты. Уьндемеймен.

— Аьйе, Сарайшыкка да барармыз! — деди коьзлери йылтырап кеткен Агали.

— Аьруьв, аьше, Астарханнан Сарайшыкка уьш юз шақырымнан артык, муннан да Астарханьге ети юз шақырымга ювык йол. О-о! Яслар эки якка эки мынъ шақырым йол юрилеек? — деп бираз алдын мендей адалаган Асан басы ман шайкады.

— Аллах буйыртса, меним машинаман барамыз, — деди Агали.

— Астарханнан мен джип пен аькетермен, — деди Абдрахман.

— Машинде тувыл куллык. Бираз оьзимиздинъ ясымызга да карамага керек. Бу бек алыс йол. Мен де баргым келеди, аман да бир оравлар шыгарлар деп коркаман. Сен, Иса, бараман десенъ бар? — деди Асан, мага соравлы карап.

— Мен не зат айтаягымды да билмеймен. Айтканынъызга ийнанмай турыман, — деп, тилим танълайымга ябысатаганы ман алысып, тегаран бир ишимнен соьзлер шыгарып айттым.

— Ий, аьлемет аьдем! Уьш куьннен Абдрахман Астарханга кайтады. Эртеси куьн, Аллах буйыртса, сиз бизге келесиз де, меннен кетемиз! — деди Агали.

Мен бу соьзлерден эсимди йыялмай тураман. Тамададынъ савлыгы уьшин, оьнери уьшин бирер тостакай шагыр иштик, сонъ аякшыга муьсиревлигимизди билдирип, онынъ савлыгы уьшин тостакай коьтердик. Кардаш карашай халк яшаган бу ярасык ер уьшин тилек айттык, ас салган казаншыларды рахметлеп, кафеден шыктык. Машиналарга олтырып, яггыр ман бирге уьйлеримизге йолландык.

Уьш куьн уьйде шыдамсыз турдым, юрегимдегин биревге де айталмайман. Сарайшыкка бараыгым тувыл да, йолга шы-

гаягымды уйдегилердинъ оьзлерине де билдирмеймен. Сол затка мен балалай уйренгемен. Бир уйкен исинъ бар болса, сол зат битпей, аьдемлерге яймага ярамайтаганын яхшы билгетеган эдим. Ясы уйкенлер бизди, балаларды, шайтан билип, састырмага болады деп, коркыстатаган эдилер. Сымарлап турган исинъди битирсенъ – кайгадер суйсенъ, сол кадер айт дейтаган эдилер.

Эртен йолга шыгаман деп турганда, Караногайдан Тагир Акманбетов мага йиберген сарынлар йыйынтыгын еткердилер. Китаптынъ аты «Кобнъил юманышы». Уйде ялгыз калганда, окып баслайман. Эм тагы да эки коьзим коьргенине ийнанмайды. Баягы «Кобзясым нур болсын» деген бозлавлар китабындагы затлар мунда да тез-тез расадылар. Йыйынтыктынъ энъ басында, тап эне кара ерде ак ботлашыкты тапкандай болып, мунадай сарын акылынъды састырады:

Асав бийик деп, асавга минмедим,
Ййык терен деп, Ййыкка кирмедим,
Сарайшыкта ашыгымды,
Эш бир инсанга билдирмедим.

Бу сыдыралар шынтылай да халк соьзлери экенине шек тувдырмайды. Халкты багып, зарарлар салып юргенлер оьлсинлер, ярылсынлар! Атеистлер, манкуртлар куьнлевден коьпсинлер! Халкымыздынъ авызлама шыгармасы экенине бир шек йок! Бир-эки бетти авдарганда, тагы да мунадай соьзлер:

Сарайшыктынъ шалгылары,
Кобзлеримди шагылдырады.
Кеткенде айткан соьзлеринъ,
Кобнъилимди сагындырады.

Окыган сайын тагы да артык затлар табыладылар. Сарайшыктынъ армыты, карбызы, кавыны, Сарайшыктынъ коразы деген эпитетлер бийлеп алганлар кишкей йырларды. Баягы Эдиге, Окас, Кет-Буга тарыйхлы аьдемлердинъ иесмилери алтын болып яркырайдылар. Кумкент, Мажар, Ажитархан белгили калалардынъ атлары бурынгы ногайдынъ бай тарыйхына акылынъды алып кетедилер. Алдынгы соравлар басымды кыйнайдылар. Биз неге бу затларды билмей тургамыз?! Кайтип халк бу сарынларды доьрт юз йыл саклаган? Явап табылмайды.

Окып келип, бир сарында токталаман:

Кобгершин болалмадым,
Сарайшыкка ушалмадым,
Яйыкты ыталмадым,
Ашыгыма еталмадым.

Сол соьзлер юрегиме терен кирип уяланадылар. Танъ аткышай солар басымда кайтарма болып айланып, уйклатпайдылар.

Уйкым канмаса да, эрте тураман. Уьстиме не зат киейигимди ойлап, бараяк еримде биз бетлерден тагы да бек исси болагын билип, кийим сайлайман. Эм китаптан сарын эсиме туьседи:

Сарайшыкка бараяк болып,
Атты сайлап мингемен,
Сарайшыкка бараяк болып,
Кийимди сайлап кийгемен.

Сол сарыннынъ соьзлерин ишимнен кайтарып айтып турганда, Асан тел сокты.

— Иса, мен сиз бен алыска баралмаспан, — дегенде, аркама бузлы сув куйылгандай болды, ама оннан сонъ эситкеним юрегимди тынышландырды, — Айтканымдай, куллыктан сорайдылар. Тек меним тагы да бир исим Буденновскте бар, мен сени Агалиге еткерермен. Тез бол, кийин! — деди ол.

— Мен аьзирмен! — дедим, суьйингеним тоьбеге етип.

АСАН КАЙГЫЛЫ МАН ШАЛ-КИЙИЗДИ БИЛГЕН ЕР

Асан ислерин Буденновскте битиргеннен сонъ, биз Агалиге Нефтекумскке йолландык. Эм, телефон ман соьйлескенше, Агали мен Нефтекум районунынъ администрациясы орынласкан меканда коьристик.

Булайда Нефтекумск кала акында айтпасам болмас. Алдын мен мунда болганымда, ногайларды бек сийрек коьретаган эдим. Алпысыншы йылларда Каясула эм Ашыкулак эки район косылып, бир район этилди. Районнынъ орталыгы Нефтекумск болды. Яс, янгы кала. Яшавшылардынъ коьби нап пан аьрекетлеген, кыралдынъ ян-ягыннан келген аьдемлер. Бир йырма йыл артта мен ногай болып, тек «Восход» деген газетада ислеген Осман Мурзалиевти таныган эдим. Калада ногай

аьдемди коьрмеге заьр эдинь. Эндиги болса, учреждениелерде, школаларда, больницада ногайлар ислеидилер. Ногай сыпат аьдемлер тез-тез расадылар. Токсаныншы йылларда туьзилген «Бирлик» ямагатшылыктынь басшысы Суьонов Солтан Алимович те калада яшайды.

Администрациядынь иргелериндеги стендте мен яхшы таныган аьдемлердинь каьртлери илингенлер. Ол район депутатлары йыйылыска кирискен Солтан Аджиахметов, Заурбек Шерпеев, Бегали эм Алибий Аджиниязовлардынь каьртлери. Олар, тек мунда районда тувыл, савлай халкымызда айтылган аьдемлер. Черкесскте драмалы театрда меним мерекем озганда, олар йыйылып келдилер, мени коьтердилер, оьзлерин бойларын да ийги яктан коьрсеттилер. Нефтекум делегациясын басшылаган Агали мактавлы соьзлер айтып, оьзининь эм йолдасларынынь атыннан карабайыр ат пан мени савгалады. Театрда йыйылган аьдемлер сога айлак сукландылар, бек хош коьрдилер. Мен де аьли, амал болганнан себеп, муьсиревлигимди билдиргим келеди. Сав болсынлар, дайымда кайратлыктарын йоймасынлар!

Агалидинь кень эм салкын кабинетине кирип, досымыз бан исси саламластык. Аьлди, ден-савлыкты, уьйдегилердинь аманшылыгын сорастырып, лахырда курып олтырдык. Асан артка кетпеге керегин билдиргенде:

— Биз бен Сарайшыкка барган болсань, ийги боляк эди, — деди Агали, йылы куьлемсиреп, — Мен эндиги, Асан, Иса, биз беттинь табиятын коьрсетейим. Коьлге барамыз, баьри зат та аьзир. Киевим уьйден янгы шыккан, йолда карап турады. Мен сизинь машина ман барайым.

Биз Нефтекумнан шыгып, Ашыкулакка еткенде, йолда Алавадин «Ниссанда» олтырып, бизди карап туры эди. Алавадин бизди, коьликтен шыкпай, коьрип, ок машинасын юргистиц, алдымызда барды. Нюькиске (Новкус-Артезиан авылы) етпей, сол бетке бурылып, Ямангой авылды озып, Каясулага карап бардык.

Агали Менгиш-куйы деген кишкей авылда тувган болса да, яшавынынь хыйлы кесегин Каясулада яшаган. Ол сонда бесинши класстан алып оқып, школады битирген. Институттан сонгы йылларды да Каясулада турган, сонда уьйленген, балалы болган, оларды оьстирген эм кызларын киевге берген. Конгысы Тукуй-Мектеб авылындагы «Мирный» совхозга директоры орынына кетпей, бир кесек заман Каясуладынь сельсоветининь басшысы болып та турган. Ол салган эм Нефтекумга

коьшкишей яшаган уйинде аьли уйкен киеви тунгыш кызы ман яшайды. Онынъ сол уйининъ берекетлиги, конакбайлыгы савлай халкымызга данъкка шыккан. Мен де сонда бир неше кере конгаман. Эм баскалардай болып, Агалиди каясулашы деп санайман. Сонынъ ушин мен Каясула ога кайдай исси экенин билип, алдыда авылдынъ ушкыны коьрингенде:

— Каясула деп не ушин атаган экенлер? Мен эситкемен: асыллы койлар оьскен ушин сол ат берилген деп? Сол ушинме? — деп алдымдагы олтырада олтырган Агалиден сорайман.

— Неге?! деп, айтканымды яратпай, мага Агали бурылады, — «Кояс» деген ногай ырувдан себеп аталган. Авыл куралганда, кояс ырув энъ баслапкы болган. Авылымыздынъ аты дурысынша Кояслы болмага керек. Мен оьзим де кояс ырувданман.

— Сен етишкүүлмен дегенинъ де? — деп сейирсинемен мен.

— Етишкүүл — ол куьбим. А кояслар сол куьптинъ бир ырувы. Билгинъ келсе, атаклы шайыр Шал-Кийиз де кояс ырувдан болады.

— Эситкемен, билемен. Казах алимлер Шал-Кийиз он сан оймауыт кояс ырувыннан деп айтадылар.

— Оймауыт та неге болады? Ол казахлар оьзлеринше айтадылар. А бизде, Ногайда, кояслар Етишкүүл куьпке киргенлер. Ол белгили зат. Шал-Кийиз де кояс ырувдан. Мен де...

— Ийнанмага куьш? — дедим мен, соравлы ога карап.

— Маъ сага! Солай болса, неге ийнанмайсынъ! А оймауыт та бир ырув. Ол ырувга куьп болмага кайда?! Алдын Каратобединъ касында Оймауыт авылы болган, яшавшылары соннан Кара-тоьбеге коьшкенлер, а авылдынъ оьлиги аьли де сакланады.

— Сен тувган Менъиш-куйы авылда кояслар тагы да болганым?

— Менъиш-куйы бек кишкей авыл эди. Менъиш-куйыдынъ оьлигине Эмсыйык оьлиги деп айтканлар. Солай атаганлары авылдынъ оьзеге эмсыйык ырувдан болган ушин. Ол меним ата-бабаларым Кояслыдан Менъиш-куйыга коьшкен эдилер. А сонъ мен де артка кайттым. Кояслыда кардаш кавымым коьп. Олар да, мендей болып, Шал-Кийиз бен бир ырувдан, ога ювык боладылар.

— Аьлемет! — деп, досым Шал-Кийиз бен бир ырувдан болып шыкканына сейирсинемен.

Мунда, Ногай шоьлде, билмегенинъди билеексинъ, эситпеегинъди эситеексинъ, деп ишимнен аьжейипсинуьвди

коялмай завкланаман. Сога усаган зат мени мен 70-нши йыларда болган эди. Сол йыларда «Молодой ленинец» деген Ставрополь край газетасыннан муна ерлерге командировкага келгенимде, бир сейирли йолгыс болганын эсимге туьсиремен. Сол шакта авылларда конагуьйлер болмаганнан себеп, мен Новкус-артезиан авылда биз бетлерден келип яшайтаган Крым-Гирей Карасовтынъ уьйинде токталган эдим. Крым-Гирей совхозда инженер болып ислеьтаган эди. Мени, боьтен де ердеси болганым уьшин, янын берип йолыкты, исси коьрди, совхоздагы аьдемлер мен таныстырды. Исшилер акында очерк язаман деп келсем де, меним баска ниетим де бар эди. Ол шоьл яшавы ман тагы да ювык танысув. Сонынъ уьшин мен совхозда ислеменен ногай аьдемлер мен де таныспага, коьрмеге, хабарларын тынъламага авас болып юрдим. Сол заманда управляющий болып ислеген Солтан Аджиахметов бир куьн кошараларга аькетти, ногай койшылар ман йолыктырды. Баска куьн оьзги боьликтинъ басшысы Шарип Азизов кыдыртты. Ол мени боьлиги орынласкан Артезиан-Мангыт авылга аькетемен дегенде, меним юрегимде уьйкен сезимлер тувдылар. Мен балалай ногай тарыйхты суьйип келген аьдеммен. Мангыт ьрув тарыйхымызда Эдигединъ оьзин берген – энъ атаклы ьрув. Баьри айтылган, белгили тоьрелердинъ асылы да мангытлар болганлар. Элбет те, бу якка келип, сол авылды, яшавшыларын коьрмей кетип болама?! Сонынъ уьшин мен Шарипке билимши аьдемлер мен растыр деп тилеген эдим. Ама басшы меним айтканымды дурыс анъламай, уьйине авылдынъ бир-эки интелегенция аьрекетшилерин, иьги исшилерди, механизаторларды шакырып, ас салып сыйлады. Авылдастар ман таныстык, хабарластык, кайнатылган коькис эт едик, шай, сувык ишимликлер иштик. Конакта болсанъ, коьдан ювас бол дегенди мутпай, мен кенем де коьнъилимдегин тагы да эситтирип айттым.

– Авылда таварыхшы, бурынгы йырлар билген, такпакшы картларынъыз йокпа? – деп сорадым.

– Булайда, узак болмаган ерде, Алана деген эсли хатын яшайды. Ол оьзи хабаршы эм йыршы. Соьле-аьли мен оны алып келейим, – деп, Шарип уьйден шыгып кетти.

Бираз заман кетпей, Шарип ясармага суьйгенше кийинген таза шырай эсли пише мен келди. Тагы да ногай шай иштик. Басында куртка тартынып турды. Алана оьзи куьми ногай болса да, мунда коьптен бери яшайды. Соьйлесе, соьзин катырып айтады, кылыгы оьктем экенин билдиреди. Такпаклап хабарласканынан тилге шебер экени ок сезиледи. Мен

ногай йырлар эситким келетаганын айтканда, ол тартынувын койып, басын туъзем салып:

Ак балады алынъыз,
 Ак бесикке салынъыз,
 Куълмелиге туъинъыз,
 «Куълп» этип бетин суъинъыз, —

деп, ол яркылдады эм мага карады. Мен, макул коьрип, басымды ийдим. Сонъ Алана бу бетлерде айлак коьп йырланатаган шинъларды, диярларды йырлады. Меним янымды берип тынълайтаганымды коьрип, ол тагы да бек кызып, оьнерин коьрсетти. Сонъ айтув айтып, сога келискен такпак косып, кызыклы затлар хабарлады.

— Аьптей, сиз ногайлардынъ узын йырларын билмейсизбе? — деп сорадым.

— Уьйкен йыравлар Ыргаклыда да, Кунайда да бар эдилер. Олар кеттилер. Баьтир йырлар йырлаганлар баска авылларда аьли де бар, тек бизим авылда йок. Мен не? Булай соьзгир пишемен. Шал-Кийизге, Асан Кайгылыга мага кайда етпеге?! Тек сарынлар эсимде тургыстаман.

— Аьптей, сен атаклы шайырлардынъ атларын кайдан билесин?! — дедим мен, коьтере де аьжейипсинип.

Сол йылларда биз бурынгы шайырлардынъ атларын тек Ашим Сикалиевтинъ баспалавларыннан билип баслаган эдик. Онынъ баспалавларына дейим, мен сонъ билгенше, олардынъ атларын адабиятта да, илми ислерде де айттырмай турганлар.

— Эситкемен, ясым. Меним бала заманымда олардынъ атларын коьп айтатаганлар бар эдилер. Аьлиги ногайлар аз биледилер.

«Япалак ушпас ясыл тав,
 Яхшылардынъ басы сав,
 Соьйлей билмеген яманнынъ
 Соьйлегенде оьз басына тили яв», —

деп Шал-Кийиз айтканын карт кисилер йййы соьйлейтаган эдилер.

— Алана-аьптей, коьп яша, соьз карызнасы сенде экен! Асан Кайгылыдынъ ша? Бир ятлавын болса да, билесинъме?

— Ятлавын билмеймен, а бир хабарын айтайым. Мен бу авылга келин болып туьскенде, кайынанам келискенде айткан эди. Балам уьйде шинъ аяктан суьт ерге тоьккен эди. Сол заманда кайынанам: «Асан Кайгылыдынъ анасы айткан: «Акты

басып болмас, киеси согар!», — деп мага да, балага да урсысты. Суьтке басып болмайтаганын кайынанасыз да, билетаган эдим, ама Асан Кайгылыдынъ анасы ким экенин кайдан билейим. Соны уьшин ол не хатын экенин сорадым.

Кайынанам булай хабар айтты.

«Бурын-бурын заманда Ак-бий деген бир анъшы яшапты. Сол йигиттинъ ярасык аты, оьткир кылышы, ийги садак-савыты болган. Ол кырда кийик соккан, коьлде уйрек аткан, балык ыслаган. Авылдастарын сыйлаган, оьзи де дайым ток болып юрген.

Бир кере Ак-бий уйкен коьлдинъ ягасында сувга йылым салган. Бир шыгарады, эки шыгарады, йылымы бос. Уьшинши кере йылым салганда, йылымга бир зат туьседи. Авыр зат, шыгарып болмайды. Куьшенип шыгарганда, апаты кетеди, оьрейи ушады. Йылымнынъ авында сув-кызы тыпырдайды. Сув-кызынынъ шашы алтын туьсли. Соны уьшин ногайлар ога Алтыншаш деп те айтадылар. Алтыншаш: «Мени сувга йибер!», — деп, ялбарып тилейди. Сув-кызын яраткан Ак-бий: «Йок! Сен меним хатыным бол!» — дейди. «Боларман, — дейди Алтыншаш, — Эгер сен меним айтканымды этсенъ. Бириншилей, сен меним колтыгыма карама. Экиншилей, мени аьдемлеринъ мен соьйлетпеске керексинъ. Сол болмаса, сен йок мага, мен йок сага», — дейди. «Ярайды», — деп Ак-бий сув-кызды уйине аькеледи. Яшап баслайдылар. Ак-бий айтканында турады. Аьдемлер уйлерине кирселер, Алтыншаш басын бурып, бетин ясырып юреди. Аьдемлер мен соьйлемейди.

Бир кайта Алтыншаш сыйыр савып, суьтке толы шелекти алып бараятырганда, авылдастардынъ бириси оларга келеди. Кыскаяклы аьдем келеятырганын коьрип, шелекти эсик алдында калдырып, алгасап уйге киреди. Келген киси, билмей эсик алдындагы шелекти тоьнътереди, суьтти ерге тоьгеди. Алтыншаш соны уйден коьрип: «Кыймылдама! Суьтке аяк пан басып болмас!», — деп акырып, шыгып кылювгыш пан суьтти ерден суьртеди. Эм: «Байым уйде йок», — деп уйге кирип ясырынады.

Киси азбардан шыгып кетеди. Йолда ол анънан кайтаятырган Ак-бийге расады. Оьзининъ керегин сорап болып: «Сенинъ соьйлемес хатынынъ мени мен соьйлеген», — дейди. Соны эситкен Ак-бий атын айдап, уйине асыгып келеди. Уйине шавып киргенде, хатыны яланъаш ювынып турганын коьреди. Алтыншаштынъ колтыгы астында оьти коьринеди. «Сен айтканынъда туралмадынъ. Эндиги сен мага йок, мен де сага

йокпан. Меним курсагымда алты айлы баламыз бар. Сен оны излеме. Улынъ обссе, обзи сени табар», — деп йок болады.

Суйтип Ак-бий, ялгыз калып, яшайды. Авылы да малга обрис излеп баска якка коьшеди. Ак-бий, баласы оны таппас деп, коркып, бир якка кетпей, бир ерде турады. Картаяды, шашлары агарады, йолга термилип караганнан коьзлери де коьрмей баслайды. Ол улын куьтип, кайгырып турганы уьшин халк ога: «Кайгылы» деген ат тагады.

Алтыншаш болса, куьнбатар беттеги Дав-коьпир деген ерге кетип, сонда баласын тапкан. Балага Асан деген ат берген.

Улы обскенде: «Мен атамды таппага керекпен!», — деген. Соны эртерек билген жиний анасы, Асанга арып-талып билмеген Елмая деген туьеди берип: «Атанъ сенинъ бек узак ерлерде. Сен савлай дуныяды айланып, онынъ доьрт бурышын да коьрип, Елмая яткан ерде ата юрттынъ ак топырагын таба-яксынъ. Бар балам, тоьзимли бол, туьзем юр!», — дейди.

Асан кетеди, дуныяды айланады, излеп ердинъ, доьрт бурышында да болады. Тамам сенуьвин йойып, Елмаядан туьспей, ер кезеди.

Бир куьн Елмая токталып, ялгыз уьйдинъ алдында тизине шоьнкип олтырады. Асан уьйге барып, облеятырган атасын тоьсекте коьредди. Атасы улын танып, ога разылыгын билдирип, сонда ян береди. Атасына «Кайгылы» деген ат тагылганы уьшин, обзи де коьп кайгырып ата юртты излеген уьшин ногайлар ога да сол атты тагып, Асан Кайгылы дегенлер. Ол коьп билген, коьп коьрген, соьзге шебер аьдем болган. Атаклы ханлар оны обзине вазир этип сайлаганлар. Халк ога: «Ак топыракты тапкан Асан Кайгылы», — деп те айткан. Ол обзи де йыр шыгарган. Карт аьдемлер онынъ йырларын билгенлер», — деп, Алана аьптей хабарын айтып, токталды эм, соравлы сыпат этип, мага йылы карады.

— Бек тамаша! — дедим мен, ишимдеги аьжейипсинуьвди ясыралмай.

— Разы болсанъ, бек яхшы. Биз бетлерде билимши аьдемлер аз тувыл. Тек оларды тынълап, сыр сандыгына ашкыш тавып, соьйлетип билуьв керек. Сен мени соьйлеттинъ, — деди Алана, тагы да куьлемсиреп.

Сол командировкада мен малшылар, койшылар акында толысынша материал йыйып, «Молодой ленинец» деген газетага макала яздым. Макалада Алана Стамбулова (кыз тукумы) хабарлаган таварыхты да киргисткен эдим, аман да газета

уыйкен оьлшемли затлар бералмаганнан себеп, куллыкшылары язганымды кыскартып, баспаладылар. Бобтенде, оларга исши тема керекли эди, а таварыхтынъ маьнеси ога келиспегеннен, ол очеркиме кирмей калды.

Аьли, йолда, мен сол кужырлы йолыгысымды эске аламан. Сейирим калмай болмайды. Совет заманда Нефтекум районда яшаган ногайларга эс берилмей, яшавлары абайланмай, халк шет калдырылып турган. Алпысыншы йыллардан баслап сол районда оькимет политика ман ногай тилди оькыган школалар ябылдылар, ногай миллет яшайтаганын айттырмайк уьшин кадрлардынъ оьстируьвин токтаттылар, сайлавлы ерлерге ногайларды айырмай басладылар. Мен биринши кере келетаган вакытта бир совхозда да, бир учреждениеде де басшы болып ногайлар ислеьейтаган эдилер. КПСС-тинъ идеологиясында яхшы яклары болса да, миллет яшавында айырым кыйшык затлар этилдилер. Ол затлар акында бизим аьдемлер ногай халктынъ курылтайларында неше кере де соьйледилер.

Эллинши эм алпысыншы йыллардан сонъ сол ногайларга каратылган сувыклык койылды. Сонъы йылларда ногайлардынъ ишиннен басшы болып салынганлардынъ биринши сыдырасында Агали Канаев турады. Аман сондай келиспевликлер болса да, Нефтекум районда кыралдынъ орденлери мен савкатланган, авыл хозьяйствода, маданиятта эм баска тармакларда сыйлы куллыкшы атка тийисли болган аьдемлер шыктылар. Мине, илми исинде биринши ногай тарыйх илмисининъ докторы Биарслан Кочекаев, баска ерлерде ислеген болса да, муна ерден шыккан, адабиятымызга негиз салувшысы, СССР язувшылардынъ биригуьвининъ биринши ногай агзасы Муса Курманалиев те бу районда тувган.

Мени болса, бу ер халктынъ тил байлыгын саклаган аьдемлери мен де баскаланатаганы сукландырмай болмайды. Сонъ яшавымда мен энди де коьп кере Алана-аьптейдей аьдемлер мен расаякпан. Бек сийрек затлар мунда эситеексинъ. Эне, досым Агали де сейирсиндирмей болмады, « Мен Шал-Кийиз тувган кояс ырувданман», — деп айтып.

КОГАЛЫ КОБЛЛЕР, КОМ СУВЛАР

Бу якларда Каясула энъ уыйкен ногай авылы. Мунда алты мынъга ювык аьдем яшайды. Сол санда ногайлардан оьзге орыслар да, баска халклардынъ аьдемлери де бар. Каясулада 90-нши йыллардан алдын савлай Ставрополь крайында айты-

лып турган «Каясулинский» атлы опытный хозяйство, биз беттеги совхозларындай опырамай, тоналмай, машинларын, трактор комбайн паркин саклап, онъайлы ислейди, келим аькеледи, ишилерине кыйын агын тоьлейди. «Каясулинский» опхоз авылдынъ базовый предприятияси деп саналады. Опхоз ызанларда онъ аслык бастырып алатаганнан, беслевли мал, кой обстиргеннен баска болып, авылдынъ коьп курылысларын, аьдемлердинъ уйлерин салган предприятие. Эм аьли де сол аьрекетин токтатпайды. Авылда яхшы кепте салынган школасы бар. Мен 90-ншы йылларда мунда мектеп музейинде болган эдим. Ишиндеги экспонатларыннан мага ногай кийизлер коллекциясы бек ярады.

2004-нши йылда Каясулада ногай халктынъ маданият куьнлери озгарылды. Оны уйгышлавады опхоздынъ абырайлы директору Юрий Ильич Никитин эм бизим досымыз Агали Канаев белсинли катнастылар. Савлай регионлардан келген элшилерди конак этип алдылар, койлар сойып, берекетин номай салып, туьрли-туьрли аслары ман сыйлап, эриклерин толысынша яздырып, шынты байрам эттилер. Маданият Уьйинде, школада йолгыслар болдылар, концертлер берилдилер. Конакбайлар, Каясуладынь ярасык паркында куралган сахнада ногай йыршыларды йырлатып, биювшилерин бийитип, шайирлерге ятлавларын оқытып, йыйылган халкты кувандырдылар. Сол куванышлы, байрам кепте кеткен куьнлер меним эсимнен кетпейди. Соны эске салып:

— Агали, Каясулада озган маданият куьнлер эстен кетпейдилер. Бойынъызды коьрсеттинъиз! — деп, мен тагы да муьсиревлигимди билдиргим келеди.

— Аьше, сол заманда Юрий Ильич те сав эди. Яткан ери ярык болсын! — дейди досым.

— Яхшы аьдем эди! Эткен ийгилик муьтылмайды! — деймен мен де.

Мен Никитинди 70-нши йыллардан бербетин таныгаман. Орта бойлы, караборан юзли, ярасык кисе коьз алдымнан таймайды. Ол бир неше кере мени хош коьрип, аьр адымымды абайлап, тоьрге шыгарып, конак этип алган эди. Мине аьли онынъ асыкпай соьйлеген юмсак соьзи кулагыма шалынып турады. Яшав сондай! Аьдем озге дуньяга кетеди, яхшылыгы аьдемлер мен калады. Яманлык эткенлерди халк тез мутады. Яшав – тегершик. Айланып турады. Сол тегершикти яхшылык токтатпай, козгап барады. Аьдемлер соны оьткинли билселер, халкка яшамага да — енйил.

Каясулага етпей, машиналарымыз асфальт йолдан солга бурылып, гравий шашылган шанълы йолга шыкты. Алдымызда барган Алавдиннинъ машинасы шанъды коькитип барганда, Агали:

– Бираз артта кал, машина батар, – деди руьлди ыслап олтырган Арсланбекке.

Арсланбек машиннинъ юрисин азлатты.

– Каерге барамыз? – деп мен сорадым.

– Зункар коьлге барамыз, – деди Агали.

– Баягында сиз мени Юрий Ильич пен балык ысламага аькеткен коьлге ме? – деп сорайман.

– Йок. Ол Зункардынъ анындагы Аталган коьл эди. Бир кесеклер эки коьлди бирев деп те санайдылар.

– Зункар коьлдинъ акында язганым эсинъде ме? – деп сорайман.

– Эсимде, «Бессмертная смерть» деген китапта язганынъ, – деди Агали.

Машинамыз ойпат ерлерден айланып, кенъ, туьз далага шыкты. Йолдынъ эки ягында аралары бир-эки шақырым ер узаклыгы болган тоьбелер тизилип турадылар. Йолдынъ анындагы багар ердегиндей тоьбелердинъ уьстилерин де кепкен оьленлер саргылт туьске бояганлар. Тоьбелердинъ аргы ягында ери айдалган моргылт ызанлар коьк пен ер биригетан ерге дейим созылганлар. Бир авыл да, бир терек те коьринмейди.

– Мине соьле-аьли мен шоьлдинъ коьркин билип турман. Бу кенълик анынъды есирликке алады. Калай коьп тоьбелер?! – дейди Асан, сукланганын ишинде ясыралмай.

– Бу ер аксуьеклердинъ оьлиги болганга усайды. Мунда уьйкен согыс озып, тоьрелерди, баьтирлерди коьмген болсалар ша? – деп, мен де ойланганымды шыдамсыз айтаман.

– Оны билмеймен. Тоьбелердинъ аьр бирисининъ аты бар, – деп Агали колы ман коьрсетип, – Муна йолга ювык турган тоьбединъ аты Бий-тоьбе. Алдыда турган Маметали-тоьбе, онынъ алдындагы Кеме-тоьбе... – дейди.

«Кеме-тоьбе» деп аталганына мен кызыксынаман. Муна кула данъылда сондай ат тагылганыны ойландыртпай болмайды. Мунда да кеме кайдан келмеге боляак? Яде ол кеме болмай, баска бир туьрленген соьзбе? Каспий денъиздинъ ягасында Дагыстандагы Баба-Юрт районында орыпласкан Геме-тоьбе деген ногай авыл эсимге туьседи. Сол авылга аты тоьбеден себеп берилген. Ама не уьшин экени, не себептен экени туьсинип болмайды. Тоьбединъ ишине кеме койылганым? Сонда денъиз

ягасында яшаган ногайлар балык ыслап ман каыр шеккенлер эм аьли де сол ислерин бардырадылар. Кеме, кайык не зат экенин биледилер. Белки, сол ногайлардынъ ата-бабалары, викинглердей болып, коьмбелерине кеме де коьмгенлерим? Аьруув: ол денъиз ягада яшаган аьдемлер. А мунда ша? Сувсыз шоьлде? Кеме кайдан келген? Аьдетинше, ногайларда, баьри тюрк халклардынъ бабаларындагындай, ана дуныяда, сол затлары кайтыс болганга керегип олтыраяк деп, оьлген аьдем мен кабырга байлыгы, куланган савыт-садагы, кийими, аты, арбасы, аббир-шубири бирге коьмилген. Мунда каерде кеме мен юзбеге болган экен? Яде бир заманда денъиз ягасы булайга дейим еткенме? Яде десенъ, ногайлар оьлилерин ят ерлерде калдырмайтаганнан себеп, денъизде юрген тоьрелерининъ суьегин де, кемесин де суьйреп аькелип булайга коьмгенлерим? Тоьбелерге коьметаган заманда кемелер уьйкен болмаган, бир кемеди алты — он атлар егилген коьлик пен де коьширмеге болган.

Соравларга явап табалмай:

— Кеме-тоьбе дейсинъме? — деп сорайман.

— Кеме-тоьбе! — дейди бир кылы кыйшаймай Агали.

— Сейир? — деп Асан да аьжеийпсинеди.

— А мунадынъ аты Тауший-тоьбе, — деп Агали йолдынъ онъ бетинде турган уьйкен тоьбеге коьрсетеди. — А йолдынъ сол ягында коьл болган, — деди ол, ойпат такыр ерге коьрсетип.

— Тауший-тоьбе деп неге аталган экен? — деп сорайман.

— Тоьбеге коьмилген аьдемнинъ аты болар? Сол шынтылай бий, яде мырза, оьлеятырганда халкка алтыннан куйылган кошкардынъ басын коьрсеткен: «Муны мен оьлсем, меним суьегим мен бирге коьмменъиз. Неге десенъ, урылар кабырымды тынышына коймаслар. Сонынъ уьшин бу алтынды коьлге тасларсыз», — деп оьсиет эткен. Эм оьлгенде, Таушийди аьдет пен коьмгенлер де, алтынды коьлге таслаганлар. Бурынгыда да алтынды аьдемлер табаяк болып коьп каьрлегенлер, аьли де, коьл курыганда да, излевлерин бардырадылар.

— Оьмирлер бойы юзлеген тонна ер коьлди япкан болар? Кайгадер ер авдармага керек? — деймен.

— Карлы кыслар болса, мунда кишкей коьл болады. А мунадай исси, кургак язда коьл баягыша курыйды, — дейди Агали.

Мен болсам, ойга каламан. Атам язган «Кой коьл» деген поэмады эске аламан.

Меним атам бу якларда меннен эрте болган эм коьп кере бу ерлерди айланган. Ол мундагы ногайлары акында аз зат язган йок. Айтканымша, 60-ншы йылларда мунда бир кесек авыр келиспевликлер этилди. Н. С. Хрущевтынъ буйырыгы ман СССР-дынъ автономиялы биригуьвлерге кирмей калган халклардынъ мектеплеринде тувган тилди окытувды яптылар, соны ман биргесине миллет газеталарды да, китап шыгарувды да койдырдылар. Сол шакта атам мунда тувган, яшаган Зеид Кайбалиев, Мусса Курманалиев эм тагы да баскалар ман бирге сол келиспевликлерге карсы шыктылар. Ногай газетасы ябылмасын деп Ставрополь крайкомына аьризе яздылар. Атам сол вакытта бизим областъте шыгатаган газетада редактор болып ислеген, оьзи де коммунист болган. Крайкомдагылар баска якта яшаган ногайлар уьшин якласады деп, тагы да оьзге сылтавлар тавып, миллетши деген атты тагайк болып, партиядан шыгармага каьрледилер, бизим газетада ислеген яваплы куллыгыннан босаттылар. Элбетте, сол язалав атамнынъ яшавына коьп зарарлык аькелген. Оны бирев биледи, бирев билмейди. Атам басына кыйынлык алганын 90-ншы йылларда озган ногай халктынъ курылтайларында Нефтекум районнынъ яшавшылары трибунага шыгып айттылар, атама муьсиревликлерин билдирдилер.

Атам бу бетлерде тез-тез болганы онынъ яратувшылыгында да белгили ыз калдырган. «Ювсан» деген повести, бир кесек публицистикалы очеркleri, коьп ятлавлары шоьл ногайларына багысланган. Атам оьзи сол затты ашыктан ашык айткан йок. Онынъ шыгармаларын окыган аьдемлер язганы бу як акында экенин ок аньлайтаган эдилер. Суьйтип атам болган келиспевликлерди туьзетпеге шалыскан, онынъ юреги шоьл ногайлар ман бирге экенин коьрсетпеге ымтылган. «Мунда, Нефтекум районьнда, яшаган етисанлар, етишкуьллер, ем бойлыклар халкымыздынъ оьзеге, оларга ярдам керек», — деп тез-тез атам айткан.

Атамда халк эртегиси негизине салынып, айлак ярасык тил мен язылган «Кой коьл» деген поэмасы бар. Мен оны кайтарып окымага суьемен. Бир кере атам ман соьйлеп олтырганда, поэмадынъ негизине салынган эртегиди каерде эситкесин деп сорадым. «Бурынгыда ногайлар яшаган тавларда «Кой коьл», «Кой сув» деген атлар коьп сакланганлар, тек бу эртегиди Зеид Кайбалиев эм Мусса Курманалиев пен олардынъ тувган авылларына барганда, сондагы шоьл ногайлардан эситкемен. Краснодар крайьнда Адыгея бетте алдын науруз ногайлар яшаган ерде Кой коьл деген ярасык ер бар. Сол ерди мен бек

яраттым эм бу эртегиди сол коьл мен байладым. Язувшы сондай зат этпеге болады», — деп ол мага кыскасыннан яваплады. Мен де оьзге сорамадым. Кайсы авылда эситкен: Кара-тоьбедеме, Каясуладама? Кайсы коьл акында хабар баратаганын, элбет те, билмеге керек эдим. А эртегидинь маьнеси булай...

Бурын-бурын Таьмпик деген бир ярлы яс яшаган. Сол бир куьн коьл ягада кара козыды табады. Козыдан яхшы ана кой оьседи. Сол ана кой уьшер козы козлайды. Таьмпикте тез арадан отар койы, оннан сонь сансыз малы да, йылкысы да болады. Байып кеткенде, ол уьйкен уьй салады, оьзи тек байлар ман, мырзалар ман досласып, оьктемсип-коькирексип, аьдемлер мен санаспай яшап баслайды.

Бир куьн Таьмпикке бай конаклар келедилер. Ол конакларына байлыгы ман мактанып, отарларын, туварын, йылкысын коьрсетип барганда, коьлдинь ягасында юнин ношаган бийлеген ана койды коьреди.

— Бу да кайдан шыккан, аьдемнинь бетин ашып?! — деп Таьмпик болган куьшин салып аьлсиз ана койды аягы ман тебеди.

Уьрккен кой кашып коьлге атылады. Соны ман биргесине ел коьтериледи, ала-буркасы ман давыл эседи. Таьмпиктинь отар койлары ана койдынь артыннан сувга атыладылар. Койлардынь артыннан — малы да, йылкысы да.

Эртеси куьн байлыгын йойган Таьмпик уьстине темир куьбе, ярасык кийим кийип, савыт-садагын алып, атка минип, оьзи де коьлге атылады...

Оннан баска болып, мен оьзим де мунда эситкен эртеги бар. Оны мен «Оьлимсиз аьжел» деген китабымда баспалап шыгарган эдим. Ол да кой эм коьл акында. Мен оны 80-нши йылларда мунда конакка келгенде эситкемен.

Агали мен Юрий Ильич мени конак этип алып, балык ысламага деп Зункардынь касындагы Аталган деген коьлге аькеттилер. Коьлдинь ягасында тыншаймага деп уьй де бар эди. Сонда конакбайларымнынь дослары йыйылды. Кой сойдылар. Стол курап сыйладылар. Сыйлавдан сонь конакбайларым уьйлерине кеттилер, а мен досларым ман коьл ягада балык ысламага калдым. Бираз заман кармак пан балык ыслап, каранья болганлай уьйге уйкламага кеттик. Аьдетинше, сол уьйде каравылшы конатаган болган. Бу ер айлак авлак болса да, сонда баганалар салынып, электроток теллер де тартылган эди. Уьйдинь ишинде де, тыста да шыраklar янатаган эди.

Уйдинь ишиндеги шыракты соьндирип яткан эдик. Аман да тыстагы шырак уйдинь ишин ярык этип тургыстты. Меним арганым таркаганда, мен сыяктан туьскен ярыктан уяндым эм уйклармай турдым. Тыстан аьдем йоьткирик эситилди. Терезеге караганда, сувга каратылып тактадан ясалган басамакта каравылшы болып ислеген Енали деген картты туьтин ишип турганын коьрдим. «Бу агай неге уйкламайды экен? Неге сыякта калган экен?» — деп, билгим келип, шыкырдамай, акырын уйден шыктым.

Енали басамаклардынь шетлерине тартылган перилага таянып, камыслыкка карап туры эди. Мен ога янасып:

— Агай, уйклармайсыньма? — деп сорадым.

— Мине, Кобкей-кус канатлары ман тыпырдап, сувга согып шалпылдатып, уйкы бермейди, — деди карт, мага бурылмай, таьмекесин тарта берип.

— Ол не зат кус, мен онынь атын биринши кере эситемен?

— Орысша атын билмеймен. Ол тек караньада, сай ерлерде балык излеп юреди, кутанга усайды. Зийва, орын таппайды. Куьндиз ол кус аз коьринеди. Аьдемлерден уялады, — деди Енали.

— Олай да болам? Аьдемлерден неге уялмага керек?

— Хабары онынь узын... — деп карт мага эртеги айтты.

Бурын-бурын булайдан узак болмаган ерде тагы да бир коьл бар эди. Сонда бир бай яшаган. Онынь туьз атын бирев де билмейди, аьдемлер ога Сык-карын дегенлер. Бек сук, кызганшак киси эди. Сол байда уялшань, намыслы, ярасык кызы бар эди.

Бир куьн бу бетлерде юрген яс йигит сол кызды коьреди. Коьргенлей, яратады. Эм ол, коьп ойламай, уйдегилерине айтады. А олар кыз айттырмага бармага аьзирленедилер. Кудалар соьйлемеге келееклерин, атлы йиберип, билдиредилер. Аьдет солай. Тек бай оьзининь сук кылыгын тыйдыралмай, конаклар келгенде, койларынынь ишиннен энь арык, куршаньлы койды сайлап сойган, ярти-куьрти сыйлав эткен. Язык кыз, атасы суьтип конак алганын коьргенде, уялганнан не этеегин билмей, аье-куье болып, куьйип, барып коьлге атылган, сонда баткан. Атасы ман анасы болган затка кеше де, куьндиз де йылап, сыйт этип, сонь савлай койларын согып, сувга куьып батырганлар.

А олардынь кызлары Таньйридинь ярдамы ман оьлген йок, куска айланган. Сол кус кыздынь атын юргистеди. Кыз-

дынъ аты Коккей эди. Соны ушин кус уялшанъ болган, тек кешелер мен коьринеди.

Эртегиден себеп, бу коьлге Атылган деп айтканлар. Ама биревлер Аталган деп те айтадылар. Белки, аьлиги уйкен коьлдинъ аты Зункар деп байдынъ Сык-карын деген атыннан себеп аталган болса, билмеймен? — деп Енали мага сол кужырлы эртегисин хабарлады.

Мен бу эртегилерди эске аламан. Экисинде де усаган ерлери бар, экиси де Агали Тауший-тоьбе акында айткан таварыхка усайдылар. Усап кеткен ери — ол сувга кеткен койлар. Агалидинъ хабарлавында туврасыннан кой деп айтылмаса да, кошкардынъ алтын басы койды белгилейди. Сувга атылган кошкардынъ алтын басы эм байлыкты таптырып сувга кеткен ана кой бек уйкасып кеткен келбетлер. «Таьмпик пен Тауший бир аьдемнинъ аты болмасым»? — деп озьиме сорав саламан. Болмага болаяк?! Ама маьнесине шыгалмайман. Сол затлар акылыма келгенин досларыма бек ший ойлар болып коьринерлер деп, айталмайман. Сол зат акында бир такыйка ишинде ойлап аламан, а хабары калай узын... Уьндемеймен.

— Булайда, — деп Агали колы ман онъ бетке коьрсетип, — Узактагы тоьбединъ артында Аксеит деген авыл болган, ювык ерде озьлиги де сакланган, — дейди.

— Эште, сеитлердинъ бириси сол авылда турган болар? Сеит деп пайхамбар ырувдан аьдемге айтканлар. Курейшитлерге. Олар ногайлар арасында яшаганлар. Астархан ериндеги Сеитовка деген авыл сондайлардынъ бириси. Казахлар сеитлерге кожалар дегенлер, — деймен мен.

— Оны билгеним йок, — деп Агали катырып яваплайды.

Бирден алдыда ясыл аралдай тереклердинъ баслары коьриндилер. Сонъ коьз алдына ясыл калын камыслык сувретленди.

Коьлден эрек болмаган ерде сийрек агашлык ишинде штaket кора бойында тереклер озьскен азбар коьринеди. Азбарда ак куйылган уй, казанууй, котанлар турадылар. Азбар ман коьл арасы бир юз метр болады. Коьл ягада дем алатаган яс эркеклер, кыскаяклылар, балалар юредилер. Балалар шавшув коьтередилер. Биз азбарга ювыклап келдик. Корадынъ бойында узын такталар кагылган столдынъ уьстине асы, сувы тизилип салынган. Бизди орта бойлы, ак шырайлы эркек азбардагы уйден алдымызга шыгып йолыкты.

— Хош келдинъиз! — деп ол колымызды алды.

Асан, саламласканнан сонъ коькиреги мен терен тыныс алып, шатланып ян-ягына каранды.

— Мунда иссилик куьшли болса да, ава баска. Обзинъди енъил сезесинъ, — деп ол мага соравлы карады.

— Аьше. Мен оны эрте де билгемен. Менде кантамырдынь согылувы куьшли, ама шоьлге келсем, согылувы туьседи, аз болады, — деймен.

Бизди йолыккан киси мен танысамыз. Эркектинъ аты Абдулла, обзи даргин миллет, Агалидинъ досы, мунда объездчик болып ислейди. Ол аели мен бирге бу азбарда яшайды. Абдулла бизди ас ишпеге шакырды, биз кол ювамыз дегенде, стол янында турган колювгышка коьрсетти, Асанды ясы уйкен деп анълап, обзи кумган ман ога сув куйды. Колларымызды ювып, биз столдынь алдында такталардан ясалган олтырага олтырдык. Биз олтырганлай, Абдулла казануьйден бувы шыккан тепшек пен ас аькелип, столга салды. Тепшекте бувланган, яньы писирилген сокта ман йоьрме эди. Коьзлеримиз кызып, баьримиз де бу сийрек аска карадык. Баскаларды билмеймен, меним силекейим шыбырмага аз калган эди. Майы йылтырап турган сокта ман йоьрмеге сукланышлы карайман.

— Кабынынъыз! Ногай койдан этилинген йоьрме! — дейди Агали.

— Агалидинъ рецепти мен! — деп Абдулла аьр-биримиздинъ алдына таза тепшеклер мен шаньшкышлар йылыстырды.

Обзи тагы да казануьйге барып, баска тепшек пен уйилип салынган кайнатылган кой эт аькелип столга салды. Агали де Алавадинге айтып, машиннен картон кутык пан холодильниктен яньы шыгарылган ишимликлер аькелдирди.

Мен, ишимде кызган бейилимди тыйдырып, кесек соктады шаньшкышка кадап, емеге асыкпайман. Ойланаман. Баягы конак сыйлав аьдетти ойланаман. Бу сыйлавды Агали этетаганын билемен. Муьсиревлигим ога да, онынъ ноьгери Абдуллага да каратылган.

Конак сыйлав халкымызда — бурынгы эм бек берк аьдет. Ногайлар конакты Аллах берген деп санаганлар. Конак наьсип аькеледи деп те аьр ногай уйде айтылган. Конактынъ коьнъилин ас пан, яхшы соьз бен авлаганлар. Ас, берекет — ол Аллах берген энъ уйкен зат! Конак сыйлав аьдет биргесине — ол Аллах сыйлав аьдет те болады. Сонынъ уьшин конакка энъ аьруув ас салынган. Ногайлар обзининъ куьнделик асында сокта, йоьрме аз эткенлер. Аьдетинше, бу ас пан конакты сыйлаганлар. Хош коьнъилин билдиреек болып, мукаят кол ман

этилингенин коьрсетеек уьшин сокта ман йоьрме салганлар. Конак аьдем суьер, юмарт конакбайды салынган астан ок билген. Аьли, оькинишке, сол затка коьп аьдемлер эс бермейдилер. Бобген де — биз, калада яшаганлар. Бир яктан ога йоклык та себеп болады. Квартираларда яшаганлар кой, тавык, кус тургысталмайдылар, коьп аьдемде авла-бакша да болмайды. Сонынъ уьшин калада яшаганлар аьдемлерден ташанып яшамага уьйренгенлер. Соны ман биргесине юреклерин киртлегенлер, юрек кенълигин йойганлар.

Агали тамадалыкты юргистип, бизге соьз берди, хабарлары ман юбантты. Тамадамыз экинши кере соьз берип баслаганда, Асан шыдалмады:

— Тыныс та алдырмага бермейсиз, — деп.

— Тыныс алаяк. Юринъыз, шомылынъыз сувга, — деди Агали, конактынъ айтканын макул коьрип.

— Мен де соны айткым келеди. Кайзаман бери сувга туьским келип тураман, — дедим мен де.

— «Шомылгым келеди» демеге керек, — деп Агали мени туьзетти.

— Йок. Бизде: «Сувга туьским келеди» деп айтылады, — деп мен эристим.

— «Сувга туьседи» деген дурыс тувыл. Сувда шомыладылар, — деп Агали оьзиндикин бардырды.

— Агали, ол басы ман сувга кирилсе, «шомылады, шомылган» дейдилер.

— Йок. «Сувга туьскен» — ол сувга аяк басканды, кирген маьнесин билдиреди. «Купаться» деген — ол шомылады деген!

— Аьруьв. Макул коьрмесем де, сеники болсын. Москва сеники! — деп, кажавлап, эрисуьвди кояман.

— Адабият тил акында энди де соьйлермиз. Эрген, Алла буйьыртса, узак йолга шыгаякпыз. Заманымыз коьп боляак, — деп Агали алдыда барып, бизди коьл бетке аькетти.

Агали яслай бербетин адабият пан кызыксынып келеятыр. Ногай тилинде баспаланган баьри затты да окумага шалысады. Черкесскке келип, китаплар алып кетеди. Мен, конакка барсам, оьзим мен алып бараман. Мен язган баьри китапларды да ол окып шыккан. 2007-нши йыл мен «Орысша-ногайша соьзликти (разговорникти)» шыгаралмай юргенде, мен Агали мен коьрисип, ниетим акында ога айттым. Сол вакытта ол меним ниетимди макуллады, ярдамласармыз деди. Тек шыгараяктан алдын окумага деп колязбады тиледи. Мен бердим. Сонъ, бермей турган болгай эдим, деп оькинип те алдым. Ол мага куьн сайын тел согып, бу соьз алай, а бу соьз

булай деп, оьзлеринде соьйленген соьзлерди костырды, коьп соьзлердинь язувын туьрлендирди, туьзеттирди. Бир кесек затлар ман мен унаспадым. Соньында тешкерип караганда, туьзетуьвлерим дурыс та болып шыктылар. Неге десень, бизим адабият тилде коьп келиспевликлер барлар, боьтен де орфографиясын алып карасань. Биз, язувшылар, бирер соьзлерди, бир кепке аькелинмегеннен себеп, баскаша язамыз.

Агали, Асан, мен — уьшевмиз аьдемлер сувга туьсип турган ерге келип, коьлге караймыз. Касымызда балалар бакырысып, бирин бири кувып ойнайдылар. Пишелер, бизди коьрип, эрек тайдылар.

— Камыслык коьлди бийлеп алаятыр, соны тазаламайдыларма? — деп сорайман.

— Иса, бу кога! — дейди Агали, коьлдинь ягасын бийлеген ясыл оьсимликке коьрсетип.

— Дурыс, бу беттеги ягада кога оьседи. Аргы якта, баска бетлеринде бийик камыс та бар. Камыслык деп тилим уьйреншикли айтады. Язувшыларда да яньылыс болатоган. Яньылыс этпеген сыньар Алла! — деймен, кешируьв тилеген даваз бан.

— Когалы коьл! Камыс аз, анда-мунда, — дейди Агали.

— Когалы коьл! — деп кайтаралайман дос айтканды эм эсиме ятлав туьсип, айтаман, — Бизим Шал-Кийиздинь мунадай соьзлери бар:

Когалы коьллер, ком сувлар,

Коныслар кимнен калмаган.

Сазлавга биткен сары тал,

Эрлерге кайда салкын болмаган.

— Дурыс! Когалы коьллер! — дейди Агали, разы болып.

— Кога бийлесе, коьлдинь сувы кемийме? Тазалайдыларма деп, соны уьшин сорайман?

— Оны билгеним йок. Ким мунадай уьйкен коьлди тазалап тураак? Булай турганына да Аллага шуькир! Абдулла ягасындагы коклыкты йьйыстырады. Сол да тамам, — дейди Агали.

— Ол да дурыс! Аьше, сувга киреек, — деймен Асанга карап.

— Эне, сол бетте де сувга киргендей ер бар, — деп Агали сол бетке колы ман коьрсетеди.

— Аьдемлер билмей, булайга туьспеслер. Онынь маьнеси бар болар? — деймен мен.

Асан да бармагы ман коькке тускалап, дурысын айтасын деп, аньлатты. Асан ман экевимиз шешинип, сувга кирдик.

— Бу иссиликтен сув да кайнай болар, деп ойланган эдим. Йок экен. Бек ийги сув! — деп Асан мага карайды.

— Туьби де таза кум. Мен кара батпак деп корккан эдим, — деймен мен де.

Сувдынъ туьби кум болган уьшин ол булганмайды, таза болып турады. Биз сувга киргенде, кыскайклылар бизден уялып, шыгып басладылар. Сувда бир-эки бала калды. Биз балаларды айланып, сувдынъ теренине барып, белимизден йогар киргенде, басынъ ман коьмилип шомылдык.

Мен колларымды коьтерип ялдап та, колларым ман сув ишинде суьнгип те туьстим. Аьлемет! Коьнъил коьтеринки! Ишим ийги кейфленеди. Сувдан шыккым келмейди, бир кесек заман ялдайман, шомыламан. Ком сув! Мактавга тийисли сув!

Асан да яратып, эриншекли колларын алып, асыкпай ялдайды. Мен ягадан эрек кетеек болганда, ол мага басын шайкады, барма дегенди билдирип.

— Онда не зат барын билмейсин де, — деди.

— Дурыс! Сув каерде де кавыфлы. Коьл Бугасы бар болса да билмейсинъ, — деймен, тек Асан меним соьзлеримди эситпей, яга бетке ялдады.

Тагир Акманбетов ырымлар, аьдетлер акында да коьп язады. Сонынъ бир шыгармасында шоьл ногайлар сувга барсалар, сувда яшаган Коьл Бугадан коркып, оны ашувландырмайк болып, оьзи мен каба ман суьт, туз яде темир акша аькелип, ягада калдырганлар деп язганы бар. Сол ырымды эске алып, сувдан шыксам, каьпийклер ягага тасларман деп ойлап, мен де сувдан шыкпага асыгаман.

Эм сувдан шыгып, бираз кепкенде, кисемнен каьпийклер шыгарып, оларды ерге таслайман. Агали сол затты коьрип калады, мага анълавлы шырайы ман яваплайды, уьндемей басын иеди.

— Сен бос сувга шомылмадынъ, — деймен.

— Бир зат та тувыл, мен уьйде шомыларман, — дейди ол.

Досым бир неше йыл артта инсуьлт болып, аягы, колы янсызланып, каты авырган. Больницаларда ятып, мараз бан алысып, савлыгын тегаран бир эмлеген. Сонынъ уьшин кавыфлы затлар этпеге сакланады.

Биз кепкеннен сонъ кийиниц, олтырган еримизге кайтамыз. Мунда Алаудин мен Арсланбек столымыздан эрек болмаган ерде мангалда от ягып, сислерге кадалган этти писирип туры эдилер. Тагы да ас пан янъыртылган столымыз алдына олтырамыз, отта писирилген эт пен сыйланамыз.

Абдулла биз олтырган ер мен уйи арасында аье-куье болып юреди: оьтпек таьвисилсе, оьтпек, сиселердеги сувлар йылынса, авыстырып сувык сиселер аькеледи. Каралдыдынъ арғы бетинде биз келгеннен бербетин кишкей балалары ойнайдылар. Окын-сокында пишеси, кызлары каралдыда коьринедилер. Балалар да, пишеси де, кызлары да биз бетке ювыкламайдылар. Тав аьдет. Яхшы аьдет! Бизде, ногайда, бирер уйлерде уйкенлер олтырган ерге балалар кирип, аска коьз атып юргенди коьрмеге болады. Конаклар ман бирге балаларын олтыртатаган сондай ата-аналар да бар. Сондай балалар шырышты бузадылар. Уйкенлердинъ аракы ишкенин карайдылар, маскара соьзлерин тынълайдылар. Кобанда да бала тербиялап билген ногай аьеллерде уйкенлер олтырган ерге бала-шагады ювытпайдылар. Ол зат дурыс тербиялав болар. Мусылман халклардынъ ортак аьдетине усайды.

Эректеги агашлык ишинде тал тереклер мен акацалар арасында иссиликтен мойыгып яткан койлар коьринедилер. Соларды коьрип:

— Абдулладынъ койлары коьп пе? — деп сорайман.

— Бар. Мал да саклайды. Баскаша кайтип мунда турмага болаяк? — дейди Агали.

— Аьше, мен де соны айткым келеди, — дейди, соьзди йоьплеп Асан да. — Бизим ногай мунадай авлак ерде ялгыз тургысы келеек тувыл. Мунда тураяк аьдемнинъ уйкен эрки болмага керек. Булайда ялгыз бир уй. Авыл узак. Мектеп узак. Бек кыйын деп турмага!

— Коьплер турадылар, яшайдылар. Мине койшылар да солай кошараларда яшайдылар. Ялгыз, конгысы болмай, авылдан узак. А бизим ногай унамайды. Аьдемлер мен карысып авылда турса экенлер, — деди Агали кайгылы даваз бан.

— Мунда авылда да енъил тувыл яшамага. Булайда боьтен де, — деймен мен.

— Ислеген аьдем яшайды. Бизикилер енъилин излейдилер, — деди Агали.

— Ай-хай сени! Енъилиннен яшав болса! Мине булайда ногай ялгыз яшаса, басын ишкиден алмас эди. А муна Абдуллага каранъызтагы: оьзи тап-таза кийинген, каралдысы каравлы, малы, коькиси, тавыгы артыгы ман бар. Берекеттинъ маьнесин билген киси! — деди Асан.

— Солай, солай, — деп Агали айтканды макуллады.

Абдулла уйиннен сувык сиселер аькелгенде, Асан оны орына олтыртып, тилек айтайым деп соьз алды.

— Яслар, айып этпенъиз, эндиги бизге Арсланбек пен кайтпага керек. Агали, Иса йолынъыз болсын! Мен сиз бен баралмаган уьшин, айып этпенъиз. Аман-эсен барып-кайтып, ийги хабарлар аькелерсиз. Абдулла, сен де салган берекет уьшин бек сав бол! Агали, Аллах сизди берекеттен айырмасын! Уьйлеринъизге яхшылык сагынаман! — деп Асан тостакайды коьтерди.

Биз де тостакайларды коьтерип, ишип, столдан турамыз дегенде, Агали мен озим тилек айтпай, туралаяк тувылсыз деп, озининъ тамада эркин коьрсетти. Онынъ айтканы уьшин де тостакайлар коьтердик. Соннан сонъ турып, Абдулла ман аманласып, колласып, тагы да яхшылыклар йорап, машиналарамызга олтырдык.

Артка келген йол ман кайттык. Тагы да тоьбелерди оздык.

Олар мунда, бир ерде, коьп санлы болганына тагы да аьжейипсиндим. Бу ер ата-бабаларымызда ортак оьлик болган яде бир уьйкен согыстан сонъ тоьрелерди мунда койган болырлар деген сораптар акылымды тагы да кыйнайды. Явап табалмайман.

Машиналарамыз асфальтка шыкканда, айдавшылар шабувын оьстирип, Нобкис-Артезиан бетке айдайдылар. Йолда келеятырганда коьрген Ямангой авылды тагы да оздык. Авылдынъ аты ойландырмай болмайды.

Баягы: *гой*, *кой* деген соьз. Неге *кой* деген соьз тез-тез расады? Белки, крым ногайлардай, туьрклердей, крым татарлардай болып, авылга *кой* деп айтылган соьз тувылым? Эс эттирген бу яктынъ эртегилеринде *кой* деп айтылганынынъ туьп маьнеси кой, янувар болмай, *кой*, авыл акында хабарланган болса ша? А бизим ногайлар *кой* деген соьзди кулланмаган уьшин сол соьзди кой, айван деп анълап, янъы эртегилер ойлап шыгарганлар, эште? Бурынгы халк таварыхларда: «Койлер сувга кеткенлер», — деп айтылганы дурыс болар? Булайдан узак болмаган ерде Каспий денъыз (ногайлар ога Хазар денъыз деп айтканлар) орынласады, сол, аьдетинше, доьрт-бес оьмирликлер озганда, 8—10 метрге тасып коьтериледи. Сув коьтерилип болып, сонъ тагы да туьсип сайыйды. Аьли Каспийдинъ сайып баратаган шагы. Суййтип 10-ншы оьмирликте Каспий коьтерилгенде, Хазар оькиметтинъ Итиль (Атил) деген бас каласы сувга кеткени аьлимлерге ийги белгили. Каладынъ калдыкларын аьли де излеп табалмайдылар.

Сонъгы мынъ йыллыктынъ ортасында Каспийдинъ тагы да бир коьтерилуьви болган. Сондай вакытта денъыздинъ сувы,

ягадан шыгып, юзлеген километрлерге яйылган. Энь аьлемети денъызге аккан сувлар да коьтерилген. Архив документлерге коьре, Сарайшыктынъ бузылувы Яйыктынъ тасып коьтерилгени мен де байланыслы.

Ямангой авылды озып, федерал трассага ювыклап барамыз. Трассага бираз калганда, Агали машинады токтатып, артта келеятырган Асанга да терезеден колын шыгарып, булгап, токтасын деп билдиреди. Биз машинадан шыгамыз. Асан да шыгады, бизге соравлы карайды.

— Асан, зобнъинънен ыслап, сени йолга салаяк! — деп, Агали багажниктен коньяк пан стаканлар шыгарып, Алавдинге созды.

— Бу янгы аьдетлер, — деди Асан, куьлемсиреп.

Алавдин стаканларга ишимликти куйып бере берди.

— Йок! Неге? Бу эски ногай аьдет. Ханды озгарганда, авылдынъ шетине дейим ханнынъ атынынъ зобнъисиннен ыслап барганлар. Йолга еткенде, тостакайларга кымыз куйып, тилек айтып йолга салганлар, — дейди Агали стакан коьтерип, — Асан, йолынъ енъилиннен болсын! Барганда, биз билгенлерге салам айт! Уьйдегилеринъе де, оззинъе де яхшылык болсын! — деди.

— Эмин! — деп айтып, ишемиз.

Тагы да аманласамыз. Асан ман Арсланбек машинге олтырып кеткенлерин караймыз. Сонъ оззимиз де машинага олтырып, Агали яшаган Нефтекум калага бурылып, йол аламыз.

АЛАЛАЙ КОБНЪИЛ ЮБАНТАР...

Саьат онда биз Агалидинъ уьйиннен шыгып йолландык. Мен, Агали, Алавдин уьшевимиз саргылт туьсли «Нисан» ман Нефтекумсктен Левокумкага етип, оннан Арзгирге карап бардык. Черкессктен Астарханга баратаган йол Ставропольден озады эм ол биз аьли баратаган йолдан бир уьш юз шакырым узын болады. Алдын мен сол йол ман юргенмен. Ама Черкессктен Нефтекумске де етуьв керек те. Соны уьшин бизге, Кобанда яшайтаганларга, Ставропольден озатаган йол тез болады.

Бу ерлерде яздынъ шиллесинде дайым исси болады. А бу язда боьген де. «Мыйынъды иритип», куьн кыздырып турады. Машинага бензин куйдырмага заправкага киргенде, тыска шыгып терек астында сигарет тартып турганда, шыдап болмаган иссиликти ок сездим. Ава туншык. Салкында да ту-

рып болмайды. Машинадынъ иши колай, кондиционер ислеп салкын авады кактырады.

Йолдынъ басында аз соьйлеймиз. Мен озьимнинъ ойларыма коьмилип бараман. Агали де солай. Алавдин кайда да коьбинше ундемей турады. Ол бизден коьптен яс. Эште, тартына болар? Яде сондай ундемес аьдем.

Мен бу йол ман биринши кере юрген уьшин тыска кызыксынып карайман. Йолдынъ эки янында аслыгы писип саргайган ызанлар соьыладылар. Узакта анда-мунда тилим болып, туьз ерлерди йолаклап кескен агашлыклар (лесополосалар) коьри-недилер. Олар баскалыкты тувдырадылар. Баягы тоьбелер де коьзге илинип расадылар. Кара таспадай асфальтте енъил эм авыр машиналар, ызыгысып, эки якка да юредилер. Арзгирди оьтип кеткенде, енъил машиналар аз расып баслайды. Алдыдан келген «Камазларды» расамыз яде биздей болып барганларды озып кетемиз. Бизим машинадынъ юриси куьшли. «Ниссанды» арттан келген бир машина да озалмайды. Арзгирден сонъ йол да осаланады: ойылган ерлери коьп. Бу авыр «Камазлардынъ» кара иси, олар куьннинъ иссилигиннен юмсайган асфальтти эзгишлеп, йолды ойып, аьлеклеп юредилер.

Бизим машина ойыкка туьссе, каткып кетеди.

— Сабыр айда, алгасама! — дейди Агали.

— Коьрип турыман, — дейди Алавдин.

Суьйтип биз Калмыкиядынъ дазувына етемиз. Мунда табиат баска. Караногайдагы шоьлден де бесбетер кургаклы туьзлик басланады. Ызанлар йок. Тек саргайган багар ер. Шынты кула данъыл. Коьзинъ алган савлай ерде бир авыл да, аьдем яшаган уьй де, бир курылыс та коьринмейди.

— Бу ерге карасанъ, сизинъ ер турган бир оазис демеге боляк, — деймен.

— Дурыс. Мунда, тек Маньч-судынъ эм баска оьзенлердинъ янындагы ерлеринде сабан айдайдылар. А бу савлай багар ер. Кой, мал бакпага болады, — дейди Агали.

— Койларга да мунадай ерде оьлен-шоьп табылмас, — деймен мен.

Аман да, бираз кеткеннен сонъ, йолдынъ онъ бетинде отлаган кой отарады коьремиз.

— Койшы йок та? — деймен, багатаган аьдемди коьрмей.

— Койшы бир ерде ята болар? Койшысыз да отарады йибермеге боладылар. Мунадай тегис ерде ога не боляк? — дейди Агали.

Баягыша шоьлде бир зат та коьринмейди. Бу бослык ойландыртпай болмайды. Бизим ата-бабалар эринмей-талмай, ялыкпай-безбей муна узаклыкларда кайтип юрген экенлер? Яв да, ат пан да, арба ман да юргенлер. Оьзингиз карангыз, арба ман куьнде тек отыз-кырк шақырым юргеге болаяк. Бизден, Кобаннан, Астарханга арба ман барув энг азы эки ай заманга созылаяк. А ногайлар буйымын толтырмага, саьвдегерлик этпеге мунадай узак йолга туьскенлер. Яде Карайдардай Крымда да, Астарханда да, язда сувсап, кыста тонгып, казаклыкта юргенлер. Ногайларда тек йолда йырланатаган йырлар да болганлар. Сондайлардынг бириси «Алалай» деген йыр.

Алалай коьнгил юбантар,
Узын йолды кыскартар...—

деп бакырып йырлап йолавшылар эриклерин язганлар.

Меним атам да йолда йырланган йырларга бек уйкен маьне берген. Онынг «Алалай» деген йыры халкымызга яхшы белгили.

О, алалай, алалай,
Атайлар айткан алалай,
Ангына йырдынг завькланып,
Эситтим оны балалай.
Арбада ногай янтайып,
Алалай шалды эжуьв мен,
Алалай айтып куьнлери
Кеттилер агып кезуьв мен.

70-нши йылларда ногайлар яшаган ерлерде ясы уйкени де, ясы кишкейи де бу йырды суьйип йырлады.

Узак йоллар — ногайлардынг яшавларынынг коьрки.

Биз де, эне, эсейгенимизге де, сыркавлы ден-савлыкка да карамай йолга шыкканмыз. Агали-досым бир неше кере каты авьрган. Сонгы кере тегаран колайланган. Уьйинде олтырып, дарман ишип тынышына турмага болаяк эди, аман да йолланады. Мени де оьзине тагып алады. Ногай яны пай бермейди.

Мен болсам, яшавымда аз ерге барган йокпан! Уфага да, Тбилисиге де, Дербентке де, Киевке де, Рязаньга да, Нижний Новгородка да йол аькетти. Тек былтыр, Крымда неше кере болсам да, сонда барып, Бакшисарайын да, Джанкойын да, Коьзлевин де тагы да айланып келдим. А Казахстанга баратаным ша, тап Орак-элиннен Шабаз-авылына юрген йолдай

болды. Бурынғысы йылларда, коьп кайтам болсам да, доьрт сутка поезд пен юрип, Астанага тагы да бардым, оннан Иртыш сувга поезд пен етип, тилсымлы Алтай тавларын коьрип, таза авасы ман тынысланып, оннан Алма-Атага ушак пан ушып, бирге окыган досларымды тавып, Ала-тавдынъ ярасык ерлерине сукланып, уйге кайттым. Сол йолланывумды мен энди де хабарларман. Уваздынъ сонъысы намаз дегенге усап, соьз баскада. Сол юруьвлерде аз армайсынъ, бай болмасанъ да, кайгадер шыктажланасынъ. Айхай да, акшанъ болса, савлай Улы йибек йолды айланып келер эдинъ!

Астарханда мен бир он кере болгаман. Коьргеним тамам да. Йок! Бир зат янымга тыныш бермейди. Йогардан бир зат козгап турады. Йол озби мени аькетеди. Йол ман тар байлы ногайдынъ бактысы.

Мен йолдаман, йолдаман,
Йолавшы болып бараман,
Яшав ызын бу йолга
Собнмесин деп саламан! —

деп яс заманда язганым ушин. Ногай яным токталмайды бир ерде!

Кулагыма «Алалай» деген йыр шалынып турады. Йолдынъ эки янында да саргайган оьленлер арасында ясыл туьсли топтай тымалак оьсимликлер коьзге илинедилер.

— Дос, бу не ди? — деп, Агали колы ман оьсимликке коьрсетип, сорады.

— Камбакка усайды, — деймен.

— Дос, онынъ аты янтак. Орысша: *верблужья колочка*.

— Мал оны ашайма?

— Ашайды. Аш болса, не де ашайды. Мунда мал, кой яхшы бесленеди.

— Аман да халк кыйналып яшайды, дейдилер?

— Элбетте. Халкка каерде де — кыйын турмага. Ога себеpler коьп, — дейди Агали, ойлы болып.

— Айхай сени! Калмыклар байыр республикалары болып, онъып калдылар, — деймен мен.

— Ол дурыс. Халк бир ерде турса, миллетке оьспеге енъил, — деп Агали басын ийди.

— Оларда кайдай кушшли окымыслы интеллигенциясы бар. Институтлары, театрлары, айтылган ансамбльлери, неше бир журналлары бар. Каерде де оьзлерин халк деп билдиредилер, — деймен мен, янымды коьптен бери кыйнаганды айтып.

— Олар бизден көп ше...

— Биз де аз тувылмыз. Тек бизде халк сорагы ортак кепте шешилмейди. Калмыкларда кайдай куышли оькимет биов ансамбли бар! Театрлары да ийги! Савлай республикаларды кыдырып, артистлери миллет оьнерин коьрсетедилер...

— Дагыстанда да ногайларда оькимет музыкалы оркестри де, «Айланай» ансамбли де, театрлары да бар да? — дейди Агали, мага сорагы карап.

— Мага олар айып этпеге де болаяклар, аман да туврасын айтпага керек. Олардын ансамбли де, оркестри де яман деп айталмайман, тек олардын турмысы авыл кепте. Оьзин ойланып кара, бир кишкей Маданият уйинде ансамбль де, оркестр де, театр да орынласып болама? Олар, тап бир куылик коллективлердей болып, илейдилер. Кийимлерди, саз алатларды, сахнага керек-ярак затларды кайда да айтпайман. Оькимет коллектив болса, савлай халктын оьнер куышин йыймага керек. Яхшы меканлар, артистлерге яшамага уйлер, квартиралар керек... Ол да ол! Мине бир он йыллар артта оькимет саз алат оркестри бизге, Черкесскке, келген эди. Биз оларды онгайлыша йолыктык. Концерт этпеге давдырамдай республика театрымызды бердик. Йогары оьлшемде халк оьнери коьрсетиледек деп, коьрмей турып, оьктемсип, республикадын аьр миллетинен сыйлы аьдемлерди шакырдык. Аман да... Не коьрдик? Халк сазлар да, эстрада йырлар да бирге онгайсыз карыстырылган репертуарды. Бирдей миллет кийим этип халатлар кийген болса да: биревлеринин алды ашык, баскалары туьймеленген, миллет формага усатсалар да — этиксиз, биревлеринде ак баьпиш, баскасында кара баьпиш, баслары яланьбас. Кайтип болса, суьйтип оьзлерин юргистедилер. Коьримли ортак сахна куьлтурага етпейдилер, — деп, мен ишимде көп йыллар тургыстан кайгымды айттым.

— Дурыс — ансамбль, театр, оркестр халктын юзин коьрсетеди, сонын ушин де ортак болмага керек.

— Ортак. Бир ерде орталык курылмаса, болмайды. Эне, тек мектептерде балаларды оқытаяк учебниклердин сонгысына шыгып болмайды. Савлай ногайлар яшаган регионларда да окув китаптар йок. Энь аьлемети, Москва да, сол учебниклерди шыгарынгыз деп, акша береди деп эсitemиз. Аман да акша республикалардын бюджетлеринде кавып, баска аьжетлерге шыктажланады, — деймен мен, оькинишке коьнип.

— Сизин республика учебниклерди шыгаратаган эди?

— Йок. Мине он бес йылдан артык шыгармайды.

— Ол заманда балалар тувган тилин оқымайдылар.

— Бир-эки оқытувшы оьзлерининъ тептерлерине, эски книгаларына карап оқытадылар, енъил елпуьвинен алып. Балаларда учебниклер болмаса, программа ман оқытып болаягым?

— Сол сорауларды «Ногай эл» миллет культура автономиясы шешсе, ийги болаяк эди. Ол сол «Ногай элдинъ» тувра борышы да.

— Агали, тек «Ногай элди» уйгынлап болмайды да. Коьп заман сынъар бизим республикада регистрациясы этилген эди. Оьзге регионларда регистрацияды оьталмай кыйналдылар. Ол бириншилей.

— Неге? Дагыстанда Ногай районда регистрациясы бар. Биз де Нефтекум районда оьткемиз. Астарханда эне-мине болув керек.

— Агали, ол да ол! Оьзинъ билесинъ, эки йыл артта федерал орталык каерде болмага керек уьшин кайдай талас болды! Кобан ногайлар бизде база бар биз басшыламага керекпиз, Дагыстандагылар бизде ногайлардынъ саны коьп — биз басшыламага керекпиз дедилер. Сонъына шыгалмадылар да. Бир бирлерин Москвага дейим шактылар, бир тил таппадылар.

— Сол заманда мен авырып ятатаган эдим. Олардынъ суьйтип эткенлерин мен де анъламадым?

— Онынъ несин анълайсынъ? Сувдан ысланмаган балыкты боьлип басладылар. Маданият, саният, адабият, тувган тилди оқытув аьжетлерине федерал миллет культура автономиясына акша шыгарылаяк деген хабар яйылды. Аьше, ондай зат чиновниклерди кыздырмай болаягым? Олар даьмелендилер. Ансамбльге, театрга, китап шыгарувга келеек акша аз зат тувыл. Оннан баска федерал басшылык болган ерде аьдемлерге куллык та шыгаяк. Элбетте, чиновниклер койынларын кызыл юмырткаларга толтырып, колларын созып турганлар... Менимше, сол зат каерде де кайсы регионда да болса экен эди. Бир болжал — Дагыстанда, экинши болжал — кобан ногайларда, уьшинши болжал — Нефтекум районда. Сонъ маьнесине шыгарылар эди, каерде онъайлы болаягы коьринер эди.

— Биревге де пайда болмады, кур калдык... Адабиятымызда кайдай янъылык? Не зат пан мактанмага болаяк? Кайдай уьстинликлер бар? — деп Агали баягы соьзди уззип баска затка коьшти.

— Кайдай янъылык болсын?! Сол алдынгынша турамыз, — дедим мен, бираз саьспеклеп.

— Оьзинъде не янъылык? Не зат язасынъ?

— «Озым, озым, — бизим Кенжехан айткандай, — озыман

сонъ козым», — деп авылда бир кыскааяклы соьйлейтаганын эске алып, эркелеп. — Оьзимде не болсын? Мине уьшинши йыл ногай мифологиясы акында китап язаман. Бир колязбады, компьютердинъ ислевин яхшы билмей, йок эттим. Кайтарам бастан яздым. Ногайларда бирев де ондай исти язганы йок уьшин бек кыйын мунадай куллыкты битирмеге. Биринши болып баслаганга аьр исте де кыйын, а илми исте — боьтен де. Алладынъ ярдамы ман бир зат этермен, — дедим, эткен ис акында терениннен айткым келмей.

— Аьли адабиятымызда яс аьдемлер барым?

— Яс деп кимди сайыганга коьре? — деп куьлемсиреймен.

— Йырма, отыз ясындагыларды айтаман.

— Олагый, кыйналаман явап бермеге. Ятлавлар язатаганлар бар. Тек олар да аз. Мине Асантай Найманов пан Зухра Булгарова язадылар. Асантай Найманов соьлеги дейим йыйынтыгын да шыгарган йок. Ога коьмек этейим деп, Аскербий Киреев оьзининъ орынына «Маьметекей» журналынынъ бас редакторы этип калдырган. Яс газетада да ислейди, а журналистика коьп куьшти алады, шайирге коьп зыянлык тийдиреди. Билмеймен: кайтип онынъ бактысы туьзелеегин?.. Кара соьз бен, проза ман аьрекетлейтаганларды тавып болмас. Аьлемет тувылым?! Бизде проза язатаганлардынъ ишинде мен энъ яспан, а мен алпыска толганман.

— Ол неге экен? — деп Агали сейирге калды.

— Дос, билмеймен. Караногайда да проза ман аьрекетлейтаган болып, ол — Магомед Кожаев эм Тагир Акманбетов. Биреви эллиден арткан, баскасы да сол карарлы аьдем. Ясывакдан проза язатаган аьдемнинъ атын айтпага кыйналаман. Ондай коьринмейди.

— Аьше, прозасыз — яхшы романсыз, повестьсыз, хабарсыз адабият болама? Ол яртилик, — дейди оькинишли давазы ман Агали.

— Элбетте.

— Себеби не экен?

— Туврасынъ айталмайман. Энъ баслапкы себеп — ногай тилде язатаганлар шыкпайдылар. Тилди билмейдилер. Аьли журналистлерди де табув кыйын. А проза язган аьдемнинъ тил билуьвден баска ишки дуньясы бай болмага керек. Ишки дуньяды байытатаган зат билим болады. Маданият пан, фольклор ман, адабият пан пайдаланган билим. Ногай адабиятты алсак, оьзлериннен сонъ ыз калдырган язувшылар баьриси де оқымыслы аьдемлер болганлар. Адабиятымызга негиз салувшысы Басир Абдулин революциядан алдын Тоьмен Эдильде

яшаган алдышы интеллигенциядынъ биринши сыдырасында юрген аьдем. Ол орыс адабиятты да, ногай фольклорды да, куьнтувар халклардынъ классикалы поэзиясын да билген язувшы. Ол, тек ногай тилде тувыл, туьркпен тилде де язган. Яде Фазиль Абдулжалиловты алаяк. Ол да окымыслы язувшы эди. Орыс адабиятты билген, орыс тилде де язган. Атам да сондайлардан эди. Гамзат Аджигельдиев, Кельдихан Кумратова, Кадрия дуниялык маданият пан, адабият пан пайдаланган шайирлер. Сонынъ уьшин олардынъ язганы да йогар оьлшемде турады. Ярти-куьрти билими болганлардынъ язганларын да сол саьатлей анълайсынъ. Язувшы биревге де усамаган затларды ясамага керек. Дуниялык адабиятты билмей язатаганлар, тап сокыр куьшелеклердей, ярдан тымалап кетпеге бир абытта турадылар. Олардынъ онъайсыз, сапатсыз шыгармалары коьнъилди ялыктырады, кызыксындырмайды. Эне совет замандагы шайирлерди, язувшыларды алып карайык. Сергей Есенин де, Михаил Булгаков та, Анна Ахматова да йогар билимли аьдемлер болганлар. А бизде буьгуьн олардынъ бир сыдырасын окымаганлар биз язувшылармыз, шайирлермиз деп юргенлер бар. Дуниялык литература акында авызымызды да ашпаймыз: Данте, Сервантес, Фолкнердинъ атларын да эситип эситкен йоклар, ногай поэзияды да, фольклорды да кырлы билмегенлер, колларына каьпилестен туьскен костамсыз китапларга эркелеп язган язувшылар коьп заман бизим адабиятта иследилер. Юреклеринде таза сезимлери болып, бир-эки шыгармалар да баспалап, сонъ язувшы исти токтатканларды да коьргемиз. Олар оьзлери оьзлерин оьстирмедилер. Олардынъ язаяк карарлары болса да, язалган йоклар. Язык болганларын да анълагысы келмейдилер. «Биз де язамыз!» деп, баргыга кол созып турадылар. Адабиятка енъил караван йьрма биринши оьмирликте язувшы болмайды. Язувшы оьзининъ замандасыннан артта калмага ярамайды, онынъ билими артпага керек. Язувшы — акылдынъ, ойлардынъ иеси, патшасы. Китап окыган киси сол баскалыкты, язувшы билими мен артык экенин ок сезбеге керек, — деп соравлы болып Агалиге карайман.

— Дурыс айтасынъ, — дейди ол.

— Ама бизде баска зат та бар. Бизим кыралда китап окувга уьйкен маьне берилмей басланган. Аьли аьдемлер орыс тилндеги китапларды да окымайдылар. Орысларда китап окув койылаяк деп айталмайман, неге десенъ орыслардай уллы халкта маданиятка тартылган аьдемлер куьби дайым да сакланып турады эм тураык. Сол куьп халкты генерировать этеди. Оларда

маданият йолы, традициясы куышли. Бизге, аз санлы халкка, кыйын. Бизде миллет традициясы уьзилеп бараятыр. Бизде тил йойылатаганнан себеп, тувган адабиятты окыйтаганлардын саны коьтере де азайып келеятыр. Сога карсы не этпеге болагын мен табалмайман. Мен ога куышсизбен.

— Айтканынды анылап турыман, — деп кайгылы даваз бан, бираз уьндемей турып, — Поэзияда аыл калай? — деп, баска сорав берди.

— Ятлав язатаганлар бар. Ятлав язган яс аьдемлер де шыгадылар. Мине, бек яс болмасалар да, Мурат Аvezов, Магомед Кожаяев озлеринын язган затлары ман ногай тилинде окыйтаганларга эс эттиредилер. Олардын язганлары тил усталыгы ман да, ишиндеги ярлык суьврет келбетлери мен де баскаланадылар. Кобп болмай, Зухра Булгаровадын бек яхшы китабы баспадан шыкты. Ятлавлары таза сезимлерге, ярасык теньлестируьвлерге толы, янынга ягадылар. Тил уьстиннен пайдалы куллык этпеге шалысканы коьринеди. Ол кыз, адабият кайнасувдан ташанмай турса, поэзиямызды коьтереек, адабиятка косым этеек.

— Ол да ол, — деп, Агали ойлы болып, куьрсинип алды. — Мине мен йылдын басыннан «Ногай давысы» газетады алып тураман. Досларыма да, окысынлар деп газетады уьлестиремен. Мен окыйтаганымды сен аьруьв билесинь. Сага неше бир кере тел согып, янгылыс болып кеткен соьзлер, оьтирик этилген коьшируьвлер акында айтаман. Мен сизде де, Дагыстанда да шыккан китапларды суьйип окыйман. Бир соьз туьрлише язылса мен аьжейипсинип тураман. Бир баспалавда *ийман* деп, баскада — *ыман* деп язылганды мен дурыс коьрмеймен. Окында уьш туьрлише язылган соьзлер де бар. Айтпага, бир ерде — *утты*, баска ерде — *мутты*, уьшинши баспалавда — *уньтты*. Олай болганы ярамайды да?

— Дурыс, дос. Мине *тарыйх* деген соьзди бирев: *тарих*, баскасы: *тарийх* деп те язады. Соны уьшин бизге орфография соьзлик керек. Язылув йосыкларды янгыдан карап шыкпага керек.

— Нега «Ногайша-орысша соьзликке» карап, сондагынша соьзлердинь язылувын алып болмайды?

— Биз солай этемиз. Аман да сол соьзликте туьзгенлер де толысынша тил байлыгын кулланган йоклар, коьп янгылыслар этип калдырганлар.

— Мысалы?

— Айтпага, соьзликте бир кесек соьзлер калай эситилгенлер, солай язылганлар. Мине: *саьат*, *баа*, *шаат*, *аздаа*... меним-

ше, ол дурыс тувыл. Бу соьзлер баска тюрк халкларда бар эм олардынъ дурыс тамырлары болган. *Сагат, бага, шагат, аздага* деп язылса, дурыс болар деймен.

— Аьруьв, дос, тагы да бир кыйын соравым бар. Мен газетады бизикилерге оқысынлар деп беремен. Аман да алдын оқымаганлар оқып болалмайдылар. Баьриси де *в* аьрип акында айтадылар. Бу аьрип *ув* сести билдиреди деймен оларга. «Неге олай болады?» — деп эриседилер, унамайдылар. Уьшини де солайды да, кириллицадынъ *в* аьрипи *ув* сести калай билдирмеге боляк ты? Аькис те?! Неге кардаш казах халктадай бизге де белли у аьрипти яде баскады кулланып болмайды?

— Сен ялгыз тувылсынъ оны айтатаган. Коьп аьдемлер айтадылар. Токсаныншы йыллардынъ басында мен сол соравды коьтергеним. Сол заманда Абуталиб Санглибаев «Бирликтинъ» басшысы эди, ол конференция да озгарды. Мен онда оьзим туьзген ногай язувьшылардынъ ассоциациясынынъ агзаларын да шақырдым. Аьлимлер де келдилер. Ашыктан ашык соьйлестик. Басында авыстырмага керек тувыл деп бирев де карсы шыкпады. Сонъ авыстыртпаска мынъ сылтавлар таптылар. Бириншилей, ол сога дейим *в* аьрип пен шыккан китаплар ман, учебниклер мен келиспевлик боляк деп шеклендилер. Баскалык боляк, сол авыстырув алдын ногай тилди оқыган балаларга зарар тийдиреек деп, бир кесеги соьйледди. Экиншилей, янъы аьрип киргистуьв уьшин типографияда амаллама табылмас деп, баска кесеги сылтавлалды.

— Казахлар кулланган белли у аьрипти аласын да киргистесин. Ога кайдай амаллама керек экен? Специалист тавып компьютерде алфавит программа туьздиресинъ де — биттикетти.

— Сол шакта буюгуьнгиндей компьютер бек кулланылмайтаган эди. Шрифт излев керек, эмбек керек деп басты авырттылар. Ол не уьшин болады? Бизим халкта туьрленуьвлер эндирмеге — дайым кыйын. Мени мен ялгыз ялгыздан туьрленислер этпеге керек деп эртерек соьйлегенлер тиллерин ютып, уьндемей турдылар. Баскалар: «Куьш етпес, оьзги регионлар не дерлер?» — деп булай соьз бен басты систирдилер. «Алдын шыккан учебниклерди туьзетпеге керек?» — деп те кайтам-кайтам сылтавлалдылар. Элбетте, туьзетпеге керек. Учебниклер онсыз да бес-он йылда янъыдан караладылар. Шувылдастылар, йигитсиредилер, акылятаксыдылар. Конференциядан алдын мен атам ман бирге «Маулыт» деген китапты шыгарган эдим. Сонда биз тек язув йосыгын туьрлендирген эдик. Ногай соьзлерди кириллицага ювык этип язган эдик.

Айтпага: *сав, тав, савлык, кыстав, авыл* деген соьзлерди *сау, тау, саулык, кыстау, ауыл* деп яздык. Китапты коьрсеттим. Кол колдан алып карадылар. Аман да коьрмегенсидилер.

— Неге? — деп сейирсинди Агали.

— Биревлер, атларын айтпайман, мене *кувылды, савылды* деген соьзлер *куылды, сауылды* деп язылса, оьтирик болады дедилер. *Кувылды* деген соьзди мысалга алып, *кууылды* деп язылмага керек дедилер, а солай язылса, созык сеслер артаяк деп, сылтавадылар. Мен, эгер солай оқылатаган болса, *куылды, сауылды* деп, неге язбага болмайды дедим. Неге десенъ, соьлеги *койылды, йойым* деп язылган соьзлерде созык сеслер артыгы ман дедим.

— Бек сейир! *В* аьрип келиспейтаганы коьринип туры, *оь, нъ, аь, уь* аьриплердей, *ув* деп косымша аьрип болып кулланылганы да кайда колай. Айтпага: *саув, таув, даувыл* деп язылганы кайда аныламлы, — деди Агали, ишиндеги оькинишин ясыралмай.

— Мен ойлаган затты айтасынъ, дос.

— Меним ойымша, атанъ «Маулыгте» язганы дурыс болар. Орфография йосыгын туьрлендируув керек.

— Язув йосыгын тил мен аьрекетлейтаган алимлер этпеге кереклер. Янгы орфографияды ногай халктынъ курылтайында беркитпеге болады.

— Бек керекли зат. Булай калдырып болмайды, — деди Агали, басын шайкап.

— Мине баска яктарда, баска кыралларда яшаган ногайларды алсак, олар бизим кириллицады аныламайдылар, а кириллицага уйренселер, бизим адабият тилде язулув йосыгы кириллицанынъ йосыгы ман коьтере де келиспейди, — дедим мен де.

Суйтип адабият эм тил акында хабарласып, Калмыкиядынъ орталыгы болган Элистага еттик, эм каладынъ ишине кирмей, оны сол бетте калдырып кетемиз. Эсима калмык досларым туьседи. Ростовта курылыс институтта оқыганда, мен Володя Дорджиев деген яс пан бир пеште яшап тургаман. Топырак болган Алексей Балакаев, савлар: Николай Санджиев, Эрдни Элдышев, Виктор Папуев деген калмык язувшыларды яхшы билемен. Мен олар ман язувшылардынъ курылтайларында, язувшылардынъ Яратувшылык уйлеринде таныскаман, айкаскаман, бир биримизге китаптарды савкатлагамыз, туздам еп аз олтырган йокпыз. Йигит аьдемлер, каьлемлери оьткир, кайратлы язувшылар. Калмыктарда байыр республикалары болганнан себеп, язувшыга яшамага енъил. Республикада

калмык тилинде де, орыс тилинде журналлары баспаланадылар, китаплар да тез-тез шыгармага амал болады. Мине коьп болмай, досым Эрдни Элдышев меним ятлавларымды калмык тилинде журналларында баспалаган. Ама мен досыма эткен ийгилигин кайтаралмайман. Мен онынъ язганларын коьширер эдим, ама баспалагандай адабият журналымыз йок. Ногай язувшыга оьз исинъ мен аьрекетлеп яшамага кыйын экени сонадан да белгили. Республикамызда издательствода бир китап шыгарсанъ, кезуьвли шыгарувды бир он йыл карап турааксынъ. Язган китап уьшин де кыйын агын алалмайсынъ. Бизде издательствода китап уьшин тоьлейтаган гонорарды бир куьнге тегаран еткереексинъ. Оьлшеми сондай бек кишкей. Бираз китаплерди ярти баасына авторга издательство сатпага береди. Сол китапларыньды ала койса экенлер. Уялып, тартынып, ийт азабын шегип юресинъ. Турган бир аьлевшиндей басыньа корлык келтиресинъ. Язувшы язганнынь кыйын агына яшамага керек. Стимул йок болса, кайтип ислеексинъ. Сонынъ уьшин де бизде яс аьдемлер язувшы болгысы келмейдилер. Белки, туьрленислер боларлар? Тек сога сенип яшаймыз.

Алексей Балакаев савлай кыралга белгили язувшы эди. Ол оьлген деген сувык хабар мага еткенде, мен бек кайгырган эдим. Соьле де оны эске алып: «Яткан еринъ еннетли болсын!» деймен ишимнен. Николайга, Викторга, Эрдниге де ишимнен салам айтаман.

Элиста артта калады. Тек ойлар уьйилисип артымда калмайдылар. Язувшылардынъ авыр бактылары акында ойларга коьмилип бараман. Сол аьлде турганда, машинамыз Калмыкиядынъ керуьв дазувына етеди.

АСТАРХАН ЙОЛЫ АЙ ТАКЫР

Астархан даласынынъ табияты бек баскаланмаса да, баскалыклары бар. Йолдынъ эки ягында да кишкей коьллер коьринип басладылар. Бир ерлерде коьллер курыганлар, орынлары кара такыр болганлар. Оьзге ерлеринде сувы курып, ап-ашык болып, тузы шыгып турадылар. Эсиме Т. Акманбетов йиберген китаптан сарын келеди. Соны эситтирип Агалиге айтаман:

Йол ман бараятыр эдим,
Астархан йолы ай такыр.
Олтыртпага коймайды
Кызыл ыстан, ак балтыр, —

деп досымга карайман, — Бу йырдынъ съзлерининъ маънесине бир де шыгалмайман? — деймен.

— Ойланып тургандай ондай терен маънеси йок, — дейди Агали.

— Аьше, туьсиндиртеш мага? — деймен.

— Алдында кыз барган болар, сонынъ кызыл ыстаны ман ак балтыры коьринген. *Балтыр* дегени орысша *шкфы*. Билесинъме? — деп мага сораулы карады Агали.

— Элбетте, билемен. Бизикилер *балтырға* борбайы дейдилер.

— Ол — сизде, а бизде — балтыр, ак балтыр, ак этли. Алдын, бурынъыда кызларга, кыскааяклыларга этин ашык этип коьрсетпеге ярамаган. Соны коьрип, йырлаган киси олтырмай болган йок, — дейди ойсыз-сойсыз Агали, мени куьлетип.

— Эште, кыз арбада олтырып барган болар? Эгер кыз да яв юрген болса, онынъ борбайын калай коьрмеге болады?

— Яде кыз ат уьстинде барган болар? — дейди Агали, сораулы мага карап. — Аьлемет, сейир! Буьгинги хатын-кызлар белдемелер мен де, мини-юбкалар ман да эркин болып юредилер — эм аз кимнинъ сезимин козгайдылар. А ол заманда ашык этти коьрсетпеге уялганлар. Боьтен де аякларын...

— Аьше, яшав, — деймен мен де, досым айтканга тагы да куьлемсиреп.

— Мине, *ай такыр* деген съз бек сейирли. Неге *ай* экен?

— Мен де сога аьжейипсиндим?

— Белки, бу кургак ерди айдынъ такыры ман тенълестиргенлерме?

— Ногайлар айдынъ ери такыр экенин билгенге усайды, э? — деймен мен, ишимнен куьлким келип.

— Билген де боларлар. Бурынъылар коьп билгенлер! — дейди Агали.

— Кыз арбада бараятырган болса, яв кисиди касына арбага олтыртпага да болаяк эди? — деп, маскаралап соьйлеймен.

— Бурынъылар, Иса, йолда ялгыз юрген йоклар. Ким кыз балады йолга ялгыз йибереек? Кыздынъ касында атасы яде кардашы бар болар эди? А бай аьдемлер болган болсалар, боьтен де ярлыды арбага олтыртпаслар.

— Арбада яде ат уьстинде калмык кыз болган болса ша?

— Дурыс, калмыклар булайда яшайдылар, олар бу йол ман коьп юргенлер. Эгер йигит кыз болган болса, ойнап та, коьзди кыздыраяк уьшин де ат пан ялгыз юреек, — деп Агали де, меним маскаралавымды анълап, оьзи де маскаралав соьзди йоьплеп бардырады.

Узактан тоьбеде турган бийик телевышка коьринеди. Машинамыз Линеиное деген селого ювыклайды. Сонда орыс казаклар яшайдылар. Бу селодынъ ишиннен шойын йол да озады. Селого киреятырган ерде базар орынласкан, сонда яшавшылар балык сатадылар. Мен мунда бир неше кере токталгаман, базардан балык сатып алып, уйге аькеткемен. Бу кере иссилик уьшин базарда аз аьдем. Бир-эки кыскаяклы салкын излеп, куралган какыра астында олтырып, бизим машинамызга эс те бермедилер. Биз токталмай озып кеттик. Биразлай тагы да бир авыл коьринди. Йолдынъ онъ бетинде коьк сырман сырланган доьрткил темирде *Курченко* деп аталган татар авылдынъ аты язылган эди.

Авыл оьзи йолдан узак болып турады. Етписинши йыллардынъ сонъында мен авылдынъ ишинде эки кере де болгаман. Биринши кере мен карашай суьвретши Мусса Абайханов пан бу ерлерге балык ысламага келген эдим. Мусса оьзининъ «Запорожец» деген машинасы ман аькелди. Черкессктен оьзимиз бен толысынша балык ыслайтаган керек-яракларын, машинадынъ тегершигин, домкратын, ашкышларын, азык-туьликти, палаткады, кайыкты, бу якта коьтере болмайды деп, бир ящик шылавшанды да салып, топпа-толы тиелип келдик. Ол аз болса, бу бетте терек болмайтаганнан себеп, Ставрополь беттен лесополосалардан отын йыйып, оны машинадынъ уьстине уьйип, байлап кужырлыша келдик. Басында авылга кирмей, янындагы ильменге барып, сув ягада палатка курап, бир юма сонда яшадык. Танъ атканнан баслап каранъа туьскишей балык ысладык, палаткада уьйкладык. Авылга оьтпек алмага машина ман баратаган эдик.

Мундагындай балык ыславды мен ога дейим коьрмеген эдим. Бу бетлерде биздегиндей шылавшанлар болмайдылар. Кармакка шылавшан кадап, сувга таслаганлай, кармакка аяньнан уьйкен балык туьседи. Бизде, Кобанда, ондай оьлшемли балык айлак сийрек ысланады. А мунда кармакка оьтпек, ун кадасанъ да балык ысланады. Кишкей балыкты кармакка каптырып, сувга тасласанъ, шортанды да ысламага боласынъ.

Биз язлык шакта келген эдик. Балыклар увылдыкларын шашатаган эдилер. Ильмендеги сув коьтерилип, тоьмен ягалардан шыгып, савлай ойык ерлерди алган эди. Сол ойпат ерлерде де балык юзетаганын басында биз коьрмедик. Бир куьн мен досым ман капилестен сув шапылдаганын эситип, балыкшыдынъ саплы сачогын алып, сес шыккан бетке шаптык. Сув аякларымыздынъ тек борбайына дейим етеди. Сай сувдынъ туьбине сув яйылмай оьскен коьгоьлен тоьселген. Шапага енъил. Аяклар зырганамайдылар. Сув шашырап турган ерге

етип, мен сачоктынъ авы ман пан шыганагымга дери еткен сазанды шыгардым. Мусса Абайханов та, сакатлыгына карамай (онынъ бир аягы балалай алдырылган), таягына таянып, аксаклап барып, шашырап турган сувга сачогын атып, балык ыслады. Онынъ ыслаганы да, меникиндей уйкен сазан эди. Сол куьн биз тагы да бир неше кере ягадагы сувдан уйкен сазанларды ысладык.

Бир юмадынъ ишинде биз эки флягады тузланган балыкка толтырдык. Уйкен балыкларды — сазанларды, шортанларды ярып, ишин тазалап, тузлап сав кебинде кептирдик. Сондай балык ыславды бир де мутып болмас! Кешелер мен от ягып, балыктан сорпа этип, уйкен кесеклерин табада кувырып еп, туьрли-туьрли хабарлар айтып олтырганымыз аьли де эстен кетпейди.

Сол биринши кере барганнан сонъ, арасы коьп заман кетпей, мен Астарханга барып, каладан попутный машина ман тагы да бу ерге келдим. Бу келуьвимде мен Астарханнынъ базарында Курченко авылдынъ аьдеми мен таныстым. Ол мени оьзине конакка шақырды. Мен де, сол ерлерде болганым уьшин эм тагы да коьрмеге суьйип, олардынъ авылларына бардым.

Сол кисиясы ман меннен уйкен эди. Леонард паспортта татар болып язылган болса да, ол ногай тамырлары болган утарлар куьбиннен эди. Ама Леонард ногайлар ким экенин билип те билгени йок, окув ман, бир зат пан кызыксынмай-таган, оьзи ишпеге суьйген кисия эди. Бу таныслык акында мен орысша шыккан «Мойынтымар» деген китабымда язганман. Мен сонынъ уьйинде уьш куьн кондым, балык ысламага бардым.

Мен авылдан кетейтырганда, ол мага, балыктай этилип, бакырдан ясалган куьлсалгышты савкат этип берди. Онынъ савкаты аьли де уьйимде сакланып турады. Соьле-аьли Курченко авылды озып кетейтырганда, мен маштак бойлы, кыйык коьзли, караборан юзли Леонардты эске аламан. Онынъ бакырдан этилген савкаты коьзим алдына келеди. «Савым? Калай яшайды экен?» — деп оьзим оьзимнен сорайман.

Курченкодан бираз кеткенде, Янгы-Аскер деген авылдынъ аты язылган коьрсеткиш йолдынъ онъ бетинде турады. Йолдан авыл оьзи коьринмейди, ол бир—эки шақырым ертеги ойда ясырынып орыннаскан. Биз барып коьреек болатан Сеит-бабадынъ мезарындай, мезар бу авылдынъ касында да бар. Астархан бетлерде сондай мезарларга *суьля* деп айтадылар. Бизде *авлие* деп валий, шийх, ялантьгоьс аьдемге айтылады. Фольклорда сондай аьдемлердинъ *дугажий* деген де аты бар.

Дурысынша: «аулие ер, аулие мезары» деп айтылмага керек болар? Орысша: «святое место, святая могила» деген маънеде. Сол *аулялеф* акында ногайлардынъ яхшы танысы астархан аьлими Виктор Викторин «Половецкая луна» журналда (№3, 1993 й.) макаласын баспалап шыгарган эди. Аьлимнинъ айтканына коьре, Астарханда эм онынъ тоьгерегинде йырма уьш *ауля* бар. Бир *ауля* орыслар ясаган кремльдинъ ишинде де коьп заман турган. Сондай мезарлардынъ бириси Янгы-Аскер деген авылдынъ касында да сакланган. Янгы-Аскердеги *ауля* Нурмухаммед Ахун-Ходжа Оряк (Уьйрек) – аьжидинъ мезары болады. «*Аулядынъ* касында кишкей коьл бар, онынъ сувы денге эм деп саналады. Тоьгеректе яшаган аьдемлер *ауляга* келип дувалар окыйдылар, тилеклер этедилер, коьлдинъ сувына ювынадылар, маразларын йок этеек уьшин ишедилер, сиселерге куйып алып кетедилер. Коьлдинъ сувы коьзлери авырган аьдемлерге ярдам этеди, параличтен де, иш маразлардан да эм болады», – деп Виктор Викторин макаласында язады.

Янгы-Аскер авылда мишар татарлар яшайдылар. Олар мунда, 19 оьмирде патша аьскерине бармаяк уьшин, орта Россиядан кашып келгенлер. Мишарлар келетаган вакытта Янгы-Аскердинъ касында Уьш-тоьбе деген ногай авыл да болган. Сол ногайлар мишарлар ман карысып, татарлар болып язылып кеткенлер. Эндигиси ногай болганларын да мутканлар. Дурысын айтсанъ, олар, юрт ногайлардай, татарлар да болган йоклар, аьли добнип бараятырлар.

В. Викторин *ауля* коьмбелер мусылман диннен алдынгы заманында болган ийнанувлардан калган зат деп санайды. Аьлим макаласында аьвелгиде мунда келген аьдемлердинъ эскеруьвлерин де келтиреди. Октябрь революциядан алдын келген бир аьдемнинъ айтканын хабарлайды. *Ауля* тоьбединъ уьстинде саман кербиштен ясалган уьй турган экен. Уьйдинъ басында уьш ак туьсли байрак олтыртылган. Уьйдинъ ишинде шырак янган. Кабырдынъ бас бетинде агаш басказыкка уьш кашласкан оклардынъ сувьрети кашап ойылганлар. Ойылган оклар да, янып турган шырак та, тоьбедеги байраklar да оьзине эс эттиреди. Неге десенъ олар мусылман диндикине усамайдылар. Олар бурынгы тюрк халклардынъ ырым эткен белгилери. Нурмухаммед Ахун-ходжадынъ атына Уьйрек-аьжи деп берилген косымша ат та бурынъы ийнанувлардынъ белгиси.

Мен экинши кере Курченко авылда болатаганда, Астарханда яшаган Рива Галиевтен Янгы-Аскердеги *ауля* акында сейирли таварых эситтим. Таварыхтынъ хабарлавы булай...

Эски заманларда бир карт кызы ман яшаган. Тувганлай коьрмейтаган болган кыз сога бек кайгырган.

— Эгер мен коьрсем, Танъириме таьвке болып юрерим, не де этерим, — деп аьр куьн тилеген.

Сол вакытта булайдан ат уьстинде озган пайхамбар кыздынъ тилегин эситип калган. Пайхамбардынъ тулпары ерди тевип, булайда булак ашкан. Сонда пайхамбар:

— Кызынъ булактынъ сувы ман бетин, коьзлерин ювсын — коьрип басляк. Тек ол аьдемлер арасында яшалмас, — деп картка айткан.

Карт суьйинип, кызын булакка аькетип, ога коьзлерин ювдырган. Сонда кыз коьрип баслаган.

— Бу бек аьлемет дуныя экен! Мен оны савлай коьргим келеди! — деген кыз.

Кыз соны айтканлай, Танъири оны уьйрек эткен. Оьзи кус болса да, юзи кыздыкы болып калган. Кыз айлак куванып, дуныяды коьрейим деп, ушып кеткен. Карт болса, кызы йо-галганына бек кайгырган эм ол, кызы уьйин тапсын деп, уш курыкка ак тув (байрак) тагып, уьйдинъ басына салган. Ама кыз уьйин тапкан йок. Сонынъ уьшин аьдемлер картка Уьйрек-аьжи деп айтканлар.

Мунага усаган таварыхлар, эртегилер ногайлар яшаган ерлерде тез-тез расадылар. Пайхамбардынъ аты тевип булаклар эткен деп куьми ногайлар Бестав ериндеги эм сувлары акында айтадылар. Аккувга, казга, карлыгашка, коьгершинге айланган кызлар акында эртегилер ногайлар турган аьр еринде де барлар. Фольклорда сол куслар — Танъири куслары деп саналадылар. Оларга Умай — пишединъ (эски ийнанувларда табынув кыскажыкы) куслары деп те айтылады.

Бу таварыхтан баска да, меним ойымша косымша Уьйрек-аьжи иесмиси тувра картка каратылып, онынъ яшавда юргисткен аьрекети мен байланган зат болмага ярайды. Сол кус карттынъ ярдамшысы болып юрген уьшин, ога Уьйрек-аьжи деп ат тагылмага да болады. Авлиелер, дугажилер баска дуныя ман байланыслы аьдемлер деп саналганлар. Нурмухаммед Ахунхожа, бизге белгили Сеит-бабадай, камлавышы, бакшы (шаман) сулыбын юргисткен кисилерден болганына шек тувдырмайды. А бакшылар, камлавышылар яшавдынъ сырын шешеек уьшин, маразлыды эмлеек уьшин, алдыда боляк затты балап аьлди туьзетеек уьшин боьриге, ийтке, кузгынга, туьрли куска, шыбынга айланып билгенлер, сол айванга, куска айланып, ушып, Байтерекке еткенлер, а сонда теректинъ япырактарында аьдемлердинъ язылган аьвелгисин, бактысын, сырларын оқып,

ерге кайтып, билимин онъайлыша кулланганлар. Айтпага, Сеит-баба айванлардынъ, куслардынъ тиллерин билгеннен баска, камлаган заманда коянды егип, дуныяды коьрип шыгатаган кисилерден эди. Сеит-бабага биз энди де кайтармыз...

Суйтип бизим машина Янгы-Аскерден баска, тагы да бир-эки авылларды озып, коьпирлердинъ уьстиннен оьтип, кенъ яйылган Астархан калага кирди.

РУХ ОРТАЛЫГЫ – ЭРКИН КАЛА

Астархан – Тьомен Эдилдинъ ягаларында орынласкан тарыйхка ийги белгили кала. Бу каладынъ атын туьрлише анълатадылар, ногайлар да оьзинше анълайдылар. Аьли болса, ногайлар ога *Астархан* дейдилер, аман да фольклорда ога *Аьжитархан* деп те айтылады. *Аьжи* деген соьз киели, ырымлы деген маьнеди билдиреди. *Тархан* — эркинлиди, ясак тоьлемегенди. Бурынъы тюрк халкта *тархан* деп тоьреге де айтылган. *Астархан* — ясак тоьлемеген, эркинли, аьжи кала. *Аьжи* деген соьздинъ орынына биз *рух* деген бурынгы ногай соьзди куллансак, яхшы болар эди деп, ойлайман. *Рух* деген соьз аьдемнинъ ишки дуныясын, халктынъ ян байлыгын билдиреди. Орысша — *духовность* деген соьзди. Сонынъ уьшин ногайлар Астарханды рухтынъ орталыгы деп анълаганлар. А солай айтпага коьп шаатлыклар да бар.

Каладынъ буьгунги аты Алтын Орда заманда айлак белгили болса да, бу ерлерде калалар айлак эрте турганлар. Хазарлардынъ Итиль деген бас каласы аьлиги Астархан каладынъ еринде болмаса да, булайлардан узак болмаган ерлерде орынласкан. Аьлимлердинъ билдируьвлерине коьре, Итильди оныншы оьмирликте сув алган. Каспийдинъ сувы сол шакта 8-9 метрге коьтерилген.

Булайда бизим ата-бабаларымыз, тек коьшпели халк болмай, калаларды курап, сонда яшап турганлары акында да айтпага керек болады.

Астарханнан арасы юз шакырым ерде Алтын Ордадынъ (Джуши уьлисининъ) биринши орталыгы Сарай-Бату деген кала турган. Сол заманда ол дуныядынъ энъ уьйкен калаларынынъ бириси деп саналган. Калада коьп шарлаклы сарайлар, кенъ базарлар, бийик мынаралы мешитлер, керванлар токталатаган меканлар болганлар. Хан Берке бас калады эски ерден Эдилдинъ ортасына коьширип, Сарай-аль-Джадид деп янъы ат берген. Янъы орталыкка тарыйхта Сарай-Берке деп те ай-

тылады. Сарай-Берке де, замандаслардынъ айтканына коьре, дуныяда энъ уьйкен калалардынъ бириси деп саналган. Мунда тек мешитлердинъ саны ети юзден арткан, ишинде ат пан сав куьн юрип, айланып шыгып болган йок. Бас кала, тек мусылманлардынъ орталыгы болмай, юзлеген йыллар православный христианлардынъ да орталыгы болып турган. Сарай-Беркеде куьнтувар христианлардынъ патриархлары яшаган.

Алтын Ордада оннан баска да мынъга ювык калалары болган. Ишлеринде айлак белгилери: Керуьв Кавказда — Азак, Мажар, Татартуп, Джулат, Дербент; Кара денъиздинъ ягасында — Солхат, Эски-Крым, Кафа, Исакчи; Эдилде, орталыклардан баска болып, Укек, Булгар, Казан; Яйыкта — Сарайшык; Орта Азияда — Ургенч, Сыгнак, Кумкент, Туркестан деген калалар савлай дуныя ман айкасканлар. Солардынъ санында Астархан каладынъ маьнеси бек йогары болган. Ол Куьнбатар ман Куьнтувар халклардынъ арасындагы йолда турып, дуныя саьвдегерлик орталыгы деп саналган.

Ногайлардынъ ата-бабалары Астарханнынъ оьзинде де, тоьгерегинде де турып, дуныялык айкасувларга кирисип яшаганлар. Он алтыншы оьмирде, Алтын Ордадынъ бузылувы ман байланыслы орыс патшасы Иван Грозный Астарханды алып, оьзининъ маьмлекетине косады. Ногайлар сол шакта Эдил мен Яйык арасында оьзлерининъ байыр Ногай Ордасы болса да, Астархан тоьгерегинде де яшайдылар, мал ман, ершилик пен каьр шегип турадылар. Тарыйхта оларга юртлы яде карауьли ногайлар деп айтканлар.

Он етинши оьмирликтинъ басында ногай бийлер бири бири мен давласканыннан эм ойрат, джунгар ханлардынъ кыргын туьсиргениннен Ногай Ордасы бузылады. Халк шашырайды. Бириси кетеди Урымга, бириси кетеди Крымга, баскасы — казахка, баскасы да — Кобанда яшаган ногайларга. Халк тентиреп, шашыраганнан сонъ да ногайлар Астарханнынъ тоьгерегинде яшаганларын коймайдылар. Эндиги мунда калган ногайлардынъ мырзалары орыс патшага шарт этедилер, аманатка балаларын, кардашларын бередилер. Астархан кремлинде Арслан-мырзанынъ (айтылган Петр Урусовтынъ атасы), Канай-мырзанынъ эм тагы да баска тоьрелердинъ балалары аманат болып турганы акында тарыйх шаатламаларда язылганы белгили. Ногайлар, маьмлекетин йойган болсалар да, Астархан ман байланысты тутадылар. Бу баягы экономикалы, политикалы орталык болып саналады. Мундагы воеводага, сонъ губернаторга иш соравларды шешеек уьшин аьризелер языладылар, мунда туьрли товарлар алмага келедилер, мунда

малды, койды сатадылар. Бираз кеш, он тогызыншы обмирликте, Россия империядынъ баъри мусылманларынынъ элшилери Астархан ман Казанга тартылып баслайдылар. Адабият пан, маданият пан аьрекетлеген аьдемлер де бу калаларга йыйыладылар.

Бобтен де адабият, маданият, дин мен аьрекетлеген аьдемлер мунда ымтылганлар. Бизим аьлимимиз Аминат Курмансеитова коьп болмай баспадан шыгарган «Ногай китаптынъ булагы» (2009 й.) деген китапта сол затлар акында кенъ, терен эм ьйнанымлы язады. Мен сонъы йылларда баспадан шыккан китаплардынъ ишинде Аминат Курмансеитовадынъ шыгармасын айлак йогар оьлшемде язылган зат деп санайман. Яшавымызда мутылган эм каьр этип, халкымызга зарар тийдиреек уьшин ясырылган затларды ол тыска шыгарып, халклар ара яймага коьп куьш салган. Элбетте, онынъ ырыкландырув иси бириншилей оьзимиздинъ окувшыларга каратылган. Бизим эссиз куьйтик басларга да аьлимимиз ата-бабалардан кайдай уьйкен асабалык калдырылганын туьсинип болган тил мен йигитлерше коьрсеткен.

Алдын, 1996 йылда, баспаланган «Байтеректинъ байлыгы» деген китапта да, муна янъысысында да, биз биринши ногай тарыйхшы Кадыр-Али Коьшим Джалаир (*джалаир* аьлим тувган ырувдынъ аты) акында билдирувлер табамыз. Кадыр-Али Коьшим 1530–1607 йылларда яшаган. Онынъ атасы да, ол оьзи де Сыбыр ханларга ювык киси болган.

Орыс патшадынъ буйырыгы ман Сыбыр ханы Ораз-Мухамед Рязаньнынъ касында орынласкан Касимов деген ханлыкка басшы этип салынганда, Ораз-Мухамед пен бирге Кадыр-Али Коьшим де Касимовка турмага келеди. Мунда, Касимовта, Кадыр-Али «Джами-ат-таварых» деген атаклы исин язып битиреди. Сол истинъ бир нускасын (экземплярын) аьлим орыс патшасы Борис Годуновка савкатлайды.

Кадыр-Али Коьшимнинъ исининъ биринши кесеги Шынъыз-хан империясы акында язган белгили аьлим Рашид-ад-диннинъ шыгармасынынъ коьширувви болады. Экинши кесегинде Алтын Ордада болатан затларга уьйкен эс бериледи. Алтын Орда бузылып кеткенин язганда, тарыйхшы янъы маьмлекетлер туьзилгенин кенъ хабарлайды. Шыгармадынъ коьп ерлери Ногай Ордага, Эдигеге, онынъ тувдыкларына, олардынъ согысларына багысланады.

Кадыр-Али Коьшим Джалаирдынъ асылы джалаир ырувдан болган. Сол ырув бизде, Кавказда да, Крымда да, Эдил бойында яшаган ногайлар арасында да кенъ таралган.

Джалаир ырув казах халкында да бар. Сонынъ ушин казах аьлимлер Кадыр-Алиди озьлерининъ тарыйхшысы эткенлер. Туврасыннан карасанъ, ол Тоболда яшаган ногайлардан шыккан. Язганында да ногайлар акында хабарлаган. Ол бас деп ногай тарыйхшысы. Казахлар аьлимди озьлериндики этип коьрсеткенге, мен карсы шыкпайман. Мен де озьзимнинъ «Оьлимсиз аьжел» деген китабымда соны айткан эдим. Эм Аминат Курмансеитова да китабында Кадыр-Али Коьшимнинъ атына тийисли орын беретаганына тагы да косылып муьсиревлигимди билдиремен.

Экиншилей, «Ногай китаптынъ булагы» деген китапта биз он етинши озьмирде яшаган шайир эм аьлим Шейх Суфи Аллаяр акында билмеге боламыз. Сол ногай шайир орта озьмирлерде савлай мусылман дуныяга айтылган суфий (ногайша *суны*) деп белгиленеди. Ол Астархан бетте тувган ногай. Бир табувларда шайыр 1616 йылдан 1716 йылга дейим яшаган деп билдириледи. Шейх Суфи Аллаяр Бухарада турганда, шыгармалары кенъ яйылган. Аминат Курмансеитова оны доьрт китаптынъ авторы деп коьрсетеди. Шайырдинъ «Сабат-ал-аджазин» деген иси Санкт-Петербургда Россия илми академиясынынъ филиалында сакланады. «Сабат-ал-аджазин» (ногайша «Куьшсизлердинъ ныклыгы») Орта Азияда, Эдил бойында эм Кавказда яшаган мусылманлар арасында энъ окылатаган суьйдимли поэма деп саналган, оны уш юз йыл медреселердинъ окувшылары окыганлар. Шейх Суфи Аллаярдынъ шыгармаларын коьп динши аьлимлер кулланып тергев ислер де язганлар. Орта озьмирлерде халкында сондай шайир болганы ман Россияда, элбетте, орыслардан озьге, бир халк та мактаналмайды.

Оькимет болган заманын айтпасак та, Ногай Орда шашылганнан сонъ да, ногайларда илми исте де, адабиятта да озьлерин айттырган аьдемлери аьр аьсирде де болганлар. Олардынъ биревлери бизим халк арасында яшап, ислерин белсинли эткенлер, баскалары, озьге халклар арасында турып, озьнершилигин, усталыгын кенъ яйганлар. Бизим халк – аьскерши халк деп саналган, кавгаларда коьп катнаскан. Халкка кыргын да туьскен. Сондай аьлде колязбаларды, китапларды сакламага енъил болган йок: коьп заты тоналган, отта янган, бир кесек затты халктынъ коьбиси маажир болып, тыс кыраларга кетип, сонда яйратып калдырган. Оларды энди де излемеге керек. Аминат Курмансеитова тек Россиядагы Астархан, Казан, Петербург, Москва архивлеринде болып, маданиятымыздынъ тек ушкынларын тапкан, ама сол табув-

лары да ногай халкта уйкен асабалык барын коьрсетеди. Бу исти Аминат Курмансеитова соьлеге дейим биревден ярдам тилемей эткенин мен айтпай болмайман. Меним ойымша, эгер бизим колайлы аьдемлер косылысып, тийислише акша берип, Стамбулга, Дамаскке, Каирге, Кабулга эм тагы да баска ерлердинь архивлерине йиберселер, ол сонда халкымызга баа болган табувларды этеегине шекленмеймен.

«Ногай китаптынъ булагы» эм «Байтеректинъ байлыгы» деген китаплардынъ коьп бетлери Астархан еринде белсинли яратувшылык пан аьрекет эткен Абдрахман Умеровка багысланган. Сонда А. Курмансеитова бизим атаклы ярыкландырувшыдынъ яшав йолын да язады. Абдрахман Умеров 1867 йьлда Астарханда тувган. Онынъ ырувы найманлардан болган. Атасынынъ аты – Исмаил. Абдрахман Астархан еринде мектеплерде, Казанда медреседе окыган. 1892 йьлда ол Астарханда мешит ашкан эм сонда балаларды окытып баслаган. А. Умеров революциядан алдын коьп газеталарда, журналларда ислеген. Ол Россияда яшаган мусылман халклардынъ алдышы аьдемлери мен байланыс тутып турган. Биринши китапларды ногай тилинде шыгаратаган да Абдрахман Умеров болган. Онынъ «Ногай йырлары» деп шыгарган китабы бизим халктынъ шыгарма асабасында карызналы савкат деп саналады десек, оьтирикши болмаспыз. А. Умеров Керуьв Кавказда яшаган ногайларда да болган, биздеги окымыслы аьдемлери мен хат алыскан. Бу уллы ногайдынъ тувганына 140 йьл толганда, мен Астарханга келген эдим, мерекели куьнлерде катнасканыма оьктемсимей де болмайман.

Ногай совет адабиятына негиз салувшысы Басыр Абдуллин де Астарханда тувган, окыган, ислеген. Онынъ акында биринши болып Ашим Сикалиев, онадан сонъ Шахидат Курмангулова, Маржан Султанбекова, Насипхан Суюнова, мен де язган болсак та, Аминат Курмансеитова яшав йолы уьстиннен коьп тапшырувлар эткен, толы биографиясын ясаган.

Бизим белгили халк ярыкландырувшысы Абдулхамид Джанибеков та Астарханда тувганын бизим окувшылар яхшы биледилер. Абдулхамид тувган уьй де мунда сакланган, уьйден узак болмаган ерде Эдильдинъ ягасында ярыкландырувшыдынъ аты язылган эстеликли тас та салынган. Сонда йьл сайын ногайлар йьйыладылар. Астарханда яшаган Равиль Джуманов, Абдрахман Махмудов, Вали Кутлумбетов, Эльдар Идрисов йигитлердинъ колласувы ман калада Джанибековтынъ окув куьнлери озадылар. Сол куьнлерге туьрли яклардан ногайлардынъ интеллигенциясы келеди. Келгенде, ногайлар бир бири

мен айкасадылар, танысадылар. 2007 йылда, мен келетаганда, Джанибековтың окув куыслери Абдрахман Умеровтың мерекеси мен рас келди. Эки яркландырувшыды да халк коьтерди, тийислише сыйлады. Конференция Астархан университетинде озды, сонъ авылларда да окувшылар ман йолыгыслар уйгынладылар. Элбетте, сол затка, суйтип коьтеринки аьлде куыслер озгарылганына булайда Астархан область администрациясына муьсиревликти айтпасам болмайды. Ногайлар яшаган ерлерде сондай кенъ эм толысынша яркландырувшыларга багысланган куыслер бир де уьлгирилинмегенин де айтпага керекпен.

Бизим досымыз Абдрахман Махмудов тел согып, Агали мен соьйлесип, бизди Эдил сувдагы коьпирди оьткен ерде карап тураягын билдирди.

— Каерде конар экенмиз? — деп мен де сорадым.

— Суйсенъ — гостиницада, суйсенъ — Юнус Салаватовта. Абдрахман квартирада турады, оны ман бирге балалары да яшайдылар. Менимше, онда тар болар, — деди Агали.

— Бир кеше конаяк ушин конагуьй излеп тураякпызба? Юнус пан соьйлескен болсанъ, сонда конаяк.

— Соьйлескемен. Кел, тагы да тел согайым, — деп Агали Юнуска тел согып, Астарханга етеятырганымызды билдирди, Абдрахман ман коьрискеннен сонъ ога бараягымызды айтты.

— Мен сонъгы кере келггенимде, Юнуста токталган эдим. Яхшы уьйи бар. Пишеси де танъ аьдем, — деймен мен, сонда конакта болганымды эске алып.

— Мен де онда токтаган эдим. Яхшы аьдемлер! — дейди Агали де.

Машинамыз Астарханның шетинде фабрикалар, заводлар турган ерден озады.

Россиядың кубыласында Астархан аьли уьйкен калалардың бириси. Мундагы порт калады Эдил сув ман Россиядың куышли экономикалы орталыклар ман, Каспий денъиз болса, Казахстан, Туркменистан, Иран, Азербайджан кыраллар ман байланыстырады. Калада ярым миллионнан артык аьдем яшайды. Мунда коьбинше орыслар турадылар. Орыслар ман бирге татарлар, казахлар, туьркменлер, армянлар, ногайлар, дагыстан халклар да яшайдылар. Астарханда эскиси де, янъысы да айлак карыскан. Каладың ортасында бурынгы кремль, онынъ тоьгерегинде коьп шарлаклы янъы уьйлер турадылар, сол ерде бир-эки шарлаклы агаш уьйлерди де коьрмеге болады. Бир шет ерлеринде савлай агаштан ясалган маштак уьйлер турадылар,

баска шетлери — бетоннан, кербиштен ясалган бийик уйли кварталлар боладылар. Эдилден баска да Астарханда йылгалар коьп. Яшавшылар ога *ерик* (арык, *йырык* деген соьзден) деп те, *канал* деп те айтадылар.

Коьпирди оьтип, токталып, тыска шыктык. Мунда да ава туншык. Машинадагы градусник кырк градустан йогары коьрсетеди. Йолдынъ эки ягында да токтавсыз машиналар юредилер. Биразлай Абдрахман да кара джипи мен келип токталды, машинадан шыгып, биз бен кушакласып саламласты, келгенимизге суййинип, йылы куьлемсиреп, алимизди сорады. Биз машинамызга олтырып, Абдрахманнынъ джипининъ артыннан коьзгалдык. Бир кесек ер кенъ проспект пен бардык, сонъ тар орамларга шыктык. Сыкласып турган уйлердинъ арасыннан юрип, коьп шарлаклы уйлер турган каралдыга кирип токталдык. Бу каралдыдынъ муьйисинде, эки уй коьсылысып турган ерде, Абдрахман яшаган подьезд, бесинши шарлакта — онынъ квартирасы.

Алдын келгенде мен онынъ яшайтаган турагында болгаман. Пишесин де, улын да, кызларын да таныйман. Биз йогарга коьгерилгенде, улы да, эки кызы да квартирада эдилер. Сонда бала даваз да эситтик. Ол кызыннан тувган йиеннинъ кышкырыгы эди. Абдрахманнынъ балалары да бизди йылы йолюктылар. Столга салынган аска шақырдылар. Колларымызды, бетлеримизди ювып, биз ас ишпеге олтырдык.

Абдрахман уйкен казан ман пылав аькелди. Казаннынъ капкашы ашылганлай, астан шыккан исси бувы ман аьлемет коькыган ийис бурынларымызга сокты.

— Бухар пылавды оьзим эткемен! — деп мактанды Абдрахман эм шолпы ман алдымызда турган тепшеклерге ас салды, сонъ бокалларга коьньяк куйды.

Биз де стоьлде турган ясылшалардан, пыслаклардан тепшеклеримизге салдык, бокалларды коьгердик.

— Хош келдинъиз! Хайырлы аягынъыз бан кирипъиз уйимизге, сыйлы конаклар! — деп тилеп, Абрахман бокалын бизим бокаллар ман согыстырды.

Абдрахман ишкеннен сонъ, биз де иштик, ашап басладык. Коькып турган пылавга сейирим калмай болмайды. Ол аьдетинше бурыж бан, эт пен, пыхы ман писирилген, ама ишинде туьрли-туьрли коьсымшалар коьп салынган. Каьлемпир де, шибжий де, ногыт та ишинде бар. Биз коьп заман кетпей, Астарханга етеятырганда, йолдынъ касында турган кафеде кабынган эдик. Бек аш болмасак та, коькыган ийистен, коьзди

сукландырып ярасык этилингениннен бейилимиз ашылып, асты суыйип едик. Астынь аьруув даьмин айтпага соьз етпес – сондай даьмли ас! Еген сайьын, егинь келеди.

Бираз олтырып турганда, Абдрахманньнъ пишеси келди. Ол – орыс кыскаяклы. Аты – Наталья. Кыскаяклы бизге йылы карап, шырайы ман хош коьретаганын билдирди, алимизди, калай еткенимизди сорастырды. Эм ол биз бен олтырып, керек астан салып, керекти сорап, бизге бет берип турды.

Тагы да бираз заман кеткеннен сонь аьлим, археолог Вячеслав Плахов келди. Ол да, биз келеекпиз деп, эртерек шакырылган экен. Мен 2007-нши йылда, Астарханга келетаганымда, Растопуловка авылда оны ман таныскан эдим. Сол танысувда ол Сарайшыкта казах аьлимлер мен бирге археологиялы казув ислер юргистетаганын хабарлаган эди. Кайдай табувлар этилгенин айтты. Табувлардынъ ишинде ногай бийлердинъ езден, куьмистен кесилген акшалары барын айтканда, мен айлакта кызыксындым. Сол танысувда бир биримиздинъ телефонларын яздык, байланысты бардырармыз, деп токтастык. Аман да мен соьлеге дейим биринши абытты эткен йок эдим, байланысты юргистпеге амал туьзеталмадым. Бу кайнап барган яшавда окында тел сокпага заман табылмайды.

Вячеслав Плахов кыйык коьзли, туьз бурынлы, шашы агарып бараятырган кызыл шырайлы, маштак бойлы киси. Калдырган юка сакалынынъ туьси де басындагындай агарып баслаган. Сыпатына карасань, меннен яс коьринеди. Кыйык коьзлери ногайдыкына усайды. Сонынъ уьшин мен басында онынъ ногай яде татар тамыры бар болар, деп ойлаган эдим. Ама оны ман соьйлегенде, мен сол затты сораганда, ол куьлемсиреп, озьин таза орыс экенин айтты.

Конак олтырганлай, Абдрахман ога соьз берди. Элбет те, конакбай соьз беруув мен алгасады. Ногайда, суьйтип этилсе, тыныс алдырмады деп айтылады. Ногайлар бас деп туздам эттиредилер, сонь соьйлетедилер. Айлак та. Сондай келиспевликлер бизде тез-тез боладылар. Коьплер аьдетке маьне бермейдилер. Бизим халкта конак сыйлавда, той тойлавда кулланьлатаган, кагытка язылмаган коьп аьдетлер бар. Солар тайып бараятырлар. Абдрахман да яде билмей, яде этеятырганын терен аньламай калган болар.

Вячеслав турагалып, конакларга карап, хош келдинъиз деп соьзин айтты. Тилеги уьшин ишип, биз хабарласып басладык. Ол Сарайшыкта экспедициялар юргисткен исте табылган акшалар эм озьги затлар акында Казахстанда китап баспадан

шыкканы акында айтты. Археологлар казатаган бурынгы Сарайшыктынъ ери йыл сайын бир метрге кемип, опырап сувга кететаганына яны авырып, кайгырып хабарлады.

— Аьше, сув ягады беркитип болмайым? — деп Агали сорады.

— Билмеймен? Бир зат та эталмайдылар. Яйык терен сув. Куьшлери етпейди, — дейди Вячеслав.

— Сув да кала турган ягага неге йылысады? — деп сорадым мен.

— Ер айланган бетке сув да йылысады. Табиат пан алысып болама? — дейди Абдрахман.

— Йогарыннан алып сувдынъ ягасын бурып болмайма? — деп, мен де Агалидинъ сорадынъ йоьплеп алдым.

— Билмеймен, — дейди, ийинлерин куныстырып Вячеслав.

— Яйык куьшли сув. Оны бурмага коьп карув керек, — деди Абдрахман.

— Йыл сайын бир метрди сув шайып аькететаган болса, юз йылда юз метр ерди опыратады да, — деймен мен.

— Бес юз йылда — бес юз метрди. А кала сув бойында созылып орынласкан, — деди Вячеслав.

— Каладан бир затлары калганы да сейир? — деймен мен де.

— Мине бес йыл артта казган уьйлердинъ калдыклары, таслары, кербишлери, куйылары — баьри опырап сувга кеткен, — дейди Вячеслав.

— А казылмаган ери коьбим? — деп Агали сорады.

— Бар. Тез казбага керек, — дейди Вячеслав, кайгылы болып.

Биз де ога карап, оькинишли куьрсинемиз.

— Вячеслав, биз эртен Сарайшыкка йолланаяк боламыз. Биз бен бараяктагы? — деймен мен.

— Йок, йок! Сав болынъыз шақырганынъызга! Меним мунда ислерим бар. А куьзде мен онда ислемеге бараякпан. Мени мен казатаган баска археологлар да келееклер. Аьли барып болмайман, — деди, коьтере де унамай Вячеслав.

— Аьше, бизге Казахстанда шыккан китапты таптырарсынъ, — деди Агали.

— Оны таптырарман. Сарайшыктан кайтканга, аьзирлеп турарман, — деди ол.

Пылавды еп болганда, Наталья торт аькелди, кызлары аякларга шайды куйдылар. Асыкпай шай ишип, эртенги куьнимиз акында хабарласып олтырдык.

— Биз Юнуста конаякпыз. Мен сойлескемен, — деди Агали, Абдрахманга карап.

— Менде де конмага боласыз, — деди Абдрахман.

— Сенде квартира, сенде сыпласып не этемиз?! А Юнуста уйи бар, эркинлик бар, — деди Агали.

— Яхшы. Сизинь ишинъыз. Бизде конган болсанъызда, бизди кыйнак тувылсыз. Бир боьлме сизики, орын бар. Калмайтаган болсанъыз, мен сизди Юнуска аькетермен. Танъла, сабат тогызда сизди алып кетермен, — деди Абдрахман.

АВЛА, АВЛА МАЛ БОЛГЪШАЙ, АБР АВЫЛДА ДОС БОЛСЫН...

Кеште Абдрахман бизди Юнус Салаватовтынъ уйине аькетти. Сол уйде мен алдын да болган эдим. Бир-эки йыл артта келгенде, конган эдим. Сол келетаган куьнлеримде Юнус Малый Арал авылга йолды коьрсетти, биз сонда Сеитбабадынъ мезарын коьрип кайттык.

Юнусты да, аьелин де, энди де олар Шелковской районда яшаганнан бербетин, мен таныйман, уйлеринде болгаман.

Бу йол да Юнус та, пишеси де бек йылы коьрип, хош алып йолыктылар. Онынъ коьп заман кетпей салынган уйи Эдилдинъ ягасыннан узак болмаган ерде орыпласкан. Алдын келетаганымда, уйи савлай битирилген йок эди. Бу келуьвимде уйи бираз кенъейтилген, аятуьйдинъ алдына иргелери кербиштен каланылып, какыра салынган эм уьйдинъ артында керек-яракларын саклар уьшин курылыслар да этилген эдилер. Меканга киргенлей, кенъ казануьйи басланады. Боьлмелерде евроремонт этилген, полларына паркет тоьселген, агаштан янъы эсиклер, янъы пластик терезелери салынганлар. Ваннийда янъы сантехника куралып, савлай иргелерине де, польна да ярасык кафель ябыстырылып, иши йылтырайды, уьйдинъ иеси мукаят экенин сездиреди.

Азбарда янъы олтыртылган тереклер, ясылшылар оьскен кишкей авласы бар. Биз уьйдинъ ишин карап, тыска шыктык, каралдыга шыгарылган олтыраларга олтырып, аьллерин, аман турганларын сорастырып, хабарластык.

Бираздан Юнус бизди Эдилдинъ сувына туьспеге шақырды. Куьн батпага авган болса да, иссилик энди де авады кыздыратаган эди, соны уьшин сувга туьспеге авас болып, конакбайдынъ айтканын макул коьрип, артыннан бардык.

Азбардан шыгып, йол ыткенлей, бир-эки метрден тоьменге сув ягага туьстик. Ягада яс аьдемлер, яювлар яйып, балаларын касларына олтыртып, дем алатаган эдилер.

Эдилдинь кенъ сувы карамды оьзине тартады. Сувдынъ аргы ягасын койы ясыл тогайлык бийлеген. Карагошкыл сувдынъ уьсти теп-тегис, агатаганы да сезилмейди, тек ягадынъ шетиндеги сув бираз шылпылдап, толкынласып турады. Алыста, йылгадынъ ортасында юзип барган кемелер, кайыклар коьринедилер. Онъ бетте уйлери куьплесип турган каладынъ бир кесеги коьринеди. Биз беттеги ягадынъ артымызда онъ ягында да, сол ягында да уйлер турадылар. Ювыкта, Юнустынъ уйининъ тоьгерегинде, эки-уьш шарлаклы бай аьдемлердинъ байыр уйлери оьзлерине эс эттиредилер. Олар тыс кыраллы сары эм кызыл кербештен каланганлар, баслары да туьрли туьсли темир кермек пен ябылганлар.

Биз, шешинип, сувга кирмеге асыктык. Эдилдинъ сувы карагошкыл болып коьринсе де, аянъа алсанъ — тап-таза. Исси авадан йылынмага да керек эди, аман да сув салкын болып турады, киргенлей, тамам мойыккан денимизге ян битирди, сувыклатып тирилтти.

— Яслар, сак болынъыз! Ялдап билмесенъиз, ягадан эрек кетпенъиз! — деди Юнус тынышсыз давазы ман.

Уьшинлей де, ягадан бир-эки-уьш абыт этсенъ, терен болып кетеди. Мен бойлап караганда, басым ман ютылып кеттим. Сонынъ уьшин эрек кетпей, ягага ювык ялдап турдым. Алавдин де, Юнус та меним касымда ялдадылар. Бираз заманнан Юнус пан Алавдин сувдан шыктылар. Мен сувга туьскенге канмай, ялдап, сунъип, басым ман шомылып сувда турдым.

Мине мен неше кере бу якларга келемен, аман да Эдилге кирип, бир де сувга туьскен йокпан. Коьбинше мен сувык шакларда: язлыкта, кыста, куьзде — сувга кирип болмайтаган куьнлерде келемен. Тек бир кере язда келгенде, каладагы конагуьйде турып, балконнан Эдилге карап, йылга бетке бармага заман таппадым. Сол келуьвимде мен Эдилге киралмаган болсам да, лиманларда, Актуба оьзенинде сувга туьстим.

Сонинъ уьшин сувдан шыкканда:

— Эдилдинъ сувына мен биринши кере киреятырман! — дедим, оьктем болып.

— Мен эртенъликте де, кеште де шомылып шыгаман, — дейди Юнус.

— Бек онъайлы ерде турасынъ! — деймен мен.

— Сувды яратынъма?

— Элбетте! — деймен мен.

Карангъа туьскенде, Юнустынъ азбарында какырадай этилип юзим тартылган ерде стол салынды. Юнустынъ пишеси аькелип бизге аслар тизди. Уыйкен тепшек пен кайнатылган кой эт, авладан уьзилген кызыл помидорлар, ясыл кыярлар, соган эм тагы да баска оьсимликлер алдымызга салындылар. Ас ишпеге мен, Юнус, Агали – уьшевимиз олтырдык. Алавадин болса, эртерек тел согып, Астарханда яшаган йолдасына конмага кетти.

Айтканымдай, мен Юнусты 80-нши йыллардан бербетин таныйман. Бас деп танысатганда, ол Чечнядынъ Шелковской районьнда Сары-сув авылда совхоздынъ директоры болып ислейтаган эди. Сонъ Шелковской районнынъ администрациясында басшыдынъ орынбасары болып куллык этти. Баскартув басланган шақларда Юнус «Бирлик» ямагатшылык организациясынынъ курылтайларында белсинли катнасты. Съездлер Черкесскте, Червленные Буруны, Терекли-Мектебте оздылар. Сонда мен Юнусты коьретаган эдим. А бир кере Москвада да растык. Б. Н. Ельцин ногайлар ман йолыгыс эткенде, Россия Правительствосынынъ уьйинде коьристик. Россия Правительствосынынъ басшысы Борис Николаевич Ельцин ногай халктынъ йырмага ювык элшилерин, сол санга ювык ногайларга косылып келген Терек казаклардынъ элшилерин де кабинетинде йыйып йолыгыс озгарды. Сол йолыгыс акында мен де айырым язган эдим, газеталарда баска элшилердинъ язганлары да баспаландылар. Окувшылардынъ эсине туьсирейим. Калай сол йолыгыс уйгынланганы акында. 1990 йылда Россия компартиясынынъ съезди озганда, бизим республикадан делегат болган Кельдихан Кумратова соьз алып, трибунадан ногай халктынъ казалары акында соьйлегенде, Борис Николаевич ногай халктынъ элшилерин тынъламага шақыраман деп Кельдиханга айткан. Кельдихан йолыгыс болаягы акында ногайларга билдирген. Ногайлар да оьзлери мен бирге конъысы болып яшаган Терек казаклардынъ ваькиллерин алып келгенлер. Россиядынъ кубыласында ногайлар ман Терек казаклар автономия биригуьв туьзеек мырат пан келгенлерди Ельцин тынълады, ярдамшылары соьйлегенлердинъ айтканларын язып бардылар. Энь сонъында Борис Николаевич: « Сиз айткан затларды мен анълайман. Сиз, ногайлар, казаклар ман бирге келгенинъиз эм бир автономия кураяк болатоганынъыз мага янъылык болады. Ога мен явап бермеге аьзир тувылман. Ойланаяк...», – деп соьйлеп, сол йолыгысты япты.

Тек оьзге явап Б. Н. Ельциннен болмады. Не болды экен? Яде Ставрополь крайдагы, Дагыстан эм Чечнядагы ногай рай-

онларды коспага карсы куышлер шыгып, болалмадыма? Яде ногайлар Терек казаклар ман косылып бос келдилерме? Казаклар – орыслар, а орысларга Россияда автономия берилмейтаган деп ойлалдыма? Яде эрки етпедиме, яде эткиси келмедиме? Ол заттынъ сонгына шыгув бек кыйын.

Биз Юнус пан аьли де сол зат акында собйлеп, тувра явап табалмадык. Сонъ лахырдамыз Чечняда озган кавгага коышти. Чечнядагы кавга сонда яшаган ногайларга коып кайгы-каза аькелгени акында собйледик.

– Халкымыз бек азап шекти. Биревлер Дагыстандагы ногайларга, баскалары Ставрополь крайга, уьшиншилер сизге, Кобанда яшаган ногайларга кеттилер. Мен бас деп авылдасларым ман Нефтекум районуна коыштим. Мине Агалидей йигитлер коьмек эттилер. Бир авылдасларымыз Каясулада, баскалары Ямангойда эм озге авылларда орынластылар. Оьзинъиз билесиз, Ногай шоьлде уьй салмага енъил зат тувыл. Участоклар алдык, керек—ярагын таптык, бири биримизге колластык, ярдамластык, талакалар этип уьйлер салдык. А орынласкан ерлеримизде яшаяк уьшин куллык керек. Куллык баьри коышкенлерге табылмайды. Сонда эртеден яшаганларга табылмайды, а бизге – боьтен де. Сонынъ уьшин кардашларым Керуьвге, Москвага, Питерге кеттилер. А мине мунда, Астарханга, мен де, бир кесек кардашларым да, танысларым да келдилер, – дейди куьрсинип Юнус.

– Астарханда сизикилер коып болама? – деп сорайман.

– Яхшы бар. Мен таныганлар болып бир элли аьдемге ювык боладылар. Мен танымаганлар да бар. Биревлери, акшалары болганлар, уьйлер, квартиралар сатып алдылар, баскалары, мендейлер, ер алып, колы ман саладылар. Ногайлар – куллыкшы халк. Арымай-талмай ислейдилер. Мунда да бир биримизге ярдамласамыз, катнаймыз. Ийгиси – мунда куллык табылады. Эриншек болмасанъ, акша этеексинъ. Ногайларым куллыктан коркпайдылар, не ерде де ислейдилер, кара куллык пан да каьр шегедилер, сатув да юргистедилер. Аьдемлеримиз мактавга тийисли. Уьйкенлерден яс-явка калмайды. Яс аьдемлер бос турмайдылар. Мине, Агали айтсын, Каясулада калай ислегенимизди!?

– Аьперим сизге! – дейди Агали.

– Мундагы ногайлар ман айкасасызба? – деп мен сорайман.

– Айкасамыз. Яхшы досларым ногайлар ишиннен де, тарлардан да, казахлардан да бар. Баскаларда да солай. Кеделер бу беттен кызлар да алып баслаганлар.

— Эндиги сиз Шелковской районы ман байланысынъызды уызгесиз? — деп сорайман.

— Неге? Кыйынлык, яхшылык болса, етисемиз, барамыз, — дейди Юнус, разы болмай.

— Эки арада неше бир юз шақырым йол кыйын боляк юрмеге. Бара-бара сувып басляксыз. Мен соны айткым келеди, — деймен мен.

— Оны коьрип алармыз. Машина ман етисесинъ. Поезд те юреди.

— Элбетте, кавга болмаган болса, мунадай алыс якка кетпес эдинъиз. Тувган еринънен яхшы ер табылмайтаган, — деймен мен.

— Дурыс. Аман да сизде де, бизде де эрте-кеш авылларды таслап, калаларга коьшедилер. Мине биз де, солай этип, Астарханды сайладык, — деди Юнус, давазын тоьменлетип.

СЕНИ КОЬРДИМ, ТУВГАН ЮРТ

Эргенъликте Абдрахман айтканындай тогыз сабатке келалмады. Ол, тек он бирлерге ювыклаганда, келди. Оны ман бирге улы Василь де бар эди. Абдрахман оьзи шашлары сары, коьзлери кыйык, сакалы кызгылт, бойлы, толы киси. Ногай битими белгили болып турады. Мен оны Шынъыз-ханга усатаман.

Улы Василь де бойлы яс, тек арык, басындагы шашлары тобандай ак, анасындай туьз бурынлы, битими орыска усайды. Яс, атасындай болып, архитектор болгысы келеди, институтта окыйды. Аьли уьйине каникулларга келген, туьнегуьн биз Сарайшыкка барамыз дегенди эситип, куванды, биз бен бармага бек авас болды.

Сумкаларымызды «Ниссаннан» алып, джипке коьширип орынласамыз. Абдрахман коьликтин айдап барады. Баьри Россия калаларындагындай, Астарханда машиналар коьп, орамларда пробкасыз болмайды. Сонынъ уьшин биз калада коьп заман юрдик, кешиктик. Абдрахман ислеген «Ярканон» деген курылыс фирмасына бардык, оннан сонъ камерага диск излеп туькенлерди айландык.

Баба Туькли-Шашлы-астынъ мезарын коьремиз деп Астархан ишиндеги Мошаик деген районына келгенде, уьйле вакыты болган эди.

Обликтинъ алдында Абдрахманнынъ проекти мен салынган сары тастан каланган, куьмбези шыгарылган, басы моры

темир кермек пен ябылган айлак ярасыклы бийик мынаралы мешит турады. Биз мешитти ян яктан карап болып, ишине де кирдик. Иши де, тысындай, ярасык таслардан каланган, ерине туърли туърли куыйизлер тоъселген.

Абдрахман аяк кийимин шешип, намазлыкка олтырып, намаз кылып баслады. Мен намаз кылып уйренген йокпан. Ол заттынъ уйкен окувы болмаса да, Аллах мени кеширсин, билмеген затты эталмайман. «Яман арба йол бузар, яман молла дин бузар» дегенге усап, мен ярти затлар этким келмейди. Мени бирев де ол затларга уйреткен йок. Элбетте, мен Аллахка ий-нанаман. Кеше ятканда: «Бисмиллах» деп ятаман, уянсам да: «Бисмиллах» деп коьзимди ашамаман. Бир-эки кыска дуваларды яттан билемен, аман да мешитке бармага, намаз кылмага, баскаларга дува эттирмеге йигерим батпайды. Менде бир-эки мен йок эталмаган етиспевликлерим бар. Олар коьп йыллардынъ ишинде мага уйреншикли болып, терен синъип яшавыма киргенлер. Мине коьп йыллар мен таъмеки тартаман, оны токтаталмайман, сонынъ ушин ораза да туталмайман. Булай дослар ман олтырганда, ийгиликлерде ишти кыздыратаган затты увыртламага суемен. Сол затлар динге уйкен буршавлар боладылар, оьзимнинъ савлыгымга да зарарлык тийдиредилер. Дин йосыгын билген, дин шартлар ман келискен минсиз аьдем дува эттирмеге керек. Мага бу затлар акында деп соьйлемей, сылтавлар излемей, оьзимнинъ яртиликлеримди тайдырмага керек, аман да, уят болса да айтайым, меним сол затты туьзетпеге эрким етпейди. Суьйткенимди Йогардагы мени кеширсин.

Биз шыгып, тагы да мешитти айланып, тысына сукланып карадык, мешиттинъ алдында каьртке туьстик, сонъ оьликтинъ темир авызын ашып, сокпак пан шийхлердинъ бирге турган кабырларына бардык. Шийхлердинъ кабырлары турган ерде коьгерилген тоьбе уьстинде доьрткил курылыс этилген. Курылыстынъ эсигин ашып, ишине кирип, тизилип турган кабырларды карадык. Айтпага керек болады, мезарда бурынгы заманнан бербетин туърли-туърли ерлерде турган кабырларды казып шыгарып, булайга аькелип коьмгенлер. 70-нши йылларда мен мунда келгенде, бу курылыс йок эди. Сол заманда мен Астарханда яшаган юртлы ногай Равиль Усмановтынъ шақырувы ман Мошаикке келген эдим. Равиль меним хабарымды «Юность» журналында окып, мага хат язып, мени мен байланыс изледи. Сонъ мени конакка шақырды. Мен келгенде, ол биринши куьн кардашларын, танысларын уйде йыйып, ас салып, зияпет тизип, мени сыйлады. Экинши куьн биз экевимиз ол яшаган ерлерде кыдырдык. Суьйтип ол мени

Мошаиктинъ мезарына да аькелди. Мезарда ол атасынынъ, анасынынъ кабырларына аькетти, дува эттирди. Сонъ ол мага мезардынъ ян-якларында турган кабырларын коьрсетти, сонда да дувалар эттик. Равиль коьмилген шийхлердинъ атларын оьзи де билген йок эди. Бир тоьгерегинде кербиш кора каланган кабырга: «Бу Бабадынъ кабыры», — деп айтканы эсимде сакланды. Мен сол шакта Баба ким экенин билип те, билген йок пан. Сонъ биз шыгаратаган «Половецкая луна» («Ногай айы») журналга В. Викторин баягы «Ауля эм муживират» деген макалады йибергенде, соны оқып, сол мен коьретаган кабыр Баба Туькли-Шашлы-астыкы экенин билдим. В. Викторин язганына коьре, Уьйкен Аталык кавгадан алдын Атаклы Бабадынъ кабыры баска ерде турган экен. Сол ерде оькимет Судоверфь салып баслаганда, мезарларды йок этпеге керек эдилер. Мошаикта яшаган бир ийманлы карт туьс коьреди, ога туьсинде Баба Туькли-Шашлы-астынъ кабырын сакламага керек деп айтылады. Эм сол карт баска яшавшылар ман соьйлесип, келетен аьдемлерге билдирмей, кеше ясыртын казып, суьбеклерди шыгарып, Мошаиктынъ баска мезарына коьширип коьмеди. Сол 70-нши йылларда Равиль мага коьрсеткен кабыр эди. А оннан сонъ бир неше йыл артта мен Астарханга келип, бу курылысты коьрдим эм сонынъ ишинде Шейх Маслетдин Узаман-аьжи Бухарлы, Ямгуршы-ишан, Махмуд-ишан, Абдрахман Сайхаьжи шийхлердинъ кабырлары ман бирге Баба Туькли-Шашлы-астынъ кабыры тагы да коьширилгенин билдим. Аьдем оьлгеннен сонъ да онынъ суьбеклери мен сол кадер оьзгерислер болады экенлер, аьлемет тувылым?!

Алдын келетаганда эткендей, кишкей таска каратып, дува эттим. Досларым да эттилер.

Аьлимлердинъ айтканына коьре, Баба Туькли-Шашлы-ас яшавда болганы-болмаганы белгисиз. Бир кесек аьлимлер сондай аьдем болганына шекленедилер. Аман да ногайлар ийнатлы кепте мене неше бир юз йыллар онынъ мезарын саклап келеятырлар. Ногай фольклорда, таварых хабарларда Баба Туькли-Шашлы-ас Эдигединъ ата-бабаларынынъ бириси болады, эм ол эпикалы баьтирлердинъ туьп атасы болып та саналады.

А. Курмансеитовадынъ «Байтерек» деген китабында ба-спаланган «Эдиге» дестанында (М.-А. Османовтынъ варианты) атаклы Сыбра-йырав Эдигединъ асылын булай айтады:

«Башдагысы уллы атасын мен айтсам,
Баба Туькли карт эди,
Каабада падишахлык эткен нарт эди.

Анынъ увылы Терме эди,
 Анынъ увылы Казийчи,
 Анынъ увылы Исламкая,
 Анынъ увылы Кутлыкая бий эди, —
 Деп Сыпра джырав джырын тамам этти».

Баска ногай таварыхларда Баба Туьклес мусылман динди берген деп те саналады, а онынъ туьп атасын Мухаммед пайхамбар заманда яшаган халиф Абубекир Рийзуллага Сыдыкка коьрсетдилер.

Обтемис-аьжи ибн Маулан Мухаммед Дост деген тарыйхшы «Шынгыс-аме» деген белгили китаптынъ авторы болады. Бу китапта халк авызлама бир неше таварыхлар келтирилгенлер. Солардынъ ишинде Баба Туьклес акында да таварых бар. Сонда хабарлав калай Оьзбек-хан мусылман диннинъ ягы болганы акында айтылады. Таварыхта сыхыршылар, кагымшылар (эски диншилер, язычники) мусылманлар ман давласканда Оьзбек-ханга: «Булар (мусылманлар акында) яман аьдемлер. Буларды соьйлетув тувыл эш, оьлтirmeге керек!» — дегенлер. Сонда Оьзбек-хан: «Мен буларды неден оьлтиреекпен. Мен — патшаман! Меним сизинъ неге кылынганынъызга ишим йок. Сизинъ кайсынъыздынъ дининъыз ак болса, мен солар ман бирге боларман!» — деген. « Эки ямагат бир-бири мен эристи, — деп язады Обтемис-аьжи, — узак шувласып таласты. Ахыры эки як уьйкен тандыр казып, онынъ аьр кайсысына он арба сексеул агаш яктырып, кызарганша кыздырып, сонынъ биревине сыхыршылардан, экиншисине — мусылманлардан бири кирип, соннан куьймей, аман-эсен шыкса, сонынъ дини ак болады деп, сога келисип токталдылар. Эртеси куьн эки уьйкен тандыр казып, оны савлай кызарганша сексеул мен кыздырдылар. Онынъ бири — сыхыршыларга, экиншиси — мусылманларга арналган эди. Авлиелер (мусылманлар) бир-бири мен кенъес этип: «Кайсымыз киремиз?» — деп сорастьлар. Баьри кевдеси туьк баскан болган уьшин булардынъ биревеи Баба Туькли, деп аталган. Ол: «Мага амал беринъыз, мен кирейим, ал, сизлер мага разылык беринъыз», — деп тилейди. Авлиелер ога разылыкларын бердилер. Баба (Туькли): « Меним куьренке савытымды алып келинъыз», — дейди. Савытын алып келгенде, ол оны яланъ кевдесине кийип, Аллахка сыйынып, тандырга ювыкласты. Айтувшылар: «Бабадынъ туьги оьрейип, коьтерилип, куьренке савыттынъ тесиклериннен шыгып турды», — дейдилер. Муны барша юрт коьрди. Сосылай барып, тандырга кирди. Бир койдынъ этин алып, соны тандырданъ

уьстине асып, артыннан тандырдынъ авызын бекитип койды... Сыхыршылар оьзлерининъ бирин зорлап, тандырга киргизди. Ол калай тандырга туьсти, сол сабатлей лап этип янып, куьли коькке ушып, ялыны тандыр авызыннан сыртка шыкты. Бу исти хан баслаган барша юрт коьрип, коьнъиллери кафир дининнен кайтып, мусылманлыкка авды. Экинши тандырдан Аллага сыйынган Бабадынъ давысы тынбай эситилип ятты. Койдынъ эти пискен кезде, юрт экинши тандырдынъ авызын ашты. Баба куванган юзиннен терин суьртип: «Неге асыктынъыз? Энди бираз шыдасанъыз меним исим тамам болаатаган эди», — деп тандырдан шыкты. Юрт куьренке савыттынъ шоктай кызыл болып кеткенин коьрди, сонда Кудай-тааланынъ куьдирети мен Бабадынъ бир туьги де куьймей шыкты. Бу затты коьрген хан баслаган барша халк шейхлердинъ этегиннен ыслап, мусылман болды.»

Ногай эпоста Баба Туькли-Шашлы-ас баьтирлерге суьсты, акылды, артык куьшти беретаган дугаьжи. Онынъ аты аьр баьтир йырда айтылады. «Копланлы» деген белгили йырда баласы болмаган карт аьвлетли болмага суьйип, эл кезип, темирден ясалган аяк кийимин тоздырып, Бабадынъ мезарына келип, тилек этеди. Сол тилегин Баба Туькли-Шашлы-ас макул этип, баласыз картта Копланлы тувады. Ногай йырларда Эдиге де, Таргыл да, Орак пан Мамай да бир уйкен ис этпеге мыратланганда, тилеклерин Бабага каратадылар.

Суьйтип ногай шайири Кельдихан Кумратова «Оьмирликтен атлы» деген ятлав романында онынъ акында булай язады:

Кудай оьзи салган болып белгисин
Болган инсан Уллы ногай халкыннан.
Акыллыктынъ, зегенликтинъ тоьреси —
Баба Туькли-Шашлы-ас деп айтылган.

Мен де Мошаиктынъ мезарында Баба Туькли-Шашлы-аска каратып:

Ногайыма наьсип келсин,
Юргенинде йолы ашылсын,
Ниети дайым туьз болсын,
Кайгы тайып, куьн тувсын,
Оьмирлери узак болсын! —

деп, халкымда йок затларды тиледим.

Асыксань, заман да тез кетип барады. Алай-булай деп юрген арасында бир сабат болды. Узак йолдынъ алдында ас та ишпеге керек болдык, асханадан шыкканда, эки сабаттен артты. Биз буюгуьн энди де Сеит-бабадынъ мезарын коьрмеге керек эдик. Эгер сонда барсак, сонда турсак, энъ азы тагы да бир-эки сабат кетеек. Алдыда энди де таможня да бар, оны оьтпеге де заман керек. Казахстанга юреек йолымыз да бес-алты сабат алаяк. Соны уьшин Атырауга тек каранъа кеште келеегимизди ойлап, Сеит-бабадынъ мезарына кайтканда кирермиз деп, тувра Казахстаннынъ дазувына шыгаяк деген ойда токтастык. Дазувга аькететаган эки йол бар. Бириси Сеит-бабадынъ мезары турган Малый Аралдан кетеди. Сонда да таможня да, дазувшылардынъ заставасы да орынласады. Аман да Малый Аралдан Казахстанга кететаган йол осал. Сонынъ уьшин биз Кыйгаш сувдагы сал (понтон) коьпирден озатаган экинши йол ман кеттик. Сал коьпир калккан темир понтонларга салынган, коьпирдинъ эки ягын да темир канатлар беркитип турадылар. Машиналар шайкалмай, авмай юредилер.

Машинамиз коьпирди аман-эсен оьтип, ашык ерге шыкты. Алдыда Кыйгаш сувдан баска оьзенлер де коьринедилер. Табиаттынъ коьрки янды сукландырады. Сувлардынъ ягаларында ясыл тогайлыклар созыладылар. Тогайлыкларга коьгерип оьскен ызанлар янасканлар. Араларында ясылшалар оьскен бакшалар сезиледилер. Биз юрип келген саргайган ерлерден бу ер бек баскаланады. Эште, он уьшинши оьмирде Бату-хан да бу ярасык ерлерди коьргенде, мунда кыралдынъ орталыгын саламан деп токтаскан, сол ойы ман булайдан узак болмаган ерде Сарай-Бату деген калады курастырган болар.

Ханнынъ зорлавыннан кашып юрген Эдиге де, Токтамыс пан согысяктан алдын, йырдынъ хабарлавына коьре, Эдил юртта аттан туьсип, бир увыс топыракты алып, оьбип, булай деген:

Эдил, Эдил, Эдил-юрт!
 Ак капталы кийилип,
 Атам киев болган юрт.
 Ак буюькеншек салынып,
 Анам келин болган юрт.
 Ийилип салам айткан юрт,
 Киндигимди кескен юрт,
 Кирым-когым ювган юрт,
 Сазагандай куйырык таслатып,
 Саф аргымак оьскен юрт,
 Агашы айбар коьринген,

Маллары сувга йыйылган,
Бакасы койдай шувлаган,
Япырақлары калкандай,
Бутагы куымис алкадай,
Алмасы бар юректей,
Балдырганы билектей,
Сен тувылма, тувган юрт!
Аш тамагым тойган юрт,
Кутлы болсын, тувган юрт!
Эдил минен Яйыгым,
Сендей журтым болганда,
Сени меннен айырган,
Мени сеннен айырган,
Бай журтымды кул эткен,
Ток журтымды аш эткен,
Токтамысты шабайым деп,
Озь журтымды алайым деп,
Сага келдим, тувган юрт!

Биз сабат уыште таможняга еткенде, асыгып тувра ойланганымыз алдымызга келди. Таможнядынъ касында оьтеек болган машиналар зиплесип, узын шеретке йыйылганлар. Дазувдынъ аргы ягында да коьп машина тизилгенлер.

Дазувшылар машиналарды айырым, сонда олтырган аьдемлерди айырым тергейдилер. Бизим паспортларды эки-уыш кере карап алдылар. Сонда биз бир сабаттен артык турдык. Дазувды оьгип, Казахстан бетке шыкканда: «**Хош кельдингиздер!**» – деген казах тилинде язувды коьрдик.

Сонда да зувшылардынъ бириси казах кызалакты Атырауга дейим аькетингиз деп бизге тиледи. Элбетте, биз кызалакты оьзимиз бен олтырттык.

КАРДАШЛАРДАН СИЗГЕ САЛАМ

Таможнядан бир бес шакырым кеткенде, баягы Нефтекум районындагындай, Калмык ериндегиндей саргылт даньыл басланды. Мунда тереклер аз, а бираз йол барганда, коьтере де йогалдылар.

– Бу ерлердинъ сизинъ еринъизден баскалыгы барма? – деп Агалиден сорайман.

– Баскалыгы аз. Мен бала заманда бизим кырларда да бир терек те йок эди. Тереклерди сонъында олтырттылар. Боьтен де, каналлар казылган шакта коьп олтырттылар. Тереклер де тез оьстилер.

— «Кырларда терек йок эди» дединъ?

— Аьше, калай айтаякпан?

— «Шоьлде» демединъ. Биз *шоьл* деген соьзди *степь* деп алатоганымыздынъ дурыслыгына шекленмей болмайман, Агали?

— А калай алмага керек? — деп сорав ман соравга яваплады Агали.

— *Кыр, данъыл, язы, дала* деп те *степьке* айтпага болады.

— Болады.

— *Шоьл* деп бос, сувсыз ерге айтылады. Казахлар *шоьл* деген соьзди *сувсаган* соьз деп анълатадылар. Сонынъ ушин *Ногай шоьл* десек, ол *Ногайская пустыня, полупустыня* деп орысша анъланады.

— Газета «Шоьл тавысы» деп аталганы калай болады?

— «Тавыс шыкпайтаган ер» деп анъламага болады. Суьйткениме ногайларым айып этпесин, а солай анъланады. Ногайлар тек Караногайда турмайдылар да. Крымда, Туьркте яшаган ногайлар да, казах бавырдастарымыз да солай атаганымызды аькис коьредилер, — деймен мен, коьптен бери юрегимди кыйнайтаган затты айтып.

— Аьше, неге суьйтип аламыз?

— Неге десенъ *Ногай шоьл* деп айтылганы уьйреншикли болган. *Ногайская степь* дегенге *Ногай кырлар* дегенимиз дурыс болар эди.

— Ярайды, — дейди Агали.

— *Ногай дала* деп те айтпага болады. Мен *Великая степь* дегенди *Уллы дала* деп алып баслаганман.

— Ярайды. Тек адабиятта бирдей болып аталса, дурыс болар деп ойлайман. *Уллы дала, Ногай дала* деп айтылса, ярасык болар эди, — дейди Агали.

— Мен энди де солай этеекпен.

Мунда да Калмыкия беттегиндей авыр машинлердинъ юрисиннен йолдынъ асфальти ойылган. Джипимиз каткып барады. Йолдынъ бойында туьелер расып басладылар. Олар анда-мунда оьскен ясыл янтакты ашайдылар. Мен туьелерди коьрген сайын, ишим оькиништен куьеди. Неге десенъ Керуьв Кавказда яшаган ногайлар арасында бу айванлар савлай йок болганлар. Алдын Караногайда да, Агали яшаган ерлерде де туьелер бар эдилер. Караногайда, алпысыншы йылларда да бар эдилер. Н. С. Хруцев эткен реформалар заманда оларды курытып басладылар. Бир совхозда етписинши йылларда да он туье бар эди. Сонда янғы директор туьскенде, онавын да мясокомбинатка аькетип, сойдырган. Ол акылсыз басшыдынъ

атын Караногайда соьле де айтадылар. Мен болса, эсте сақланган йокпан. А туье мынълаган йыл бизим халктынъ яшавы ман байланыслы болып турган. Сол айванды арбага да еккенлер, авыр юклер де тасыганлар, юниннен юрканлар, кийимлер тиккенлер, суьгин эм деп савып ишкенлер, майы да, эти де аска яраган. Туьелерге артык карав да кереккен йок, олар емди оьзлери оьзлерине тавып юргенлер.

Йол бойы, авылдай болып, мезарлар коьринедилер. Қазахлар кабырлардынъ уьстине кербиштен каланган доьрткил курылыслар саладылар. Курылыслардынъ басларын пирамидадай уьшкилше этип коьтередилер. Сондай мезарлар Астархан областинде казахлар яшаган авылларда да бар.

– Сейир! Оьлик бар, а авыл коьринмейди. Ол неге экен? – деп, аьжейипсинип сораьды Агали.

– Қазахлар, бурын ногайлар эткенинше, оьликти авылдан узакта тургыстадылар, – деймен мен.

– Йок. Мине неше оьликти оздык, а тоьгеректе авылдынъ ушкыны да коьринмейди.

– Бир он, он бес шақырым узакта болар? Яде коьринмеген ойпатлав ерде орынласканма экен? – деп, мен де балап айтаман.

– Билмеймен? – дейди сораьлы болып Агали.

Элбетте, мунда туьз, тегис ерлер, авыл да коьринмеге керек эди. Оьликлер де йол бетке неге шыгарылмага керек экенлер? – деп мен де шекленип баслайман.

Совет заманда, Қазақстан СССР-дынъ республикасы болганда да, аьли де айырым маьмлекет болганда да казах халкы бек оьсти, даьвлети коьбейди, куьш алды. Аьли Қазақстан Куьнтувар халклардынъ ишинде алдыга кеткен кыраллардынъ бириси. Бизде, ногайларда, казахлар ман бир тамыр болган халкка, сол зат уьйкен оьктемликти тувдырады. Қазақлар бизге энъ ювык кардаш халк. Сол затка халкларымызды туьзген бир ырувлар да, тил бирлиги де, дин бирлиги де шаат боладылар. Биз Алтын Ордада бир халк болып турганмыз, сонъ ортаншы оьмирлерде айырылып кеткенмиз. Қазақ йырларда да, ногай йырларда да сол зат акында бирдей этип айтылады. Эгер биз, ногайлар, оны ашыктан ашык айтпасак та, казах йырлар айырылысув, Ногай Орда бузылатаган заманда, болган деп коьрсетеди.

Ормамбет бий оьлгенде,
Он сан ногай буьлгенде,
Қазақ пан ногай айырылды,
Қазақ сартка кайырылды.

Бу соьзлер казах йырдан алынган, сонгы сыдырасында казах халкы оьзбеклер бетке авганларын билдиреди. Ногайдынть фольклорында халктынть аты казах деп айтылмайды. Ногайлар казахларга *алаш* дегенлер. Мине Т. Акманбетовтынть сарынлар йыйынтыгында мунадай аьлемет шувмак бар:

Алаш пан ногай
Бир йылгадынть ягасы.
Алаштынть ногай
Тирев болган агасы.

Бизим ата-бабалар казахларды оьзлерининть кардашы деп турганлар. Казахлар оьзлери де солай санаганлар. Сол затка казах йырынан мунавдай сыдыралар эс эттиредилер:

Алаштан казак тараган,
Ногайлыга караган,
Явга алдырмай ногайлар
Бир бирине яраган,
Ногайдан казак боьлинип,
Уьш юз болып таралган.

Ногай ман казахтынть тувысканын билдиргиси келмеген аьлимлер, аьли сондайлар да бар, не де айтсынлар, а халк йырында «ногайдан казак боьлинип уьш юз болып таралган» деген соьзлерди курытып болмайды. Мине мен казах халктынть «Батырлар жыры» деген алты топлы шыгармада ортаншы оьмирлерге багысланган йырларды окысам, казак деп айтылган халктынть атын тавып та табалмайман. Аьр йырда ногай баьтирлер акында хабарланады.

Казахстан Республикасы 1993-нши йылдынть 23-нши январинде багымсыз оькимет кырал болган. Санав ман 2004-нши йылда республикада 15 миллионнан артык аьдем яшайды. Казахлардынть саны тогыз миллионга юьык. Казахстаннынть ери куьнбатардан куьнтуварга 3000 километрге, керуьвден кубылага 1600 километрге созылады. Керуьв бетте Россия ман 6467 километр, кубылада Туркмения ман 380 километр, Узбекистан ман 2300 километр, куьнтуварда Китай ман 1460 километр, куьнбатарда Каспий денъизи мен 600 километр дазувы япсарласып турады. Республикада 14 область, 85 кала, 7719 авыл бар. Аьли бас каласы – Астана.

Алдын бас каласы Алматы болатаганда, 1985-нши йылда мен Казахстанда биринши кере болдым. Алматы Ала-тавдынть этегинде бек яраськлы ерлерде орынласкан. Сол заманда мен

Алматыдың музейлерінде, театрларында болдым, белгили аьдемлердинь эстеликлерине коьзим тоймай карап юрдим. Тавга коьтерилип, савлай дунияга айтылган Медеу деген спорт-комплексти де коьрдим, коьркли табиатка сукландым. Оьзим де, Медеуге ювык ерде турган язувшылардың Яратувшылык Уьйинде яшадым. Казах язувшылары мени мен танысканда, коьплери тарыйхтан, йырлардан ногайлар акында билемиз, а ногай аьдемди биринши кере коьремиз деп сейир эттилер, хош коьрдилер. Биревлери мени уьйлерине шакырдылар, ко-нак этип алдылар, сыйладылар. Баскалары номеримге келип, китапларын савкатлап, адреслерин берип, хат алысармыз деп тилеп кеттилер. 1992-нши йылда мен Алматыга экинши кере бардым. Ол заманда Алматыда Тюрк халклардың Ассамблеясы озды, биз ногай халктынь шешилмейтаган соравларынынь уьстиннен СССР-дың Верховный Советтинь казах депутатларына шакырувлар яздырттык.

2005-ншы йылда мен янгы бас каласы Астанада болдым. Бу кала Ишим сувдың ягасында орынласкан. Аз заманнынь ишинде алдыңы область орталыгы Целиноград кень орамлы, бийик уьйлерге толы маьмлекет орталыкка айланды. Ак Орда деп аталган оькимет басшылардың уьйи, бийик мынаралары болган ак-коькшил туьсли юма мешити, алтын туьс пен йылтыраган Байтерек курылысы, белгили казахларга ясалган эстеликлери назарымды коьрклендирдилер, янымда бийик оьктем сезимлер тувдырдылар.

Сол биринши кере баратаганымда мен Москвадан ушак пан (самолет пан) ушып келдим. Аэропортта мени йолдаслары ман Арсланбек Султанбеков йолькты. Арсланбекке халкымыз, толысынша атын, тукумын айтпай, Асау деп айтып койган. Мен келгенде Асау Астанага коьшкенли бир-эки йыл болган эди. Сол аз заманнынь арасында ол яшамага мекан да, яхшы ис те тапкан. Казах-бавырдастарымыз оны бек хош коьрип йолькканлар, ярдамласканлар, куллык таппага коьмек эткенлер. Асау оьзи де йигит аьдем, оьзининь оьнершилигин коьрсетип, аьдемлишлигин яхшы яктан билдирди.

Асау мени коьргенлей, шавып, кушаклап, суьйингеннен соьз тапшай:

— Агам, мен сени коьргенде, тап эне Йилиншигимди коьргендей болдым! — деди.

Мага суьйтип айтканы, солай тенълестируьв тапканы бек ярады. Зегенли аьдем соьйлегенде де, баскалыгын коьрсетпеге керек.

Аэропортта Асау озы мен бирге келген Қазақстан Президентининъ пресс-служба басшысыннынъ ярдамшысы Аскар Смагулов пан таныстырды. Асау ман Аскар мени республиканынъ басшылықлары конак этип алатаган эки шарлаклы, ийги ярастырылган кенъ квартирада орынластырдылар.

Асау досым мага аэропортта айтканы эсимнен кетпей турды. Биринши кеше квартирада конатаганда, Асау мени экинши шарлактагы боьлмеге аькетип, кенъ орындыкты коьрсетип: «Мунда ят. Мунда тынык, уйкынды бирший де бузбас», — деди. Аман да туьн ортасында мен уяндым. Мекан уйреншикли болмаганнан себеп, яныма тынышлык таппай, тоьменге туьсип, Асау яткан залда яювларды полдагы куьйизге тоьсеп, тоьсемелерге яттым. Танъ атканда, Асау уянып:

— Агай, неге солай этесинъ? Мен диванда ятып, сен неге ерге ятпага керексинъ?! — деп аье-куье болды.

— Уйкла, яным, уйкла! Йилиншик касынды ақсын! — дедим, уйкымды боьлеялмай.

Сол келувимде мени белгили қазақ язувшысы Калихан Исхактынъ 70-йыллык мереке тойына шақырган эдилер. Сонынъ уьшин бир куьн Астанада болып, экинши куьн Астанадан мерекеге айырылган делегация ман Куьнтувар Қазақстанга кеттик. Машиналарымыз ярасык ерлерде тоқталдылар, конакларга ас берилди, кымыз иширилди. Сонъ атаклы шайир Абай яшаган Семейде (Семипалатинскте) кондык. Эртеси куьн, кешке табатын, Иртышты, Бухтармады обтип, Кудаьымыз аьлемет ярасык ясаган Алтай тавларга еттик. Мен сав-есенимде де, туьсимде де Алтайда боларман деп ойлаган йокпан. Алтай — баьри тюрк халқларынынъ Отаны, Баба ери! Кайсы тюрк, кайсы ногай оны коьргиси келмес!

Мунда, Катон-Карагай деген районда мерекели куьнлер оздылар. Астанадан да, Алматыдан да, баска калалардан да конаклар келдилер. Авылларда шав-шувлы йолыгыслар болдылар, Маданият уйлерде концертлер берилдилер.

Бу районда айтылган қазақ язувшысы Оралхан Бокеев те яшаган. Оралхан бир он йыл артта оьлген. Мен оны яхшы таныгаман. 1978-нши йылда мага, Н.Островский атлы савлай союзлык адабият конкурстынъ енъувшиси деген Сыйлы диплом берилген эди. Сондай дипломга Оралхан Бокеев те тийисли болган. Москвадагы танысудан сонъ, мен оны тагы да коьрген эдим, китапларын оқыганман. Айлак уста, шебер тил мен зегенли шыгармалар язган язувшы. Қазақ халқы онынъ атын, яратувшылығын сыйлап, оьлгеннен сонъ, мунда Катон-Карагайда яшаган уйинде музей ашкан, азбарында гранит тастан бюстын салып, уйкен эстелик ясаган.

Сол каралдыда да халк йыйылып, язувшылар ман байрам кепте йолыгыс озды. Алматыдан келген меним таныс язувшыларым Аким Тарази, Дулат Исабеков, Дидахмет Ашимханов, Алибек Аскараров соьйледилер, Оралханды йылы эскердилер. Мерекеши Калихан Исхак та соьйлеп, ердеси, досы акында хабарлады. Мага да соьз бердилер. Мен де бизим ногайлардан салам айттым, казах халк пан ногай халктынъ терен кардаш тамырлары бар экени акында соьйледим, Оралханды эске алдым. Мерекеши Калихан Исхакты етпис йыллыгы ман алгыслап, яратувшылыгында етимислер йорадым.

Мереке куьнлердинъ сонъында районда Калихан Исхактынъ етпис йылга толувына багысланып уйкен атшабыс озгарылды. Атшабыстынъ енъувшисине баргы этилинип машина берилди. Атшабыс озгарганлар бизге, конакларга, казах шапанлар савкатладылар. Катон-Карагайдынъ аьдемлери бек йогары этип оьзлерининъ конакбайлыкларын коьрсеттилер. Мал, койлар соьйп даьмли аслар столга салдылар, казы ман, кымыз бан сыйладылар.

Астанага кайтканда, Мухтар Кул-Мухаммед Асау ман мени конакка шақырды. Онынъ Астанадынъ ийги еринде орынласкан давдырамадай уйкен уйине бизди Аскар Смагулов аькетти. Бизди йинишке кара сакал калдырган, басында кара пашлары яткарылып таралган, юка эринли, кайкы бурынлы, бийик бойлы, алатлы киси йолыкты.

Мухтар Кул-Мухаммед сол вакытта Казахстан Президентининъ пресс-службасынынъ басшысы эди, аьли болса, Маданият министри болып ислейди. Эрки, айтканын эттиретаган аьдем экени сыпатыннан ок сезиледи. Ол йылтыравык кара коьзлерин мага тигип, тешкеруьвли карады, сонъ юзине йылы шырай эндирип, саламласып, уйге шақырды. Уйин, азбарын коьрсетти. Асыкпай соьйлеп, ногайлар акында сорастырды, меним яшаган аьлимди билди, соьз арасында ногайларды иш коьретаганын ясырмады, соны кайтарып-айтарып айтты. Сонъ ас ишпеге шақырды.

Кень, тоьгерек столга ахыр туьрли аслар тизилип салынган эдилер. Бизди олтыртып, алдымыздагы тепшеклерге оьзининъ колы ман энъ аьруьв кесек эт сайлап алдыма салды, тостакайларымызга ишимлик куйды. Бас деп мени мен Асау уьшин, ногай халк уьшин тилек айтып, бизге тостакайлар коьгертип иширтти. Оннан сонъ аьр биримизге айырым соьз берди. Соьз айтаятырганда, эгер биз орысша соьз карыстырсак:

— Тувган тилде айтынъыз! — деп туьзетип турды.

Асау соьз айтаятырганда, казахша айтаяк болганда:

— Тувган тилде, ногай тилде соьйле! Мен баьрисин де аньлайман, — деди.

Ас ишип, тилеклер айтып болганда, биз турып, тыска шыгып, тереклер, шешекейлер оьскен каралдыда юрдик, сонь тагы да ас ишкен боьлмеге кайттык, мунда савлай иргединь кеньлигине куралган уьндириклерде турган китапларын карадык. Мухтар Кул-Мухаммед — йогары окымыслы, бир неше тарыйх китаплар язган аьлим. Мунда келмей турып, мен онынь язганларын окыган эдим. Боьтен де, атаклы ата-бабамыз Бейбарс акында уьйкен иси мага бек яраган эди. Сол исти язаяк уьшин ол каьр этип Мисирге, Дамаскке барып келген. Казахстанда атаклы кыпшак Бейбарска тастан уьйкен эстелик салынганын айтып, Мухтар-ага мага онынь акында баспаланган исин эм тагы да бир кесек бек сийрек тарыйх китапларды савкатлады. Эм тагы да ас салынган столга шакырды. Тилек айтып, оьзи де ишти, бизге де иширтти. Соньында:

— Сыйлы конагым, Иса, бизим республикада не зат коьрмеге суьесинь? Каерди коьрмеге суьесинь? — деп сорады.

Мен ол булай сораган болар деп, ойламай:

— Ах, Алматыды тагы да коьрсем экен? — дедим.

— Аскар, эрген Алматыга самолетка эки йигитке билетлер аларсынь! Телевидениеге де айт, оларды сонда йолыксынлар! — деп катырып айтты.

Биз Асау ман экевимиз суьйтип айтканына адаладык.

— Неге кыйналасыз? — деп, бир зат айтаяк болдым мен.

— Алматыга барасыз, мен айттым да! — деди, соьзимизди эситкиси келмей.

Суьйтип, биз Асау ман Алматыга бардык. Кеше Алматыдынь аэропортында бизди казах йигитлер йолыгып, калага конагууйге аькеттилер. Эртеси куьн эртень мен машина келип, Республикалык китапханасына еткерди. Мунда китапханадынь эм газеталардынь куллыкшылары ман йолыгыс озды. Йолыгысты Казахстанда да, СНГ-де де белгили, айтылган казах язувшысы Мухтар Ауэзовтынь улы Мурат Ауэзов юргистти. Мурат Ауэзовтынь коьп илми ислерин, публицистикалы баспалавларын мен окыгаман. Оны, коьргенлей де, яраттым. Онынь йылы каравыннан, юмсак соьйлевиннен ол да бизди хош коьргени билинди. Камераларын алып телевидениединь аьрекетшилери де келген эдилер. Мурат Ауэзов Казахстан телевидениесинде тюрк халклар ара байланысларга багысланган коьрсетуьвлерди оьзи бардырады, сол телеберуьвге биз бен йолыгысты да ярастыраякпыз деди. Мен ногайлар акында хабарладым, казах халкы ман ногай халкта бар кардашлык

акында айттым. Асау домбыра согып, оьзлерининь йырларын йырлады. Йолыгыс кутылганда, Мурат Ауэзов бизди кабинетине шай ишпеге шақырды. Коньяк увьртлап, шай ишип, асты байытып, Мурат Аэзовка хош коьргенине савбол айтып, аманласып шыкканда, китапханадынъ фойесинде Москвада Горький атлы Адабият институтта Москвада мени мен бирге окыган Ерлан Сатыбалдиев, Кайрат Бакбергенов эм Бахыт Каирбеков алдыма келгенлерин коьргенде, мен адаламай болмадым. Олар мунда кайтип келгенлер, меним келгенимди кайдан билгенлер? Саьспеклеп, бирден куваныш бийлеп, досларым ман кушакласпага шаптым. Олар да айлак куьезленип, мени кушакладылар. Аьллеримизди, яшавларымызды сорастырып, тоймай бир биримизге карадык.

— Иса, Аскар Смагулов тел согып, сен келеятырганды айтты, биз де йыйылып келдик, — деп, ишимде тувган соравларга яваплады Ерлан.

Бу мага капилистен болган йолыгыс мени аьвликтирмеге аз калды. Мен келеятырганда да, келгенде де, бир де болмаса досларым ман телефон ман соьйлесем ийги эди, деп турган эдим. Маь сага керек болса! Досларым оьзлери келип те турылар! Биз Асау ман буьгуьн кайтаягымызды Ерлан билетаган эди. Сонынъ уьшин ол асыктырып, машинасына шақырды. Бизди досларым ман бирге машинасына олтыртып, руьлди колга алып, оьзи айдап, бизди Алатаудынъ этеклеринде орынласкан, ясыл карагайлар оьскен, ярасык дем алув ерге келди. Кенъ, ян ягы ашык агаштан ясалган кафеге кирип, хабарласып, яшавымызды сорастырып олтырдык. Ерлан аьли китап баспасында директор болып ислейди, Бахыт — белгили поэт, эки топлы шыгарма йыйынтыгын да баспалаган, Кайрат — казак шайирлерди орысшага коьширип турады, ол да бир неше китабын шыгарган. Столымызга яне писирилген сисликлер, тепшеклер мен ясылшалар, туьрли-туьрли ишимликлер тизилип салындылар. Суьйтип йолдасларым йогары оьлшемде сыйладылар, яхшы тилеклер айттылар, Асау ман экевимизди, коькке ушыргандай, коьтердилер. Асау домбыра согып йырлаганда, бек сейирсинип тынъладылар. Ога косылып, домбыра алып, Бахыт та йырлады. Суьйтип, заман калай тез кеткенин де билмей калдык эм тегаран бир Алматыдагы вокзалга кетейтырган поездимизге етистик. Алматыдан Астанага биз айлак тез юретаган испан поезд пен бардык. Эки каладынъ арасындагы йол бизим Черкессктен Москвага кадер, а биз кеште шыгып, эртенъликте Астанадынъ вокзалына келдик.

Элбетте, Мухтар Кул-Мухаммедке, Аскар Смагуловка, Калихан Исхакка, мени мен оқыган Ерланга, Бахытка, Кайратка, бизим Асауга да мен бек муьсиревлимен. Олар коьрсеткен ко-накбайлыкты мага кайтармага кыйын. Соны уьшин мен оларга яхшылык йорап, наьсип сагынып, ийгилик тилеп тураякпан. Асау Казахстанга кетейтырганда, казахларга йырларман деп, атамнынъ соьзлерине йыр язган эди. Сол йырды досым сай-ламлы ерлерде йырлайды. Йырдынъ соьзлерин атам да казах досларына багыслаган. Мине соьле де мага сол йыр кулагыма шалынып келди:

Кобан бойда тогайлардан,
Тогай толы ногайлардан,
Ногайдагы агайлардан
Алып келдим сизге салам.

Сол ногайда аталардан,
Алал болган аналардан,
Бал татыган балалардан
Берип турыман сизге салам.

Ян кардашлар, бавырдашлар,
Ак ниетли аданаслар,
Аьр заманда бизим дослар,
Кардашлардан сизге салам.

Сол соьзлер ишимде заньырап турганда, алыста уьйкен кала коьринди.

ЭСТЕЛИКЛИ АТЫРАУ

Биз келген куьнбатар бетте куьн кавыскан болса да, биз Атырауга ярыкта еттик.

Мунда да калага киреятырганда: «**Хош кельдингиздер!**» деген казах тилинде язув бар эди.

— Казахлар «келдингиздер» деп, неге язадылар экен? — деди Агали.

Мен онынъ суьйтип айтканына терен маьне бермедим эм соравын явапсыз калдырдым.

Алдынгы Гурьев кала аьли Атырау деген атты юргистеди. Областьке де Атырау области деп айтылады. *Атырау* деген соьз оьзеннинъ аягына, коьлге, денъизге атылатаган ерди анъла-тады. Бу ерде Яйык оьзени таьвесилип, Каспийге куйылады.

Қазақстанда Атырау қалады нап шығарылатаған ерлердинъ орталыгы деп санайдылар. Бу ерлер республикадынъ энъ бай ерлерининъ бириси, нап қаерде де уйкен келим аькеледи. Мунда нап тазалайтаған уйкен завод бар.

Каспий денъызде де, мундагы сувларда да балык коьп. Баалы кызыл балык. Қаладынъ яшавшылары бурыннан алып, балык ыслав ман қаьр шегедилер. Атырауда балык консервалар шығаратаған айтылған завод та ислейди.

Атырау областъте уьш юз мынъ аьдем яшайды, сонынъ эки юз мынъга ювык аьдемлери қалада турадылар. Қазақстан багымсыз кырал болғанда, мунда нап шығаратаған промышленностьти оьстирип баслағанлар, соны ман биргесине баска тармақлар да кенъейип кеткен. Қалада курылыслар коьбеетағанын қаладынъ шетиндеги орамлардан да анълайсынъ. Сонда янғы эки-уьш шарлаклы уйлер бек коьп. Ян-якта фундаментлер салынаяк уьшин ер казылған, солардынъ касларында туьрли-туьрли техника: кранлар, буьлдозерлер, авыр машиналар ислейдилер. Қаладынъ ишинде де янғы салынатаған эм салынып биткен коьп шарлаклы уйлердинъ саны оьсип барады.

Қалады танымағаннан себеп, биз бен келген кызалакты вокзал турған ерге йолды коьрсет деп тиледик. Қызалак коьрсетип, бизге разылык айтып, машинадан шыгып, оьзининъ уьйине кетти.

Вокзалдынъ алдындагы майданда шет кыраллардынъ туьрли туьсли автобуслары турадылар. Мунда темир йол вокзалы ман автовокзалы бир ерде орынласқан. Биз машинамызды енъил машиналар турған аялама ерге аькетип салдық. Машинадан шыққанда, куьндизги иссилик таркамағанын ок сеземиз. Ава туншык. Майданда да, вокзалдынъ алдында да аьдемлер ызыгысып юредилер. Мен кызыксынып олардынъ юзлерине карайман. Орыслар аз, қазақ сыпат аьдемлер коьп. Алдынгы Гурьевте коьбинше орыслар яшайтаған эди. Соьле яшавшыларынынъ юзлерин коьрип, солай деп айталмассынъ. Орыслардынъ эм қазақлардынъ саны барабар болар. Айтпага керек, бу яктагы қазақлардынъ сыпатлары Кобанда яшаған ногайлардынъ юзлерине де усап кетедилер.

Алдын қалада да, бу яқларда да болмағаман, аман да бу яқлар ақында бир кесек затты тарыйхлы адабияттан оқығаман, эситкен затларым да аз тувыл. Қалады саьвдегерлик пен қаьрлеген қазақ Гурьев салып баслаған. Қала салынатаған ер бос болмаған, мунда эски заманлардан аьдемлер яшағанлар. Орыс қазақлар Гурьев қала салынатағанда коьп тасларды, кербишлерди Сарайшыктынъ опыраған иргелериннен йы-

йып, мунда аькелгенлер. Солар уйлердинь фундаментлерине кулланылганлар.

Бу кала белгили казах композиторы Курмангазы Сагырбаевтинь яшаган ери. Менде Курмангазыдынь куыйлери язылган пластинкалар бар эм мен оларды мине йырма йылдан артык суййип тынълайман.

Мен ата-бабаларымыз яшаган коьп ерлерде болгаман. Тенде (Донда) де, Кобанда да, Эдилде де, Кубыла Украинада да. Аьли сонда орыслар, украинлер яшайдылар. Бурынгыда сол ерлерде ата-бабаларымыз яшаганын билсенъ де, сол ерлер сага якын экенин ашыктан ашык айтпага тартынасынъ. Аьли яшаганлар сага калай карарлар, деп ойлайсынъ. Казахстанда, боьтен де бу ерде, казахларга мен кардашымгадай карайман. Эгер документлерде олар казахлар, биз ногайлар деп белгиленмеген болса, баскалык та коьринмейди. Аьлиги Атырау тоьгерегинде яшаган *алшын, байулы, джалаиф* эм тагы да баска казах ырувлар орта оьмирликлердинь документлеринде («Ногай элшилер китапларында») ногай ырувлар деп бериледилер, олар бизим халкта аьли де бар. 18 оьмирликтинь сонъында А.Суворовтынь эрки мен Кобаннан Оренбург кырларына коьширилген ногай ырувлар мунда Яйык бойында казахлар арасында таралып калганлар. Элбетте, бугуьнги казах тили туьрленип кеткен, коьп янъы кулланылатаган соьзлерди анъламай да кетпеге боласынъ, аман да кардашлык, ювыклык соьйлемесенъ де, эректен де билинеди. Тек бу якларда тувыл, муннан эрек ерлерде де. Неше кере мен Казахстанда таныс сыпат коьрип, саламласпага шапкаман. Петропавловскте болса, поездден перронга туьскенде, бир орта ясындагы эркектинь ногай сыпатын коьрип:

— Мамет, сен кайдан шыктынъ? — деп, кушаклап та алдым.

— Агай, мен Мамет емес? — деди адалаган киси.

— Бизим авылдагы Маметке калай бек усайсынъ! — дедим мен.

— Меним атым Жанибек, мен мунда тураман, — деди тоьгерек юзли киси, мага аьжейип карам ман карап.

Суййтип биз Жанибек пен таныстык, кафеде шай иштик, хабарластык, ол мени уйине шақырды, аман да сол кеше мен баска поездке олтырып, Астанага кетпеге керек болганга баралмадым. Жанибек болса, бес сабат мени мен вокзалда турып, поездке озгарып, вагонга олтыртты. Яныплыгын коьрсетти.

Аьли де мен, тап эне бир танысымды коьреектей, казахлардынъ сыпатларына тигилип карайман. Олар да сейирсинип, мага карамларын бурадылар.

Мен Мухтар Кул-Мухаммедтинъ Бейбарс акында язган баягы исин эске туьсиремен. Сонда сыйлы аьлим 2000 йылдынъ 4 июлинде Бейбарс аз-Захир Рукн-ад-дин аль Кышпак ат Тюрки тувганына 775 йыл толганы ман Атырауда гастан ясалган эстелик ашылганы акында хабарлайды.

Мен билгенше, араб йылызбаларда Бейбарс Кара денъиздинъ ягасында яшаган кыпшаклар арасында тувган, деп айтылады.

Шынъгыз-ханнынъ атаклы аьскер басшылары Субатай, Джебе эм Тогучар Конъырат Хорезм-шахтынъ улы Джелалдинди кувып келип, Грузияда болган согыста Джелалдиннинъ аьскерине бузгын эткенлер. Кавказ тавлардан оьтип, мунда аланлар ман кыпшаклар бирлескен аьскерди де енъип, Тен мен Уъзи (Днепр) оьзенлер арасында яшаган кыпшакларды бойсындырмага амал этедилер. Кыпшаклар мунда да ялгыз согыспайдылар, орыслар ман косылып, Шынъгыз-ханнынъ аьскерине карсы шыгадылар. Белгили согыс Калка оьзенинде болады. Субатай, Джебе эм Тогучар Конъырат оьзлерининъ аьскериннен уьш кабат уьйкен аьскерди бузгышлайдылар. Орыс князьлер кашув ман басларын куткарадылар, бир кесеклери есирге туьседилер, тек енъувшилер оларды язалайдылар. Есирге туьскен кыпшак мырзалар да язаланадылар. Олардынъ да бир кесеги кашып, бас куткарадылар. Кыпшак элинде кыргын басланады, халк тоналады, коьп аьдемлер есирге туьсип, Кара денъиздинъ базарларында Генуядынъ эм Венециядынъ савдегерлерине сатыладылар. А ол саьвдегерлер есирлерди араб кыраллардынъ куллар сатылатаган базарларына аькетедилер. Сол вакытта буьрш деген кыпшак ырувда Бейбарс тувган. Ол он доьрт ясына толганда, тувган ерлерин алган явлары оны есир базарга сатлыкка шыгарадылар. Бир коьзине ак туьскени уьшин, оны ушсыз этип, 800 дирхемге саьвдегерлерге сатып бередилер.

Мухтар Кул-Мухаммедтинъ табувларына коьре, Бейбарс Эдил мен Яйык арасында яшаган кыпшак халкында тувган. Айтылган аьскершидинъ буьрш ырувы (казахлар ырувга *берш* дейдилер) аьли де бу ерлерде яшайды.

Кыпшаклар Шынъгыз-хан яшаган заманда кайратлы эм бек коьлем халк болганлар. Тек олар бир оькимет туьзалмай, бир неше ханлыкларга боьлинип турганлар. Ханлар бир бири мен сыйыспаганлар, явласып та юргенлер. Ханлардынъ бирлик таппаганы — кыпшаклардынъ енъилгенлерининъ биринши себеби. Буьрш ырув кыпшакларда белгили асыллы тукым болган. Шынъгыз-хан куьнбатар кыпшакларды бойсындырмай

турып, 12 оьмирликте Грузиядынъ патшасы Давид IV сельджу-клерге енъилип, тагын йойганда, Урым патшадынъ кенъеси мен Керуьв Кавказдынъ туьзликлеринде турган кыпшакларды оьзине як этип шақырган, оларга Грузияда турмага ер де берген. Буьрш кыпшаклар Грузияды явлардан тазалап, Давидке патшалык тагын кайтарганлар. Патша болса, кыпшаклардынъ ханы Артыктынъ кызына уьйленген. Айтпага, Артыктынъ кызынынъ иесими Турандохт («Тураннынъ кызы») болган. Орыс йьлязбаларда Артык-хан акында язылган таварых та бар. Сол таварых бизге яхшы белгили. Кыпшаклардынъ ханы оьлмеге шагы еткенде, Грузияда яшаган кардашы Артык тувган якка кайтсын деп, элшилерди йибередиди. Эки кере де шақыртады, Артык келмейди. Сонда кардашы уьшинши кере элшилерге ювсан оьленнинъ байламын берип, соны Артыкка берерсиз деп, йибередиди. Элшилер Грузияга келгенде, ювсанды Артыкка ыслатадылар. Артык оьленди ийискилеп, тувган якларын эске алып, элшилер мен бирге кайтып, кардашын коьредиди. Кардашы оьлгенде, Артык кыпшак элде хан болады. Артык тарыйхта ийги белгили Кончак-ханнынъ атасы. «Игорь полкы акында соьз» деген уллы орыс адабият эстелигинде Кончак-хан – бас баьтирлердинъ бириси.

Ювсан акында таварыхты кулланып, белгили орыс поэти А. Н. Майков «Емшан» деген поэмады язган. Айтпага керек, орыс йьлязбада оьленнинъ аты *евшан* деп, *ювсан* деген ногай атка ювык болып язылувлы. Ама А.Н.Майковтан сонъ, коьп язувшылар ювсанга *емшан* дегенлер. Казахстанда яшаган язувшы Морис Симашко, оьлен акында таварыхты Бейбарс пан байланыстырып, повестин де «Емшан» деп атаган.

Грузияда кыпшаклар турган ер йьрманшы оьмирликке дейим Борчалы деп аталып, сол кыралда *буьрши* ырув белгили тукум болганына шаат.

Буьрши, аьл-боьри, келеши, кафатаяк, токсаба, ети, доьртоба кыпшак ырувлардынъ аьдемлерининъ атлары коьп тыс кыралларда данъкланганлар. Боьтен де коьлем кыпшак есирлери Мисирде сатылганлар. Кыпшаклар тувган якларында балалай атка мингенлер, колларында савыт-садак ыслаганлар, яйдан ок пан атып билгенлер, сондай аьскер сулышлары болганы уьшин, оларды куллар сатылган базарларда артык коьргенлер эм коьплерин Мисир солтаны оьзининъ мамлюк куьбине алган. Бас деп Бейбарс та солтаннынъ ноьгерлер куьбине туьскен. Мунда ол сулыбын, йигитлигин коьрсетеди, ога эс этиледиди,

басшылык бериледи. Суйтип коьтерилип, Бейбарс баьри мамлюклардынъ уйкени болады. Бара-бара Мисирдинъ ата-беги орыннынъ да алады. Атабектен уйкен болып бу кыралда тек солтан саналган. Бейбарс атабек болганда, юз йыл артта Иерусалимди алып, патшалык кураган крестоносецлер мен кавга этип, олардынъ бек куьшли аьскерин бузады. Арасы коьп заман кетпей Шынъгыз-ханнынъ немереси Хулага Багдадты алып, Сирияга да шапкынлык этеди, тек Бейбарс оззининъ мамлюк аьскери мен ога карсы шыгып, явды токтатады. 1260 йылда Айн-Джалут деген ерде эки аьскер согысады. Энь сейири, Хулагадынъ аьскерин бизим эпоска белгили Кет-Буга Найманлы басшылайды. Кет-Буга Найманлы не зат пан данъклы экенин эске туьсирейим. Шынъгыз-ханнынъ улы Жуши оьлгенин, оьзгелер айтпага коркканда, Кет-Буга Найманлы колына домбыра алып, «Мунълы куьйди» шалып, уйкен кайгыды соьзсиз билдирген. Бу таварыхты ногай халкы сонъгы заманга дейим эсинде саклап келеятыр. Айн-Джалуттагы согыска дейим Шынъгыз-ханнынъ аьскершилери бир ерде де енъилген йок, Кет-Буга да баьри согысларда да енъуьвши болып шыккан. Ама Бейбарс басшылаган мамлюклер йогары сулыбын коьрсетип, оьзлерининъ явларын бузадылар. Атаклы Кет-Буга Найманлыды да есирге аладылар. Бейбарс оьзи де, мамлюклер де кыпшаклардан болганлар. Кыпшаклардынъ коьплери, Бейбарстай болып, 1223 йылда, Калка оьзендеги согыстан сонъ, Кара денъиз, Тен, Эдил яклардан есирге туьсип, сатылган балалардан болганлар. Коьп тергевшилер Айн-Джалутта мамлюклер енъип, тувган яклардагы корлав ушин бересесин алганлар деп санайдылар. Бейбарс Хулагадынъ аьскерин енъени мен Сирияды Мисирге косады, онынъ аты йогары данъкка шыгады. Сол вакытта Мисирдинъ солтаны Кутуз, ол да тюрк миллет мамлюклерининъ ишиннен коьтерилген, Бейбарстынъ етимислерине куьнлеп эм кайратлыгыннан коркып, оны оьлтиреек болады. Атаклы атабек соны сезеди эм Кутузды алдын оьлтирип, оьзи Мисирдинъ тагына олтырады. Бейбарс солтан болганда, ол аьскерин куьшлетеди, оькиметип ийги беркитеди, янъы калалар салады, динге, окувга, билимге бет береди. Онынъ аьскерининъ оьзеге — он эки мынъ кыпшак мамлюклер.

Араб тарыйхшысы Амин Аль-Холи «12—15 оьмирликлердеги Нил ман Эдил арасындагы байланыс» деген китабында пирамидалар турган элдеги кыпшаклардынъ аьлин бек толы-

сынша коьрсеткен. Кыпшаклар араб кыралларга балалай туьсетаган болсалар да, оьзлерининь аьдетлерин, тербиялавын йоймаганлар. Олар араблар емейтаган йылкы этти егенлер, айран эм кымыз эткенлер, кыпшак шекпенлерин кийгенлер, садак-савытты да ата-бабаларындыкындай этип ясатканлар. Бирге яшаган аьдемлерге де оьзлерининь аьдетлерин юктырганлар. Суьйтип, Мисирдинь кыпшак солтанлары Шынъгыз-хан заманда туьзелген Ясак йорыкларды оьзлерининь кыралларында шерият йорыкларыннан да йогары санаганлар. Кыралда тоьрешилик Ясак йорыкларша юргистилген. Булай яшавда да араблар кыпшаклардан коьп затты алганлар. Мысалга, Каирдеги араблар кыпшаклар басларына кийген тобытайларды юргистип баслаганлар. Энь аьжейиплиси, кыпшаклар 16 оьмирликке дейим оьзлерининь тувган тиллерин де йойган йоклар. 1245 йылда аьлим Абу-Хаян Гарнати мамлюкша-арабша соьзлик туьзген. Онда 3 мынънан артык соьз бар. Олар буьгуьнги ногай тилиндеги соьзлерден бир заты ман да баскаланмайдылар. Мамлюклердинь иесимлери де ногай иесимлерден аз баскаланады: «Алтынбуга, Акберди, Актай, Айбек, Айдак, Айдемир, Балбек, Беркярык, Батир, Кумиш, Янибек, Янболат, Яшбек, Кылыч, Кара-Мурад, Тана, Тангри-берди, Туран, Оьздемир, Шадибек, Каирбек» деген мамлюк иесимлер бизим эпостадагы баьтирлерге де, буьгуьнги аьдемлерге де берилгенлер. Тагы да бир сейирлик: мамлюк солтанлар арабша соьйлеген йоклар, халк пан соьйлеек уьшин олардынъ касында тилмашлар турганлар. Солтанлар буйырыкларын кыпшак тилде бергенлер, а тилмашлар коьширгенлер. Бейбарс та тек тувган кыпшак тилинде соьйлеген.

Бейбарс аьскер сулыптан оьзги йогары дережели политик те болган. Тоьгерегиндеги аьлди яхшы аньлаган эм кыралына пайда аькелмеге бек шалыскан. Бек куьшли Шынъгыз асыллы Хулагадынъ патшалыгына карсы тураяк уьшин, ол баска яклардан дирек излеген. Сондай диреклердинь бириси Алтын Ордадынъ ханы Берке болады. Эки кырал басшылары досласадылар, бири бирлерине эшлилер йибередилер, хат алысадылар. Бейбарста ул тувганда, ол баласына Берке деп атайды. Бейбарстынъ бир кесек хатлары ханлыктагы экинши аьдем — Алтын Ордадынъ беклербейи Ногайга каратылып язылганлар. Сол хатлар буьгуьнге дейим сакланганлар. Мен «Оьлимсиз аьжел» деген китабымда хатлардынъ бирисининь каьртин баспалагаман. Бейбарс пан Ногай арасында шынтылай дослык куралады. Мисир солтаны айырым эшлилерди ога

йибереди, баа затлар савкатлайды. 1265 йылда Урым (Византия) патшасы Михаил Палеолог коньысы болып турган Коньядагы сельджук солтанаттынъ басшысы Изе-ад-динди он мынъ аьскери мен есирлейди. Бейбарс та, Ногай да Урым патшасына аьдемлер йиберип, Изе-ад-динди босатсын деп тилейдилер. Ама Михаил Палеолог олардынъ тилеклерине мисетсинмейди, сельджук солтанды босатпайды. Сол заманда Кара денъиздинъ бойында яшаган Ногай, аьскер йыйып, Урымга келеди. Сонда согыс болады. Ногай Урым патшадынъ аьскерин бузгышлайды. Михаил Палеолог бузылган аьскерин калдырып, кайык пан кашып, тегаран бир басын куткарады эм артыннан кувгынды коймаган Ногайга аьдемлерин йиберип, озине салынган баъри шартларды толтырады. Изе-ад-дин он мынъ аьдеми мен есирден босатылады. Ол аз болса, ярасаяк уьшин, Ефросинья деген кызын да Ногайга береди. Ногай сельджук солтанды он мынъ аьдеми мен алып, Крымга коьширеди. Бейбарс Ногайдынъ эткенине бек муьсиревли болып калады.

Элбетте, Бейбарстынъ Алтын Ордага тартылганына сол ханлыктынъ ери ога тувган ери болганы да уьйкен себеп эткен. Бейбарс кураган дослык атаклы солтан оьлгеннен сонъ да уьзилгени йок. Байланыс боьген де Алтын Ордада Оьзбек хан болганда тагы да бек куьшейген. Мисир йылызбалар Эдилдеги Сарай каладан мынъга ювык аьдемлер бир делегация ман келгени акында хабарлайдылар. 14 оьмирде Каирга бизим Эдигединъ пишеси 300 атлы ман келгени акында да шаатлык бар. Мисирдинъ бас каласы Каирда *Орда* ман *Татар* деп аталган ямагатлар да болганлар.

Бейбарс он ети йыл солтан болып турган. Ол 1277 йыл Дамаскте оьлген эм сонда ерге койылган. Онынъ атаклыгы аьли де араб кыралларда мутылмайды. Онынъ акында китاپлар язылганлар, сахналарда пьесалар салынганлар. Атаклы кыпшактынъ аты тувган якларда да мутылмайды. Казахстан президенти Нурсолтан Назарбаев Атырауга келгенде, Бейбарстынъ акында коьп яхшы соьзлер айтып, Мисирге барып, сонда атаклы ердеси салган мешитте намаз эткени мен де мактанды.

Оькинишке, келген куьн Атырауды яхшы билмегеннен эм кеш ювыклаганнан себеп тыншаювды ойланып биз эстеликке баралмадык. (Эртеси куьн де коьралмадык.) Акшаларымызды казах тенъелерге авыстырып, конагуьй излеп юрдик. Вокзалдан эрек болмаган «Диар» деген конагуьйде конмага ер тавып, орынласканда, каранъа да болып кетти.

ТАРЫЙХЛЫ САРАЙШЫК

Эртеси куын, тань атканлай, юреклеримиздинъ энъ бас еринде куылпилдеп турган Сарайшыкка йолландык. Сарайшык пан Атыраудынъ арасы элли шакырым ер болады. Сабат алтыда биз йолдынъ онъ бетинде ясыл, сары туъсли аьриплер мен *Сарайшык* деп язылувы болган темир эм бетоннан ясалган коьрсеткиш курылысты коьрдик. Сарайшыкка аькететаган йолга бурылып, биз курылыстынъ янында токталып, машинамыздан шыктык. Курылыс турган тоьбешикке коьтерилип, ян-ягымызга карандык.

Агали йолдынъ янындагы «Хош кельдингиз!» деген казах тилиндеги язувга бармагы ман коьрсетип:

— Хош келдингиз! Туп-тувра ногай тилинде язылган! — деди, бек суьйинип.

— Бизим тил мутылганы йок, — дедим мен, маскарага айландырып.

Булайдан Сарайшык коьринмесе де, ол йол йойылган ойпат ерде орылгасканын ок анълайсынъ. Сол беттен уьйкен сары тепшектей куын тыгырып шыккан эди. Биз, тамаша болып, йолдынъ эки ягында да саргайып турган ызанларга караймыз. Орта оьмирлерде де ногайлар бу ерлерде эгиншилик пен каьр шеккенлер. «Сарайшыктынъ ызанын сув алган», — деп Ногай Ордадынъ Исмаил-бийи Иван Грозныйга эгинге урлык тилеп язганы эсима туьседи. Баска язувда ногайлар аслык онъ болганын суьйип, ызанларына кактырылып кепкен балыкты арбалар ман аькелип, соны уватып, ерге шашадылар деген билдируьв де эске келеди. Бу билдируьвге меним сейирим калмай болмайды, неге десенъ бизим заманда балыктай танъкы емекти ерге семирткиш (удобрение) этип шашпага ярамас эди.

Биз курылыстынъ темирин, янлы заттай коьрип, сьйпаймыз, бири биримизге куваныш юзлер мен караймыз. Ерге олтырып та, турагалып та, эрекке кетип те, юзык келип те каьртке туьстик.

Сонъ машинамызга олтырып, Сарайшык бетке кетемиз. Алдыда уьйлер коьрингенде, ишимизде толкынласып турган сезимлер тынадылар. Адаламай да болмаймыз. Эмирленип турган Сарайшыгымыздынъ аьли биз беттеги Нефтекум районда Махмуд-Мектебтей яде Тукуй-Мектебтей авыллардан бир баскалыгы йок экенин ок коьрдик. Маштак уьйлери де усайды. Бузгышланган айланышлы болып барган асфальт йолы да, асфальтсыз шанълы орамлары да бизим шоьл авыллардан аз заты ман баскаланмаганы коьз алдына ашык келеди.

— Бу да кала болама? — деп Алавдин, сейирсингенин ясыралмады.

— Бурында мунда уйкен кала болган, — деймен мен.

— Мунда бир зат болган деп айтпага болмайды, — деди яс, бурынынынъ астыннан алып.

— Кала тоьмен бетте болган, сонда казувлар юргистиледилер, — деди, рульди ыслаган Абдрахман.

— Сонда барайык, — деди Агали.

— Бас деп музейге барайык, — деди Абдрахман.

Орамлардан айланып шыкканда, авылдынъ шетинде ярасык сары тастан каланган курылысларды коьрдик.

Музей комплекстинъ касына келгенде, решеткалы темир авызда кирт илинген эди. Темир авызда «Хан Ордалы Сарайшык» деген язув бар. Азбардынъ алды бетинде бийик коьтерилген, тоьгерек кепте ясалган куьмбезли кешене, онъ бетте ясыл куьмбезли, мынарасы бийик шыгарылган мешит, сол бетте доьрткил бир шарлаклы музей орынласкан эди. Савлай курылыслар да ярасык акшыл сары тас пан куьпленгенлер. Тувра азбардынъ ортасында куба плитка тоьселген майдан этилген, соннан плитка тоьселген сокпаклар курылыслар бетке аькетедилер. Биз авызга янасып, азбарды тешкеруьвли караймыз. Сонъ каьртке туьстик. Авызда илинип турган йорыкка коьре, музей сегиз сабатте ашылмага керек эди. Заман тоьгыз сабатке ювыклаган.

— Буьгуьн юма эртеси, белки ислемейтаган куьн болса ша? — деп сораулы болып айтты Алавдин.

— Расписаниеде, тек базар куьн ислемейди деп, язылуьлы, — деди Агали.

Булай турганнан маьне йок деп, биз авылдынъ администрациясына йолландык.

Машинамыз тагы да авыл ишиннен барды. Йолда турган казах кыскааяклыдан администрация каерде эьенин сорадык. Ол бизге кайтип бараягымызды туьсиндирди. Йолда эсиклери ябык эки туькенди, медпункт пан аптека орынласкан меканларды коьрип кеттик. Узун болып салынган бир шарлаклы уьйдинъ басында елпилдеп турган туьси энген байракты коьрип, бу администрация болмага керегин аньлап, сонда янасып токталдык.

Сарайшык администрациясы ашык эди, басшысы да орынында эди. Басшы шашы ак туьске боялган, тоьгерек юзли, бир яркылдак, толы кевдели кыскааяклы эди. Мен баягы оны бир таныс ногай кыскааяклыларга усаттым, бир ерде коьргендей болдым. Ол бизди хош алды, олтыртты, биз ногайлармыз дегенде, йылы карады. Биз танысканда:

— Меним атым Алмажай, — деди.

Биз онынъ иесимине сукланмай болмадык.

— Калай аьруьв ат ты! — деди Агали, мага карап.

Мен макуллап басымды ийдим эм Алмажайга карап:

— Ногайларды билесизбе? — деп сорадым.

— Бизде бир ногай бар эди. Коьп болмай кайтыс болган.

Янъыларда йылын эттик, — деди кыскаяклы.

Бираз уьндемей турдык.

— Алмажай, биз музейди эм казувлар юргистилген ерди коьргимиз келген эди, — дедим мен.

— Бек яхшы. Мен сизи мен барарман, коьрсетермен, — деп кыскаяклы, телефонды алып, номерин айландырды, телдинъ аргы ягында трубкады алганда, — Бу мен, Алмажай. Бизге Россиядан конаклар келгенлер. Музейди караяк боладылар, — деп трубкады орынына салды, — Директорды шақырдым. Юринъыз! — деп турды.

Биз де коьтерилдик. Тыска шыгып, Алмажайды машинамызга олтыртып, музейге карап кеттик. Администрациядан музей комплекске бараятырганда, эки йол кашласкан ердинъ тувра ортасында токталган кара иномарка расты. Абдрахман машина суйтип токтаганына сейирсинип:

— Йолды бувганына караш! — деп, сол ерде акырын айдап, джишти комплекс бетке бурып кетти.

Иномаркадынъ ишинде кара коьзилдириклер салган эки казах эркек олтырган эдилер. Куьн куьнтувар бетте эди, а иномарка кубыла бетке каратылган эди. «Бу кисилер коьзилдириклер неге салган экенлер?» — деп, мен де аьжейипсиндим.

— Оьзлерин танытпаяк боладылар, — деди Агали де, меним ойларымды оқыгандай болып.

— Ишкен боларлар? Авылдынъ аьдемлериме? — деп Абдрахман касында олтырган администрация басшысыннан сорады.

— Йок. Мен оларды танымайман. Булайдан узак болмаган ерде йол ясаушылар ислейдилер, солардан болар? — деди Алмажай.

Бизим машина тагы да решеткилы авызга кайтты. Авызда кирт илуьвли болып туратаган эди. Биз машинамыздан туьсип, авыздынъ алдында кезинип турдык. Биразлай касымызга туьси авган «ОАЗ» машина келип токталды. Соннан шыккан киси Алмажай ман саламласты эм бизге сескенишли карады, сонъ шырайы ман бизди унамаганын билдирип, биз бен сувук колласты. Биз колласканда, ногай аьдетинше оьзлеримиздинъ атларымызды айттык. Киси болса, уьндемед, атын айтпады.

— Бу бизим музейдинъ директоры, — деди Алмажай.

— Мен асыгаман, мага тойга барув керек, — деди эркек, Алмажайга каратып.

— Экскурсия этерсинъ де, бараяк еринъе кетерсинъ! — деди Алмажай да ога, сувуксырап.

Биз бен колласканда, киси атын айтпаганы, бизди танымай турып, озин сувук юргисткени мени шеклендирмей болмады. Сонынъ ушин мен ога тешкерувли карадым. Сен бизди яшавынъда биринши кере коьресинъ, биз де сенинъ тойынъ барын билмей келгемиз, бизим не шуьшимиз бар экен деп ишимнен ойланаман.

Директор узын яклы, караборан юзли, арык киси. Яман аьдемге де усамайды. Ногайда да бийтке ашувланып, тонды ягаяк болатанлар тез-тез расадылар, бу да сондайлардан болганга усайды. Авьелгиде сондай кылыклы мырзалар Ордады бузганлар. Баягы унамаганын билдирип, танавларын коьптирип, авьздынъ киртин ашты, бизди шақырмай музей орынласкан уйге абытлады, сонда да эсикти ашып, такылдатып, музейге кирди. Биз уйимлесип плитка тоьселген майданда йыйылдык, ян-ягымызга карандык. Директор музейден калтанълап шыгып, касымызга келип, таса карав ман уьстимизден карап:

— Бу комплекс 1999-ншы йылдынъ май айында салынып басланган. Муны салмага Атырау областининъ аькими Имангали Тасмагамбетов бек коьп куьш берген. Оннан баска да, савлай республикамыз да ярдамласкан. Сол йылдынъ сентябрь айында курылыслар биткенде, музей комплекси байрам кепте ашылган... — деп айтып болып, ол бизди музейдинъ ишине шақырды.

Меканнынъ ишиндеги язылудан директордынъ тукумы М. Бердимуратов экенин билдим. Директор бизге ян-ягымызга каранмага да амал бермей, тап ат шаптырткандай, асыгыслы хабарлап баслады. Менде оны тынълагандай коьнъил йок эди, сонынъ ушин мен музейдинъ ишин озим карап басладым.

Музейдинъ энъ коьримли еринде Казахстан Президенти Нурсолтан Назарбаевтинъ колы ман язылган алгысы илинген. Мен соны тешкерип окыдым:

«Тав шайкалса да, тарыйх шайкалмайды», — деген халкымыз. Сосы музей эсимизди йыйнайтаган, бурынъы эл болганынъ, ата-бабаларымызды эске алатаган шаатлыгы.

Яс несил тарыйхтан оьнер алып, казах элин, тувган байтак ерин суьйип оьссин!

Баьринъизге яхшылык тилеймен!

Президент
Кол салувы.

3.09. 1999 й.»

Музейде эки боьлме бар. Экисинде де стендлер, экспозициялар ярастырылганлар. Иргелерде суввретшилердинъ тарыйхлы маьнеде этилген суввретлери тагылганлар. Музейдинъ ишинде коьп экспонатлар бар деп айтып болмас. Мен ярастыратаган Эркин-Халк авылында «Ногайлардынъ тарыйхы эм культурасы халк музейинде» экспонатлары мундагыннан бир неше кабат коьп.

Тувра боьлмединъ ортасында бурынгы Сарайшыктынъ макети коьзге илинеди, эс эттиредди. Макетте куьнтувар бетинде Яйык, куьнбатар бетинде Яйыктан йогарда айырылып аккан Сарашы (Сорочинка) оьзенлери каладынъ эки ягыннан акканы коьрсетиледи. Кала эки оьзеннинъ арасында уьшкил кепте орынласкан. Керуьв эм кубыла бетте бийик иргелер коьтерилгенлер. Иргелерде башнялар да бар. Бийлер, олардынъ аьеллери яшаган сарай энъ коьримли курылыс болып турады. Сарайда кара-дуван, тока-дуван, юртшы, муртазаклар басшылав эм оьзге оькимет учреждениелер де орынласканлар. Оннан сонъ каладынъ ян ягында мынаралы бес мешит эс эттиредди. Созылып турган орамлар калада коьп ямагатлар болганын билдиреди. Айтпага, туьрли-туьрли ис усталары, эгиншилер, балыкшылар, аьскершилер яшаган ямагатлар. Ямагатлардагы уьйлер, Орта Азиядынъ калаларындагындай, бир бирлерине япсарласып турадылар.

Боьлмединъ тоьр бетинде ирге бойына тизилип ети эстелик турагалтып салынган. Эстеликлер сынтаска усатылып куьйдирилген балшыктан этилгенлер. Аьр эстеликтинъ алдында ханлардынъ, бийлердинъ атлары оьрнеклендирип язылганлар. Мен соларды тешкерип окыйман:

1. Менъи-Темир (1266–1282 й.й.)
2. Токта (1291–1312 й.й.)
3. Джанибек (1343–1353 й.й.)
4. Эмир Окас (14.,–1447 й.й.)
5. Касым-хан (1511–1518 й.й.)
6. Шийх-Мамай (1542–1549 й.й.)
7. Юсьп-хан (1549–1554 й.й.)

Окастынъ улы атаклы Муса эм тарыйхка яхшы белгили Мусадынъ улы Исмаил бу сыдырада болмаганы мени сейир-

синдирмей болмайды. Олар баска ерде коьмилгенлер деген билдируьвлер де йок. Бу язылуьвлы ети басшыдынъ да кабырлары, сынтастары сакланмаганлар да. Сол зат акында тувра каратылган билдируьв болмаса да, ногай бийлери Эдиге де, Нурадин де, Ямгуршы да, Тинбай да, Урус та, Эстерек те Сарайшыкта коьмилгенлер. Тек Эдиге Қазақстанда Эдиге-Тавда коьмилген деп айтылады қазақлардынъ таварыхларында. Оьзге якта мен айтқан ногай бийлер койылған деген шаатлык та йок. Айтпага, Джанибек-хан эстеликте язылуьвлы йылларда Сарайшыкты бас каласы этип тургыстканы белгисиз, онынъ кабыры мунда ерлескен деген билдируьв де болмаган. Сонынъ уьшин Джанибектинъ аты айтылса, булайда оьзге мунда болмага суьйген атаклы ханлардынъ иесимлери язылмага тийисли эди. Бату-ханнынъ да, Берке ханнынъ да атларын айтпага керек эди. Бату-хан кыралдынъ, Алтын Ордадынъ негиз салушысы эди, ол баска ханлардай Сарайшыкта яз куьнлеринде турған. Берке-хан болса, кайда да мусылман динди бу калада алған.

Сарайшык, Алтын Орда курылғанлай, ханлар койылатанган ырымлы ер деп айтылып келген. Мунда, музейде коьрсетилген, уьш ханнан оьзге ханлардынъ да мезарлары турғанлар. Ханлардынъ эм бийлердинъ кешенелерин 17–18 оьмирликлерде де коьрген аьдемлер бар. Орыс йылязбалардынъ бир еринде Сарайшыкка *Можар* деп те айтылады. Менимше, *Можар* деп айтылғаны *мезар* деген соьз болар деп ойлайман. Керуьв Қауказда, бугуьнги Буденновсктинъ қасында, Алтын Орда ханлыктынъ Мажар деп аталған тагы да бир каласы турған. Ногайлар Мажар турған ерди де киели ер деп санағанлар эм сонда каладынъ бузылған калдыкларында 19 аьсирдинъ басына дери яшағанлар, сакланып турған кешенелерде дувалар оқығанлар. Кешенелерди коьрген орыс элгезерлер сол бурынғы курылыстардынъ суьвретлерин ясап калдырғанлар. Суьвретлердинъ репродукциясы меним уйимде де бар. Соьзсиз де, сол кешенелер Алтын Ордадынъ ханларынынъ мезарлары болғанлар. Ама Сарайшыктагы кешенелердинъ бир суьврети де калдырылғаны йок.

Директор асыгыслы соьйлеп, сиселер мен ябылған экспозицияларга коьрсетип, сондагы затлар акында хабарлап баслады. Сонда 14 оьмирден сакланып келген Куран айырым эс эттиреди. Мен сораған болсам да, кайтип сол баалык табылғанын директор айтпады. Китап, қагыт булай ерде ятып сакланмас, сонынъ уьшин ол бир заттынъ ишинде турмага керек. Соны билгим келген эди. Аман да явап эситпедим. Экспозициялардынъ сисесининъ астында темирден ясалған

арба коьтергиш, безмен, шоьлмеклер, пул акшалар бар эдилер. Олар да калай табылганларын экскурсоводымыз хабарламады. Эки-меки сорав бермеге меним йигерим батпады. Уьндемедим. Мени мен келгенлер де директордынъ нызамыннан адалаган эдилер, сонынъ уьшин тиллерин юткандай болып, тутлыгып турдылар. Конакта болсанъ, койдан ювас бол деген ногай так-пакка таянганлар боларлар, эште? Меним алимди анълаган Агали: «Аьше, не этеексинъ?» — дегенди билдирип, ийинлери мен кагып, коьзлериме карады.

Иргезде илинген буюьуьнги суьвретишинъ «Сарайшык-тынъ аккумуля коьли» деген суьвреттинъ касында бираз токталып турдык. Суьвретте каладынъ алдында ярасык коьк коьл, коьлдинъ ортасында алтын туьсли кайыкта олтырган кыз ясалган. Директор хабарлаган энъимеге коьре, Джанибектинъ хансарайынынъ алдында коьл болган, сонда аккумуля келсин деп ханнынъ буйырыгы ман коьлге секер шаштырганлар, Джанибектинъ кызы сол коьлде кайык пан юзбеге суьйген. Кайыкта бу суьвретте Джанибек-ханнынъ суьйген кызы суьвретленген. Сол кыз оьлгенде, атасы кыздынъ суьеги мен бирге кабырга алтыннан ясалган кайыкты да койдырган.

Бу зат мага ой тувдырды. Ногай эпоста Джанибек-ханнынъ эм онынъ кызы акында йыр бар. Ол «Айсылдынъ улы Амет» деген бизим халктынъ энъ бир суьйген йыры. Айсыл да, онынъ улы Амет те, Джанибек хан болып турганда, баьтирлер болганлар. Джанибектинъ ханлыгына яв келгенде, Амет атасы ханнынъ явы болганына карамай, явга карсы шыгып, ханды явлардан коршалап, согысып, уьш юз яв аьскерин оьзи ялгыз оьлтирип, енъуьвши болады. Хан онынъ яшавын коршалаган йигитке кызымды берермен деген, аман намарт ваьзирлерине тынълап, соьзине берк болмай антын бузады, йигитти оьлтирмеге каьрлейди. А сол заманда Амет пен Джанибектинъ кызы Шахарбийке (эпоста Шаьарбек) ашык этедилер. Ханнынъ кызы эрке болып шыгады, атасы ман аданаслары унамаганларына карамай, ол оьзин Аметке акаштырады. Мен, узын йырды хабарламага амал болмаганнан себеп, кыскасыннан айтайым. Амет пен Шахарбийке тавга кашадылар, атасы эм аданаслары кувгын этедилер. Бир бийик тавдынъ басында кувгын эне-мине етемен дегенде, Амет, Шахарбийкеди ямшыга орап, алдына олтыртып, аты ман бирге каядан атылады. Сол тав бизде, Кобан бетте, аьлиги Зеленчук районьнда орынласкан, ога ногайлар соьле де Ахмет-кая деп айтадылар. Сонда яшаган орыс казаклар сол ерге Ахметка дейдилер. «Ахмет-каяда бал бар, барсанъ, бир зат та таппасынъ», — деп сол тав акында такпак та бар бизим

ногайларда. Директор айткан энъимедеги Джанибектинъ кызы ман эпикалы йырдагы Шахарбийкеди тенълестирип, мен усаclar коърип басладым. Бобтен де кыздынъ иесими. Ол ушшин атка усамайды. Ол халк берген аты. Халкка суйдимли кыз болганы ушшин, ога шахардынъ, каладынъ кызы деп ат берилгенге усайды. Ярабий, алтын кайык пан кабырда койылган кыз эм Амет пен каядан атылган кыз бир аьдем тувылма? Болмага да болаяк.

Сонъ директор бизди музейден тыска шыгарып, биз бен бирге сары тастан каланган кешенеге барды.

— Буга «Хан пантеоны» деп айтылады. Мунынъ архитекторы — комплекс салынатаган заманда Атырау областъте басшы болып турган Имангали Тасмагамбетов, — деди Берди-муратов.

Мен Тасмагамбетов пан Казахстан халклары ара Ассамблеясы Астанада озганда таныскаман. Астанада яшаган ногай элшилери мен бирге мени Ассамблеяга калада ногайлардынъ куьбин басшылаган Асау аькетти. Сонда мен, сахнага шыгып, соьйлеп, йыйынды юргисткен Имангали Тасмагамбетовка «Оьлимсиз аьжел» деген китабымди бердим. Ол оьзи де археолог Зейнолла Самашев пен «Сарайшык» деген белгили китапты язган. Китап кенъ формат болып, фотографиялар ман, сувретлер мен ярасыккы келбакланган. Имангали Тасмагамбетов Казахстанда айлак айтылган аьдем, халк оны сыйлайды. Сол киси аьли де Астанадынъ хаками (мэры) болып ислейди. Оннан алдын Казахстан Республикадынъ премьер-министри болып та турган.

Кешенединъ бийиклиги 17 метр. Курылыс 8 кабыргалы, кабыргалардынъ арасындагы бослыкка баягы музейде язылган ети хан ман бийлерге этилген сынтастар турагалтып салынганлар. Кешенединъ басы куьмбездей этилип шыгарылган. Кешенеге басамаклар ман коьтерилемиз, курылыстынъ ишинде таслар уыйлгенлер, уыймшиктинъ ортасында кесилген терек турагалып турады. Сол терек Байтеректи анылатады. Казахлар да, бурынгы ногайлардай болып, Байтерекке сыйынганлар. Иш бетиннен сынтастарга доьрткил кара мермер плитка беркитилген, плиткага баягы ханлардынъ эм бийлердинъ атлары, олар маьмлекетти басшылаган йыллары язылганлар.

Меңги-Темирдинъ аты биринши болып турады. Бу хан Алтын Ордадынъ тагында 1266—1282 йылларда олтырган... Булайда Алтын Орда бизим шынты ата-бабаларымыздынъ маьмлекети (государствосы) болганы акында айтып озбага керекпиз. Биз тарыйхымызды 14—15 оьмирде тувзилген Ногай

Ордадан басламага сүземиз, а ол яртилик деп санайман. Неге десенъ Алтын Ордадынъ тарыйхы — бизим халктынъ байыр тарыйхы... Менъи-Темирдинъ заманында ханлыктынъ бас каласы Сарай-Берке болса да, бу хан Сарайшыкта турмага суйген. Кишкой Сарайда. Бирер тапшырувларда Менъи-Темир басшылаган заманда Сарайшыкта юз мынъга ювык аьдем яшаган, деп билдириледи. Элбет те, сол кадер аьдем бирден бир ерге йыйылмайды, соны ушин Сарайшыктынъ орынында 11–12 оьмирден бери кала турган, деп археолог аьлимлердинъ коьрсеткенлери тувра болартагы. Аьр тюрк халклардынъ ханлыкларындагындай, Алтын Ордада оькимет (басшылавы) эки колга боьлинген. Сол колда — казах (сол вакытта халктынъ аты булай айтылмаган) кырлар, Орта Азиядынъ ерлери болганлар. Онъ колга Эдилдинъ онъ ягасыннан алып Манан (Дунай) оьзенге дейим созылган ерлер киргенлер. Менъи-Темирдинъ онъ колынынъ басшысы беклербей Ногай болган. Ногайдынъ ордасынынъ бас каласы Манан оьзенининъ аягында орынласкан. Урым (Византия) эм Орыс документлерде сол каладынъ аты Исакчи деп айтылады. Солай айтылганы беклербей Ногайдынъ ислерине келисли. Ол ат *ясакшы* деген соьзден шыккан. Ногай Шынъгыз-ханнынъ Ясак йорыкларын шынтылай тутувшысы болган. Сол исти ол йырма ясыннан алып юргисткен. «Сен Шынъгыз асылдынъ тувдыклары ишинде ясак толтырувшысы бол!» — деп ога Бату-хан айтканын Ногай оьзи ханларга айтпага суйген. Орыс князьлер ога: «Тоьреши (судья) Ногайга барамыз», — деп айтканлары йылязбаларда язылганлар. *Ясакшы* деген соьз тоьреши деп те анъламлы. Сонынъ ушин Исакчи болмай, кала Ясакчи, Йасакчи деп язылмага керек эди. Мисир солтаны Бейбарс язган хатларда беклербейдинъ аты Иесу-Ногай деп язылувлы. Ол косымша *иеси* деген соьз. *Ясак, яса, яза, иеси* деген соьзлер бир тамырлылар. Шынъгыз-ханнынъ атасынынъ аты Есугай (Иеси-агай) эди. Есугай — хан тувыл эди, эм ога сол иесими ол Ногайдай исти юргисткени ушин берилген. Есугай монголлардынъ сыйлы аьдемлердинъ бириси деп саналган. Ногайдынъ да, Менъи-Темир такка олтырганда да, оннан алдын Берке хан болып турганда да абырайы, оьрмети йогар эди. Ногай Балкан кыралларда да, Урымда да, Иранда да оьзининъ аьскерши сулыбы ман айлак айтылган киси эди. Ол Менъи-Темирдинъ айтканыннан шыкпай турганын, хан да беклербейине сенгенин биз тарыйх документлерде ашыкпан ашык коьремиз.

Экинши сынтаста Токта-ханнынъ аты язылувлы. Ол Алтын Ордадынъ тагына беклербей Ногайдынъ ярдамы ман 1291

йылда олтырган. Бас деп хан ман беклербей досласып юргенлер. Ама бир кесек заманнан араларындагы досласув бузылады. Себеби булай. Токтадынъ язалавыннан кашкан мырзалар озлеринынъ аьдемлери мен Ногайдынъ ерлерине коьшедилер. Беклербей оларга ер берип, оззининъ аьдемлери этеди. Такты алаятырганда, Токта, оззиннен уйкен Ногайдынъ айтканыннан шыкпаспан деген болса да, Ногай онынъ явларына колын созганы ога ярамайды. Хан кашкыншыларды артка тилейди, ама Ногай тилегин алмайды. Ашувласув соннан оьршигип кетеди. Ногай ман Токтадынъ аьскерлери 1297 йылда Азав денъизининъ касында Аксай оззеннинъ бойында согысадылар. Ногай басшылаган 200 мынълы атлы аьскери енъеди. Токтахан бираз калган аьскери мен Тен-сувга (Дон) дейим кашып, оззеннен оьтип, тегаран басын куткарады. Кашалмаганларды Ногайдынъ аьдемлери оьлтиредилер, есирлейдилер. Токта, тегаран бир сав калганына кажымай, тагы да аьдемлер йыйып, согыска аьзирленеди. Ол Ногайдынъ юртына тымшыларды йиберип, сондагы аьдемлер мен соьйлесуьвлер юргистеди. 1300 йылдынъ кийик айында Токта-хан, бересесин аламан деп, экинши согыска шыгады. Согыстан алдын Ногайга бойсынган бир неше мырза кыянатлык этедилер эм 30 мынъ аьскери мен Токта-хан бетке авадылар. Сол кыянатлык озин билдирмей болмайды. Хан Токта Ногай ман уллары аькелген аьскерди енъеди. Ат уьстинде ялгыз бараятырган 81 ясындагы Ногайды Токта бетте согыскан орыс аьскери йольгады. Сонда Ногай, аьскердинъ басшысына: «Мен Ногайман, сен мени Токтага аькет!» — дейди. Басшы картган коркып, кылышы ман согып, Ногайдынъ басын кеседи. Аьскер басшысы Ногайдынъ басын Токтага аькелип: «Бу Ногайдынъ басы, мен оьлтирдим!» — деп мактанады. «Сен ол Ногай экенин кайдан билдинъ?» — деп сорайды хан. «Ногай оззи айтты», — дейди басшы. «Ногайдай уйкен аьдемди тек хан язаламага керек эди. Бизим сакаманларды оьлтируьв сенинъ ишинъ тувыл!» — деп Токта, сондай зат баска болмасын деп, басшыды язаламага буйырык бередиди.

Бу ханлар акында тарыйх хабарлар бек коьп, боьтен де, Ногай акында. Оларды толысынша хабарласанъ, бир неше китап язбага керек боляк. Мен, Токта-хан ногайлар бир кесек заманнан Эдил мен Яйык арасында айырым маьмлекет куражка себеп эткени акында айткым келеди. Ногай эм онынъ уллары оьлтирилгеннен сонъ, Токта олардынъ ерлерин оззининъ улларына бередиди. Токтадынъ уйкен улы Токал-Бугу Кара денъиз бетте Йасакшыда орынласады. Кишкей улы Эль-

басар Керуув Каспий денъизде Яйык бойында юртты алады. Ногайдынъ ювыклары, бойсынган мырзалар халклары ман коьгерислер этпесин деп, куьнбатардан Эльбасардынъ юртына коьшириледи. Сол Тохта-хан ман коьширилгенлер озьлерин Ногайдынъ аьдемлеримиз деп санаганлар. Эм олар бизим халк янъы ат алуьвга себеп эткенлер.

Ногайдынъ оьлуьвине шуьшли болган Токта да язалавсыз калмайды. Токтадынъ Тогрылшы деген иниси бар эди. Беклер-бей Ногайдынъ кишкей кызы Инкар-Айым сонынъ пишеси болган (М. Хакимов, Айкын тарих, Алматы, 2006 й). Тогрылшы ман Инкар-Айымда Ахмед деп уллары тувган. Тарыйхшылардынъ айтканларына коьре (Оьтемиш-аьжидинъ язуьвунда), Ахмед он доьрт ясына дейим Шеркеш тавларда аталыкта асыралган. 1312 йылда Ахмед ув берип, Токтады оьлтиреди, а оннан сонъ Эльбасарды эм тагы да юз йьрмага ювык Шынъгыз асыллы кардашларын да язалап, ана дуныяга аткарады. Бурын-гыдан алып тюрк халклардынъ аьдетинше, янъы коьтерилген ханга янъы иесими тагылатаган эди. Суьйтип, Ахмед хан болганында, ога Оьзбек деген янъы ат берилген.

Оьзбек айлак кайратлы хан болган, ол такта 30 йыл олтырады. Онынъ заманында Алтын Орда савлай дуныяда энъ алдышы, энъ куьшли кыраллардынъ бириси деп саналып баслайды. Оьзбек, Ордадынъ бас каласы — Сарай-Беркеди, янъыдан салдырады. Мунда тек мешитлердинъ саны ети юзге ювыкка еткен. Аьлемет, ярасыклы хансарайы, бийлердинъ эм мырзалардынъ уьйлери, ис усталардынъ, саьвдегерлердинъ ямагатлары замандаслардынъ коьзлерин сукландырып турган. Тап суьйтип, Керуув Кавказда да, Крымда да, Эдил бойында да, оьзге ерлерде де мешитлери мен, сарайлары ман янъы калалар коьтерилгенлер. Оларда да ис тармаклары, саьвдегерлик оьсип яйылган. Алтын Ордадынъ ериннен озган Йибек йолы бойында кервансарайлар туьзелип, каралып турганлар. Саьвдегерлер, Китайдан, Ираннан, Мисирден келген керванлар ман тавар аькелип, ханлыктынъ еринде этилген затларды баска якларга аькетип, сатувда юргенлер. Оьзбек хан билимге де бет берген. Сарай-Беркедеги окув-билим мектеплер савлай дуныяга белгили болганлар. Кыралда дин аьрекетшилердинъ, аьлимлердинъ, шайырлардынъ, талиблердинъ, оьнершилердинъ саны коьбейип барган. Оьзбек хан, карт акасы Ногайдай, Мисир мен байланысларды беркитеди. Ол Мисирдинъ солтаны Аль-Маликке карындасын келин этип бередиди. Оьзбек заманда пирамидалы кыралга бир мынъга ювык элшилер куьби бир келуьвинде барганлар. Баьри калалар ман бирге

Сарайшык та сол заманда айлақ оьседи. Ол Алтын Ордада экинши кала деп саналады. Биринши хансарай Сарай-Беркеде турган. Сарайшыкта кишкей хансарай орынласкан. Дуныяда кенъ белгили араб элгезери, географ Ибн-Батутта сол затты билдиреди. 1334 йылда «Уыйкен Сарай» каласыннан шыгып, Азияга йол алганда, ол Сарайшыкта да болады. Сол зат акында булай язады: « Биз Уыйкен Сарай каласыннан атлар егилген арба ман Сарайжук каласына еттик. Бу Уллы-сув деп аталган уыйкен, терен, агысы каты оьзеннинъ ягасындагы гуьленип орынласкан. Дуныя юзинде тек Багдатта болган экинши сал (понтон, бир бирине байланган кайыклардынъ уьстине такталар тоьселген) коьпир мунда куралган. Сарайжук – монголша кишкей сарай дегенди билдиреди».

Кешенедеги уьшинши сынтаста Джанибек ханнынъ аты язылувлы. Мен алдыда айтканша, Джанибек-хан ногайларга эпостан яхшы белгили.

Дюртинши сынтаста Эмир Окастынъ аты коьрсетиледи. *Эмир* деген – *бий* деген соьз. Окас Ордага басшылык этип кашан баслаганы белгисиз, сонынъ уьшин сынтаста басшылык юргисткен онынъ сонъгы 1447 йылы язылувлы. Окас Нурадиннинъ улы Эдигединъ немереси болган. Тек, алдыда айтылгандай, атасынынъ да, карт бабасынынъ да иесмилери тасларда да, музейде де язылганы йок. Казах тарыйх адабиятында Эдигединъ кабыры Эдиге-тавда деп белгиленеди. Бир неше йыл артта казах аьлимлери Эдигединъ мезары табылган деп, билдирувь эткен эдилер. Ол зат шеклендирмей болмады. Неге десень, тарыйхлы документлерде Эдигеди Сарайшыктан узак болмаган ерде оьлтиргенлер деп айтылады. Неге оны Сарайшыкта коьмген йоклар? Сол соров явапсыз калады. Сарайшыкта яв турганы уьшин, тувдыклары суьегин йырак якка аькетип койганлар болса ша? Солай этилген болса да, Эдигединъ аты Сарайшыкта турмага керек эди. Ногай Ордады ол кураган. Оннан сонъ онынъ тувдыклары эки юз элли йылга ювык бу маьмлекетти басшылап турганлар. Казах халкы да сонъгы заманга дейим Эдигеди айлақ сыйлап келген, онынъ акында йыр халк арасында энъ суьйген йырлардынъ бириси болган.

Эдиге кураган Ногай Орда тоьгерегинде яшаган баьри халклардынъ тарыйхында да коьримли орынды туталды. Татарлар да, башкирлер де, казахлар да, каракалпаклар да, Эдиге Ногай Ордадынъ курувшысы экенин, ногай экенин айтсалар да, оны оьз баьтирлери деп санаганлар, «Эдиге» эпосты да

саклаганлар. Сол зат тек байланыслардын тарлыгын тувыл, а сол халклардын ногайлар ман юзык кардашлык болганын беркитеди.

Ногай Орда багымсыз маьмлекет болып турганда, Россия ога уйкен эс эткен. Бу бетте яшаган халклардын бирисинде де дипломат байланыслар акында документлер сакланмаганлар, а Ногай Орда ман Орыс маьмлекет пен байланысларды коьрсететаган он эки элшилик китабы Мескувдинь архивлеринде турадылар. Бир кесек тарыйхшылар бугуьнги окувшыларды Ногай Орда Окас заманда куралган деп ийнандыргысы келедилер. Ол обтирик.

Ногай Ордасы Эдиге заманында, 1391 йылда куралган. Басында, 1380 йылда, Эдиге Алтын Ордадын Токтамыс-ханынын беклербейи болып, ханлыкты бириктирмеге, йойылган ерлерин кайтармага коьп куьш салган. Ама ханнын тоьгерегиндегилер ога яла якканлар, эм ол Токтамыстан кашпага керек болган. Эдиге Аксак Темирдинь Орта Азиядагы патшалыгына кетеди. Аксак Темир мен Токтамыс-хан явласканда, Аксак Темир мен Эдиге аьскерин Алтын Ордага каратадылар. Энь сейирлиси, Эдиге ногайлар турган ерге тийгистпеек ушин, Аксак Темирге мыньлаган шакырымга созылган айлангыш йолды коьрсетеди. Аьскершилер айланьш йол ман барып, Эдил бетке шыгадылар. Кундурчи деген оьзеннинь бойында эки аьскер согысады. Аксак Темир Токтамыстын аьскерин бузады. Сол енъуьвде Эдиге Орта Азиядын басшысыннан, айырылып, Эдил мен Яйык арасындагы юртты, байтак ерин басшылайды. Мунда Алтын Ордадын ханына карсы турган Ногайдын мырзалары, аьдемлери яшайдылар. 1391 йылдан баслап Эдиге Токтамыс-хан ман алысады, оны тактан кувады, оннан сонь Алтын Ордадын тагына оьзи суйгенинше ханларды олтыртады. Бас деп, хан этип Кайыршакты (1395 й.), сонь Темир-Кутлыкты (1397 й.), Шадибекти (1399–1407 й.й.), Болатты (1407–1411 й.й.), Дервишти (1414–1419 й.й.) ханлар этип салган.

Дервиш хан болганда, Эдиге ханлыгында кесилген акшаларга оьзининь атын да яздырган. Бу зат ол биревге де бойсынмаганын шаатлайды.

Тек яшавынынь соньги йылларында Токтамыс-ханнын уллары ман кавга эткенде, Эдиге оьзининь Ордасы ман Ургенчке (Хорезмге) коьшеди эм 1420 йылда Сарайшыктынь касында Кадыр-Берди мен согыста оьледди.

1426 йылда Эдигединь улы Нурадин Сарайшык юртты артка кайтарады. Ол, атасындай, биревге де бойсынмай, Ногай

Ордадың алдынгы обкиметин куышлеткен, коьтерген. Сол вакытта Шынъгыз асыллы ханлар алысып-юлкысып-тартысып ханлыкты бузгышлап баслаганлар, аман да шашылып барган Алтын Ордада Эдигединъ уллары: Нурадин, Мансур, Науруз, Кейкуват, Казый, немерелери: Окас, Аббас, Темир, туьвеншерлери: Муса, Ямгурши, Хорезми, Хасан янъы куралган Казан, Сыбыр, Крым, Астархан ханлыктарында, Уьйкен Ордада, Казах ордаларда ногай аьскерлери мен бирге беклербейлер болып, турганлар. Сол зат ногайлар Алтын Ордадың маьмлекет бириктиретаган халк болганын коьрсетеди. А айырылган ханлар йогары, уьйкен боламыз деп, бири бири мен согысканлар, сол согысларда ногайлар да бири бирин таьвесип барганлар. Ногайлар оьзлерине яраган Шынъгыз асылдан ханды этпеге шалысканлар, хансыз янъы маьмлекетлерди калдыралган йоклар. Сол зат айырылып шыккан ханлыктарда оьзге миллетлер яшаганлары ман да байланыслы болар, деп ойланаман. Оьзгелерге: булгарларга, татларга, орысларга, угр халктарга Шынъгыз асылдың басшылавы уьйреншикли болган, легитимный деп саналган. Тек оьзлерининъ байтак еринде, Эдигеден асаба калган Ногай Ордада обкиметтинъ йогарында бий басшылаган, неге десенъ мунда ногайлардың саны оьзге яшаган миллетлерден коьпке арткан.

Эдигединъ немереси, атаклы Муса-бийдинъ аты да кешенеде турмаганы сейиримди калдырады. Ол да Ногай Ордадың данъкын бийикке коьтерген бийлердинъ бириси. Ногай эпоста онынъ аты коьп йырларда оьрметленип айтылады. Мине «Орак пан Мамай» деген баьтир йырда Мусадынъ аты ман Ногай Ордадың географиясы да байланады:

Эдилдинъ басы — Элемен тав,
Бизим атай Мусадынъ
Эли конган ери эди,
Ййык басы — Кара Орман
Бизим атай Мусадынъ
Яз яйлаган ери эди.
Кызыл уьшик, Бес талак
Бизим атай Мусадынъ
Кыс кыслаган ери эди.
Сыдырув арка, Сарысын
Бизим атай Мусадынъ
Ав авлаган ери эди.

Муса-бийдинъ аты баска тарыйхлы оьзгеристе мутылмайтаган ызды калдырган. Ол, онынъ кардашы Ямгуршы эм

Сыбыр-ханлыктынъ Ибак ханы 1480 йылда Уыйкен Ордага шапкынлык эткенлер. Сол вакытта Уыйкен Ордады басшылаган Ахмат-хан Мескувге шапкынлык этип бараятырганда, ногайлар юртына келгенлерин эситип, артка кайткан. Онынъ 80 мынъга ювык абскери арып, бир ерде конганлар. А кеше ногайлар соларга шапканлар. Документлерде озин ногайман деп санаган Ибак-хан Ахматты шатырда тавып, уйклаган еринде коллары ман бугындырып оьлтиреди. Шапкыншылар хансыз калган абскерди озлерине аладылар, оларга коьшкиси келмегенлерди язалайдылар, Ордады тонайдылар. Соннан сонъ Уыйкен Орда коьгерилмейди, иесиз калады. Ибак-хан, Муса эм Ямгуршы коьп яшавшыларды есирлеп, озлери мен абкетедилер. Орыслар Ока-сувдан тоьмен, Тен мен Эдил арасында Керуьв Кавказ кырларына дейим яйылган Уыйкен Ордадынъ ерлерине Кийик дала (Дикое поле) деп атап баслайдылар. Сонда орыс казаклар коьшип, сол ярасык ерлерди бийлейдилер.

Сол шапкынлыктан сонъ Мусадынъ абырайы айлак оьскен. Орыс-ногай элшилик китапларда Муса-бийге коьп маьне берилген. Мескуьв патшасы ога язган хатларда онынъ атын сыйлайды, онынъ асылы озиндикиннен бийик экенин билдиреди.

Муса Ногай Ордада бий болып, 1491 йылдан 1502 йылга дейим басшылаган.

Бесинши болып, кешенеде Касым-ханга сынтас салынган. Ногай Орда багымсыз болып турганда да, Шынъгыз асыллы ханлар Сарайшыкта турганлар, тек оларга ногай элге басшылык этуьв берилгени йок эди. Касым-хан куьшли, кайратлы аьдем эди. 14 оьмирде Алтын Ордада бузгынлык болганда, Оьзбек ханнынъ тувдыклары куьнтувар бетке коьшкенлер. Янъы ерде олар баска Шынъгыз асыл Шейбанидинъ тувдыклары ман алысканлар. Сол Оьзбек ханнынъ кашкан тувдыкларына *казак шыгып кеткен ханлар* дегенлер. Эм сол *казак ханлар* казах эм оьзбек халклардынъ яратылганына уыйкен себеп эткенлер. *Казак ханлар* Шейбанидинъ тувдыклары ман Орта Азияда алдышы болмага коьп куьрескенлер. 1510 йылда айлак куьшли Мухаммед Шейбани перс шахы Исмаил ман согыста оьлтирилгенде, *казак ханы* Касым алдыга шыгады. Ол куьнтувар беттеги *казак ханлыкларды* колга алып, бириктирип, Ногай Орда бетке де назарын бурады. Алдын Муса, оннан сонъ улы Шейх-Мухаммед, бий болып турганларында, *казак ханларга* аз зорлык этпеген эдилер. Касым Ногай Ордадынъ ишиндеги келиспевликлерди озининъ пайдасына кулланып, бир кесек ногай мырзаларды озине тартып, баскалар ман алысады. Ногайлардынъ коьбиси

элин таслап, Эдилди обтип Крым бетке кетип баслайдылар. Касым-хан аскери мен Яйыктан Моголистаннынъ дазувына дейим ерде яшаган халкларды озине бойсындырады. Эм айтылгандай, бир кесек ногай мырзалар онынъ аскеринде юргенлер. Муса-бийдинъ улы Шейх-Мамай Касым-ханнынъ киеви болган, онынъ кызы ман яшаган. Айтпага, Касым-хан Ташкентке шапкынлык эткенде, ногайларда тоьрелик туткан мангыт мырзалардынъ атлары да коьрсетиледи. Касым 1511 йылдан алып, 1518 йылга дейим Сарайшыкта шынты ие болып турган. Ол Сарайшыкта оьлген эм онынъ кабырынынъ уьстине кешене салынган. Сол бурынгы кешенединъ ушкыны да калмаса да, ханнынъ кайратлыгы, йигитлиги мутылмайды. Ол буьгуьнги казах миллеттинъ негиз салувшыларынынъ бириси деп бир шексиз айтпага болаяк. Сонынъ уьшин бу пантеонда онынъ аты айтылганы бек дурыс.

Сарайшык музей комплекстеги алтыншы таста Шийх-Мамайдынъ иесими язылувлы. Ол атаклы Муса-бийдинъ улы. Ол озби де атасындай кайратлы йигит бий деп саналган. Ол Ордада 1542–1549 йылларда басшылык эткен.

Оннан алдын Ногай Ордада бий болып турган Сарайшыктынъ иеси Муса-бийдинъ улы Саид-Ахмедтинъ аты, ногай йырларында Сидак деп белгили, музейде коьрсетилмейди. Саид-Ахмед те коьримли ногай бий эди. Ол маьмлекетте туьрленислер этпеге шалыскан.

Муса-бийдинъ булай, *шийх* деген косымшасыз, Мамай атлы уьйкен улы бар эди. Бизим бабтирлик йырларымызда сол Мамайдынъ аты айлак белгили. Тарыйх коьрсетуьвлеринде Мамай Касым-ханнан коьшип кетип, Крым ханы Мухаммед-Гирей мен косылысады. Ногай элден Крымга тагы да коьп ногай мырзалар кашадылар. Хан оларды озлерининъ аьдемлери этеди. Касым-хан оьлгеннен сонъ ногайлар артка кайтып баслайдылар. Бир кесеги Крымда калады. Ногай Ордада Крым ханы ман досласып юргенлер де аз болмайдылар. Суьйтип, 1523 йылда ногайлардынъ аскерининъ уьйкени болган Мамай Мухаммед-Гирей мен бирге, Астарханга шапкынлык этип, калады аладылар. Мухаммед-Гирейдинъ Уллы далады, ата-бабаларындай бирлестирип, бир маьмлекет этеек ниети болган. Астарханды алмага Крым ханга баска ногай мырзалары да ярдамласканлар. Солардынъ ишинде Мусадынъ кардашы Орактан тувган Агыс та бар эди. Ол ногай эпосында Дели-Агыс деп белгили. Астарханды алганда, крымлылар озлерин яман юргисткенин, боьтен де, ханнынъ эки улы иштен шыгып, коькирекшип, ногайларга мисетсинмей караганын коьрген

Агыс: «Биз ога (Мухаммед-Гирейге) колласкамыз, аман да ол эм онынъ аьдемлерининъ кылыкларын терен карасанъ, олар баьримизди де кул этеек яде оьлтиреек!» — деген аркалдасы Мамайга. Кардашлар сонда соьйлесип, ханды оьлтirmeге ойласадылар. Агыс кырга кетип, аьскер йыйып келеди, Мамай болса: «Мунда калада аьскершилер эриккенлер, аьлек болаятырлар, сонынъ уьшин каладынъ ишинде калмасынлар!» — деп ханды аьдемлери мен каладан шыгарады. Мухаммед-Гирей ашык ерге аьскери мен келгенде, Мамай ман Агыс эки яктан согадылар. Ханды эм онынъ инисин кылышлары ман шавып оьлтиредилер, аьскерге кувгын саладылар, еткен еткенди шабадылар. Ханнынъ уллары элли атлысы ман басларын тегаран саклап, кашып кутыладылар. Ногайлар, калган яв аьскерди Тен оьзенинде етип соккышлайдылар, коьплер сувга батадылар, сонъ Тенди оьтип, мынълаган шакырым ерди юрип, Крымга дейим кувып барадылар. Кашкыншылардынъ бир кесеги Ор (Перекоп) беркитпеде ясырынадылар, калганлары Крым ишиндеги калаларга кашадылар. Ордынъ алдындагы согыста ханнынъ бир улы оьледи, эки улы есирге туьседи. Ногайлар, беркитпелерге тиймей, бир айдынъ ишинде савлай Крымды аладылар. Сонъ байлыкка толы арбалар ман, мынълаган есирлери мен, сансыз мал ман артка кайтадылар.

Енъилген Крым ханлыгы ногай бийлердинъ байтак ери болаяк эди, эгер Османлы солтан болмаса. Солтан, ога бойсынган ханлыкты йоймага суьймей, ногайлардынъ ханлыкка кыргын эткенлерин эситип, Саадат-Гирейди хан этип, топ пан, мылтыклар ман савытланган коьлем аьскерди йыйып, Крымга йибереди.

1523-нши йылдагы шапкынлыктан сонъ Мухаммед-Гирейдинъ неше арка тувдыклары Мамайдынъ зорлыгын муталган йоклар. Ногайлар болса, Мамайды бек суьйгенлер, онынъ аты коьп фольклор шыгармаларында айтылады. Онынъ акында аьлемет йыр да шыгарып, Иртыштан Манан сувына дейим яшаган бизим ата-бабаларымыз Мамай акында йырды суьйип йырлаганлар. Эпоска коьре, Мамайдынъ аталыгы бизим халкка ййги белгили персонаж болады. Ол — Асан-абыз, суьйтип халк Асан Кайгылыга айткан. Асан-абыз Мамай акында булай деген:

Алабугатта Мамай тувды деп,
 Кундакта Мамай оьсти деп,
 Корасанда асыл кылыш кесилди.
 Ногайда хан Мамай болды деп,
 Бухарда сувсар боьрклер пишилди.

Хан такта Мамай болды деп,
Хан сарайлар салды деп,
Ханлык ога келди деп,
Кан – тоьгислер энди болды деп,
Кара ногай коьп халкы
Коьп куванды, суйинди.

Бу Мамай, хан тувыл экеш, бий де болганы йок. Болмаса да, халк арасында баьтирдинъ аты бек сыйланган. Боьтен де оьлгеннен сонъ.

Мамайда баласы болганы йок. Ол оьлгенде, бурынгы ата-бабаларымыз эткенлеринше, оны, кабырында тоьбе коьтерип, коьмгенлер. Сол тоьбе (орысша Мамаев курган) соьлеге дейим Волгоградтынъ касында орынласады. Онда озган Аталык кавгада оьлгенлерге айтылган мемориал куралган. Бизге баьримизге де «Эл Анасына» салынган эстелик яхшы белгили. Мен сол салынган эстеликке караган сайын Аталык кавгада немецлер мен согысып оьлген баьтирлердинъ йигитлигин эм 16-ншы аьсирде яшаган бизим Мамай баьтирди де эске аламан.

Бу Сарайшыктагы пантеонда язылувлы Шийх-Мамай Мусадынъ баска улы. Онынъ заманында Ногай Орда Уллы далада куьшли кыраллардынъ бириси болып турады. Шийх-Мамайдынъ, оннан алдын бий болып турган Саид-Ахмедтегиндей, Ногай Ордада туьрленислер этеек мырады бар эди. Ол Эдил-сувдынъ кешуьвлеринде, Яйык бойында калалар салайк болган. Ама сол мыратлары толмады. Шийх-Мамайдан (ол 1549 оьлген) сонъ, онынъ тувдыклары 1554 йылда Ногай Ордада кезуьвли бузгынлык басланганда, кыралдынъ куьнтуварында айбырылган Алтыул уьлистинъ басшылары болганлар.

Етинши сынтаста Юсып бийдинъ аты язылувлы. Неге болса да аньламадым, онынъ аты Юсып-хан деп неге язылганын. А ол, акыйкатлайына да, хан яравлы Юсып-бий эди. Ол, оннан алдынгы Саид-Ахмедтей (эпоста Сидак), Шийх-Мамайдай Ногай Ордады коьтермеге коьп куьш салады. Ол маьмлекетин сол заманда айлак куьшли мусылман кыралларга усаткысы келген. Сол кыраллар Ногай Ордадан алыста турганлар. Бек кайратлы Османлардынъ маьмлекети Кара денъгиздинъ ары ягында эди. Осман туьрклердинъ элшилери Сарайшыкка келгенлери тарыйхка белгили. 1549 йылда Мескудинъ элшиси Петр Тургенев Крым ханнынъ эм Туьрк солтаннынъ элшилерин Сарайшыкта коьргени акында орыс йылязбалары билдиредилер. Туьрк солтаны Суьлеймен Юсыпка баа савкатлар йиберип, хатында «беклердинъ беги, солтанлардынъ солтаны» деп Юсыптынъ асылын сыйлап язганы да белгили. Тек Юсыпта хан титулы

болганы йок. Алтын Ордада да, соннан айырылып шыккан патшалыкларда да ханлар Шынъгыз асыллы аьдемлерден сайланганлар. Ногай Ордада да, Меску княжествода да оькиметтинъ йогары орынын Шынъгыз асыллыларына бермеге унамаганлар. Аман да эки маьмлекетте де оьзлерининъ басшылыгын беркитеек уьшин, Шынъгыз тувдыклары, керегип олтырар деп, тактынъ касында тургыстканлар. Суйтип, Иван Грозныйдынъ заманында Мескуде Саин-Булат хан болган. Ногай Ордада Окас-бий заманында да, баска бийлер такта олтырганда да, хан тувдыклары Сарайшыкта яшаганлар. Ногай бийлер, мырзалар хан тувдыкларына аталык болып, оларды уьйлеринде асыраганлар. Асырап болганнан сонъ, аьдемлери мен ер берип, Ногай Ордада яшатканлар. Оларга басшылык берилмесе де, сый этилген, онъ яшамага амаллар туьзилген. Алтын Ордадан айырылган маьмлекетлердинъ ишинде Иван Грозный биринши болып оьзин патша, «царь» деп айттырган эм соны ман багымсызлыгын баьри тоьгеректеги кыралларга билдирген. Ногай Ордада болса, маьмлекетти басшылавда бий турса да, йогары орыннынъ атын, титулын туьрлендирмеге сескенгенлер. Уллы даладагы Шынъгыз-ханнынъ тувдыкларынынъ баслары ушсызланган болса да, атаклы империяды курган Шынъгыздынъ атынынъ сыйы ушканы йок эди. Сонынъ уьшин Ногай Ордада Шынъгыз асылдан ханды тактынъ касында да сый этип, тургыстканлар. Юсып басшылайтаган вакытта Сарайшыкта Джанай хан яшаган, аман да оны ман бирев де санаспаган. Ол тап буьгуьнги Япониядагы императордай яде Великобританиядагы королевадай турган.

Айтканымызша, Муса-бийдинъ улы Юсыптынъ, куьшли мусылман кыраллардан уьлги алып, патшалык этеек болган мырады бар эди. Бирер аьлимлер (В. В. Трепавлов) Юсып Бухарада билим алган яде онынъ тоьгереди Бухарадынъ оькымыслы аьдемлериннен куралган деп, санайдылар. Ол яслай оьзинде шынты патша кылыгын кеплеген, динге бет берген, окув-билимди сыйлаган, халк аьдетлерининъ ягы болган. Халк оны яраткан, мырзалар тынълаганлар. Сол затларды биз онынъ эшлилик китапларда сакланган хатларыннан, ногай баьтир йырларыннан билемиз.

Аьр куьшли кырал бас деп оьзининъ бас каласын коьркендиретаганын биллип, Юсып-бий Сарайшыкты коьтеректи ойлайды. Мунда, Яйыктынъ ягасында, ол янъгы бий тураяк сарай, мешит салмага мырат этеди, Ордады ишиннен беркитеек йолларын излейди. Сонынъ уьшин ол кара-дуваннынъ (канцеляриясынынъ), тока-дуваннынъ (азык-туьлик аьзирлейтаган

басшылавдынъ), сеитлердинъ куьбининъ (дин басшылавдынъ) йогары дережеде ислевлерине куьш салады. Саьвдегерликке кенъ йол ашады. Сарайшыктынъ керванлары, сол вакытта кавыфлы ис болса да, Мескуге, Казанга, Бухарага, Ургенишке, Крымга, Туьркке юредилер. Юсып-бий Эдил мен Яйыктагы кешуьвлерде янъы беркитпе калалар да салаяк болады. Юсып-бийдинъ ниетин оннан сонъ бий болган иниси Исмаил да толтырмага шалысады.

Ногай Ордады алдышы мусылман кыралларындай, этпеге шалысса да, Юсып ата-бабалардан калган йорыкларды бузалмады. Ол коьшпели маьмлекетлердинъ туьзилисиннен таймага амаллар излесе де, кардаш-кавым ман байланысларды уьзалмады. Уьзип болмады. Ата-бабалары эткендей, Юсып-бий маьмлекеттинъ экинши аьдеми этип, нурадиннинъ орынына иниси Исмаилды салады. Исмаил Ордадынъ онъ колында, Эдил беттеги ерлердинъ басшысы этиледи. Сол колда, Ем оьзеннинъ бойында, кейкуват этилип, Юсыптынъ агасы Шийхмамайдынъ улы Касым беркитиледи. Бий нурадин мен кейкуватына сенгенин-сенмегенинъ айтпага кыйын, сол зат акында язбалы документлер де, фольклор да бизге билдирмейди. Тек эки энъ яваплы ерде олтырган кардашлары кыянатлык эткенлери сонъ билинеди, солардынъ колларынан бий оьлип кетеди. Кардашлары кыраллар ара политикага кирисееклерин, алданып кетееклерин Юсып, элбетте, билгени йок. Эште, оларга сенип турган.

Юсып-бийдинъ заманында Ногай Орда конъысы кыраллардан куьшли болмаса да, кем болган деп айтып болмас. Кыраллардынъ куьши аьскери мен белгиленген. Ногай Ордадынъ аьскерининъ саны уьш юз мынъ атлыга ететаган болган, сол кадер аьскери мен бир конъысы маьмлекет те мактаналганы йок. Конъысы кыраллардынъ басшылары Юсыптынъ Ногай Ордасы ман тар байланысты курмага шалысканлар, ога ашыктан ашык карсылыкты коьрсетпеге ийменгенлер. Боьтен де, ногайлар ман дослыкты Меску патшалыгы излеген. Юсып Ногай Ордады басшылавында Меску патшалыктынъ да куьши бек оьседди. Иван Грозный карамын Казан ханлык якка атып, соны оьзине бойсындырмага амалламалар излеген. Баска яктан Крым ханлары бурыннан, Казан ханлыгы курылганнан бери, эрклигин яйып, сонда басшылавга оьзлерининъ ханларын салып турганлар. Сонынъ уьшин Орыс патшалыктынъ эм Крым ханлыктынъ басшылары Казандагы так уьшин бир бири мен базласып, оьзлерининъ аьдемлерин хан этип салмага шалысканлар. Эм сол затты болдыртпага Казандагы мырзалар-

ды озьлерине тартканлар. Сол вакытта Казан ханлыгында аз ногайлар да турмаганлар. Олар, ханлыкта беклербей (нурадин) этилип Эдигединъ тувдыклары салынса, сонынъ аьскери болганлар. Сол ногайлар, элбетте, Ногай Ордадагы басшылар ман байланыслы болганлар. Бобтен де, ногай бийлери Казан ханлыктынъ бирер ерлериннен ясак та алып турганлар, сонынъ уьшин олар да бу ханлыктан тасаланып турмаганлар, озатаган озьгерислерден озьлерининъ пайдасын излегенлер. Ювыкласув берк болсын деп, Юсып-бий Суййимбийке деген кызын Казан ханы Джан-Алиге (Янали) береди. Джан-Али оьлгеннен сонъ, Суййимбийке Крымнан аькелинип, хан болып олтыртылган Сафа-Гереьге байга барады. Сафа-Гереь оьлгеннен сонъ, Меску патшадынъ эрки мен Суййимбийке Казанга хан болып салынган Шах-Алидинъ пишеси болады. Суййимбийкединъ уьш кере байга барувы политика озьгерислер мен байланыслы. Ханий Казан ханлыкта турган ногай мырзалардынъ тайпасына таянган эм олар ман оькиметти беркиткен. Сол оькиметте ногайлар болганы, бобтен де, бийдинъ кызы ман басшыланганы, элбетте, Ногай Ордага да яраган.

Айтылынганынша, Крымнынъ ханлары да Казан ханлыктан назарларын алмай турганлар. Тек олар Мамай 1523 йылда Крымга уьйкен шапкынлык эткеннен сонъ, онынъ кыргынын муталмай, явласып, Ногай Ордага сенмегенлер. Оннан баска, Крымда Эдигединъ улы Мансурдынъ уьйкен юрты яшаган эм ханнынъ аьскерининъ коьби ногайлар болганлар. Сонынъ уьшин де ханлар Ногай Орда ман ювыкласпаска каьрлегенлер, ногайлар бир бири мен биртиллик табарлар деп коркканлар. Сол ювыкласув болмас уьшин коьп куьш салганлар. Ногайлар озьлери де сол аьлди билип, Крым ханларыннан ташанып турганлар. 1547 йылда Ногай Ордадынъ бийи Шийх-Мамай, Крым ханы Сахиб-Гирей Астарханга топлар, мылтыклар йиберетаганын билгенде, ашувланып, Крым ханлыкка атлы аьскерин йибереди, аман да хан Ордынъ (Перекоптынъ) кырларында озьзининъ аьскери мен карсы шыгып, ногай аьскерин бузады, коьплерин оьлтиреди, есирлейди. Крым ханы, оьлген ногайлардынъ басларын кесип, басларыннан бийик мунарадай курьлыслар ясайды, есирлерге азап шектирип язалайды: биревлерди казыкларга олтыртады, баскаларды аякларыннан илип, асакка асады. Сол азап шектиртувьди Ногай Ордадагылар коьп заман мутаялмай, оьшти алмага ойлап турадылар.

Юсып-бий явласувга да карамай, Крымнынъ ханлары ман ярасув йолларын излеп баслаган. Бобтен де, Меску патшасы Казан ханлыкка басувын оьстирип, Казанды алганда, Меску

патшалыгы кубыла беттеги кыралларга зорлык пан келеятырганын ок сезиледи. Мескуде Юсып-бийдинъ оъз эрки кылыгы, мусылманлыкка тартылувы, Крым ман ювыкласувды излеви эртерек белгили эди. Патша Сарайшыкка тез-тез элшилерди йиберип, сонда тымшылар (шпионларды) тургыстып, ордадынъ аьлин яхшы билип, баска йоллар таппага каьрлеген, баска ногай мырзалар ман да байланыс тутпага шалыскан. Сондай болып Меску патшадынъ досы, Ногай Ордадынъ нурадини, Юсыптынъ тувган кардашы Исмаил шыгады. Меску патшасы Казанды аламан дегенде, Юсып-бий неше кере казанлыларга ярдамга аьскер йиберемен деп турганда, иниси Исмаил оны токтатады. Исмаил Ногай Ордадынъ онъ колынынъ, Меску патшалыкка, Казан ханлыкка якын бетлердинъ басшысы болып, оъз якта савлай болатаган затларды да агасына билдирмей турган, Ногай Ордадынъ керуьв политикасын оьзининъ акылы ман юргисткен. Ол, Крым ханлардынъ баскынлык кылыкларынан аьлак коркып, Меску патшага тартылган эм ога сенимлигин коьрсетпеге шалыскан. Меску басшысы да оьзинше Исмаилды разы эткен: савкатлар йиберген, савдегерликке йоллар ашкан. Меску патшасы Юсып-бийди унамайтаганын яхшы биле-турып, Исмаил оны ман досласып, онынъ айтканын эте берген. Элбетте, сол зат агасына кыянатлык эткен. Тек, эне, Юсып-бий Исмаилдынъ солай юргистуьвин билгеним-билмегеним айтпага кыйын. Меним ойымша, нурадиннинъ бийден эрек турганы, Исмаил шынты аьйлегер болганы эм Меску патшадынъ аьдемлери ясыртын политикады усташа юргисткенлери — уьш зат та бирге маьмлекетке намарт исти толтырган. Бий болатаган затларды ашыктан ашык билгени йок. Эш те, яшавынынъ сонъгы куьнине дейим билмеген болар, деп ойлайман... Казан алынганда да, кызы Суьйимбийке Меску патшадынъ есирлигине туьскенде де, Юсып-бий кардашы ман кенъесип, оны Меску патшага карсы болмага шақырып турган. Яне Исмаил орысларга Астарханды алмага ярдамласаяк болганда, тек сол вакытта Юсып инисининъ касиетин, намартлыгын анълап, аьскери мен ога кавга ман шыгады.

Тамам сондай аьл Ногай Ордадынъ сол колында да болады. Онда кейкуват болып Шийх-Мамайдынъ улы Касым турган. Бийден айырым Меску патшадынъ элшилери ога да савкатлар аькелгенлер эм соьйлесуьвлер юргисткенлер. Белки, сол Мескудинъ Касым ман байланысы Исмаилдынъ колы ман этилген болса да, онынъ туврасын билмеге кыйын. Туьп маьнеси — Касым да Юсып-бийге карсы шыккан.

Бас деп, 1554 йылда Юсып-бий, иниси кыянатлык эткенин билип, аьскери мен Эдил бетке барганда, Исмаилдынъ аьскери алдына келеди. Эки аьскер уьш юма бир бирине карап, согысты басламай турганлар. Юсып-бий ярасув болып, ислер туьзелер деп сенген болар, эште. Кайдай соьз болганын, кайдай ярасув этилгенин бирев де билмейди. Экинши кайта ага-инилилер сол йылдынъ сонъында ысласканлар. Нурадин Исмаил, мырзалары ман атлы аьскерин басшылап, бий мен согыспага барган. Сонда Юсып Исмаилдынъ аьскерин бузып, уьлислерин алып баслаганда, согыс акында эртерек билген Касым, аьскери мен етип, Исмаилга косылган. Нурадин мен кейкуват бийдинъ аьскерин бузадылар, бийди эм онынъ ноьгерлерин курсалап алып, оьлтиредилер. «Сол согыста эки яктан да ногай аьдемлер эсапсыз коьп кырыладылар. Ногай Орда курылганнан бери сондай коьп йойымлар бу халкта болмаган», — деп орыс йьлязбаларда язылады. Ама соны ман согыслар кутылмайдылар. Юсыптынъ балалары эм оларга як болган мырзалар Исмаил, Касым эм олардынъ яклары ман уьйкен кавгады баслайдылар. Ногай Ордада бир неше йьллар шынты кыргын барады. Сав калганлар Крымга, Кобанга, Хорезмге, Бухарага согыслардан кашып, басларын саклайдылар. Исмаил ман Юсып арасында болган затларды белгили аьлим В.Трепавлов «Ногай Ордадынъ тарыйхы» (Москва, 2001 й.) деген китабында ашыктан ашык коьрсетеди.

Исмаил енъеди эм Ордада бий болып сайланады. Ама энди Ногай Орда экиге боьлинеди. Коьп ногайларды оьзи мен алып кеткен Орактынъ улы Казый Кобанда Крым ханларга бойсынган Кишкей Ногай Ордады курайды. Исмаил Астархан ханлыкка оьзин тынълаган Дербыш-Алиди хан этип салмага коьп куьш салган. Ама ногайлар ишинде бузгынлык барганда, Меску патшасы Астарханды алып, воеводасын калада олтыртады. Астарханды алувы ман савлай Эдил бойын оьзиндики этеди. Оьзеннинъ баьри кешуьвлеринде беркитпелер салынадылар. Беркитпелерге орыс казакларды яшамага коьширеди. Суьйтип, Уллы дала кайтпаска боьлинеди. Меску патшасы Эдил бойындагы кешуьвлерде тагы да беркитпе калалар салады, соларда да казакларды тургыстады. Эгер алдын ногайлар биревден де сорамай, оьз эрки мен Эдилдинъ эки ягасында да турмага болсалар, эндиги оьзеннинъ бир ягасыннан баскасына оьтуьвди де, сувда балык ыславды да Астархандагы воеводадан сорамага керек боладылар. Ол аз болса, табиат та Исмаил бийге карсы шыгады. 1557—1558 йьлларда каты сувык кыслар болып, ногайлардынъ маллары кырыладылар, язлыкта оьзен-

лердинъ ягаларын сув алады, эм Ногай Ордада эпсиз уйкен ашлык басланады. Юз мынга юзык адем ашлыктан оьледи, а калганлардынъ коьплери сав калаяк уьшин ян-якка шашырайдылар. Ногай эпоста халк Исмаилды суьймегенин билдиреди. Ога йырларда *титнеши Алишъ-Смаил* деген ат берилген.

Сол заманнынъ эпсиз кыйынлыклары акында Тахир Акманбетов халк авызыннан язган йыр тувган болар? Мине онынъ совзлери:

Ййиктынъ ягасында,
Сарайшыктынъ касында,
Канлы сув ман таласта
Балалар оьлди курсакта.

Агалар туьсти кабырга,
Сув яйылды далага.
Кокте сазаган кутырды,
Кокьп ногайым шашырады.

Ай ман куьнлер кавысты,
Хан ман бийлер согысты.
Алыстылар, урсыстылар, ,
Халк языгына таластылар.

Ногай элиннен ырыс кетти,
Ногай элине урыс етти.
Айланасы юзик касындай
Сарайшыктан ногай кетти.

Сарайшык алды йылгашык,
Сарайшык арты сазбалшык.
Насып этпеди Кудайым,
Сарайшыкка кайтпады ногайым.

Бу йырдынъ сонъгы сыдыралары кеш тувганлар. Энди де сексен йылга юзык, калмыклар шапкынлыклар эткенге дейим, ногайлар Сарайшыкта турганлар. Калмыклар шапкынлыкларын куьшлеткен сайын, ногайлар Астархан воеводадынъ буршавларына да карамай, Эдилден оьтип, Крым ханлыкка кете бергенлер. Бас деп калмыклар Ййиктынъ сол бетинде Ем бойында яшаган Алтыул уьлисти аладылар, бойсындырадылар. Соннан баслап, калмыклардынъ аьскерининъ бир кесеги ембойлык ногайлар боладылар. Олар калмык аьскери мен бирге Ногай Орда ман кавга этедилер. Сол кыянатлык халкымыздынъ эсинде коьп оьмирликлерге сакланып

келеди. «Эй, ембойлык – ети атанъ бир койлык!» – деп абли де айтылады. Элбетте, буьгуьн арамызда яшаган ембойлык ырувдынъ ога шуьши йок, оннан сонъ олардан да ногай халкы уьшин янын берген аз йигитлер шыкпаган. Ногай Ордадынъ сонъгы бийи Канай болганда (1630 й.), куьнтувардан келген калмыклар ишки согыслардан осаланган, бирлик болмаганнан шашыраган Ордады бузадылар, ерлерин аладылар, халкты тонайдылар, коьплерди есирлейдилер. Согыста яраланган Канай-бий халктынъ бир кесегин Эдилден Крым бетке коьширедиди. Баска кесеги калмыкларга бойсынып Ем озьен бетте калады. Ногайлардынъ тагы да коьп санлы куьби, бурынгыдан Яйыктынъ йогарында, Башкирияда эм Оренбург даласында яшап келгенлер сондагы халклар ман карысадылар, биревлери татар боладылар, баскалары – ногайбаклар, озьгелери озьлерин казах деп айттырадылар.

Ногайлар 1630 йылдан сонъ Сарайшыкка кайтпайдылар. Бир заман сонда калмыклар яшайдылар. Кашалмай калган ярлы эгиншилер, балыкшылар, усталар калмык тайшыларда ыргат болып юредилер. Айтпага, ногай бийдинъ Карадуванынъдагы аьдемлери калмык тайшыларынынъ ордасында ислеп баслаганлар (канцеляриядынъ исшилери болып), олар тайшылардынъ атларынан Меску патшасына, Крым ханга эм баска ерлерге ногай тилде хатлар язганлар.

18 оьмирликте калмыклар орыс патшасынынъ салган шартларына шыдаямалмай, артка Куьнтувар эллерине кеткенде, Сарайшык орыс казаклардынъ форпосты болады.

ЯЛЫН ЯНЛЫ САРАЙШЫК

Пантеонды коьрсеткеннен сонъ, директор асыгыслы кетти. Сарайшыктынъ администрациясынынъ басшысы Алмажай, казувлар юргистилген каладынъ калдыклары турган ерге йолды коьрсетип, биз бен барды. Авылдынъ шетинде уьстилерине пирамида болып ак кербиштен каланган кабырларды коьрдик. Бу янгы мезар. Мезардынъ артында тоьбешиклери болган бос ер. Сол бос ердинъ кубыла бетинде сийрек эгилген тереклер, олардынъ артында авылдагынъдай маштак ак уйлер тизилисип турадылар. Соларга коьрсетип:

– Бу да авыл ма? – деп сорайман.

– Ол опхоздынъ уйлери. Авылымыздынъ бир кесегиди, – дейди Алмажай.

Машинамыз бос ерди айланып, Яйыктынъ ягасы бетине шыкты.

— Мунда да Каясуладагындай опхоз бар, — деймен Агалиге.

— Айе, коьрип турыман, — деп Агали, анълаганын билдирип, басын шайкады.

Узын шилтер темир мен тартылган ерге еткенде:

— Токта, еттик, — деди Алмажай.

Биз айланган тоьбешикли бос ер бурынгы Сарайшык турган ер экен. Казбалар юргистилген ердинъ савлай тоьгегине темир шилтер тартылган. Алмажай шилтер авызды ашып, бизди Сарайшыктынъ ерине шақырды. Ерте шоьлмек, кермек кесеклери шашырап ятадылар. Казбалардынъ шетинде агарып турган кувбас коьзге илинди. Алдыда бири бирине тийип турган уйлердинъ калдыклары коьринедилер. Он метр адымлап, казбалардынъ ишине аьдемнинъ белине кадер еткен иргелер арасына туьсемиз. Иргелер караланган саргылт саман кербиштен ясалганлар. Куйылып кетятырган кербишлерде савлай ширимей калган былавы да коьринеди. Саман кербиш неше бир юз йыллар сакланып турганына сейирсинмей болмайман. Узыны ман эни доьрт-бес метр болган уйдинъ боьмесин караймыз.

Сол ерден куьнтувар бетке адымласанъ, Яйыктынъ ягасына шыгасынъ. Яга, кыяланган бийик яр болып, тоьменге йылгага кетеди. Мен сол ерге барып, тоьменде аккан оьзенге карайман. Яйыктынъ сувы толкынласпай тынык болып агады. Сейир. Эсима Суьйиниш улы Казтувганнынъ калмыклардынъ кавга этип келгенлери акында язган ятлавынынъ соьзлери туьседилер.

Эдилди алды — элди алды,

Яйыкты алды — янды алды,

Янды алганнан сонъ не калды?

Бизим бурынгы адабиятта Яйык халктынъ яны деп келбетленген. Мине булайда халкымыздынъ янына энъ баа ер болган. Артымда ялыны ман яккан каладынъ калдыклары, алдымда янлы терен сув!

Сув ягады шайып турады, яр опырап куйылады. Мен ярга карайман. Сонда опырап кетятырган таслар да, кербишлер де коьринедилер. Аьше, бу не ди?! Неге деп болады? Неге бу опыравды токтатып болмайды? Соравларга явап табылмайды. Сонъгы оьмирлерде Яйыктынъ йылгасы неше кере турленсе де, сув бу бетти коймайды. Эм йыл сайын языктагы сувдынъ тасувы каладынъ ерин кемитип барады. Каладынъ яртысыннан коьби сувга кеткен.

Имангали Тасмагамбетов эм Зейнолла Самашев шыгарган «Сарайшык» деген китапта йогардан эм ян-яктан соғылган каыртлер бар. Каыртлерге туыскен уйлердинь, куйылардынь эм тагы да баска затлардынь коыбиси йогалган. Китапта оызге айлак кызыклы билдируувлер де бар.

Китапта булай затларды окыймыз: « Сарайшык уллы саывдегерлик пен каыр шеккен кала болганы аьдемлердинь эслеринде коыптен бербетин сакланып келеятыр. 18 аьсирде тергевши П. Рычков суьвретлеп келип: «Сарайшык – Яйык оьзенинде турган уллы каладынь элесленип еткен сагымы. Аьли ол Гурьевке 50 шақырым етпеген ерде форпост. Сонда буьгуын де ерде коырханалар турадылар. Мунда асыллы аьдемлердинь кешенелери коып», – деп айтады.

«Мине эки юз йылдан артык Сарайшыктынь калдыклары уьстиннен илми тергевлер юргистиледилер, – дейдилер авторлар китаптынь баска бетинде. – Он сегизинши оьмирликтинь алпысыншы йылларында Сарайшыкты элгезер П. С. Паллас караган. 1834 йылда мунда бираз казбаларды Ф. Гебель эткен. 18–19-ншы оьмирликте П. Рычков, А. Левшин, Н. Карамзин эм тагы да баскалар кала акында шыгармаларында кызыклы билдируувлер калдырганлар. 1937-нши йылда Н. К. Арзюотынь етекшилеген Куьнбатар Казахстаннынь илми-тергев ямагатшылыгы эм Саратов область музей куллыкшылары бирге археология куьбин туьзип, калашыктынь кайбир ерлеринде казбалы ислевлер юргисткенлер. Сол казба ислердинь коыплеген материаллары соылеге дейим Саратов музейининь архивлеринде сакланадылар. Сол кере Н. К. Арзюот Сарайшыктынь аьли уьстиннен булай деп язган: « Керуьв, керуьв-куьнтувар беттен оьзеннинь ягасы бек шайылып кетятыр... 70 йылдынь ишинде узыны 1100 метр, эни 300 метрдей кеньлик ери йогалды. Баьрин косканда, 320 гектар ер йок болган. Сол ерлерде алтынордалык Сарайшыктынь талай курылысы турган. Сосылайша, бизге бек кызыклы эскерткишлер йыл сайын йогалып, каладынь тергев ислерин терен юргистпеге буршав этеди». 1950-нши йылда Яйыктынь сувы Сарайшыктынь эстеликлерин ювып-шайып турганы уьстиннен А. Х. Маргулан тагы да оьткирлетип маьселе коытерген. Сол заманда Орал оьзени бурынгы каладынь орта кесегин шайып бараятыр эди. Сол йыл ок А. Х. Маргуланнынь етекшилеви мен археологиялык экспедиция уйымластырылды, сонда ол бир оньайлы ислер юргистти. Оькинишке, сол ислердинь материаллары сосы вакытка дейим толысынша ярыкланган йоклар. Соннан сонь Сарайшыктынь эскерткишлери акында тергевлер эм оларды

саклап калув маъселелерине 60–80 йылларда аз бет берилди, абайланмай турды», – деп язып келип, авторлар 1996–2000 йылларда бу ерде этилген куллыклар акында хабарлайдылар. Бу ерде биз аьли коьрген музей комплекс ашылувы акында эм тагы да юргистилетаган казбалар акында да айтадылар.

Аьлимлердинь тергевлерине коьре, Сарайшык уьш кере кыйрап, уьш кере тирилип коьтерилген. Биринши кере – 9–10-оьмирликлерде салынган уьйлерден, маданият ер кабатыннан аз зат сакланган. Экинши кере кала 13–14 оьмирликте, Алтын Орда савлай дуныяга айтылган кырал болганда, айлак оьскен. Археологлар-казувшылардынь билдиргенлеринше, алтынордалык каладынь эни бир шақырымга, узынлыгы уьш шақырымга созылып турган. Каладынь орамлары туьз болганлар, кенъликлери 5–8 метрге еткен. Каладынь ортасында ери коьтерилип, хансарай орынласкан. Онынь кенълиги де, узынлыгы да йырма метр, бийиклиги – алты метр болган. Уьйлер, коьбинше, Орта Азиядагындай бир бирлерине тийип, саман кербешлерден салынганлар. Аьр уьйде 2–4 боьлмеси болган. Боьлмелерде маштак софалар(ятаklar) кербештен каланганлар, уьсти де, шетлери де балшык пан мукаят ысланганлар. Сол софаларга ишинде этилген тесиклерден (каналлардан) от пештен йылувылык келген. Сондай йылытувы ман уьйлер Алтын Ордадынь Сарайында да, Мажарда да, Хорезмде де салынганлар. Уьйлер турган азбарларда тереклер оьскенлер, терен куйылар казылып, тысы да, туьби де тас пан каланганлар. Сувды куйлардан алганлар яде савытларга куйып, арбалар ман Яйыктан аькелгенлер. Уьйлерде сув сакланатаган уьйкен савытлар да табылганлар. Калашылардынь уьйлери хансарайга ювык турганлар. Табувларга коьре, уьйлерде темиршилер, аяк-кийим тигувшылар, шоьлмек ясавшылар, балык каклавшылар, кумаш токувшылар, куьмисшилер, йылкышылар эм эгиншилер яшаганлар. Азбарларда бирер яшавшылар термелерди де тургыстканлар, казбалардынь ишлеринде солардынь ызлары да калганлар. Халк термелерде каладынь шетлеринде де турган. Тоьрелер: бийлер, мырзалар, байлар уьйлерин каладан эректе, Яйык ягасында да салганлар. Олардынь яз резиденцияларынынь калдыклары оьзеннинь бойында бес шақырым алыс ерлерде табыладылар. Уьйлерде этилген казувларда калашылардынь ислерин белгилейтаган затлар коьп. Суйитип, бир уьйде балык каклайтаган пеш, баска уьйде кумаш токуйтган станоктынь сынык кесеклери, баска ерде алты метр узынлыгы, доьрт метр эни шоьлмек, кермек куьйдиретаган пеш калдыклары, тас терменлер табылганлар. Коьп казбалардан туьрли заманда ке-

силген акша, аяк-савыттынъ сыныклары, сыргалар, юзиклер, темирден ясалган орак, шалгы, балта, тескиш шыкканлар. Коьп уйлердинъ ишинде казувлы, аслык саклайтаган шонъ-кырлар табыладылар. Сарайшыкта онъ аслык йыйылганы бизим фольклорда белгили орынды тутады. Айтпага:

Ййык бойы ногай йол,
Сарайшык йолы тогай кол.
Ййыкта эксенъ эгин,
Сарайшыкта оьтпек ер тегин, –

деп йырланады коьп ногай йырларында.

Калада табылган акшалар туьрли-туьрли ерлерден аькелингенлер. Сарайшыктынъ оьзинде де кесилген акшалар болганлар. Аьлимлердинъ ойынша бирер акшаларды ногай бийлери де кескенлер. Бийлердинъ акшаларында ырувлардынъ тамгалары язылувлы. Баска яклардынъ: Иран, Хорезм, Сарай, Азав, Крым акшалары табылганы, Сарайшыктынъ сол калалар ман, кыраллар ман байланыслары берк болганын билдиреди. Алдыда айтылынганынша, сол ерлерге Сарайшыктан керванлар юргенлер. Оннан баска, калашылар, сув ман да юзип, коьп ерлерде болганлар. Сарайшыктынъ кайыкларын, кемелерин Каспий денъиздинъ туьрли ягаларында коьргенлер. Тарыйх язбаларда Сарайшыкта окымыслы аьдемлер яшаганлары акында айтатаган шаатлыклар аз тувыллар. Ол араб элгезерлердинъ язбалары, орыс йылязбалары. Мунда мусылман окувды яхшы билген сеитлер эм супылар яшаганлар. Ерден табылган затлар да сол ойды беркитедилер. Шынъ (фарфор), шоьлмек сыныкларда Кураннан алынган яде яхшылык йораган соьзлерди окымага болады. Суьйтип, бир шоьлмекте атаклы тюрк шайыры Юсып Баласагуннынъ (11 оьм.,) шыгармасыннан ятлав язылган:

Аьдем коьрки – юз, юздинъ коьрки – коьз,
Авыз коьрки – тил, тилдинъ коьрки – соьз.
Тагы коьрки кисиге – билим мен оьнер,
Янын курман этер билим уьшин эр.

Бирер билдируевлерде Аксак Темир Алтын Ордадынъ калаларын алганда, Сарайшыкты да бузган, деп айтылады. Баска аьлимлер Орта Азиядан келген атаклы аьскер басшысы Сарайшыкка тиймеген, дейдилер. Сога Аксак Темирдинъ эмири болып юрген Ногай Ордадынъ курувшысы Эдиге себеп этип, тийгисткен йок, деп айтадылар. Ама Сарайшык сол заманларда

явдынъ колына туюскени казбаларда коьринеди. Белки, сол затты Токтамыс-ханнынъ улы Кадыр-берди 1420 йылда Эдигеди оьлтирип, онынъ якларын кыраман деп, этпеге болады? Яде баска кавгада, бизим доьмбек баслы ханларымыз ялын янлы Сарайшыкты аламыз деп, кыргын эткенлер? Казбаларда опыратылган иргелери, согыста оьлген аьдемлердинъ субъеклери, сынган согыс савытлар, уйлерге атылган тас топлар сол затка шаатлык этедилер. 15–16 оьмирликлерде сув да Сарайшыкка уйкен зарарлык тийдирген. Эм археологлар ердеги маданият кабатыннан уйлер тасланып, баска ерлерде салынатаганын ок коьредилер. Уйлер каладынъ баска шетинде салынганы бизим Ногай Орда маьмлекети коьтерилуьви мен байланыслы. Яйык ягасына ювык турган уйлер яв бузганы ман эм сув алганы ман босайдылар. Олар топырак пан басылганнан сонъ, сонда мезар этиледи. Яшавшылар каладынъ кубула бетине, аьли курып кеткен Сарашы (Сорочинка) оьзеннинъ бойына коьшедилер. Булайда, тагы да кайтарып айтайым, кала эки оьзеннинъ арасында орынласканын. Йогары бетлерде Яйыктан айырылып шыккан оьзенге орысша Сорочинка дегенлер. Сонынъ ушин ногай йырларында бек дурыс айтылады: «Сарайшык алды йылгашык, Сарайшык арты сазбалшык». Сарашы оьзен эрте курып бараятырган болар, а йылга курыса, сазбалшык болатлаганы – ол белгили зат. Уьшинши кере Сарайшык коьтерилгенде, Сорочинка беттеги уйлер коьп боьлмели болып салынганлар. Баягынша боьлмелер 4x5 метрли, астыннан йылынган софалар да ясалганлар. Коьп уйлердинъ полларына куьйдирилген кербиш тоьселген. Уйлердинъ узынлыгы – 20 метр, эни – 12 метр. Оннан баска, бу якта кабырлар да коьп. Бир еринде 16 оьмирликтинъ коьгилдий куьмбезли склептинъ (коьрханадынъ) калдыклары казылып табылганлар. Сол склептен неше бир аьдемнинъ субъеклери шыкканлар. Сондай склеплер Эдилде турган Сарайда да табылганлар. Оларда бир тукымнынъ аьдемлери коьмилген кабырлары болар, эште.

Сондай склеп-кабырлар калада аз болмаганлар. Олар бизге Осетияда сакланган ногай кабырларын эске келтиредилер. Осетиядагы ногай кабырлардынъ уьстине тастан уйшикке усап склеплер салынганлар, тап Сарайшыктагы склеплердегиндей, олардынъ алды бетининъ тоьменинде аьдем киргистилгендей тесиклери де болган.

Алтын Орда заманында ханларга салынган кешенелердинъ ушкыны да калмаган. А он сегизинши оьмирликте олар Яйык бойында турганлар. Тагы да мунда айтылган бизим бийлер, белгили сеитлер (пайхамбар тайпасынынъ тувдыклары),

дугажи авлиелер, абызлар, шийхлер коьмилгенлер. Сонынъ уьшин: « Ямышы арты ямавлы Сарайшыктынъ мезары аьр ногайга аявлы», — деп арымай-талмай бир неше оьмирлер ногайлар соьйлеп келгенлер.

Сарайшыктынъ ялыны аьр ногайдынъ янын кыздырып яшаган эм яшайды. Онынъ ялынын бизим кардаш казах халкы да янында тургыстады. И. Тасмагамбетов пан З. Самашов шыгарган китап та, ярасык салынган музей комплекси де, Казахстан республикасынынъ музейлеринде сакланатаган баалыклар эм тагы да коьп баска затлар соны бугуьн билдиредилер. Бобтен де, халктынъ эсин йыйнап, халк янынынъ ярасыклык белгилерин саклап келген казах фольклоры ога шаатлык болады. «Сарайшык» деген китапта айтып озган авторлары халк авызыннан мунавдай шувмакты келтиредилер:

«Сарайшыктынъ сазлары,
Канъкылдайды казлары,
Сув сорасанъ, бал берер
Ногайлардынъ кызлары».

Бизим анавдай уллы каламыз йогалганына, соны ман бирге маьмлекетимиз де тас болганына, халкымыз кайтпаска азайганына биз, ногайлар, кайгырмай болмаймыз.

Юрегим оькинишке толып, мен уллы каладынъ калдыкларына карайман. Ама юректи тыншайткандай затты таппайман. Дуныяга яратылган ногайга бу йойымнан бир де йок рахатлык, тынышлык. Баска яктан алып карасанъ, Сарайшыктынъ болганы — тарыйх дериси. Сол кадер байтак ери, миллионланган халкы, заманына коьре, куьшли аьскери болган Ногай Орда неге йогалмага керек эди?! Тыс факторды: Меску патшалыктынъ кенъейип келгенин, калмыклар кыргын эткенин шетте калдырайык. Эгер Алтын Ордада эм Ногай Ордада да маьмлекетти тыпак тургыстатаган, халкты бириктиретаган ниетлери болган болса, тыс фактор бузгынлык салмага амалсыз эди. Дин ногай маьмлекетлерин бириктирип болмады. Мусылманлар бир бирлери мен алысып, так уьшин таласып, бир неше юз йыллыклар соьйыстылар, оьлистикалар. Энтъ карувлы заманында ногай басшылары тек оьзининъ мусылман конъысысыннан коркып, сакланып турдылар. Эгер Европада бас деп дин, оннан сонъ миллет ойы маьмлекетлерди бириктиретаган болса, бизикилерде миллет тыпаклык ой оькимет опыраганнан сонъ тувды. Ногай баьтирлик йырлары йигитликке коьнъил тувдыратаган, миллет тыпаклыкка шақырган куьшли савыт

болды, ама олар халк коьтере де буьлингенде яйьлддылар эм коьп салынган мырсатларын толтыралмадылар. Ама ногай баьтирлик йырларында, миллет тыпаклыкка шақырув бар болса да, энь баслапкы сорап шешилгени йок. Ол – оькиметти басшылав сорап. Ногайлар кырылып барганда да, сонынъ туьп маьнесине шыгалмаганлар. Оькимет басшылав аппаратта, ордада, акылыша оьзин юргистпеге эрки болмады. Басшылык юргисткен Шынъгыз-хан асыллы Бату, Шейбани, Токай-Темир хан урпаклар бири бири мен таласып, аьдемлерине азап шектирип, оькиметти колга алалмаягын коьрсеткенде, халк баска йорыклар изледи, дайым Алтын Ордада куьшли болып турган мангыт ырувдан – Эдигеге, ога эм онынъ тувдыкларына сенди. Аман да Эдиге ырувдынъ басшылавы Шынъгыз-хан асылдынъ ырувы басшылаганнан баскаланмады. Эдигединъ тувдыклары да, тамам олардан алдын такта турганлардай, бир тил тапшадылар, давластылар, таластылар, сойыстылар, оьлистилери. Элбетте, оькимет басшылавдынъ баска туьрли йорыгын излеп, тапканнан сонъ маьмлекеттинъ экономика турмысын туьрлендирмеге керек эдилер. Ах, онынъ несин айтаяксынъ... Ол заманда да Юсыптай, Исмаилдай акылы аьдемлер болганлар, тек маьмлекетти пайдалы якка туьрлендирмеге эрклери етпеди... Кайтпаска кетти халктынъ давьлети...

Баьри зат та кетеди. Йогалады эм янъьдан тувады.

Тагир Акманбетовтынъ «Козьзасым нур болсын» деген баалы йыйынтыгыннан мунавдай бозлав акылыма келеди:

Оьлмей киси калама,
Оьлгенге оькинмей боларма?
Оьлген-кеткен кисилердинъ
Баьри бирдей боларма?

Йигитликте юргеннинъ
Ямышы арты ямавлы,
Сарайшыктынъ мезары
Аьр ногайга аявлы.

Сарайшыктынъ юрт алмасы
Ашап болмас писпесе,
Кимнинъ аьлин ким билсин,
Оьз басына тьзспесе.

Ойлап, ойлап карасам,
Оьгиз колай танадан,
Бизим кимик кайгылы
Тувмай калсын анадан.

Соньгы сыдыралар яс несилге каратылганлар. Биз, ясы уыйкенлер, озимиз бен алып кетсек экен озмирлер йыйып кеплеген сол тавдай уыйкен кайгыды! Сондай авыр юк пен бек кыйын яшамага. Алып кетсек экен...

Йырдагы: «Оылмей киси калама», — деген соьзлерге карангыз. Энди де бу сыдыраларды язып басламай, бу ойды алып, мен 2004 йылда Ставропольде баспаланган китабымды «Оylimсиз аьжел» («Бессмертная смерть») деп атадым. Сол китап Россияда кенъ белгили, коьп ерлерде оны окыганлар. Китапты 2008-нши йылда Казахстанда экинши баспадан шыгараякта, китапханадынъ редакторы солай атавымды макул коьрмей, китапты баскаша атасак калай коьресинъ деп, меннен сорады. Мен болса, китабым казах бавырдастарым арасында таралганын бек суыйип, карсы турмадым. Эм меним айтканым ман, китапка «Оylimсиз дала» деген ат берилди. Мага бу аты да яраса да, Астанада китап шыкканнан сонъ, коьп ногай окувшыларым мага китаптынъ эски аты калган болса, колай эди, дедилер.

«Оylimсиз аьжел — ол оylimсиз оylim!» — деп.

«Бизим тарыйхымызга келисли ат», — деп.

«Аьжелимиз оylimсиз», — деп, бизим халк оylimнен сескенмейтаганын билдиргим келген эди.

«Оылген кой боьриден коркпайды», — деп кажавламага суыйгенлер ногайлар, эм сол соьзлер мен эркинлик ушин, озлерининъ баслары, балаларын корлатпаяк ушин таьвесилмес кан тоьгилген согысларда ян бергенлер, кырылганлар.

Сарайшыкты йоювы ман ногайдынъ азап шегуьви таьвесилгени йок. Тагы да эки юз йылга ювык Бужакта, Кара денъиз далаларында, Кобан, Куьми мен Терек озенлерининъ бойларында ногайлар ат уьстинде, колларынан кылышларын туьсирмей, топ савытлы калмык тайшылар ман, Крым ханлар ман, Орыс патшасынынъ аьскери мен согысадылар. Тамам аьлсизленгенде, бойсынмас ушин, савлай халк коьтерилип, Туьркияга коьшеди. Бир яктан — Туьркияга коьшуьв — ол кыпшаклардынъ, пешенеглердинъ йолын алып, бактысын кайтаралав болады, айтылган халклар да озлерининъ заманында аьлиги Туьркиядынъ ерине коьшкенлер. Эм йогалганлар. Баска яктан бизим халк Туьркияга коьшкени — ол миллет казасы (катастрофасы)! Тувган ерди таславдан уыйкен каза болмас. Биз яшаган Керуьв Кавказ да, Бужак та, Эдил, Яйык, Иртыш бойлары да — Уллы дала, тувган ерлеримиз. Халк тувган ерин йойса, ол тап тамырсыз теректей курымага болады. Айлакта, обыр болмайым, коьшкеншилердинъ, маажирлердинъ

бактысын заман коьрсетер... Биз де, халктынъ ушкыны, биз де, Россиядагылар, бармыз да...

Ногай халкы оьлгени йок! Тек аьвелги уллы тарыйхымыз кайтпаска, озган оьмирликлерге кеткен. Йогоалган деп айтпага тилим бурылмайды. Ата-бабаларымыз туьзген маьмлекетлер куьшли кайраты ман даьвлети мен бес аьсир, бес юз йыл (Алтын Ордадагы эки юз йыл ман санасак) савлай дуньяга атларын айттырып келгенлер. Бес юз йыл маьмлекетлерге аз заман тувыл! Энди де Россия, США эм тагы да баска белгили кыраллар сол кадер заман турганы йоклар. Оьктемсигендей затларымыз бар бизде!

Атаклы ногайларымыз бар, кыпшак, Бату ман Берке заманларды алмасак та. Савлай дуньяга аьскерши сулыбы ман атын айттырган беклербей Ногай (13 оь.); тоьгеректеги патшаларды коркыстып янларын алган, Алтын Ордадынъ шынты басшысы беклербей Эдиге (14 оь.); Казан ханлыктынъ ханийи Суюмбийке (16 оь.); Ногай Ордадынъ бийлери: Муса, Сидак, Мамай, Юсып, Эстерек, Канай (16–17 оь.); Кишкей Ногай Ордасынынъ курувшысы Казый эм онынъ иниси Карасай (16 оь.); Крым ханнынъ аьскеринде йигитлерше юргисткен Дивей-мырза (16 оь.); Касимов ханы Ораз-Мухаммедтинъ оьлтирилгенининъ оьшин аламан деп, Экинши Лжедмитрийдинъ басын кескен Орак (Петр) Урусов (17 оь.); Венада, Польшада туьрк аьскери мен бирге согысып, артыгы ман йигитлик коьрсеткен, Бужакта айырым Аккерман ногай ордасын кураган, Силистрия ман Уьзи бойынынъ пашасы болган Кантемир (17 оь.); Керуьв Кавказда Боргыстаннынъ еринде калмыкларды бузган Арсланбек-мырза (17 оь.); Кобанда Капу калады орталык этип, айырым ногай орда тургыстып, йигитлиги мен белгили Султан Бакты-Гереь (18 оь.); Керуьв Кавказдагы ногайлардынъ биринши приставы Султан Менгли-Гереь; Башкир дивизиясынынъ басшысы Ахлау Ахлов (20 оь.); Совет Союзынынъ Баьтири Калмурза Кумуков (20 оь.); савлай тюьрк дуньясына данъклы ногай йыравлары: Шал-Кийиз (15 оь.), Асан Кайгылы (16 оь.), Досмамбет Азавлы (16 оь.), Казтуган Суййиниш улы (16–17 оь.); аьлимлер: Кадыр-Али Коьшим (17 оь.), Шейх Суфи Аллаяр (17 оь.), Абдрахман Умеров (19–20 оь.), Абдул-Хамид Джанибеков (20 оь.) эм т.б.

Атаклы ногайлар баска маьмлекетлерде де оьзлерининъ яркылдав иси мен коьримли ыз калдырганлар. Олардынъ бир-экевин айтайым. Орыс патшалардынъ бир нешевининъ таьж боьрк кийгистуьв коьринислерин юргисткен, ишлеринен маршаллар да шыккан, Россиядынъ энъ бай графлары

болган Юсып-бийдинъ тувдыклары Юсуповлар (16 – 20 оь); Сириядагы Халефтинъ беклербейи Ногай Муртаза паша (17 оь.); Багдадтынъ беклербейи Ногай Арслан паша (17 оь.), Кабардыдынъ биринши приставаы Дмитрий Таганов, Россиядынъ атаклы адмиралы Колчак эм т. б.

Сол оьктемсуйвимизде ялын янлы Сарайшык оьлмес – соьнмес оты ман яркылдап турады.

АК ТОПЫРАК ЕРИМИЗ

Казбалар юргистилген ерлерди карап, сонда айланып, тагы да юрдик. Иргелердинъ калдыклары да, баскан еримиз де саргылт балшыкы. Казылмаган ерлерде моргылт шанълы оьлен оьседи. Анда-мунда камбаклар да бар. Кара, карама, не зат коьреексинъ? Табылган затларды казувшылар мунда калдырмайдылар. Биз бир биримиз мен соьйлеспей, баягы кирген еримизге кайтамыз. Баягы шоьлмек сыныкларга, кермектинъ увакланган кесеклерине аяклары ман басамыз. Яр беттен тайганлай, оьзен коьринмейди. Керуьв бетте авылдынъ уйлери, кубыла бетте опхоздынъ бавы, меканлары коьринедилер. Олардынъ артларында куба туьсли тегис туьзлик яйылган. Коьзинъ токталгандай бир нышанлы зат йок. Куьн коьтерилип, кыздырып баслайды. Бу ерлерди эрте коьргендей, меним яныма ялкувлык синъеди.

Бирге келген йолдасларымнынъ юзлеринде мен адалавды сеземен. Олар бир зат та айтпасалар да, коьреек болганларын коьрмегени уьшин адалаганларын анълайман. Мен, эстелик этип, ерден шоьлмектинъ сынык кесегин алып, кисеме тыгаман. Абдрахман, агарган кувбастынъ касындагы кол ман тегисленген карагошкыл кербеш оьлшемли тасты коьтерип алып, машинага аькетип салды. Ол да оьзинде эстеликли зат калганын суьеди. Сол ерде тагы да каьртке туьстик, сонъ машинага барып, олтырдык.

Алмажайды администрацияга еткерип, оны ман бирге администрацияга кирип, разылыгымызды билдирдик, сонъ артка кайтып, машинамызга олтырып, йолландык.

Машинамыз Сарайшыктынъ орамларынан айланып шыгады. Бираз йогары коьтерилгенде, саргылт ызанлар басланадылар. Баягыша уьндемей барамыз. Уьнсизликти бузаяк уьшин бир зат айтпага да болаяк эди. Мен не зат акында соьйлеегимди билмеймен. Юрегимди анълавсыз авырлык бийлеп

кысады. Мунда келип, Сарайшык турган ерди коьрмеге керек болганымды билемен. Ал, коьрдим. Тек не берди бу коьруув? Не мен пайдаландырды? Яде ол яшавыма бир туьрлендируув аькелдиге? Соравыма явап табаялмайман. Саскынлы болып бараман.

Алдымызда темир мен бетоннан ясалган «Сарайшык» деп язылувлы курылыс коьринеди. Сонда етемиз. Машина Атыравдан келген йолга бурылады. Мен болсам, солга, Сарайшык калган ерге, басымды бурып карайман. Авылдынъ ушкыны да коьринмейди. Эндиги, Сарайшыкты калдырып кетейтырганымды анълаганда, юрегимде бир де тувмаган сезимлер толкынласып баслайдылар. Акылымды ойлар бийлейдилер.

Козь алдыма аьдемлерге толы бурынъы кала келеди. Сав, тири кала. Яшав кайнаган кала. Оьзгерислерге толы орталык каладынъ кулагыма шав-шувы эситиледи, яшавшылардынъ давазлары шалынадылар. Мине, коьз алдыма уйкен доьрткил хансарай келеди. Онынъ салкынлы тоьремзалында Орда басшылары суслы шырайлары ман куьнделик ислерин юргистедилер. Мине, олар нобгерлерине буйырыклар бердилер, мине вазирлери мен дала маьмлекеттинъ маьселелери акында кенъеседилер, мине алыс яклардан келген элшилерди тынълайдылар, мине карадуванга хатларды окытадылар. Мине, ханийлер эм бийкелер оьзлерининъ боьлмелеринде ярасыкланып, ян ягына каранып, кийимлерин коьрсетедилер, сандыклардан аьшуувкейлерин шыгарып мактанадылар. Мине, хансарайдынъ алдындагы майданда капы саклавшылар озып кетейтырганларды алдыларыннан ийтеп, савытларын зынъырдатып юредилер. Мине, хансарайдан алыс болмаган ерде орынласкан мешитте моллалар кийизлерде олтырып Куран окыйдылар, а мешиттинъ алдында ярлылар, сакатлар, аьллевшинлер садака саклап ерде олтырадылар. Олардынъ касларына колларына дорбалар ыслап пишелер мен яс балалар келгенлер, яслар дорбаларыннан оьтпек, пыслак, эт шыгарып, садакашылардынъ колларына саладылар.

— Аллах куьналарынъызды кеширсин! — деп тиленшилер, берилген асты алдыларында турган шиберекеклерге салып, тагы да колларын созадылар.

Яслар баска дорбалардан бавырсак, боьрек, колаш шыгарып, тагы да бердилер.

— Аллах мырадынъызга еткерсин! — деп тиленшилер тагы да алып, касларына саладылар.

Балалар кайтып, баска дорбалардан емислер шыгарып, тагы да аькетип, созылган колларга саладылар. Тиленшилер алмаларды, армытларды, юзимди алып:

— Оылгенлердинъ янларына тийсин! — деп, емисти касларына салып, аяларын бетлерининъ алдыларына тутып, дува окыйдылар.

Козьлеримнинъ алдына кервансарай келеди. Онынъ кенъ азбарында ыргатлар, юклерди коьтерип, туьелерге тиейдилер, кайыс бавлар ман байлайдылар. Азбардынъ ишиндеги шайханада терек астына куралган тахтаметте олтырган саьвдегерлер туьрли туьсли аяклардан шай ишедилер, туьелерге тиеленатаган юклерине тешкеруьвли карайдылар.

Орамларда юкли эшеклер эм атлар уьстилеринде яшавшылар алгасап барадылар. Олар шав-шув шыккан якка асыгадылар. Шав-шув каладынъ шетинде кенъ яйылып орынласкан базардан келеди. Базар сыкма-сык болып аьдемлерге толган. Муңда сыдыра-сыдыра болып туварылган арбалар, соларга байлы болып туьелер, атлар, тайлар турадылар. Сыдыралардынъ арасында зиплесип аьдемлер юредилер. Арбаларда карбыз, кавын, емислер, шувалларда аслык, ердеги тоьсемелерде кактырылган эт пен балык уйимшиклери сатувга шыгарылганлар. Баска сыдырада усталар шоьлмеклерди, кумганларды эм туьрли аяк савытларды сатадылар. Оьзге сыдырада темиршилердинъ шалгылары, казгырлары, кетпенлери, наллары эм мыклары арбаларга тизилип салынганлар. Бу сыдыраларда басларына туьрли боьрклер, уьстилерине капталлар, шепкенлер, аякларына этиклер, ыдырыклар, коьншарыклар кийген эркеклер тавар карайдылар, бакырысып, ушсыз алувдынъ маьнесине шыгаяк боладылар.

Аьдемлери аз болган сыдыраларда куьйме арбалар турадылар. Сол ерде куьп-куьп болып пишелер, кызлар юредилер. Куьйме арбаларда кумаш, явлыклар, кийимлер сатыладылар. Кара сактыян ман куьпленген пайтоннынъ касында басларына туьрли туьсли даьрийден тастарлар байлаган, уьстилерине оьрнекли капталлар кийген бай кыскааяклылар кышкырысып, кара сакал калдырган сатувшыдан билезиклердинъ, юзиклердинъ, сыргалардынъ баасын сорастырадылар.

— Бу не шаклы? — деп сорап, уьстине ясыл каптал, басына ак тастар байлаган пише бармагы ман сатувшыдынъ колындагы сыргаларга туьртеди.

— Отыз пул, — дейди сатувшы.

— Ол нешев? — дейди пише.

— Бир малдынъ тенъеси, — дейди эркек.

— Мырзамга айтайым, ол сага аксамга дейим семиз малды айдап аькелер, — дейди пише.

— Айт яным, сыргаларды сага деп калдырарман, — дейди сатушы.

Базардың бир муыйисинде, алма, армыт тереклер бавга янасып турган ерде, отлар янадылар. Мунда ошакларга салынган казанларда эт асылады, бавырсақ писириледі. Отлардан узак болмаган ерде аш болган эр кисилер алдыларына салынган сыпырадан эт алып йийдилер. Бираз эрек турган теректинь бутакларына сыдырылган эки кой тагувлы. Сол ерде балта ман пышагын янғырыкка салып, мыйыклы касапшы уыйкен табакка уыйылген этти сатады. Касапшыдың янында басларына топытайлар, устилерине узын коыйлеклер кийген яланъаяк балалар оъртекеди ойнаткан кисиге карайдылар. Оъртекеши домбыра согады, а алдындагы кутыктынъ устинде яс пан кыздай этилинген кувыршаклар шоршып-шоршып бийийдилер. Балалар, ога карап, шеклери катып куылейдилер, шапай кагадылар.

Капилистен базардың кубыла бетиннен кулакты ярып, накыралар согылып, зурна сеси шыгады. Соны эситкенлей, балалар оъртекешиди калдырып, аье-куе болып бакырысып, сес шыккан бетке шавып кетедилер. Олардың артларынан эркеклер де, пишелер де, кызлар да тез адымлап барадылар. Ерге казылып олтыртылган эки баганадың арасында аркан тартылган. Бир баганадың касында зурнашы алатына уырип зурна тартады, онынъ янында баска эркек тоқпактай таягы ман накырады согады. Кесек-кесек туърли туъсли кумашлардан тигилген ыстан ман коыйлек кийген эркек баганадың басына йоргалайды. Йоргалап болып, баганадың басында турагалады.

— Арканшы! Арканшы! — деп бакырысадылар йыйылган аьдемлер.

Биревлер арканшыга сукланып карайдылар, баскалары онынъ туърли туъсли кийимине бармагы ман коърсетип куылейдилер. Балалар колларын коътерип шоршыйдылар, шапай кагадылар, коъзлерин бир юмып, бир ашып аьлеметти саклайдылар. Ерде турган арканшыдың косагы баганада турагалган эркекке курыкты созады. Арканшы курыкты алып, алдында ыслайды. Зурна сеси куышленеди, накыра согылув да тезленеди. Йыйылган аьдемлер де бек шувылдап баслайдылар. Арканшы бир абыт этип, эки аягы ман да арканга басады. Соны ман биргесине накыра согылув да, зурна ойнаганы да тоқталады. Йыйылган аьдемлер де уын шыгармай, катып каладылар. Арканшы, кыска абытлар этип, арканнынъ ортасына етеди, тоқталады. Ол шайкалып кетип, эне-мине йыгылады дегенде, балалар, кызлар, пишелер коркканнан аялары ман коъзлерин

ябадылар. Ама арканшы ок туъзелип, колындагы курыкты онъайлы ыслап, акырын адымлап, баска баганага етеди.

— Аъперим! — деп бакырадылар аъдемлер.

— Ва-ха-ха-хай! — деп завкланадылар балалар.

Бирден тагы да накыра согылады, зурна ойнайды.

Халк та, тап оъзи аркан уъстинде юргендей болып, куванады. Аъдемлер бир бирин кушаклайдылар, коллары ман ийинлерине кагадылар, карс согадылар...

Коъз алдыма Яйыктынъ ягасы бетинде балык сатылатаган ер келеди. Кепкен балыклардан этилинген байламларды колларында ыслап сатувшылар турадылар. Олардынъ касларында балыкшылар агаш олыкларга, шелеклерге салынган тири балыкларды сатадылар. Ярдан тоъменге туъскен ерде базарга сув ман юзип келгенлердинъ кайыклары ерге кагылган казыкларга байланганлар. Янъы келген кайыклардан балыкшылар туъсип, шувалларга салынган балыкларды коътерип, йогарга, базар бетке, аъкетедилер.

Каладынъ савлай яшавы базарда кайнасады. Сарайшыктынъ бес юз йыл кайнасып барган яшавы коъз алдыма келип оътеди. Янъы тувган балаларды, талдай йинъишке белли кызларды, мазаллы йигитлерди, ак сакаллы картларды тирилтип, карап турыман.

Бийик минарадан ярасык даваз бан шалынган азан шақырув давысы эситиледи.

— Аллаху акбар! Аллаху акбар! Аш хаду ан ля Иляха илля Ллаху ва Мухаммадун Расулу Ллах! — деп азан шақырылады.

Бу соъзлер мен кала яшавшылардынъ эслери бес юз йыл Аллахка табынмага шақырылган.

Муэдзин азан шақырганын тынълап, Сарайшыктан эрекленип кетемен. Ама коъринислер эсимди кувып келедилер. Йол бойы артлы артыннан арбалар, атлылар келе бередилер. Мине карбызлар эм кавынлар тиелген эки тегершикли, туе егилген арба тыгырады. Арбашы арбадынъ янында олтырып:

— Шу! Шу! — деп бакырып барады.

Мине эки ат егилген, аслык толы шуваллар тиелген баска арба барады. Арбадынъ алды бетинде басына кийиз боърк кийген мыйыклы киси ювенди бир йиберип, бир тартып:

— Орай-орай-орай-да! — деп йырлап, завыкланып мага.

Бираз кеткенде, тагы да эки ат егилген, тек доърт тегершикли арба расады. Басына ярасык коък коърпе боърк, уъстине моры шепкен кийген йигит, арбадынъ алдында олтырып, телбегиди ыслап, артына тез-тез карайды. Артында басларына

такыя боьрклер, уьстилерине туьрли туьсли капталлар кийген доьрт кыз бир даваз бан йьрлайдылар:

Оьрме, оьрме шашларым,
Баска авыр болады.
Сарайшыктагы куьнлерим
Коьз алдымда турады.

Сонда яс явап береди:

Ак коьйлекти кийипти,
Коьк туьймеди туьйипти.
Сарайшыктынъ орамында,
Мени ойлап юрипти, —

деп яс, боьркин кыйшайтып, шекесине бурады.
Сол сабатлей кызлар да явап бередилер:

Ак коьйлекти кийгенмен,
Коьк туьймеди туьйгенмен,
Сарайшыктынъ орамында
Ойнап, куьлеп юргенмен.

Кызлар, йьрлап болып, мага кол булгалаклайдылар.

Йолдан бираз узак ерде узын коьйлеклер кийген яланъаяк балалар шавып барадылар. Олар да мени коьргенлерин билдирип, басларындагы топытайларын коькке ушыртып ыслайдылар, колларын булгалаклайдылар. Йолда тагы да атлылар, явав юргенлер расадылар. Олар, базар таьвесилмей, Сарайшыкка етпеге алгасайдылар.

Олар яшав кайнаган Сарайшыкка йол алганлар.

Мен болсам, ногайлар таслап кеткен каладан кайтаман.

Меним акылымда меним Сарайшыгым келбетленип ясалады. Йогалганды тавып, ерин коьрип, эндиги оны калдырып, кайтаман, акылымда ясалган кала савлай дуныяды мутгырады.

Меним досларым да ойларына коьмилип, уьндемей барадылар. Алдыда эркин яйылып оьскен Атырау коьринеди.

Йол кенъееди. Эки йол кашласып турган Атырауга етеретпес еринде руьлди ыслап барган Абдрахман, бизден бир зат сорамай, машинады онъ бетке кеткен йолга бурады. Уьйимиз бетке барган йолга бурады. Токталмайды. Мен уьндемеймен. Мени мен олтырганлар да бир зат айтпайдылар. Атырауга кирип, Бейбарска салынган эстеликти коьрмеге керек эди.

Меним ойларым бурынгы заманның есирлигинде турадылар. Акылымда тек Сарайшыктынъ суьврети. Яне йолда тувган сезимлер янымды бийлеп алганлар, сол сезимлер авыр басып, таймайдылар. Бейбарстынъ эстелигин энди де коьрермен деп ойлап, уьндемеймен.

Машинамыз Астарханнан келген йол ман артка барады.

Атырауга ювык турган авылды озганда, кула даньыл басланады. Бир уй де, бир терек те коьринмейди. Тек йолдан бир-эки шақырым эреkte мезарлар окын-сокын расадылар. Теп-тегис даньыл. Куьнге куьйип саргайган оьленли туьзлик. Сувсыз шоьл. *Шоьл* демей, кайдай соьз табаяксынъ мунадай ерге?

Бираз заман кеткеннен сонъ, йол бойында юрген туьелер коьриндилер. Йолдынъ бойындагы саргайган оьленлердинъ ишинде анда-мунда ясыл янтак оьлен коьзге илинеди. Бесалты туье бир бирине ювык болып турган ерде машинамыз токталды. Бираз тыныс алаяк деп, машинадан шыгып, кезинип юрдик, оьзимиз бен алган сиселерден сув иштик. Оннан сонъ туьелердинъ касына барып каьртке туьстик. Мен шетте турган саргылт эки оьркешли туьеге карайман. Ол да басын коьтерип, мага ойлы болып карайды. Калай мазаллы айван! Ога *шоьл кемеси* деп, бос айткан йок экенлер!

Бу туье бурынгыда мунда яшаган туьелердинъ тувдыгы болар деген ой басыма келеди. Неге болса да, ол яныма якып болып коьринеди.

Эсима 70-нши йыллар туьседилер. Сол йылларда Черкесск каласынынъ яшавшылары тыншаятаган Ясыл аралына (Кобаннынъ эки агымынынъ арасындагы аралда орынласкан парк) баска яклардан бек сийрекли януварларды акелген эдилер. Пони тукымлы эки атты, бир оьркешли туьеди, эки аккувды эм темир тузакта турган карагусты. Тузактагы карагусты тыншаятаганлар карасын деп, балалар шеньилшек тепкен ерде салган эдилер. Аккувларды коьлге йибердилер. Пони атлар ман туьеди, темир шилтерден кора тартып, сонда тургысттылар. Бир неше йыл сийрекли януварлар каравлы болып яшадылар. Туьеге эм пони атларга пишен шалып егисттилер. Тузактагы карагуска эт бердилер, турагын тазаладылар. Аккувларга да ем берип, оларга аьдемлер тийип олтырмасын деп, саклап турдылар. Каладынъ яшавшылары дем алмага келселер, оларга завкланып карадылар, балалар каьмпет-колаш тасладылар. Тек сонъында карав койылды. Паркте акша етиспейме, карамага аьдемлер табылмадыма? Оны билип болмайман. Бас деп аккумулялар бир якка ушып кеттилер. Оннан сонъ карагус тузагы ман

йоғалды. Паркте ислеген каравылшы, ярасык арба ясап, сонда понилерди егип, каладынъ балаларын кыдыртып, айванларга ис тапты. Тек туе каравсыз калды. Оны бирев де уйине аькеталмады, ога онъайлы кулланув да табалмады. Туьеди эркинине аралдынъ ишине йибердилер. Ол яз бойы да, кыс бойы да оьз эркинине юрди. Суьйген еринде ятты, аралдынъ еринде ем тавып, оьзин тойгыстты. Язда, коьгоьлен аралда артыгы ман болса, кыста ем таппага кыйын эди. Эм бир аязлы кыста туе, кар астыннан ем табалмай, аштан оьлип кетти. Сол язык айванды мен аьли де муталмай юремен. Боьтен де, онынъ ялгызлыгын, биревге де керексизлигин. Биревге де берилмесин сондай азаплы яшав! Карамаяк болсалар, неге аькеледилер мунадай ерге оны? Ол Черкессктен де шыгып болмады. Туьелер шыдамлы затлар. Оларга мынъ шақырым ерди де юргеге кыйын тувыл. Аьли биз турган шоьл ерде калын кар болмайтаган, сонынъ уьшин олар мунда кыста да ем табадылар. Бизим Черкесск бетте аьдем яшамаган ерлер болган болса, ол кетип те болаяк эди. Ама йолды таппага керек: заводлар, шойын йоллар, курылыслар толган каладан бирев оьткермей, айванга йол таппага кыйын. Тек Черкессктинъ оьзиннен аьдемлер ога шыкпага амал береек тувыл эдилер. Сондай заялык болды...

Бу язганымда туьелер акында мен экинши кере соьз коьтеремен. Биринши кере Караногайда бир совхоздынъ директоры савлай данъылда калган он туьеди, оькиметке эт беруьв планын толтырайым деп, оларды аькетип мясокомбинатка бергени акында айттым. Тап аштан оьлеятыргандай болып, сол киси кир исти эткен эди.

Узак оьмирлер туьелер ногайларда энъ суьйдимли янувар болганларын булайда айтпага керек. Олар карамага енъил, тынълавлы, шыдамлы, юни мен де, эти мен де, суьти мен де, онъайлы коьлик болганы ман да пайдалы айванлар. Туьединъ баласына ногайлар *бота* дегенлер. Бота бир йылдан артса, *тайлак* дегенлер. Туьединъ эркегине *нар*, пышылган туьеге *атан* дегенлер. Атан бек мазаллы тувар деп сайылган. Бизим фольклорда бота акында аьлемет ярасык йырлар бар. *Ботай*, *Боташ* ногай кыскаяклыларга тез-тез берилетаган иесими болган. Ярасык коьзли кыз бала тувса, ногайлар да, казахлар да сога Ботагоьз деген ат бергенлер. Ботагоьз атлы кыз акында бизим халкымызда йыр да бар.

Туьединъ ботасы тувса, бирерлерде анасы баласын эмгистип болмайды, касына ювытпайды. Сол затка уйретеек уьшин ногай авылларында усталар болганлар. Олар домбырада «Бота саз» деген куьйди согып, саз анъы ман анасына баласын

эмгисткенлер. «Бота сазды» Москва областинде яшаган бизим уста домбырашымыз Каирбек Межитов шалганын мен бир неше кере тынълагаман.

Ногайда мунадай белгили таварых та бар.

Энди де аты данъкка шыкпай туруп, Эдиге яс заманыннан бербетин акылынынъ юйриклиги мен белгиленген. Бир кайта сув ягада эки ногай эркек бек давласканлар. Олардынъ экевлеринде де туелери болган. Кеше сол туелердинъ бириси боталаган.

– Бота меники! – деп биреви айткан.

– Йок! Ол меним туем боталаган! – деп эрискен экиншиси.

Бота болса, оьзи эмип билгени йок эм бир туединъ де касына бармай турган.

Туелердинъ иелери давласып, тоьбелеспеге еткенлер. Сол ерге халк та йыйылган. Халктынъ ишинде келген Кубыгул (Эдигединъ бала иесими):

– Мен аьли сизинъ эрисувинъизди шешейим, – деген.

Эм ол сол ерде турган кайыкка ботады коьтерип салады да, кайыкты сув ман калкытып йибереди.

Аьдетинше, туелер сувдан коркканлар, оьзлерининъ эрки мен сувга кирген йоклар. А мунда ботадынъ шынты анасы, баласы сувга кетейтырганын коьрип, оькирип сувга киреди эм кайыктынъ артыннан барады.

– Ботадынъ шынты анасы – бу сувга кирген туе! – деп Кубыгул тоьршилик эткен.

Туе Аллахтынъ да суьйген янувары деп сайылган. Сол зат акында Кураннынъ да бир неше бетлеринде айтылады. «Аш шамс» («Куьн») атавлы 91 суьреде булай хабар бар.

Араб бетлерде Самуд деген кала болган. Каладынъ яшавшылары Аллахка ассы турганлар, онынъ куьшлилигине, яшавдынъ шынты яратувшысы болганына ийнанган йоклар. Яшавшыларга акыл берейим, оьтирик йолга туьскенлерин анълатайым деп, калага Салих пайхамбар келеди.

Пайхамбар туьеге коьрсетип:

– Бу Аллах йиберген туе, эм сиз ога сув иширтпеге керексиз, – дейди.

Аман да яшавшылар, ишлериннен энъ намартты тавып, пайхамбардынъ айтканына шекленип, туьеге зая этпеге, соьйлеседилер.

Сол намарт киси туьединъ тизиндеги синъир этлерин пышак пан кеседи...

Сондай огырсызлык болганда, Аллах ерди сенъкилдетеди эм кала турган ерди опыратып, сонда бир зат та болмагандай этип, тегислейди.

Касымда турган сарғылт юнли туьеге карап, эсиме Асан Кайгылыды туьсиремен. Онынъ Елмаяга олтырып, савлай дуньяды айланып, ердинъ доьрт бурышында болып, Ак-топыракты излеп юргени коьз алдыма келеди. Эште, бу туьединъ эртеги Елмая ман кардашлыгы бар болса да, ким биледи? Бу хабарлавымнынъ алды бетлериңде айтылган атаклы йырав акындагы таварыхта Эдил мен Яйык арасындагы ер коьрсетиледи де. Арып-талып билмеген Елмая бу ерлерде тизине шоьнъккен эм Асан Кайгылыга Ак-топыракты таптырган.

Эдил мен Яйык арасы – ногай халктынъ Ак-топырак ери. Бизим киели, ырымлы, аьжи еримиз.

Эм мен кисемнен колявлыкты шыгарып, энъкейип, бир увис топыракты колявлыкка куйып, туьйиншик этип, кисеме саламан. Бу ер де, Сарайшыктынъ ери де, бизим шынтылай Ак-топырагымыз. Биз оны, янымызды суьйгендей, суьймеге тийислимиз.

Аллах куват берсин, мен энди де Ак-топырак ериме келермен...

СЕИТ-БАБА, БИЗ КАЙТАРМИЗ

Машинамыз, Аллахка шуькир, бир ери де сыркавсыз, юриси ийги. Ат пан бир неше куьн юрилеек йолды бес-алты саьаттен озып, бизди Казахстан ман Россиядынъ дазувына еткерди.

Дазув. Алдымда мен яшаган якларым, артымда шеткыйырсыз казах дала. Таможнядынъ азбарына кирип, машинадан туьскенде, эки якка да карайман. Эки якта да юрегиме баа ерлер. Мага бирдей якын ерлерим.

Баягы иссилик. Авадынъ алавы сезиледи. Карамым коькке атылады. Бийикте куслар ушадылар. Олар бир кыйналмай дазувды оьтедилер, меним юрегимдеги сезимлерге аклав тувдырадылар. Кусларга эки як та бирдей болып коьринеди. Мине бир шымшык торгай Россия беттен ушып келип, Казахстан бетте орынласкан азык-туьлик сатылатаган павильоннынъ алдында турган столга коьнып, бир затлар шукуп-еп, артка ушады.

– Йигитлер, паспортларыңызды берингиз, – деп Абдрахман бизим документлеримизди йыйып алып, форма кийген дазувшылар бетке кетти.

Биразлай Абдрахман, бизге кол булгалаклап, шақырды. Биз ога барып, паспортларымызды артка алып, шеретке тизилдик, кезуьвимиз еткенде, боьлмелерде олтырган дазувшыларга документлеримизди коьрсетип, оьзимизди каратып, тергевди оьттик. Таможнядагы ислеримиз саьаттен аз болмады. Казахстан ман Россия арасында виза алув йосык болмаса да, аьдемлердинь юриси таможня каравсыз аткарылмайды.

Саьат бесте биз Кыйгаш оьзениннен Кишкей Арал авылга оьткеретаган паромга еттик. Паромга отызга юзык аьдем де, бес-алты машина да сыяды. Паром темир канатлар ман катерге байланган. Катер паромды суьйреп баска ягага аькетеди. Мен алдын болганда, авылдынь ишинде болалмадым, аьли де паром ман оьткеннен сонь, биз авылды сол якта калдырып, айланьс йол ман Сеит-бабадынь мезарына кеттик.

Булайда Кишкей Арал авылы эм карагаш ногайлары акында хабарламасам аькис болар. Карагашлар акында мен тарыйх китаптардан билсем де, мага Астархан оькимет университетинде ислеген яс ногай аьлим Эльдар Идрисов билуьвимди тагы да кень этпеге аз ярдамласпаган. Эльдар политика илмилерининь кандидатлык диссертациясын яклаган, Тоьмен Эдилде яшаган халкларынынь тарыйхын яхшы биледи, коьп маьнели макалалардынь авторы болады, оьзи де ногай халкка шолпа туьсип юреди. Биз оны ман доспыз, интернет пен хат алысамыз, мен ога язып, керек затларды сорасам, ол бир тилегимди де калдырмайды, толысынша явап береди.

Кишкей Арал авылы 1881-нши йылда Хожатай авылыннан коьшкен эки юзге юзык карагаш ногайларыннан куралган. Авылдынь бу ерлерде орынласканынынь бурынгы тамырлары бар. Бу ерге Хансарай деп те айтканлар. Авыл болмай да, бу ер киели деп саналган. Мунда Сеит-бабадынь эм айтылган казах ханы Боекей-ханнынь эм олардынь юыкларынынь кабырлары турганлар. Белки, бу ерге Хансарай дегенлери Боекей-ханнынь мезары ман байланыслы болар? Яде мунда мезарлар болмай, булайларда бурынгы заманда да ханлардынь сарайлары турганларма экен? Авыл карагаш ногайлары ман куралган болса да, аьли авылда казахлардынь саны коьп. 1957-нши йылда Кишкей Арал советине кирген Керменчик эм Азав авылларды йогалтып, яшавшыларын Кишкей Аралга коьширгенлер. Совет Союзынынь кыралында Н. С. Хрущевтынь буйырыгы ман кишкей авылларды йок этуьв политикасына

каратылып. Сол йок болган авыллардынъ атлары озлерине э бердиредилер. Неге десенъ, олар Азав денъиздинъ ягасындагы Азав ман, Кобан ман Урып озенлер косылган ертеги Керменшик деген калалардынъ атлары ман усасадылар.

Эльдар Идрисовтынъ билдируувлерине коьре, карагаш ногайларынынъ Астархан бетте яшайтаганлары 18-нши оьмирликтен бери белгили. Калмык тайшылары Кишкей Ногай Орда ман коьп согыскан, олар карагаш ногайларды Керуув Кавказдан Эдил бойына коьширгенлер. Карагаш ногайлардынъ картлары айтканынша, карагашлардынъ ата-бабалары Бестав бетлерде яшаганлар. Меним ойымша, олар Беставдан узак болмаган Ашыл (Ставрополь) йогарлыкта турганлар. Сонда соьлеге дейим Темнолеская деген орыс селосы бар, ногайша ога Карагаш деп айтылган. Карагаш (орысша вязь) теректинъ аты. Ногайларды осаллатаяк ушин калмык тайшыларды бир яктан орыс патшасы, баска яктан Крым ханы уьстирип турганлар, от савыт пан, топ пан ярдам эткенлер, йол ашып, коьрсеткенлер. Калмык тайшылары ногайларга коьп каза келтиргенлер, эр аьдемлерди язалап оьлтиргенлер, картларды, пишелерди, балаларды есирликке алганлар. 1723-нши йылда калмык аьскери Керуув Кавказда ногайларга уйкен кыргын этип, карагашларды яшаган ерлериннен айырып, озлери турган Эдил бойына аькеткенлер. Сол ногайлар коьп заман тайшыларга ясак тоьлеп, олардынъ араларында яшаганлар. Тек 1771-нши йылда калмыклардынъ коьби Эдил мен Яйык арасындагы ерлерди таслап, артка Джунгарияга (Китайга) кеткенде, карагашлар Россияга бойсынув этип, бу якларда каладылар. 1778-нши йылдагы билдируувлерде Астархан бетте Ахтуба озенде Сеитлер, а Берекет озенинде Хожатай карагашлардынъ авыллары коьрсетиледилер. 19-ншы оьмирликте бу бетлерде Ясын-Соккан, Лапас, Кишкей Арал, Уйкен Арал, Джанай эм Кишкей Джанай деген карагаш авыллары да карталарга туьсириледилер. Карагашлар авылларда уйлерде кыслаганлар, язда мал багып, коьшип-конып термелерде турганлар. Малшылыктан баска, карагашлар эгиншилик пен каьр шегип, тары оьстиргенлер. Атаклы аьлим эм халк ярыкландырувшысы Абдрахман Умеров карагашлар ишинде яшаган найман ьрувдан шыккан.

1926-ншы йылда Астархан бетте эпке келмеген зат болады. Совет кыралынынъ басшылары юрт ногайлар ман карагашларды татар этип язып, янгы ашылган мектеплерде татар тилинде окытып баслаганлар. Туьсинмеге кыйын зат: яде соны кушли татар интеллигенциясы этти ме, яде совет басшыларынынъ ногайларга кас болганы ман этилди ме?

Соннан бербетин татаршылатып тербиялап, ногай маданияты да, адабияты да мутгырмага шалысканлар. Мен бу затты коьп кере кайтарып-кайтарып айтаман. Неге десе оны айтпага керекпиз. Астархан ногайлар оьзлери де, болганга янлары авырып, бизим халк курылтайларында айтадылар. Бу, аьлсиз анасыннан баласын урлап, анасына билдирмей, балады баска аьелде ясыртын асыраганга усайды да. Энь сейири буьгуьнги татар интеллигенциясы, онынъ ишинде меним досларым да аз тувьл, бу зор иске уьндемей карап калганлар. Ол аз болса, сонъгы заманларда астархан ногайлар арасында оьзининъ миллетининъ атын артка алмага коьтерилислер болганда, Россиядынъ халкларынынъ санав язылувы барганда, Татарстан президенти М. Шаймиев мишарларга, кряшенлерге ногайларды косып, сондай миллетлердинъ аты дуныяда йок деп, орталык телевидениеден айткан. Бизди, ногайларды, боьтен де мунадай сорап ман орталык телевидениеге сийрек ювытадылар. Сонынъ уьшин Татарстан президентине тийисли явап бермеге аьдем табылмады, сондай дережели аьдемге карсы шыкпага бизде куьш те йок. Тек ол – М. Шаймиев, бу айтканы ман бизде, Россиядынъ эм баьри тюрк халклардынъ алдышы аьдемлерининъ юреклеринде туврашыл басшы болганына уьйкен шек тувдырган.

Кишкей Аралда Сеит-бабадынъ мезары бар болганын, онда аьдемлер туьрли аьжетлери мен келетаганларын эрте билсем де, онынъ уьйкен маьнесин яныма ювык алмайтаган эдим. 2002-нши йылда Джанай авылда болганда, бир сейирли йолыгыс меним ойларымды бек туьрлендирди. Сол авылга кезуьвли Джанибеков окув куьнлери озганда барган эдим. Карагаш ногайлары аз заманнынъ ишинде ногайшылыгынынъ оьлшемин, маданиятларын белсинли коьтермеге шалысканлары мени айлак кувантады. Боьтен де бир неше мектепте ногай тилди балаларга оқытканлары. Суьйтип, сол келгенимде Джанай авылдынъ мектебинде балалар ногай шайырлардынъ ятлавларын ятыннан оқыдылар, ногай йырларын йырладылар, ногай ойынларын бийигенде, сукланмай болмадым... Элбет те, бу иске бизим белгили суьвретшимиз Сраждин Батыров аз куьш салмаганын мутпага ярамайды. 90-ншы йыллардынъ басында ол мунда йыллап та, айлап та туратаган эди, авыл авылдан аьдемлер мен айкасып юретаган эди. С. Батыров Астархан музейинде ногай муьйис уйгынламага уьйкен ис юргистти, окыйтаган студентлер мен йолыгыслар озгарды, Маданият уьйлерге ярдамласып юрди. Сол вакытта Астархан областинде куралган «Бирлик» ямагатшылыгынынъ сезимли аьрекет эткенин де айтпага керек. «Бирликтинъ» биринши басшылары

Равиль Джуманов, Абдрахман Махмудов ногай маданиятынын коьтерилуьвине белсинли катнастылар. Айтпага, Равиль Джумановтын аьрекети мен кобан, дагыстан ногайлары ман байланыслар беркитилдилер. Джанибеков окув куьнлерди аьр йьлда озгарув ол астархан ногайларынын «Бирлигинин» биринши басшысыларынын йигерлише ислегени – кимге де белгили. Сол куьнлерге Дагыстан, Карашай-Шеркеш республикалардан, Ставрополь крайыннан ногай язувшылар, аьлимлер, маданият куллыкшылар келип, астархан ногайлар ман йольгыслар байрам кепте оздылар. «Бирлик» ямагатшылык куьптин исиннен себеп Астархан каласында Абдул-Хамид Джанибеков яшаган уьйинде эстеликли такта тагылды, ярыкландырувшы яшаган уьйден узак болмаган ерде, Эдилдин ягасында, А. Ш. Джанибековтын бюсты болаяк деп язылган тас салынды. Сол айтылган аьдемлер ногайшылыкка ымтылув толкынды коьтергени мен бес мынга ювык карагашлар ногай болып язылдылар... Джанайдын мектебинде озатаган Джанибеков окув куьнлеринде интеллигенциямыздын окувшылар ман йольгысы биткеннен сон, мен, тыска шыгып, авылды бираз маьнели карайым деп, мектеп турган орам ман кезиндим. Узак болмаган ерде бир уьйдин алдындагы олтыргышта эки эсли киси олтырган эдилер. Мен де, олардын сыпатларын аьруьв коьрейим деп, олар бетке адымладым. Уьстине кара куртка, басына кара шляпа кийген, алпыс ясына ювыклаган караборан юзли эркек касында олтырган, уьстине моргылт пальто, басына кулаклы ондатра боьрк кийген, ясы касындагынан уьйкен коьринген, арык, таза шырайлы эркек пен бир зат акында эрисип, хабарласатаган эдилер. Мен олардын туврасына еткенде, ясы уьйкен эркек:

– Конагымыз, болса, касымызга келтагы. Ким дурыс экенин айташ бизге, – деди.

Мен олардын касларына барып, кол берип саламластым. Таныстык. Ясы уьйкеннин аты Мамут, баскасындыкы – Рива эди.

– Сен каяктан келгенсин? – деп, Мамут мага йылы карап сорады.

– Черкессктен. Кобан ногайларынан.

– Бизим бабалар биз де Кобанда тургамыз деген эдилер. Сизде яшав калай ды? – деп сорады ол.

– Сиздегиндей. Баскалык аз, – дедим мен.

– Биздей соьйлейди экен, – деп Рива соьйлегенимди макуллап, ама алдын болган соьзге шыдамсыз кайтып, айтып баслады. – Мине биз эрисип турымыз. Алдын бизим авылда дин мен каьр шегетаган бир-эки карт бар эди. Ана калганлар яде

коммунистлер болып, яде оларга иерип, дин кайда калганын да билген йоклар. Эндиги баъриси де ийнанатаган болдылар. Алла йок деп, Аллахка ассы болганлар да, мешиттен шыкпайдылар. Олардынъ коьплери дуваларды да билген экенлер, тек ана заманда тымпыйып, билдирмей юргенлер. Эндиги карайман да, тап аьпенди болып тувгандай, намаз кыладылар. Яс аьдемлерди кайда да айтпайман! Биревлери Уфага, экиншилери Бухарага, баскалары Туркестанга медреселерге окувга туьстилер. Туьркте де окыйтаганлар бар! Сейир тувылым сондай зат?!

— Солай болганы яманым? Калай коьп кайтарып бир затты айтасынъ? — деди Мамут, оны боьлип.

— Мен яман демеймен. Мен совет заманында ийнанмай юргенлер акында айтаман. Олар сол заманда ийнанамыз деген болсалар, партбилет тувыл, булай онъ ис те таппас эдилер.

— Сондай заман болган, аьдемлердинъ шуьши ога йок, — деп тагы да боьлди Мамут.

— Заманга айландырмага енъил. Аьдемлер оьзлери эки юзли болганлар. Мине мен оьмир яшавымды школада окыттым. Эгер мен ийнанатаганымды билдирген болсам, школадынъ басамагына аягым ман баспас эдим. Аьли де авмага уяламан. Мен баска болгаман деп, айталмайман да. Аьне коммунистлердинъ дуваларда юретаган картлар ман Куран окып карысатаганларын коьрсем, меним ишим авдарылады. Конак, сизде де солайма?

— Аьше, бизде де солай. Алдын оькиметтен коркканлар. Эндиги эркинлик. Аьдемлердинъ динге кайтканы яхшы да, — дедим мен.

— Дурыс, яманы йок. Аьдем иманлы болмага керек, — деди Рива, аясы ман тизине кагып, — мен олардай юрип болмайман. Бир-эки дуваларды балалай уьйренгемен, тек намаз этпеймен, дува эттирмеймен. Оьзимди динши аьдемге аькетпеге аькис коьремен. Отыз йыл школада математикады окыткаман. Кайтип мен мешитке бараякпан? Уяламан! — деди.

— Уьндеме де, юр! Аьдемлер ийнанганга сенинъ не ишинъ бар?! — деди баркылдап Мамут.

— Мен уьндемес эдим, аман да олай юрип болмайман. Окымыслы аьдеммен де! — деди оькинишли даваз бан Рива.

— Сен, тап бир уьйкен аьлим болгандай, соьйлейсинъ. Аьли белгили аьлимлер де Аллахка ийнаналар. Сен ким болганынъ? Ашыктан ашык этип айт: Аллахка ийнанасынъма, ийнанмайсынъма? — деп тигилип сорады Мамут.

— Ийнанаман!

— Кыямет куьн келеегиннен коркасынъма?

— Оны билмеймен? — деди Рива, соравлы карап.

— Ол заманда сенинъ ийнанганынънан не пайда? Сен шайтан ман да бир йол ман кетеексинъ, — деди Мамут, ашувлы болып, ерге туькирип.

— Мине мен де баъри аьдемлердей ахырет азабыннан коркаман. Коркпай болмайман. Эске соны аламан. Аман да мен, мине, дженнет барына ийнанып болмайман. Коькте сондай ер барына кайтип ийнанмага болаяк? Космоста юргенлер сондай ер бар деп, айталмайдылар да? Ал-йоьгер бавлар, зем-зем сувлар, шешекей бакшалар, наьсипли аьдемлер яшайтаган ерге, мага не суьйсенъ соны эт, ийнанып болмайман?! — деп Рива, меннен макул излеп, мага сенуьвли карады.

— Ога ийнанмайтаган болсанъ, сенинъ куллыгынь ялпайган! Яханем отка туьсеексинъ, Рива. Сонда сенинъ тилиньди табага салып кувырсалар, коьрерсинъ! — деди Мамут.

— Бир зат айтпага заьрсинъ! Авызымды ашканлай — яханем отында япарсынъ деп, бабамды айдадынь! — деп Рива, колы ман шайкады.

— Мен сизге Идрис пайхамбар акында хабарды айтайым, — деп Мамут куьлемсиреп, хабарлады, — Идрис бек яхшы аьдем болган. Оьзи танъ, конаксуьер, ийкрамлы, аьдемлерге ярдамла сып юрген. Онынъ уьйинде маьлеклер айланып юргенлер. Эм сол сав заманында еннет кайдай экенин бек коьргиси келген. Бир кайта Идрис оны суьйген маьлегине: «Сен мага бек алал маьлексинъ! Сага менде бир тилек бар эди. Сен мага еннетти коьрсетпеге боласыньма? Бир коьзим мен коьрсем экен? », — деп ол ялбарып тилеген. Маьлек Идристинъ тилегине бек аьжейипсинген: «Идрис, мен сенинъ кайсы тилегинъди де этерим. Тек сага еннетке туьспеге шагынь еткен йок. Онда оьлгенлердинъ яны барады да. Суьйтип, бек коьргинъ келетаган болсанъ, мен сага коьрсетермен, ама сага артка, ерге кайтув керек болады», — деген. «Сен мага еннетти коьрсетсенъ тамам, мен артка кайтарман», — деген Идрис. Солай соьйлескенде, маьлек Идристи коьтерип, коькке ушырып, бир вакыттынъ ишинде оны еннеттинъ капысына еткереди. «Кайтаякпан деп, соьз бергесинъ!» — деп маьлек Идристи йибереди. Идрис еннет капысыннан киреди эм сондай аьлемет ер барын оьзининъ коьзлери мен коьреди. Берген соьзине каты болып, айтканындай, артка кайтады. Маьлек тагы да оны коьтерип, ушырып ерге кайтарады. Идрис ерге туьскенде: «Яхшы маьлек, мен еннетте аяк кийимимди муткаман. Эндиги яланъаяк кайтип юреекпен?» — дейди. Маьлек Идристи коьтерип, ушырып аькетип, тагы да еннеттинъ капысына салады. Идрис капыдан еннетке киреди де, оьзге артка кайткысы келмейди. Аллах онынъ, суьйтип бек еннеттен кеткиси келмегенин коьрип, шагы етпегинине де карамай, Идристи еннетте калдырады...

Мамут суййинишли бизге карап, хабарын битирди.

— Ол эртеги! — деп Рива куылемсиреди.

— Бек аруув хабар! — дедим мен, Мамутты комлап.

— А сен, конагымыз, динге калай карайсынь? — деп Мамут сорадын мага каратты.

— Мен ме? Мен Аллага ийнанаман, тек мешитке бармайман, намаз да кылмайман. Неге десенъ, билмеймен кылып...

— Ол да не зат соьз: билмеймен деген? Уйренмеге кыйын тувыл, авас болув керек. Намаз да кыл, оразады да тут. Уйкен билим керекпес, тек озинънинъ аваслыгынъ керек.

— Аваслыгым бар. Бир зат токтатып турады.

— Эриншеклик ол. Озынъ озинъди егъмеге керексинъ. Абыт эт — эм токталма. Куыналарынъ коьп болса да, мусулман йорыктардан ташанма. Аллах коьп куыналарды кеширеди.

— Эткен затынъ куына экенин билип этсенъ — ол куына! Менде билмей йыйылган етиспевликлерим бар. Солар тысав этеди, — дедим мен, шекленувли ойлап.

— Сага Сеит-бабадынъ мезарына барув керек. Ол авлие бабамыз аьдемге куыш косады. Мен де, Ривадай болып, алдын коьп шекленип юрдим, аман да бизим авлиединъ мезарына барганда, янымнан коьп шек тайды. Эндиги намаз кылсам, тазаланаман, янымда рахатлык, тынышлык тувады. Баьри ногайлар да Сеит-бабадынъ мезарын коьрип келмеге керек. Ол ярдам этеди. Авыр маразларды да эмлейди. Тилеклерди алады. Коьп етиспевликлерди йогалтады, аьдемнинъ кылыгын туьзетеди. Барып коьр! Ол сага куыш косар! — деп Мамут, катырып айтып, меним коьзлериме сынавлы карады...

Джанай авылдагы йолыгыс меним яныма терен синъди. Солай болса да, мен Сеит-бабадынъ мезарына бармага амал табалмай турдым.

Мен сонда 2006-ншы йылда баягы кезувли Джанибеков окув куынлери озатаганда бардым. Бу йол сол байрам куынлер Растопуловка деген янъы ярасык селода оздылар. Бу селода коьбинше Сеитлер деген ногай авылдан коьшкиншилер яшайдылар. 90-ншы йылларда Сеитлер авылдынъ касында газоконденсатор завод ислеь баслаганда, заводтан шыккан увлы ийислерден сеьеп яшавшылар авылларында яшап болмадылар, оларды Растопуловкада салынган янъы уйлерге коьширдилер. Баьрисин тувыл. Коьшпей калганлар да бар. Бу трагедия акында Совет Союзынынъ баьри белгили газеталарда яздылар. Мен де бу каза акында Москвада баспаланган «Маскара ногайша» деген пьесада язгаман. Сонынъ уьшин онынъ акында тагы да хабарлап кыйналмайым.

Баягынша Растопуловкада шайырлар ман, алимлер мен йолгыс озды. Конақларды ногай тил дерислерине шақырып, оқушылар ман сойлеттилер. Энь сонғысында мектеп оқушылар концерт коьрсеттилер.

Конақлардың ишинде меним досым, язушы Валерий Казаков та бар эди. Сол вақытта ол бизде Карашай-Шеркеш Республикасының миллет ислер эм баспа аьрекетлерининь министри болып ислеп баслаган эди. Ол Астарханга министрствосының машинасы ман шоферы ман келген эди. Мектепте озган концерттен сонь, бос заман табылганда, мен В. Казаковка Кишкей Аралга барып, Сеит-бабадың мезарын коьрип келсек, калай коьресинь деп, сорадым. Ол меним тилегимди макуллады. Йолды коьрсетеек болып, бизим машинага Юнус Салаватов та олтырды.

Кишкей Арал ман Растопуловкадың арасы 60–70 шақырым йол эди.

Март айы. Йолдың эки янында созылган ызанлардан кар ириген йок. Йол оьзи батпаклы, тайгаклы. «Волга» машина батпакка уйреншикли, тайгактан коркпай барды. Бир сабаттен биз Қыйгаш сувды, паромга машинады киргистип, оьттик. Кишкей Арал авыл биз оьткен оьзеннинь ягасында эди

– Мунда эки йол бар. Бириси онь беттен дамба уьстиннен кетеди, а экиншиси – сол беттен, йылгын оьскен тогайлык ерден. Аьдемлерден сорамага керек эди: кайсысыннан юргеге енйил болатаганын? – деди Юнус.

Паромнан туьскен аьдемлер авыл ишиндеги батпаклы сокпак пан асыгып кеткенде, ягада бир пише калды. Бизим машина кара пальто, кара явлык байлаган арыкай кыскаякльдың касына янасты. Пишеден йолды сораганда, бизим сейиримизге, ол да мезардың касында турган дазувшылар заставага бараятқан болып шықты. Мен оның соьзиннен, «ж-ж»ылатып соьйлегенинен, ол казах экенин ок сездим. Ол, машиналар коьбинша онь беттен баратаган болсалар да, сол бет карлы, ер бузлап юмсаймай турганы уьшин, сол йол колай деп, аньлатты.

– Мен бу куьнлерде бул жол ман Казахстаннан келгемен. Энди артка кайтып баражатырман. Жол жаман емес, – деди ол.

Биз кыскаякльды оьзимиз бен олтыртып, авылдың сол бетиннен кеттик. Машинамыз карланып турган тереқлер, йылгын оьскен тогайлык ишиннен озган йол ман барды. Йолда машиналардың ызлары болганына юрегим тынышына турды. Аман да эки йол кашласқан ерде, машинады айдаган шофер яс адалады:

— Онъ бетке ме яде тувра айдаякпанма? — деп сорады.

— Авылга якын айда, — деди кыскаяклы.

Мен, алдыдагы йолда машина ызлар коьрмегеннен себеп шекленип алдым, ама йолды коьрсеткен пише туьзин биле болар деп, ундемедим Кыскаяклы ман хабарласып бардык. Мен ногайша соьйледим, ол — казах тилинде. Бир биримизди анълап турдык. Кыскаяклыдынъ аты Шамша эди. Ол Кишкей Аралда тувып, мектепти битирип, дазудан эрек болмаган, тек Казахстан еринде орынласкан авылга казахка байга барган.

— Мажады оьтпеге кыйын болама? — деп сорадым.

— Йок. Бизди баьри таныйды, коьп карамайдылар. Документ болса, ярайды. Аьли Казахстаннан коьп аьдемлер Астархан еринде ислейдилер, а бизикилер — Атырауда. Тойларга, кыйынлыкларга тез-тез юремиз. Бизди таныйдылар, коьп тургыстпайдылар.

— Мунда ногайлар ман казахлар бири бири мен калай турадылар?

— Яхшы. Досласып, кардашласып яшайдылар. Боьлингендей затымыз йок.

— Ол яхшы, — деймен мен.

Соьйтип соьйлесип келеятырганда, машинамыз зырганап баслады, сонъ барып, кар куьртиклерге батты. Шофер яс моторды неше кере айландырды, ама тегершиклер, турган ерде зырганап, кардан шыгалмады. Мен, Валера, Юнус — уьшевимиз шыгып, машинады ийттеп карадык, кенем де баткан ериннен козгап болмадык. Машинадынъ асты кар куьртиклерге олтырган эди. Шофер да шыгып, каранып:

— Тоьх, казгыр алмай шыккаман. Кайдан билеим мунадай ерде юреегимди? — деди.

Юнус та энъкейип, карап:

— Аьйе, казгырсыз булайдан шыгып болмас, — деди.

Мен, алдыдагы йолга карап, онда да карлы экенин коьрип, машина тагы да бек батпага болаягын ойладым.

Кыскаяклы да машинадан шыгып, бизим касымызга янасып:

— Мен уьш куьн артта келгенде, йол яхшы эди. «Жигули» бир кыйналмай юрди, — деди.

— «Жигули» юрген ерде «Волга» ушып та бараяк, — деди шофер яс.

— Йок, булайда суьйреп шыгаргандай коьлик керек, — деди Валера.

— Мен авылга барып, казгыр алып келейим, — деди Шамша эм ери айдалган ызан бетке адымлады.

— Авылдынъ алдындагы аьне йолы ман барган да болгай эдик, — дедим мен.

— Ол да кырлы йол болганга усамайды, — деди Валера.

— Ол дамба уьстиннен барады. Эгер оннан тайсанъ, сувга да атылаяксынъ. Мен алдыдагы йолды карайым, — деп шофер алдыга кетти.

— Эне, алдыда да куьртиклер бар, булайдан шыкпага тегершикли трактор керек, — деп Валера мен бираз алдын ойлаганды тынышланмай айтты.

— Ол заманда мен колхоз басшысына барып, шыгарып болгандай коьлик сорайым, — деди Юнус.

Мен Юнустынъ кийимине карап, онынъ ийтув басылган ыстанын, кара крем мен йылтыратылган баьпишлерин кызганып:

— Кой, Юнус, коьтере де батарсынъ. Кел, кыскайклыдынъ кайтканын караяк. Болаягы болар, — дедим.

— Несин караяксынъ?! Булайдан шыксанъ, он метрден машина тагы да кавып калаяк, — деп Юнус та ызан бетке адымлап кетти.

— Ер бузлавык. Машина баска батпаска да болаяк, — деди артыннан Валера да, конакбайымызды кыйнагысы келмей.

Биз Валера экевимиз кеткенлердинъ артларынан карап, туьтин иштик.

Шофер яс кайтып, басын шайкап:

— Йол осал! Тагы да батайкпыз! Машинага киринъизтагы, онынъ иши йылы, — деди.

Биз машинага кирдик. Суьйтип бир саьаттен коьп заман озганда, авылдан шыккан кыскайклы коьринди. Биз машинадан шыгып, оны йолыктык. Ол казгыр аькелди.

— Мине, кардашларымнан алдым, — деп Шамша шоферга казгырды созды.

Шофер карды тазалап баслады. Машинадынъ алдыннан да, артыннан да, астыннан да карды куьреп шыгарды. Сонъ машинага олтырып, моторды юргистти. Козгалтаяк болды, аман да тегершиклер бир ерде зырганап айландылар.

— Токта! — деп бакырып, Валера, казгырды алып, тегершиклер ойган колейды тазалады.

Сол вакытта Шамша меним коьзлериме тигилип:

— Сеит-баба ювытпайды, — деди.

Мен сол соьзлерден саьспекледим, аьжейипсинип кыскайклыга карадым:

— Не уьшин солай айтасынъ? — деп сорадым.

— Ога таза ойлар ман келмеге керек. Шынтылай кайгырып. А сиз булай кызыксынып келген боларсыз? — деди ол.

— Дурыс. Кызыксынып келгемиз, булай коьрсек экен деп, — дедим мен, куьлемсиреп.

Шамша, дурыс ойлаганын билдиреек болып, басын ийди, оннан сонъ ундемей, тогайлык бетте биревди коьргендей, эрек карады. Мен сейирсинип, ол караган бетке карадым, аман да бир зат та коьрмедим.

Валера, тегершиклер ойган ерлерди тазалап болганда, биз баьримиз де бирге «Волгады» артка ийтеп, баткан ериннен шыгардык. Шофер бизди машинага олтырынъыз деп, шакырды, тек биз, алдыдагы йолдагы карга коьрсетип, олтырмадык. Валера уьстине шашыраган карды какты. Биз машинадынъ артыннан бараятырганда:

— Ана пише Сеит-баба бизди ювытпайды дейди, — деп, Шамшага эситтирмей, айттым.

— Солай да болмага болаяк, — деп, Валера куьлди.

Алдыда барган «Волга» бирден тагы да токталды, тагы да баткан ерде зырғанады.

— Мен айттым да, — деп, Шамша мен бетке карады. — Сеит-баба ювыткысы келмейди.

Мен ашувымды тегаран ыслап:

— Бу бетте мезарга аькететаган бир йол ма? — деп со-радым.

— Йок. Бир нешев де бар.

— Аьше, сен баска йол ман келген боларсынъ?

— Кайсы йол ман келгенимди мен кайдан билейим? Олар мунда толган. Бу бет пен келгемен. Йол яхшы эди.

— Аьше, бу йол ман ай артта да бирев юргени йок. Машина юрген болса, бу кадер кар турмас эди, — дедим мен, адастырып йол коьрсеткен деп, кыскаяклыды шуьшлетеек болып.

— Кеширинъиз, шуьшли болсам, — деди Шамша, давазын тоьменлетип.

— Йок. Сенинъ не шуьшинъ бар, — деп мен де кайта-ладым.

Машинадынъ касына барганда, мен де казгырды алып, карды тазаладым. Мени шофер авыстырды. «Бу йолда токталулардынъ сонъысы болмас», — деп ойлап турганда, биз келген беттен «ОАЗ» машина коьринди. Юнус ногай ясларды авылдан аькелди. Келген машина колхоз басшысынынъ улындыкы эди. Яслар тросс байлап, «Волгады» куьртиктен сол саьатлей шыгардылар. Эм бизди машинамызга олтыртып, тартып алып кеттилер. Дазувшылардынъ заставасына еткенде, Шамша бизге рахмет айтып, машинадан туьсти.

Биз, йолдынъ аргы ягында турган мезарга барып, сонда Сеит-бабадынъ эм Бобкей-ханнынъ кабырларын карадык. Дува эттик. Аксам болып, каранъа туьсип баслаган, эм бизди тартып аькелген яслар саклап турганнан себеп, асыктык.

Казах кыскажылыдын мезарга шынты кайгы манн келмеге керек деп айтканы яныма терен синъген эди. Сонынъ ушин мен Сеит-бабадан балаларымнынъ яшавларын онъ этсин деп тиледим. Оьзге зат басыма келмеди. Менде шынты тилек тувдыраяк ушин болар эди бизим машинадынъ йолда батканы. Сол вакытта мен, хатынымды йойып, ялгыз калган эдим, яным балалардынъ яшавлары акында бек кайгыратаган эди. Эм мезарга барганнан сонъ, бираз заман кеткенде, балаларымнынъ яшавлары ийги якка туйленди...

Эндиги мезарды коьрип, Сеит-бабага муьсиревлигимди билдирип, тагы да тилеклер этермен деп мырадланып, мине, келдим.

Абдрахман машинасын авылдынъ онъ бетиннен, дамба уьстиннен кеткен йол ман айдады. Тувра йол ман. Валера ман келетаганымды эске туйсиремен. «Эндиги Сеит-баба ювытады», — деп мезарлар турган ерге еткенде, куьлемсиреймен.

«Мен акыйкат йолдаман», — деген ой акылымда яркырайды.

Ама оьзим: «Мен акыйкат йолдаман ма?» — деп сол соьзлердинъ сонъысында сорав белгиди салаяк боламан.

«Эгер эртенъликте акыйкат йолды ашсанъ, кеште оьлмеге боласынъ», деген белгили китай философ Конфуций...

«Бу кере де, Сеит-баба, йол сага айланышлы болды», — деймен ишимнен...

Астархан областинде куралган «Сеит-баба фондынынъ» шалысувы ман эм Казахстан республикадынъ коьмеги мен 2001 йылда мунда, мезарлар турган ерде тарыйх-маданият комплекси салынды. Кабырлардынъ касына кешенелер, азбарда комплекстинъ исшилери яшагандай уьй этилди. Уьйде конаклар калмага болгандай боьлмелер бар. Комплекстинъ тоьгеринде темирден шилтер кора тартылган. Сеит-бабадынъ кабырынынъ касындагы кешенесининъ янлары бир бирине япсарластырылып тактадан соьгылган, басы сырланган телетин мен ябылган. Кешенединъ алдына бек уьйкен болмаган эски сынтас олтыртылган. Кешенединъ куьнтувар бетинде басынъды сугып болгандай тесик бар. Соннан кабырдынъ топырагын алмага болады. Тилек этип келген аьдемлер муннан топыракты алып кетедилер. Тас тоьселген сокпаклар Боекей-ханнынъ эм Сеит-бабадынъ кызы Нур-Джамалдынъ кабырларына шыгарадылар. Нур-Джамалдынъ кабырынынъ тоьгерегине темир кора тартылган, шетинде, кол тийгистип болгандай, сынтасы турады. Боекей-ханнынъ кабыры — тоьбединъ уьстинде. Онда термеге усатылып темир керегелери этилген, янлары да, уь-

сти де ашык кешене куралган. Кешенеге ювык ерде – Боекей-ханнынъ пишеси эм эмши – кыскаяклы Зауршише-бакшыдынъ кабырлары. Кыскаяклы Зауршише-бакшыды Боекей-хан Сириядан шакырган, ол да сав заманында аьдемлерди эмлеп юрген. Комплекстинъ ишинде тагы да баска кабырлар бар.

Бу мезар эки уллы аьдемлер – Сеит-баба эм Боекей-ханнынъ атлары ман айтувлы. Бириси – ногай, баскасы – казах.

Сеит-бабадынъ толы аты Сеит-бин Кулбай Саит Гали. Ол – карагаш ногай. Ырувы – сеит алтыаяк. Ол 1741-нши йылда Хожатай авылында тувган. Он ети ясына толганда, авылыннан кетип, Мекка-Мединага аьжиликке барган. Яслай ол коьп ерлерде юрген. Афганистанда да, Индияда да болган. Сеит-баба Бухарада, Туркестанда, Багдадта, Мисирде окыган. Супы (суфий) окувдынъ Мурхис Муршид деген дережесине тийисли этилген. 19-ншы оьмирликтинъ басында Сеит-баба тувган якларына кайтады. Тувган ерлеринде, ол билимин кызганмай ердеслерине берип, балаларды мектептерде оқытады. Ол аьдемлерди эмлейтаган бакшы сулыбы ман да бек белигили болады. Ога ян-яктан авыр маразлы аьдемлер келип, онынъ эмлевши усталыгы ман аяк уьстине турадылар. Онынъ акында халк арасында коьп кызыклы хабарлар яйылганлар. Сеит-баба айванлардынъ, куслардынъ тилин билген дейдилер. Солар ман айкаспага суйьген. Бакшылык усталыгында ол коянды егип, аьлемди айланган деген кызыклы хабарлар халк эсинде сакланган. Сеит-баба 1812-нши йыл дуньядан бас кешкен. Онынъ кызы да, тувдыклары да эмлевши усталыклары болганы да белгили, олар коьп заман мезардынъ саклавышылары, мужавирлери болып турганлар.

Эки юз йылдан артык Сеит-бабадынъ мезарына йол уьзилмейди. Бир затка ыйнанмайтаган авыр совет заманында да мунда аьдемлер келетаган болганлар. Тилеклерди алганы, маразлыларды сав эткени акында ахыр-туьрли хабарлар айлак коьп. Мине коьп болмай, мен интернетте де Сеит-бабадынъ мезарына келип, сав болган аьдемлердинъ аьжейипли хабарларын оқыдым. Солардынъ экевин мен аьли келтирейим. Олар *суперакта.ру* деген сайтта баспаланганлар.

Кишкей Аралдагы сейирликлер

«Мунавдай зат болып болмайтаган. Онкология маразы ман авырган Флюра Маркабаевадынъ сисиклери оьзи оьзиннен кайтып баслаганлар», – деп врачлар колларын яядылар.

Йыл артта Астархан яшавшысы Флюра Забиховна Маркабаевага экинши стадиялы рак деген кавыфлы диагнозды салганлар. Операцияды тез этпеге керек болган, ама оннан алдын олим аьлге етип, реанимацияга туьсип, тегаран сав калган, юреги авырыйтаган кыскаяклы пышак тийгенин коьтерип болмаган.

«Кеше-куьндиз не этеегимди билмеймен. Медицинасыз эмлейтаган амал таппага керек деп, ойлайман. Уьйлеринде карайтаган эмшилерди излеп, соларга юрип басладым. Суьй-тип турган заманымда, мага киели ерлерге бармага керек деп, эмшилердинь биревлери айтты. Баска бирев Сеит-бабадынь мезары акында хабарлады».

— Сол авылга келгенде, ашык, алал яшавшылар ман коьригим. Олар: «Атайга келдиньме?» — деп куьлемсиреп сорадылар. Бу авылда авыр мараз бан авырыйтаганлар йок, коьп йыл яшайтаганлар да аз тувыллар, — деп Флюра эслеп, Сеит-бабадынь мезарына барганын хабарлайды...

— Авылдан шыгып, мезар бетке барганда, мага ак туье расты. Халк соьйлеген таварыхларша: «Сеит-баба атларды, туьелерди, ийтлерди суьйген, олардынь тиллерин билген». Ол оьлгеннен сонь да, мужавирлердинь хабарларына коьре, мезарына айванлар, кийиклер келетаган болганлар. Сонынь уьшин ак туьеди коьргенимди ийги белги деп, ойладым, кувандым, — деп кыскаяклы Сеит-бабага барганы акында айтады.

Мезарда дува кылады, Сеит-бабага муьсиревлигин айтады. Эм сондагы конагуьйде конмага токтасады...

— Мага туьнде кужырлы туьс энди, — деп эске алады кыскаяклы. — Меним коькирегиме бир эркектинь ялань аяклары басып турганын коьремен. Сол басувдан йылы келип баслады...

Сонь таныс болмаган киси Флюрадынь басына ак явлык байлады да, йогалды. Туьсине энген киси Сеит-баба болганына кыскаяклы шекленмейди. Эм сол энген туьс Флюрадынь савлай яшавын тоьнтьтерип авдарды.

Эпсиз зат болды! Флюра Маркабаева уьш ай кеткеннен сонь больницага барганда, врачлар колларын яйып: «Бу зат болганына ьйнанмаймыз! Сисик йогалып баслаган. Экинши стадиядынь орынына биринши стадия рак болган. Сондай зат болмайтаган. Рак кайталмайтаган!» Астархан онкологлар мараз булай оьткенин бир де коьрген йоклар эм соны биревге де туьсиндирип болмайдылар.

Тек оьзи Флюра Забиховна:

— Аьдемнинь дени, тап савыттай, пайдалы эм зарарлы энергияды тургыстады. Ама йыллар бойы денди коьп зарарлы

энергия йыйылып толтырады. Мине куьнделигимизде бирев мен урсысак, биревге аккис карасак, коьнбил бузылса, зарарлы энергия келеди. Мен Сеит-бабага барганда, юрегим ашылды, деним аклай да босанды, тазаланды. Ак юректен яхшылык тиледим. Сонынъ уьшин авырув тайып баслаган, мен пайдалы энергияды шақырдым. Сеит-баба мага ярдамласты, яхшылык берди. Аьдемнинъ яны ашык болмага керек, таза ойлар ишинъде тувмага кереклер.

Сафарли хабарлар

Сеит-баба 18-нши оьмирликте тувган. Ол сав заманында айтылган эьмши болган. Халк айтканнан билемиз: ол оьлгеннен сонъ да, авырган аьдемлер эьленеек болып, онынъ кабырына токтамай келип турганлар. Кабырында турган сынтасы авырийтаганлардынъ тилеклерин алган. Кабырга келген аьдемлердинъ савлыклары туьзелген, маразлары тайган. Кабырда турган сынтас кайсы куьнде де йылы берип турады.

Сеит-бабадынъ касында Боккей-хан койылган. Ол яшавында бек акыллы хан болган, халкларга тынышлык тапшырган. Эки айтылган аьдем бек досласып яшаган. Сонынъ уьшин ханнынъ ювыклары Боккей-ханды досынынъ касына коьмгенлер. Боккей-ханнынъ кабыры да ырымлы деп саналады. Ол да аьдемлердинъ тилеклерин алады. Тек ол оьзге буйымларын толтырады. Ислерине коьмек этеди, яшавда болган келиспевликлерди туьзетеди.

Уллы Боккей-ханнынъ касында онынъ пишеси Гитанаханым койылган. Ол яс заманында айлак коьзел болып, ярасыклыгын картайганда да йойганы йок. Онынъ кабырында кужырлы аьриплер мен язылган сынтас бар. Онынъ эм узак болмаган ерде турган Зауршише-бакшыдынъ кабырларына, аьдетинше, кыскаяклылар келедилер. Олар аьдемнинъ этине тувган котырларды эм баска сондай авырувларды тайдырадылар. Оннан баска, эрге бармага да, бала таппага да ярдамласадылар. Кыскаяклылар юзлерине ярасыклык келсин деп, сынтаска коллары ман тийип, оннан сонъ колларын бетлерин сыйпайдылар. Эм олардынъ юзлери косметика салонга баргандагындай коьркленеди...

Бу интернет баспалавларда тагы да аьжейипли хабарлар бар. Коьзлери коьрмей баслаган бир эркек Сеит-бабадынъ мезарына келип, тилеклер эткен. Коьрип баслаганда, ол Кишкей Аралда уьй алып, яшап калган. Кара коьзилдирик кийип юрген савланган эркектинъ мезарга келгенин куьн сайын да коьрмеге

болады. Ол аьли де авылда яшайды. Аракы ишип авырыйтаганларга да Сеит-баба уйкен коьмек этеди. Неше бир аьдемге сол зарар келтирген кылыкты койдырган.

Сеит-бабадынъ мезары менде тагы да бир уйкен ойды тувдырады. Мезар — Астархан еринде сакланган йырмадан артык авлие ерлердинъ бириси. А аьлимлердинъ билдирувлерине коьре, Астарханда эм каладынъ тоьгерегинде сондай кырка ювык киели ер бар. Сол кадер киели ер савлай Россияда да аз. Алдынгы йылларда хабарласувымызда сонынъ акында биз Абдрахман Махмудов пан соьйледик. Ол мага кужырлы зат айтты: « Меним ойымша, ол эзотерика орталыклары ман байланыслы. Астарханнынъ ери де сондай орталык ер болган, — деп тенълестирувлер келтирди. — Сондай орталыклар Ер-шарында бар. Айтпага, Мисирдеги пирамидалар, Тигр ман Евфрат арасындагы ерлер, Мексикадагы, Перудагы, Индиядагы калалар, Англиядагы Стоинхедж, мине бизим касымыздагы Челябинск областиндеги Аркаим эм тагы да баска ерлер. Бизге, Эдил мен Яйык арасына бурынгыдан алып эзотерика ман байлы аьдемлер, ногайша айтсанъ: *багысланган, багыслылар* (орысша — *посвященные*) келип турганлар. Баба Туьклес, Уйрек-аьжи, Кыдыр-ата, Сеит-баба, Джигит-аьжи эм тагы да коьп билинмей калганлар мунда келип, киели исти юргисткенлер. Ялгыз Сеит-ата мунда тувган болып белгили. Калганлары баска яктан келгенлер. Сеит-ата да савлай дуныяды айланган: неге айланганы да юмаклы, ким мен айланганы да юмаклы, тек яшавынынъ сонъында мунда кайткан...

— Кайдай исти юргисткенлер? — дедим мен, аз адаламай.

— Оны мен тувра айталмайман. Коьк пен байланыслы ислер деп, ойлайман. Дурысын билмеймен. Сеземен, — деди Абдрахман.

— Коьк пен кайдай ислери болган экен? Юлдызлар ман ма? — деп коьтере де саьспекледим.

— Юлдызлар ман да болар? — деди ол, мени тагы да бек адалатып.

Абдрахман сол зат акында оьзге соьйлегиси келмеди. Мен де сораулар беруьвимди койдым...

Сеит-бабадынъ мезарына келгенде, Абдрахман да, онынъ улы Василь де аз соьйлейдилер. Абдрахман ишиндегин билдирмесе де, Астарханга кайтпага асыгады. Телефон ман соьйлегенде, оны бирев исинде саклайтаганын аьгладым. Василь кызыксынып юреди, керекли ерде каьртке согады. Агали де аз соьйлейди. Арыганмыз. Узак йол мойыктырган баьримизди де.

Сеит-бабадынъ сынтасына каратып, дува эттик, сонъ кешенединъ тоьгерегиннен куьннинъ юриси мен уьш кере айландык. Мен де, мени мен келгенлер де, мезарга келетаганлардынъ аьдетинше, кешенединъ ишиннен топырак алдык. Мен тагы да бир колявлык шыгарып, сога бир увыс топырактан куйып, туьйип байлайман. Эндиги менде эки туьйиншик. Биреви Казахстандагы Яйык бойындагы ерден алынган, мен оны йолга алган дорбамда калдырмаган. Баскасы — Сеит-бабадынъ кабырыннан.

Саргылт сынтас бетке йолдастарымнан тайып: «Баба, тилеймен сени ак юректен! Мага яным берк болгандай куьш бертагы. Сол куьшти обзимнинъ пайдамга деп, тилемеймен, халкыма пайда этермен деп, тилеймен. Аьр инсанда да, халкта да уьйкен ниети болмага керек. Яшав ниетсиз болмайтаган. Ниетсиз халк, ниетсиз инсан, тап тамырсыз обсимликтей, тап сувы курып барган аьлсиз булактай. Баба, ниетимизди туьз эт!» — деп, эртерек аьзирленип, айтаяк болганымды ишимнен айтаман. Сонъ аямды сынтаска тийдиремен. «Неге халк уьшин тилейсинъ? Обзинъ уьшин тиле», — деп ишимнен карсы даваз шыгады. «Мен де — халкпан, — деп эситиледи баска даваз, — мен де, балаларым да, йиенлерим де, немерелерим де эм туваяк шоьберелерим де — халк!» Ян-ягыма карайман. Комплекстинъ корасынынъ аргы ягында тоьбешиклер шашыраганлар, олардынъ уьстилеринде кыйшайган сынтасларды коьремен. Соларга каратып, дува этемен. «Оьлип кеткен бабаларымыз да — халк! Яткан еринъыз еннетли болсын!» — деймен.

Сонъ баьримиз де сол бетке барып, куьнбатар якта Сеит-бабадынъ кызы Нур-Джамалдынъ кабырына дува кылдык. Авлиединъ кызынынъ кабыры да сый ман каралады, ол да эмши болган, бу кабырга да аьдемлер тилек пен келедилер. Кабырдынъ тасына колымды тийдирип: «Яткан еринъ эннетли болсын!» — деймен.

Боекей-ханнынъ кабыры куьнтувар бетте орынласкан. Сол бетке барамыз. Сокпак пан тоьбе уьстине коьтерилип, темирден ясалган курылыска етемиз. Айтканымызша, Боекей-хан атаклы киси болган. Ол 1815-нши йылда дуныядан тайган эм яшавында, мени Сеит-баба досымнынъ касына коьминъыз деп, кардашларына оьсиет эткен, олар оны булайда койганлар.

1799-ншы йылда Нуралыдынъ улы Боекей-хан Кишкей Жуздынъ ога бойсынган казахларынынъ бир кесегин Эдил мен Яйык арасына коьширге амал излеп, Россия императоры Павел I хат язган. Бу язувымда хабарланганынша, сол ерлерде Ногай Ордады бузып алган калмыклар 1771-нши йылда ишлеринде болган эрислер эм орыс казаклар ман сыйыспавлыкла-

рына шыдаяммай, коьтерилип, ерди таслап, артка Джунгарияга (Китайга) кеткенлер. Калмыклардын кетуьвлери мен Каспий денъизден Оренбург кырларына дейим эки озен арасындагы ерлер босаган эдилер. Мунда тек Эдил мен Яйык озенлердинъ ягаларында орыс казаклардынъ форпостлары калганлар. Павел I Боекей-ханнынъ ордасына бу ерлерге коьшпеге разылыгын бергенине коьп тарыйхшылардынъ сейирлери калады. Сол шакта Россия патшалары ер косув болмаса, ер уьлестирген йоклар. 1812-нши йылда Боекей-ханды Ишки казах Ордасынынъ ханы этип коьтередилер. Сол ханлык 1845-нши йылга дейим Россияга багымлы болса да, айырым обкимет болып турган, савлай басшылыкты хан юргисткен, ясак тоьлемеген.

Аьлиги орыс аьлими Кирилл Серебринитский «Вокруг света» журналында эм Уральск каласында шыккан «Надежда» деген газетада бу зат акында айлак кызыклы макалалар баспалаган. Аьлим бу иске Павел I мен Наполеон Бонапарттынъ ясыртын соьйлесуьвлери себеп болган деген ойды беркитеди. Онынъ ойынша, масон куьплерге кирискен Россия императоры эм Франция императоры аьскерлерин косып, Индияга кавга ман барувды ойласканлар. Сол косылыскан аьскерге Боекей-ханнынъ ордасы ярдам этетаган базады курмага керек болган. Аьскерге атларды, коьликлерди, емди, азык-туьликти казах ордасы аьзирлеек деп, ойланылган. Наполеоннынъ Куьнтувар якка коьз салатаганы сол заманда Мисирге аьскери мен барганы, кавга эткени де шаат этеди. А Павел I – Тен (Дон) бойында яшаган орыс казаклардан 40 полк аьскершисин Хивады алмага йиберген. Эки императордынъ шапкынлыклары Индияга кавга ман барувдынъ басы болган, деген ойга келеди Кирилл Серебринитский.

Тек Павел I-динъ мыратлары толып болмады. Ол, Эдил мен Яйык арасына Боекей ордасын коьшируьв тилекти макуллап, указ шыгарганнан сонъ, кол баскан вакытыннан тек уьш сабат озганда, тоьгерегиндеги кыянатлык аьзирлеген аьдемлерининъ коллары ман оьлтириледи. Россияда патша авысады. Павел I-динъ Хивага йиберген аьскери де казах даласында Уьйкен Иргиз деген озеннинъ ягасында токталып, ашлыктан, шыдамсыз иссиликтен уьйкен йойымлар этип, артка кайтады.

Бу дуниялык политикалы озгеристе Боекей-ханнынъ уьмитлери толганлар. Боекей-хан ога бойсынган йырма уьш мынъ казахларын Эдил мен Яйык арасына коьширип калган. Казак коьшкиншилер Астарханнынъ тоьгерегинде яшаган карагашлар эм Оренбург кырларына А. В. Суворов пан коьширилген солтан-ул ногайлар ман катнасып баслайдылар. Но-

гайлардың бир кесеги казахлар арасында таралады. Карагаш ногайы Сеит-баба Боекей-ханның энъ юзык аьдемлерининъ бириси болады. Бу эки киси кайзаман танысканлары белгисиз. Ама аьлим Кирилл Серебринитский Индияда яшап келген «юмаклы» Сеит-бабадың Боекей-хан ман досласувы сол Павел I Индияга этилеек шапкынлык пан байланыслы болган деген ойды тувдыраяк болады. Сейир тувыл ма?! Кирилл Серебринитский, язган макалаларыннан баска болып, бу зат уьстиннен кинофильмге сценарий де аьзирлегемен, деп язады.

Мен Боекей-ханның кабырындагы таска колымды тийгистемен. Бу ерге койылган атаклы хан акында ойланаман. Кирилл Серебринитский келтирген уллы политикалы затларды шет калдыраман. Оларды яныма терен алмага тарыйхлы шаатлыклар аз. Атка олтырган, уьстине ясыл шепкен, басына ак кийиз боьрк кийген, коьзлери оттай янып караган, кара сакаллы, кызыл шырайлы Боекей-хан ман ак туьеге олтырган, уьстине ак аба кийген, басындагы коьрпе боьркке ак шалма байлаган, ак сакаллы, узын яклы, танъ юзли Сеит-баба коьзиме коьринедилер. Мине, Боекей-хан алтын саплы камышы тагылган колын коьтерип, салам береді. Касындагы Сеит-баба, Мединадан аькелген асатаягын булгалаклап, ога йылы карайды. Олар, бираз коьзлерим алдында турып, йоғаладылар.

Боекей-ханның, онынъ пишеси Гитана-ханымнынъ эм Зауршише-бакшыдың кабырларына дува этип, биз сокпак пан кайтамыз. Баягы Сеит-бабадың кешенесининъ касында токталамыз. Йолдасларым ян-якка шашыладылар. Биревлери азбарды карайдылар, баскалары барып, акша калдыратаган темир кутыкка акша саладылар.

Мен, ялгыз калып, не этеегимди билмей тураман. Куып авып кетпеге аз калган. Ава исси. Ама туншыктырмайды. Иссликти кыйынлы шыдайтаган болсам да, коьнъилим парахатлы болып тураман. Тынысымды енъил аламан. Мени бирев шакыргандай болып, басым Сеит-бабадың сынтасына бурылады. Таска карайман. Онынъ басынынъ айланасы коьгилдий туьс пен йылтырап баслайды. Оннан мага увызлы йылы келип, савлай денимди кушаклагандай болады.

— Баба, сал мени тувра йолга! Бер халкынъа акыйкат йолды! — деп эринлерим йыбырдайды.

Лирикалы хабарлар,
миниатюралар,
ятлавлар

Мойынтымар

Бу – меним мойынтымарым. Мунда туурли-туурли ойлар, тууслар, буу-гууни кууниге, адабиятка карамым, ятлавларым, халк арасында сойленген айтувлар, повесть, биографиялы хабарлар киредилер.

Аыр кууи бир неше сыдыра язбага шалысып, мен озимнинъ аыр кууинининъ аьлин билмеге каьрледим. Суьйтип бир неше тептер толды, сонъ олардынъ ишиндегин элек пен шелтегендей шелтеп алганда, бир кесеги оззи-оззиннен тайды, мага ярамады, а калганы бу язбага кирмеге тийисли болды. Куват болса, «Мойынтымарым» мундагы затлар ман кутьымас. «Мойынтымар» – ол меним коьнвилем, кууиним, аьлим...

Автор

Куьнделиктен

* * *

*М*еним язган сыдыраларым – ол меним аьлим, тап термометримдей олар аьлимнинъ температурасын оьлшейдилер. Баьри сыдыралар да – меним акымда, баска затлар акында язылса да – ол меним акымда. Неге десенъ олардынъ кайгылары, ойлары – меним ойларым, меним кайгым. Сонынъ уьшин олар да бу язбага киргенлер.

* * *

Язув деген затта мен акша йыятаган кызганшак, сык кисиге усамага шалысаман. Тек, акшадынъ басы ушкан деген коркынышлы ой кыйнаса да, кенемнинъ озьинде де йыяман, йыяман, энъ бай болмага асыгаман.

* * *

Оьмирли, дайымлы философия: «Аьдем кимди?! Биревлер: «Яман аьдемлер болмайдылар», — дейдилер. Баскалар: «Аьдемлер яман, бир-бирлерин емеге аьзирлер», — дейдилер. Уьшиншилер: «Аьдемлер таза юрекли болып тувадылар, тек тоьгерек дуныясы оны аьлеклейди», — дейдилер. Соньысы йок бу ойлардынь. «Яманды коьрмей, яхшыдынь басын билмессинь», — дейди бизим халк. Бу соьзлерде, эште, бар акыйкатлык.

* * *

Язаяк вакытта коьньил керек. Эгер янынь тынышлык тапсаса язып болмайсынь. Боьтен де, аьр куьнлик затлар янды кыйнаса. Язушы бийик каядан оьмирликке карамага тийисли. Дайымлык янга синьмеге керек болады. Сонынь уьшин язушылар ялгызлыкты излейдилер. Тек баска яктан да ялгызлык деген зат — айлак кыйнайды. Язушы да — аьдемди де!

* * *

Радиодан Павел Корчагиннинь соьзлери эситиледилер: «Яшавды суьйтип яшамага керек. Бос кеткен йыллар уьшин оькинместей болып...» А мен кайтип яшамага керекпен. Элбетте, яшавдан аьзир затты саклап болмас. Тек ислеп, излеп, билим алып, мырадыньа етеексинь. Литература деген исти колга алганнан сонь, аьруьв зат, оьзгелерден артык, бирев де язбаган затты язбага шалысасынь. — Сондай затты язбай да олтырарсынь, ким биледи. А мине ымтылувынь — баьрисиннен озбага — болмага керек. Онсыз ниетинь куьшсизленеди. Алла берген юрек оттан оьзге болып, бу затта энь баслапкы шарт — билим. Сеннен алдын не язылганын, сенинь замандасларынь кайтип язганларын билуьв — язушыдынь биринши борьшы. Билимнинь зарары йок. Зарары бар деп ойланатаганлар да бар. Элбетте, баьри затты окып болмас. Балыкты тузлаганда, ога кайгадер туз куйсань да, ол оьзине керекше тузды алады, тап суьйтип язушы да окыганыннан оьзине тек керекти алады. А балыкка тузды керегинше синьдирмесень, ол ийисленеди, ширип баслайды: язушыга да билим етпесе, ол да ший, аьдепсиз затлар язады.

* * *

Мырад – канат. Мырадынъ болмаса – яшав ниетсиз. Ниетсизлер яшавдан тез туънбиледилер, ишкиге айланадылар, яманлыкка авас боладылар.

* * *

Сыпаты яман кисиге озин балсынып юргистпеге келиспейди, ишти тез шыгарады. Тап суьйтип осал язатаган язувшы да халк арасында коьтерилген болса, сонъ баскаларга да акыл уьйретип басласа, айлак та ишти шыгарады.

КУЪЗГИ СУЪВРЕТЛЕР

1. Эстеликтинъ касында

Куъз шагы. Бу шак, туврасын айтсам, мага артык ярамайды. Болса болсынтага... Соьле мен Москвадаман. Не айтаяксынъ, не янъы зат язаяксынъ онынъ акында. Коьп язылган, эште, тагы да язылынаяк болар. Онынъ куъзи коьп шебер ясалган дурбатларда суьвретленген, номай кагытларда язылынганлар.

Мине меним коьз алдымда А. С. Пушкиннинъ эстелиги. Тиридей болып уьйкен орыс шайыры куъзги табиатты тынълайды. Ол йылдынъ сосы вакытын суьйген, онынъ акында оьлмес соьзлер айткан. Йок, мен аьли де оьзимнинъ ойымды онынъ акында айтпаганман...

Эстелик. Уьйкен буйра шашлы басын тоьмен ийип, уьйкен орыс элге Пушкин карайды. Сыйлы орыс поэт эм онынъ эстелиги. Кулагыма онынъ давысы келеди, оьлмес соьзлери эситиледилер:

Данъкым меним шыгар савлай орыс элде,
Айтарлар мени халклар туьрли тилде:
Айтар оьктем улы славяннынъ, фин эм де
Анъ тунгус та эм калмык кенъ шоьлде.

...Анъ тунгус... Билгеним ол, сол оьлмес сыдыраларды язганда, «тунгус», «калмык» анъ халкларындай болып, яшаган бурында ногай халктынъ кишкей улы соьле эстелигининъ касында, онынъ туьпсиз булактай, бай, оьлмес ойына сукланып олтыраягын.

Облмес ойлар, облмес эстелик — облмес Пушкин! Мине юзден артык йыл ол савлай дуныяды сукландырыш келеятыр. Эм де сукландыраяклар онынъ ойлари обмирлер бойы дуныяды...

Москва. СССР-дынъ бас каласы. Уйкен эм кишкей хал-клардынъ бас каласы.

2. Тверской бавда

...Куыз. Бав. Бир уйкен япалак йоьке теректинъ астында олтырыман. Тереклердинъ япыраклари, алтын сув ялатылгандай болып, саргайып баслаганлар. Тоггерекке карайман. Мине меним алдымнан бир узын бойлы, кап-кара бурма шашлы, кара сактыяндай кара бетли негр яс сап-сары шашлы, ап-ак бетли орыс кыз бан озып кеттилер. Олар кайда ды бир якка асыгадылар. Юзлери кувнак, енъсиклери канмагандай болып, бир-бирлерине карайдылар. Куызги куьнининъ таяклары олардынъ коьзлерине тиедилер. Олар кувнак.

Белки, бу экевлери бир-бирлерин суье боларлар, белки, олар йолдаслар болсалар да сейир тувыл. Онысын ким биледи. Яслар яслык шагына кувнап бараятырлар. А мине сол эки яс аьдемнинъ артыннан, аякларын, тап бир каты агын сувды обтип барган аьдемлердей болып, авыр алып, эки куртка озаятырлар. Олардай карт аьдемлер аьр эртенъ эм кеш шакларда муна бавда кыдырадылар. Олар суьйтип бир акырын барадылар, мен олардынъ юрислерин сосы акырын озып баратаган куыз бен тенълестиремен. Булар куьнге карап завкланып, коьзлерин юмган да этпейдилер, кайтип куьнге йол-йол болып тыртайган бетлерин тутадылар эм тынысларын авыр аладылар. Олар, куыз шагынынъ эне-мине теректен туьсемен деп турган, курып бараятырган саргылдым япыракларын коьз алдыма аькеледилер. Ол япыраklar энъ алдын кызгылт туьске айланадылар, оннан сонъ аз-аздан саргайып, курып баслайдылар. Саргайсалар да, бутаклардан айырылгылары келмей, каптырыладылар. Болса да табиат оьз куллыгын этеди. Куьздинъ ашшы ели эседи, бас деп япыраklar безгек кисидей, калтырайдылар, оннан сонъ янсызланып, уьзилеп, ерге туьседилер.

Япыраklar. Олар теректинъ нуры, коьрки. Олар теректинъ тек коьрки болып калмай, онынъ асыравшылары да боладылар. Куьнининъ нурын йыйып, ямгырдынъ тамшыларын алып, терекке яшав бердилер. Берип болып арыйдылар, картаядылар, курийдылар эм оьледилер. Не этеексинъ? Яшавдынъ маьнеси сондай. Оннан ийги не зат бар яшав уьшин яшаганнан?!

3. Москвадынъ орамлары

Кенъ эм тактадай тегис орам ман бараман. Аьдемлер каты агым сувдай, ана эм муна якларга асыгадылар. Машиналар, троллейбуслар гуьрилдейдилер. Сак болмасанъ, асыккан бирев йолынънан ушырып йибереек. Мине мени бир студент кара туьсли тубусы ман ийтеп кетти. Бар, айып этип кара, мунда баьриси де асыгадылар, ян-ягына карамайдылар. Заманлары аз. Биревлери куллыкка, баскалары окувга етиспеге кереклер. Калтанъ-култанъ этип барадылар.

Тек асыкпайдылар, сирелип халкка карап турадылар уйлер. Олар орамлардынъ каравылшылары. Не коьрдилер, не коьрмедилер олар озь озьмирлеринде. Коьп затты биледилер, коьп затты басыннан кеширедилер олар.

— Аьдем! Мага караш! Аьруув этип, тешкерип караш, ойланаш. Ким салган экен бизди? — деп сорайдылар уйлер. Бирден бир авыр ой туьседи басымга: Иван Грозныйдынъ заманындама, яде сонъгы патшалардынъ заманларындама олардынъ салынганлары. Кимнинъ кат болып ярылган коллары аьдуувлеп ясаганлар оларды, ярабий? Билмеймен. Ким биледи оны?

Уйлер. Ушпа шарлак, ярасык уйлер. Тастан, кербиштен аьдуувленип ясалган уйлер. Санап санын да тавып боляк тувылсынъ олардынъ.

Орамлар, олардынъ янларында тизуув-тизуув болып уйлер. Олардынъ коьрклери — аьдемлер.

4. Кремльдинъ иргелери

Сиз коьп зат билесиз, Кремльдинъ бурынгы иргелери, коьп хабар айтпага боляксыз аьвелгиден, аьлигиден. Айтынъыз, неге тынълап турасыз?

Айташынъыз, кайтип бир Ногай хан сизи мен бек татым болып яшаганын, кайтип баска бир хан сизди бузганын? Айтынъыз! Яде ол затлардынъ коьтереси де тарыйх дейсизбе? Тарыйх биледи дейсизбе ол затларды. Тек тарыйхымыз бир кишкей затты эсинде саклаганы йок.

Иргедеги кербиштинъ ушкан кесегининъ астыннан каткан куба кум туьсли мая кесеги коьринеди. Мен ога битилип карайман. Ойлайман эм сорайман:

— Айташ мага, заман! Ким эткен экен сол маяды? Саклаганъма сен сол аьдемнинъ атын? Белки, сол бирев сени сувык куьнде калтырап, куьшли аяздан бармаклары буйыгып, эттима?

Яде исси шилледе терлеп-писип эттима сени, куба мая, сол бирев аьдем? Билмейсиньме? Элбетте, эсиньде тувыл. Кобп йылар оздылар, мутпага да болаяк...

О, озган заманлар! Сиз ол затты айтпассыз. Ясырасыз...

А сен, Кремльдинь иргелерининь тысында, яппа-ялгыз, коькшил коькке шалма шалынган басларыньды коьтерип, турган Василий Блаженныйдынь храмы. Сен де коьрдинь коьпти. Не коьпти сенинь басларынь?

— Сиз тувылма экенсиз казан ханлардынь шалма шалынган шал-баслары?! А сен ша. Ай? Каш пан эки боьлинген Ай.

Тарыйх сени де мутпаган. Биледи...

Москва. Столица. Бурынгы кала. Шав-шув. Машиналардынь гуьрилдевлери... Йылы асфальт. Сузык тоннель. Аллеялар. Бавлар, сол бавлардынь бирисинде Герценнинь уьйи. Эм алтын куьз...

Меним биринши куьзим Москвада.

1971 йыл.

* * *

Окында биревге бир зат айтпага коркасынь. Авызынънан шыккан соьз сеники болмай ортак болатаганы уьшин тувыл. Янынъа баалы затлар калдырып кеткени уьшин кайгырасынь. «Юрегинь яов тувыл, оны аьр кимнинь алдында яйып, таптатпага», — деген Гоголь. Бу айтылган затта бар да болар акыйкатлык.

* * *

Буьгуьн мага акыйкатлык болып коьринген зат, эртен оьтирик болып шыгады. Сондай аьлим меним бу шакта.

* * *

Ятлавлар язгым келетаганын сеземен. Кара соьз бен язбага айлак кыйын. Бизим адабият авызлама творчестводан реализмге абыткылаган. Уьйкен литератураларда сентиментализм, романтизм, классицизм деген тармаклар болганлар. Биз сол тармаклардан абыткылаганымыз буьгуьн язатан язувшыга кыйынлык келтиреди. Тек уьйкен литератураларды яхшы билуьв, — сол кыйынлыктан босатады.

А ятлав язбага бизге енъил. Поэзияда аьвелгиден бизге уьйкен асабалык калган, таянгандай затлар коьп.

* * *

Язлык келген
Деген соьзди айтарман:
Коькте куьним
Исси болып басласа,
Ер бувланып,
Ямгыр явып куьн сайын
Шешекейлер
Оьз ийисин тасласа.
Сагынганды
Эм язлыкты кара ер,
Сагынганды
Сабаншы да бу ерди,
Юмарт язлык
Эш кызганмай, аямай
Номай нурын
Тувган якка тоьгеди.
Язлык келди,
Яйма шувак тувдырып,
Тереклер де
Ясыл болып буьрленер,
Тав бетлерден
Салкын ел де кар кувып,
Бизим бетке
Язлык сувын аькелер.

1971 й.

ЙОЛ

Йолда калмас йолавшы
Деп, мен йолга атландым,
Йигерленип, бел бувып,
Абытладым, атладым.
Кенъ коьсилип йол ятыр
Тувра меним алдымда,
Болар деп мен ойлайман
Бактым, эште, бу йолда.
Мен йолдаман, бараман,
Кери айланып караман,
Мырад этип бу йол ман
Йолавшы болып бараман.

Арысам да, талсам да
Мен олтырып туралман,
Ярасар йолга йолавшы
Деп, абытлап бараман.
Мен йолдаман, йолдаман,
Йолавшы болып бараман,
Яшав ызын бу йолга
Собьнемесин деп саламан!

* * *

Не болган экен сосы бизге,
Йырларымыз кайда экен, ногайлар?
Тойларда да йырланмайды неге,
Суйтип бек азайганма йыравлар?
Йыр йырланса, уланлар,
Кобьниллик кери кайтар.
Зангырап йыр йырланса, ювыклар,
Туьн ортадынъ озинде танъ атар.
Не болган экен сосы бизге?
Йыр йырланса аьр-бир ногай уйде,
Халкта бирлик, куват коьп болар.
Йырлар язув керек, эште, озимге,
Койылсын деп бу эрши затлар.
Эм аьлиге дери йырланмаган
Инсанды коьнбилленип язайым.
Ишимге сыялмаган сырларды
Тогинип сизге, дослар, йырлайым.

1971 й.

ШОБЛДЕГИ КОБРИНИСЛЕР

Ой

Шобл. Табиат тып-тынык.
Кобьтинъ туьси коьп-коьмек.
Кобькти сокты ясынок.
Таза авады как ярып,
Калкып юзди ак булыт.

Кайгы

Шоьл. Табиат тып-тынык.
Шоьлликтинъ уьстинде коьк.
Таза авага бирден
Кирди кап-кара булыт.
Кобтерилди шанълы ел,
Каплады ярыкты давыл.

Ниет

Шоьл. Табиат тып-тынык.
Кобкшил коьктинъ юзинде
Канатын яйып тыс
Ушады ак лашын кус.
Октай атылады оьрге,
Тастай туьседи тоьбеге.

Ярасыклык

Шоьл. Табиат тып-тынык.
Ерди бийлеген кызыл гуьл.
Йырлайды онда бир кыз.
Давазы турган буьлбил.
Суьвретке канмайды коьз,
Бийлеген янды коьнъил.

Тилсимлик

Шоьл. Табиат тып-тынык.
Кара шатыр курган коьк.
Яркырайды юлдызлар,
Ишлеринде ярты ай
Яс келиндей яйнайды.

Ойлар келеди

1

Куьн шашады саьвлелерин,
Анам келеди эсеме.

Тавыс шыкса эм шалынса,
Сол тавысты усатаман
Атам шакырган сесине.

2

Кобь алдымда тувган ерлерим,
Ятырлар яйнап яйылып.
Ярасык болып сув ягалары,
Окадай болып кыйылып.
Юрек сагынып телезеди
Яга талдынъ салкынын.

3

Йылы. Ювык юртым
Кобьринеди кобзиме:
Олтыры ойлап,
От ягада абайым.
Амалын тавып,
Аьдувлеп алып,
Арба егеди
Аьрекет эткен атайым.
Бала шактан
Бу мутпас суьврет
Эш кетпейди
Меним эсимнен.

4

Кайгыды коьрмей,
Тыныштынъ аьлин билмессинъ.
Аьруьвди коьрсенъ,
Яманнан эрек кашасын.
Ойлар келеди, ойлар кетеди,
Келсин, кетсин, не этеексинъ.
Ойламанъ, эслемесенъ
Болады бизге бек кыйын.

* * *

Темирди темир согады,
Тыкырдап поезд барады,
Шалкайып шоьллик агады,
Юрек кайда асыгады?!

Куьн исси кыздырады,
Темирди темир согады,
Алыста сагын болып,
Кенъ яйылган кала шыгады.

Кала да ок йогалады,
Шоьл тагы да яйылады.
Яслыгым поезд пен бирге
Кустай болып, ушады.

Токтав болаяк билемен,
Ама аьли поезд тыгырады,
Отлык тастай, от шыгарып,
Алдыга ойлар асыгады.

1971 й.

КУРЖЫН

*Явансыз суыйип билген анам Суыйдимханга
эм атамның аянтеси Аьжитотай-абайга
багыслайман.*

Каникулга таркап уйге кайтсам, коьп заманга дейим эсимди йыялмай тураман. Тогыз йыл болятыр мен баска якта яшайтаганлы. Уыймиз мага аьр заманда да аьлемет эстеликтей болып турады. Эм алыста турсам озган куьнлер эсиме келедилер, ойландырадылар. Уйге кайтсам да, бирерде озымди баска ердедей сезип кетемен. Эм каникулдың зама-нында бир зат та этеалмайман. Болса да, каникуллардың да озлерининь завкы бар. Олар сондай кыска, тувганларынь еньсигинь кангышай, онынь бир талай куьни кетеди. Неге десень сол аз заманнынь ишинде сагынган, суыйинген сезим-лер бирден йойылмайдылар. А уйден кеттинь десень, тагы да бек сагынасынь. А каникулларга келсень, шалт озатаган куьнлерде ялыкпага заман да болмайды. Баьри зат та юрегинье баа, баьри зат та эстелик. Эм соларды янымнынь сезимлери мен алыс якларга аькетемен. Эне суыйтип бир неше йыллар кеттилер. Йылда бир кайта уй мен коьрисип, бир неше куьн яшап, аманласасынь да кетесинь... Меним яслыгым суыйтип озып бараытыр. Эсим де, дертим де уйде турады...

Уйкен шав-шувлы каладан кашаман. Уйди коьргишей асыгып юрегим телезийди. Йолдагы сабатлер энть кыйынлы, эм сагынышлы сабатлер боладылар. Ойынть, эсинть аьли де уйкен каладың яшавыннан артык айырылганы йок, а сен озинть кишкей калага туьскесинть, эндиги эсинть, ойынть асыгыслы, аьли юрген йолда, а озинть шавып, тынык кишкей каладың орамлары ман алгасайсынть. Мине уйге де ювыклайсынть, уйдинть ак шифер ябылган тоьбеси де коьринеди, а сен аьли де коьзлеринть коьргенге ыйнанмайсынть. Эндиги ойынть, эсинть, юрегинть кишкей каладың орамларыннан кашады. Мине басмактан абыткылап уйге киресинть. Уйдегилер сени кушаклайдылар, обьбедилер, а сенинь эсингде артлы-артыннан суьвретлер озадылар: уйкен шав-шувлы кала, узак йол эм кишкей калага келген биринши вакытлар. Суыйинишинть юрегинье сыймайды. Оннан сонть аз-маз эсинди йыясынть, суьвретлер де кетедилер. Болса да, эсинье коьп затлар туьседилер. Олардың коьбиси озиньнинь пешиньде туьседилер.

Мен бир кесек заман тешкерип пешимнинь ишин карайман. Мен йокта онда кишкей карындасым яшайды.

Мине мен уйклаган диван. Бир заманда кийимимге толып турган шифоньерим. Мен кулланган стол. Эндиги ол затлар меним кишкей карындасымдыкы болганлар. Диванга ол ятып уйклайды. Шифоньер онынъ кийимине толган. Столда ол олтырып окыйды.

Тек бир зат... Пеште сол зат меники болып калган. Ол муыйис бетте иргеде мыкка илинип турган эски куржын. Элбетте, пешке киргенлей, меним карамым оьзи — оьзиннен сога тигиледи. Биз авылдан калага коьшкен куьннен бери буьгуьнге дейим ол куржын сол ерде илинип турады. Уьй-дегилердинъ баьриси де онынъ ишинде не зат бар экенин биледилер. Аман да онынъ ишиндеги затлар баьриннен эсе де мага баа. Олардынъ баалыгын аьелимиздинъ ишинде меннен сонъ, тагы да бир аьдем биледи. Ол — меним анам. Анам, мен йокта, мени сагынса, куржыннынъ ишиндеги затларды шыгарып карайды. Карындасларымды касына йыйып онынъ ишиндеги аьр бир заттынъ акында хабарлап баслайды. Мага ол куржын — уьйкен эстелик. Куржыннынъ ишиндеги затлар меним савлай балалык заманымнынъ эстеликлери. Эм онынъ ишинде меним сол балалык заманым сакланады. А ол аьдемнинъ яшавында энъ де баа, энъ де завьклы заманы болады. Эне яшавымнынъ сол заманы бу куржыннынъ ишинде сакланады.

Онынъ сакланганына анам шуьшли. Бизим уьйимизде аьр бир эски заттынъ ырымы бар. Анамыз айлак ырымшы эм ога бизди де уьйретпеге шалысады. Бас дегенде мен ол затты артык та анъламайтаган эдим. Эндигиси, уьйкен болганда, анъладым. Алдын тамашам калатаган эди. Мине мунадай затты алып караягынъыз...

Атам янъы туьскен куллыгыннан бас деп зарплата алганда, анам оннан бир маьнет кагыт акшады айырып алып, ырым этип йыяды. Коьп йыллар озганнан сонъ, соны бизге коьрсетеди. Онынъ акында айтады. Эне сол бир маьнеттен уьйкен хабар шыгып кетеди. А биз, балалар, сол шакта куванышлы коьп затларды эсимизге туьсиремиз. Мага сол зарплат алына-таган куьн янъы портфель алдылар, а карындасларымнынъ алдыларына бир ящик каьмпет салынды. Тамаша тувьлым-ав! Бир кишкенекей кагыт аьр-биримизге де бир замандагы болган затларды эсимизге туьсиреди. А анам тек саклап калмай, оларды ырым этетаган аьдети де бар эди.

Бир кайта биз, балалар, уйде кылыксызланып, арууь вазады ерге туьсирип, сындыра койдык. Ол карындасымнынъ тувган куьнине алынган эди. Анам бузылган вазады коьрип, бир уйкен баьле болгандай, кайгырды. Кызына бир зат болгандай сездди. Эм коьпке дейим куьн сайын ол вазады эсине алып турды. Эм соьлеге дейим де оны мутпайды...

Анам сосы куржыннынъ да ырымы бар деп санайды. Мен тувганда, анам оны мага деп сымарлап атайды. Анам оны кыз болып оьзи тиккен. Бурынгы заманда сондай куржынларда яс кызлар оьзлерининъ алтын-куьмис юзиклерин, сыргаларын, билезиклерин эм солардай баска затларын йыйып ишинде тургыстатаган болганлар. Анам да кыз заманында суьйтип этипти. Эм сол куржын ман меним атама келеди. Кыйынлы кавга йылларда анам аьеллерин аш этпес уьшин алтын затларын сатады, аслыкка авыстырады. Мен тувганда, мага савкатка тек сол бирев ока кыйылган бос куржын калады. Ол коьк каьтебиден алтын йип пен биелей кыйылып тигилген, авызы кызыл бав ман байланады.

Аьли куржыннынъ каьтебиси ер-ериннен туьлеген, алтын оьрнеклердинъ туьслери авган, бавы байлана-шешиле едилген, йинъишке йиптей болган. Тувган куьним, элбетте, эсимде эш болмас, а муна куржын мен туватаган куьнге де шаат болып турганы белгили. Онынъ ишиндеги затлардынъ аьр бирисининъ бир сыры, бир нышаны, бир хабары бар. Баьриси де меним бала заманымнынъ акында биледи, керек шакта билгенин ясырмай айтпага да болады.

Куржыннынъ ишиндеги затларды алып диванга шыгарып саламан. Мине бас деп меним шашымды кетерген куьннен бербетин йыйылган шашым, онынъ тысындагы кагыт тамам сап-сары болып калган, мине кара кутык ишиндеги сары кагытта куранша язылган дува, мунавы десенъ шиберектен этилген «Тайтериш» деп ат тагылган куршак, мине бала ойыншыкларым — «бес бала тас» пан асыклар, мине Долай ийттинъ як суьеги. Аьр бир заттынъ да оьз хабары бар, аьр бир зат та яшавымда бир затка коьзди ашкан...

* * *

Меним бала заманым авылда озды... Анам соьле картайган. А ясында, шашы агармай турып, ярасык кыскажкы эди. Бойлы, сынлы, кара коьзли, таза шырайлы аьдем болган. Аьемиз (оьзимнинъ аьем йок болып мен акамнынъ аьптесине

аьей деп айтатаган эдим) бизге «абанъыз сизинъ яс заманында бек куллыкшы, аьелди карап билген кыскааяклы болган», — деп, айтатаган эди.

Карт атайымызды мен коьрмей калганман. Ол анамнынъ акында: «Кыдыралидинъ кызынынъ кеншеги (ол атамнынъ анасынынъ атын айтпайтаган эди, соны уьшин атасынынъ атын айтады, сонынъ кызы дейтаган эди), улымызга уьйкен эм оьримли тукымлы ерден кеншек алмага керек деп, сени сайладык, сенеман бала коьп табарсынъ, алла буйырткан болса», — деп мырад этипти. Ах, яшавда коьтереси де мырадына ететаган болса не керек эди. Етпеди мырадына меним атайым да. Мен онынъ акында коьп затлар эситкен эдим. Эм ол соьле де мага сап-савдай болып сезиледи.

Анам байга он сегиз ясына толмай барган эди. Эм онынъ коьпке дейим баласы болмай турды. Кавгадан сонъгы эки-уьш ашлык йыллар болдылар. Аьелде куллык ететаган ялгыз атам эди. Акам табатаган оьтпек тегаран бир аьелге ететаган эди. Анамнынъ мукаятлыгыннан себеп аьелимиз бек кыйналмай яшады. Ол каралдыда ян-янувар асырап, сыйырды карап, баска куллыктарды этип турды. Авыр демеди, куллык этти, аьелди карады. «Атай ман ананъыз арбага кызыл сыйырды егип кырга тобан, куврай йыймага баратаган эдилер, — деп аьемиз айтатаган эди. — Арбадынъ бир ягыннан атай сыбырткы ман сыйырды айдайды, а баска ягыннан бетин явлык пан ябып, ананъыз барады. Ондай кеншекти де кайтип яманлайым?»

Анам айлак мукаят болган. Каз бан тавыкка каралды толы эди, сыйырдынъ субтиннен шоьлмек-шоьлмек каймак йьяр, май писер, пыслак этер эди. Аьелден артканын базарга аькетип, оьтпекке авыстырмага да уьлгиретаган эди. Анамнынъ колы енъил, ыслаган затын янмаян ететаган эди. Куллыкшы. Оьзининъ зире кадер обырлыгы йок болып, ваьлий, анъкылдак акыллары болган. Юрегиндегин ясырып билмеген.

Аьемиз онынъ акында булай айтканы эсимде... Конъысыларымызда уьйкен той экен. Сав куьн анам баска яс кыскааяклылар ман сувдан сув тасыды. Ал, эртенъликтен кешке шеким аштан-аш шелеклер тасып арыган болыртага... «Ах, муна шелеклердинъ аяклары болып, оьзлери сувды тасып юрген болсалар калай аьлемет эди», — дейди экен тенълерине. Олар соьле де анамды коьре калсалар: «Ах, шелеклердинъ оьзлерининъ аяклары болса деш», — деп кажавлайдылар.

Бирерде ол аьдемнинъ эсинде-туьсинде болмаган кужыр соьзлерди де айтады. «Мен кус болган болсам, булытларда яшар эдим», — дегенин коьплер соьле де мутпайдылар.

Оннан баска болган зат... Бизим касымыздагы орамда сегиз баласы ман бир ярлы пише яшапты. Онынъ уыш кишкейи бизге келип ас ишеди экен. Уьшеви де яланъаш, яланъ аяк. Биревининъ уьстинде енъсиз шонтык, баска биревинде кырк ямавы болган уйкен кисидинъ ыстаны, баска бири-синде шувалдан этилген коьйлек. Сол аш-яланъаш балалар эртенъ сайын, яланъ аяк карга басып, авладан бизим уйге шавып келип турганлар. Анам бираз болган затын олардан кызганмайды. Колыннан келгенше егистеди, иширеди, сол балаларды карайды. Балалар берген затка тоймай, кешке дейим аш коьзлери мен анамнынъ колларына карап, йылы пеште отягадынъ янында олтырадылар. Бир кере анам бираз наьртуьк ун тавып, куллыктан кайтаяк атам ман атайымызга уыш атык писирип турганда, бир конъысы кыскаяклы уйге кирип келеди. А соьлеги уыш бала десенъ, турагалып, силекейлери шыбырып, термилип атыкларга карайдылар. Кызганшыктай коьрмесин деп анам, конъысы кыскаяклыдан тартынып, атыкларды балаларга береди.

Эр кисилер куллыктан уйге келгенлеринде, ашагандай бир зат та болмайды. Анам не болганын айтады. Атам шамгалады, келетаган балаларды уйге ювытпа дейди. Тек атайымыз анамга якласады.

«Кеншек, тувра эттинъ, аьдемлерди аяп билесинъ, савап этесинъ. Алла берген затынъды мынъ кере коьп этип кайтарар» — деп, онынъ эткенин макул коьредди.

Анам бирден суьйинип кетип, даяналмай:

— Аьше, яв, ах, ун болган болса, мен савлай авылга атыклар этер эдим, — дейди.

Атай ман акам онынъ суьйтип айткан соьзлерине шеклери катып кулейдилер,

Сондай эди бизим анамыз. Ваьлий, анъкылдак ерлери болган болса да, ол уйкенлерди тынълаган, куллыкты суьйген, кыйынлыкты баскалар ман бирге шеккен, юреги де алал болган. Атайымыз оьлеятырганда:

— Эй-гей! Кыдырали кыздынъ кеншеги, баьри затынъ да яхшы, аьруьв, тек мунадай, кишкенекей, кишкенекей, — деп карт эки колын увыска йыйып коьрсетип, — мунадай бала тапкан болсанъ не керек эди?! — деп тиледи.

Атайымыз мени коьрмеди. Мен кавга кутылганы доьрт йыл дегенде тувдым. Колай заманлар эди.

* * *

Анам биринши бала кыз болып тувсын деп мырад эткен экен. А мен тувдым. Яс болып тувган болсам да, анам оыз мырадына сенип, мени кыздай этип коьргиси келди. Эм ол мени кыз баладай этип карады. Атам ол затгы яратпады, анам ман урсысты. Атам уйде йок заманда, анам онынъ урсысатаганын да мутып, мени бесиктен шыгарып, басымга явлык байлап:

«Кызым, кызым, кыз тана,
Кызыма берер юз тана,
Юз танасы ак тана,
Акасы келер мактана», —

деп кызларга йырланатаган бесик йырды йырлайды. Суьйтип анам толмаган мырадына оькинмей, оьзин-оьзи юбантады. Ол мени бир яктан атамды тынълап, бир яктан да оьзинше этип асырайды. Суьйтип мен оьсип басладым.

Конгысыларымызда мени мен яслы балалар савлайы да кызлар эдилер. Яс баладан мага косак коьпке дейим табылмай турды. Теньлерим де, йолдасларым да конгысыларымыздынъ уыш кызы болды. Олар ман эртенъликтен кешке дейим ойнадым. Бирерде келмей калсалар, анам оларды каьр этип тилеп, уйимизге мени мен ойнатпага аькеледи. Эм оьзи де биз бен юбанады.

Шашым оьсти, мыйым катты дегенлей, атам мага бас кетеруьв той этти. Халк йыйылды, нагашакам мени олтыргышка олтыртып, биринши шашты кетерди. Мен ол не зат этетаганын аныламай, йылап басладым. Теньлерим — кызлар да йыладылар. Савлайымыз да уйдинъ ишин — ала-бакырык эттик. Уйкенлер теньлеримнинъ мени мен бир болганлары уышин куьледилер, сол куьн тек анам артык та суьйинмеди. Нере десенъ шаш кетеруьв эр баладынъ эр нышанынынъ биринши абыты эди.

Сол куьннен сонъ мага анамнынъ карамы туьрленди. Эндигиси ол басыма явлык байламады, эм алдынгындай этпей кыз йырларды да бек сийрек йырлап баслады. Болса да, сол туьрленис онынъ мени суьювин кемитпеди. Айткан-айткан затымды этти. А меним биринши айткан затым куршак болды.

Экинши тойды мага аьемиз этти. Ол меним алдыдагы яшавымда кеспимди, этеек куьлыгымды сайлав болды. Сол заманда мен эки ясыма толган эдим. Уйкенлер тоьгерек болып олтырып, ортага: камышы — йылкышыдынъ иси, шоькиш —

устадынъ иси, куран — алимнинъ иси деп, сол затларды тизип салганлар. Эм мени солардынъ қасына олтыртып, қайсысын сермеп алар экен деп ойландылар, сейирсинип карадылар.

— Бар йигит, сайла, сайла! — деди аьем, мен не зат алар экен деп сейирсинип.

Мен коьлем аьдемлерден уялып па, яде зат этип пе, ким биледи, кашып анамнынъ шыбасынынъ этегине ясырындым. Меним кыз тенълерим де мунда эдилер. Олардынъ биревлерининъ колында куршак бар эди. Сол куршакка меним коьзим кызып кетти эм мен келеекте этеек куллыгымды сайлаяктынъ орынына шавып барып кыздынъ колындагы куршакты тартып алдым.

— У-у! Мунадынъ иси куршак болаяк экен! — деп, уйкенлер саркылдап куьледилер.

Куршаксыз калган кыз йылады. Меннен тартып алып, иесине бердилер. Оннан сонъ мен йыладым.

Анам мени тегаран бир увантты.

— Мунавы бир зат сайласынтагы, — деп, шыдаялмай соьyledилер.

Абай мени аркамнан ийтеп куран бетке ийилтип:

— Куранга ымтылды! Куранга! — деп суьйинип кышқырып ййберди ол. — Улымыз алим болаяк!

Ама сол куьннен бербетин куршак меним айткан затымнынъ биреви болды.

— Куршак тап! — деп йыладым. Анам сол куршакты оьзи этти. Шибереклер мен бир кесек шыбыктан ясады соны. Биз доьрт бала арымай-талмай сол шиберек куршаклар ман эртенъликтен кешке дейим ойнайтаган болдык.

Соьлеге шеким де бизде сол куршак сакланган. Онынъ аты да бар эди. Аьем айткан эртегиден «Тайтериштинъ» атын тактык. Куршак аьлемет куршак эди. Кужыр болып этилинген. Басынынъ орынына тымалак болып оралган ак шиберек, кара шалувдан эки оьрме шашлар, кара йип пен тигилген коьзлер, бурын, авыз, ана калган кевдеси алагаз шиберек пен оралган.

Муна куршак меним биринши ойыншыгым эди. Атам ман анам сонынъ ушин де бир-бирлери мен урсысатаган болдылар.

Бириншиси мунавы кызлардынъ ойыншыгы деп, куршакты меннен ясырдылар. Ама мен онынъ йок болганын билгенлей, уьйдинъ ишин алабакырык этемен. Болмаганда, атам

эткен затына обкинип, куршакты мага кайтарады. Баска зат пан алдандыраяк болып, эр балаларга тийисли ойыншык деп, мага камышы ыслатады. Аруув ак кайыстан оьрилген, басында кара шашагы, тазаланган тал шыбыктан болган камышы. Мен болсам, камышыды, бираз ойнайман да, таслайман.

— Йок, ястынъ орынына сен мага кыз тапкан экенсинъ, — деп атам меним ойынымга карап анамга тутады.

Соыле де атам, анам да сол Тайтериш-куршакты эслерине туьсирип, куьлейдилер. А ол куршак пан, азын коьбин оьзинъ из билинъиз, мен школага баргышай ойнадым.

Сол заманга дейим ойнайтаган тенълерим де кызлар болдылар. Кешелерде анам коьыз тартатаган эди. Мен кызлар ман кыздай болып ойнайман. Оннан баска ойын — ол «бес бала тас ойыны». Ол шынты кыз ойын эди. Ойнамага кыйыны йок. Ерде бес тымалак тас ятады, бир кол ман бир тасты коькке таслап сол колынъ ман ердеги яткан таслардан биревин алып эм ушырган тасынъды да ысламага керек боласынъ. Суьйтип эткенде, бир бала таптым демеге керексинъ. Ана калган тасларды да ушырып ыслайсынъ, бес бала тас колынъда болса — сен муткасынъ. Тасты колынънан туьсирсенъ, кезуьвди сени мен ойнайтаганга бермеге керек болады. Ама мен кызларга коьтере заманда да муттырып тураман. Кызлардынъ коллары айлак бек сульпка уьйренген эдилер. Эм меним анам оьзи сувдан йыйып аькелген тасларды кыз тенълерим янмаян мутадылар. Мен йылап уйге келсем, анам тасларымнынъ йогын коьрип, ашувланып, орамга шыгады:

— Эй, бетсизлер! Тасларын неге урлагансыз? Беринъиз! — деп ол шамгалады.

— Биз урлаган йокпыз, — деп кызлар коркканнан йыламага етип тегаран бир тасларды кайтарадылар.

Анам йыйган мендеги тымалак таслар кызларга бек ярайтаган эдилер. Окында олар тасларды ясырадылар, ама анам кайсы ерге ясырсалар да, табады. А кызлар экинши кере де мени ойынга шакырып, тасларымды мутып, анамга айтпа, деп коркыстып, сол таслар ман ойнайдылар. А мен барып шагаман, анам тагы да шавып келип, шамгалып, олардан тасларды тартып алады.

Кене де кызлар ман бек шок тенълер эдик. Муна айтылган затлар эсимде артык та сакланмаганлар, олардынъ яртысын мага анам оьзи эске туьсирип айтты.

* * *

Обзимнинъ эсимде мунадай затлар калганлар... Бир куын анам эртенъ мен мени колымнан етип, сувягада мени мен кешке дейим олтырды. Сав куын мага ол бабадынъ акында коркынышлы хабарлар айтты. Бабашылар шуваллар ман юредилер, кишкей балаларды соядылар деген хабарларды да эситтим. Мен корктым. Бабашылардан яман аьдемлер дуньяда болмас дедим оззим-оззимге. Кеш болганда, биз уйге кайттык. Атам кеше анамга дунья буздырып шамгалды. Анам да, танъ аткышай, мени кушагыннан йибермей, атамга бакырып турды. Не зат соьйлегенлерин мен артык та анъламадым. Тек анамнан: «Кестиреек тувылман», — деген соьз эситилип турды, атам болса: «Сенинъ ишинъ йок, ол эркек болмага керек, ол зат оны берк этеек», — деп екиринди... Эртенъ мен анам конъысыларга барып артка кайтпады. Уйледе атам бир уйкен сакаллы киси мен келди. Ким экенин билген болсам, эште, мен онынъ колыннан берген каьмбетлерин де алмас эдим, тизинде де олтырмас эдим. Конак суьйтип мага коьп этип каьмбет берип, мени мен ойнап, акам ман бирге мени котанга киргистти. Сарайда салкын. Куын тувра аягыма тиеди. Акам тизиме дейим ыстанымды туьсирди. Мен бир зат та анъламай, оларга карап калдым. Сакаллы эркек ортасы бос кишкей суьекти колыма ойнамага берди. Мен ойнадым. Сакаллы конактынъ колында бир зат йылтырап кетти, ол сол затты, мен коьрип олтырмасын деп, артына ясырды. Оннан сонъ колымнан суьекти алып, ортасыннан «кабык этти» оьткерип, «бисмилла» — айтып, колындагы беки мен бир ыртаганлай кесип алды. Авыртканнан тынысымды алалмай калдым, коьзимге от ойнаганы яслар тоьгилдилер. Ама мен шыдап уьндемей авызым ман тыныс алып турдым. Оьзим бир зат та анъламай ярадан кызыл кан агып баслаганына карадым. Сакаллы конак куьлемсиреп мага карап:

— Ай, йигит яс! Эркек! — деп мактады.

Акам басымды сыйпады. Сакаллы эркек дорбасыннан ун шыгарып ярага куйды. Яра коьтере де ашытып авыртты. Тегаран бир шыдадым, авыр тыныс ала турдым. Тыртысып йыламадым, даяндым. Акам мени анамга аькетти. Эне сонда, анамды коьргенлей, оькириклеп йылап басладым. Сол заманда туьнегуьн анам мени сувягага аькетип сол бубуьнги боляк затты болдырмайк уьшин айтканын туьсинеалмадым.

Сол куын аьемиз аьпендиге барып мага деп дува яздырды. Ол дувага териден тыс этип куьплеп меним мойнымга

тактылар. Сол тагылганы ман ол меним мойнымда школага баргышай турды эм мен школага барып баслаганда, онынъ тысын айырып, куран буквалар ман язылган саргылдым кагытты шыгардым. Анам дувады коьрип мен оны аьлек этеди экен деп коркып, меннен алып, оны аьдуьвлеп шиберекке туьйип куржынымга йьйды...

Буьгуьнги медицина суьннет аьдетти керексиз аьдет деп санамайды. Савлай дуныяга белгили аьлимлер суьннетти аклайдылар. Ол тазалыкты юргистеди, кыскаяклы авырувларын шыгармайды, дейдилер аьлимлер. Аьемиз суьннетти мусьлман ойынша аньлап, ол аьдетти яратады. Ол аньлаганша, бабага олтырган эркек каннан коркпага керек тувыл, неге десенъ ол оьзининъ каныннан бир тамшысын аллага берген. Бабага олтырган эркек ян-янувардынъ — тувар болсын, йылкы болсын, тавык болсын, сойып, янын аллага ушыртпага болады. А кыскаяклылар ондай затты эте алмайдылар, олар каннан коркадылар. Аман да мен, бабага олтырган болсам да, оьмир яшавымда каннан коркып келеятырман...

* * *

Бизим Долай деп ийтимиз бар эди. Ол атты аьемиз бир заманларда болган туькымымыздынъ бир явынынъ аты ман атаган. А мен, оьзимше, савлай ийтлерге Долай деп ат тагылгандай коьретаган эдим. Мен бес ясыма толганда, ийт пен ойнап басладым. Эртенъликтен кешке дейим сол алдынгындай болып, мен конъгысыларымыздынъ кыз балалары ман ойнайман. Кешелер мен бизди аьей оьзининъ хабарлары ман, эртегилери мен юбандырады. Окында анам бизди коьбыз тартып, йыр йырлап кувандырады. Куьндиз кызлардан безсем, Долайдынъ касына бараман. Кызлар десенъ ийттинъ касына келмеге коркадылар. Мен куба туьсли ийтти кушаклап, ойнаганыма кызлардынъ коьзлери кызадылар. Мен Долай ман болсам, кызлардынъ касларында оьзимди бир йигиттей этип сезип копарсыйман, неге десенъ, мен олар этпеге коркатаган затты этеменди де. Бир кере мен ийттинъ мойнында байланган кайысын шешип, оны ййбердим. Ийт суьйингеннен ойнаклап шавып кетти. Басы ман шайкап, ерге авнаклады, савлай каралдыды шавып айланып болып, мага келип коькирегиме шоршып ойнаклап баслады. Анам босалган ийтти коьргенде, балаларды кабады экен деп коркып:

— Бактысыз экенмен, мунавы соьле балады кабады, кабады!.. — деп бакырды.

Ийт уьрип анамга шапты. Анам бас деп коркып кетти, оннан сонъ эсин йыйып:

— Эй, сымырай, мен сага коьргистеекти коьргистирмен! — деп, басындагы явлыгын шешип, булгалаклап кышкырды.

Долай ырылдап алып, уьндемей уясына кетти. Кеште акам куллыктан келгенде, Долайды яне шынжырга байлады. Ама мен эртеси куьн оны тагы да ййбердим. Акам мага шамгалып, тагы да байлады. Бир-эки куьннен мен оны тагы да ййбердим. Акам байлай-байлай безди, сонъ онынъ кап-пайтаганын коьрип, коьтере де байламады. Суьйтип мен ийт пен дос болдым. Кызлар-тенълерим меним янъы йолдасыма куьннедилер. Окында олар мага келмей де басладылар. Ама мен эндиги оларсыз ялыкпадым. Долай ман мен заманды бек аруьв озгардым. Оны ман нелер этетаган, нелер этпейтаган эдим. Атка йоргалагандай уьстине минип, оны ат этемен, оззим ас ашатаман, оззим анъшы болып, оны анъшы ийт этемен, оны ман куьресип, онынъ йылы юмсак терисиннен кушаклап бирге ерде авнаклайман...

Акам меним каралдыда ойнайтаганыма ыразы тувыл эди. Ол бирерде мени ойна деп орамга шыгарады, а мен янмаян уйге кайтаман. Орамнынъ яслары ман келисип болалмайман. Акам мени тавга пишеншалга аькетсе де, анда да ялыгып тез болып, уйге кайтаякты ойлайман. Окында акам мени аьейдинъ каралдысына да аькетти. Аьемнинъ уьйи туп-тувра орамнынъ ары ягында болса да, онда да уйкен балалар ман келиспей, йылап уйге кайтып турдым. Бир кайта аьемнинъ уьйинде ойнап турган балаларда мен асыклар коьрдим. Соннан сонъ асыклар тап деп, акамды бездирдим. Курманда ол кой сойды. Неге экенин билмеймен, сол куьннен алып, менде бир яман эм юрегимге тийген эстелик сакланып калды.

Акам койды кайтип сойганын мен карап турдым. Онынъ мойнына пышак тийгенде, коьзлеримди юмдым... Аяклары байланган кой, мойныннан шор-шор этип сувдай кан агып, ерде бир кесек заман силкинип ятты. Билмеймен, неге соьле де сол сувьрет эске туьссе, мен колым ман оззимнинъ мойнымды ыслайман, сувьк пышактынъ темири ога ябыскандай коьрип, ойлайман эм мойным ашшы яралангандай болады.

Эне сол койды сойганнан сонъ, акам мага асыкларын берди. Асык ойнамага энтейим йок эди, соннан себеп мен ялгыз оззим-оззим мен ойнадым. Муна ойын меним биринши эр ойыным болды. Сол асыкларды да сонъалыкта анам куржынга йыйды...

* * *

Язлык келди. Таза коьк. Коьктен куьн ерге йылы саьвлелерин тоьгип баслады. Кар иригенлей, туьртип ясыл коьгоьлен тувды. Йылы яктардан куслар келип басладылар. Караторгайлар йырлап бездирдилер, таза авада кара канатлары йылтырап карлыгашлар уштылар. Язлык келди. Тек алыстагы тавларда кар аьли де агарады, а авылдынъ касындагы тоьслер коьк шаьбден мен бийлендилер. Тереклер де буьрлендилер.

Бир куьн меним йолдасларым Медина, Патимат эм Фаризат, куванып, мага тоьске бараяк деп келдилер. Мен де Долайды алып олар ман бирге бардым. Тоьс авылдынъ шетинде эди. Мунда бизден эрте келгенлер бар эдилер. Биздей кишкей балалар колларына таяклар алып шаьбден казып туры эдилер.

— Шаьбден! Шаьбден! — деген олардынъ куванышлы давазлары эситиледилер.

Балалар бир шешекейден бир шешекейге шавып, тизлерине шоьнъкип, ерди казып, алган шаьбденлерин бир-бирлерине коьрсетип суьйинип, тазалап йийдилер.

Биз коьпке дейим шаьбден тапнай кездик. Караган ери-мизде шаьбденлер савлайы да казылган эди. Кызлар таьтли тамырларына да карамай, олардынъ шешекейлерин йыйып басладылар. Мен де оларга карап, суьйтип эттим. Долай касымда ойнаклап, ян-ягына шавып юрди. Эректе шаьбден йыятаган эр балалардынъ давазлары мени кызыктырып, карамымды оьзлерине тартады. Олардынъ савлайы да бир куьп болып, юретаганлары мага аьлемет болып сезилди. Олар не зат соьйлейдилер, кайтип соьзлерин юргистедилер, деген соравлар ойыма келдилер. Мен соьлеге дейим эр балаларга карыспаган эдим. Эгер олар бизим орам ман коьлем болып оза калсалар, мен олардан уьйдинъ артына ясырынып муьйистен бир коьзим мен оларга карайтаган эдим...

Шешекей йыпов ман алданып, биз кайтип оларга ювыклаганымызды да сезбей калдык. Соьлеге дейим де тамыры ман бир шешекей де тапкан йок эдик. Яде казып билген йокпызба, яде бактымыз сондай эдиме, ким биледи. Балалардынъ касларына ювыклаганда, олар бизге ашувлы болып карадылар. Бизим, ким экенимизди билеек болып бир-бирлериннен сорайдылар. Сонъ олар бизге бакырып басладылар. Биз олардынъ шаьбден излеген ерлерине келгенимизге ашувланганларын сездик. Бирев, коьзлерине шеким басып кийген боьрки мен, бизге коьгересиннен де бек давазын коьгерди.

— Кетинъиз! Биз казган ерден баска ер курыганъм! Бу бизим еримиз, мундагы шабденлер де бизики! — деп ол бакырып, бизге каткаклар таслап баслады.

Баскалары да тасладылар. Кызлар да, мен де каткаклар йыйып, оларга зувылдаттык. Долай бирден ырылдап, балаларга карап уырди. Олар коркып, каткак таслаганларын койдылар.

— Мунавы кыз-текединъ ийти! — деп сол бирев уйкен боьрк кийген бала ашувлы кышкырды. Яслар куьледилер. Сонъ баьриси де бирден:

— Кыз-теке! Кыз-теке! — деп бакырдылар.

Биз бираз карап турдык та кеттик. Мен балалардынъ куьлкисин эситкенде, мага юмырыкларын коьргисткенлерине де ашувландым.

Биз олардан кетип, тоьстинъ энъ бийигине коьтерилдик. Биринши кере мен авылымызды савлай коьрдим. Онынъ артында коьк туьсли Кобан, онынъ да аргы ягында ясыл кырлар, олардынъ артында ак карлы тавлар. Тавлардынъ ортасында энъ бийик Карлы-тав. Онынъ коькшил болып, коькке кете-таган эки басы мага уйкен иердей болып коьринди. Сол эки бийик баста коьк таьвисиле болар, деп ойландым. Коькте не зат бар экен деп, оьзимнен сорадым. Онда яшасанъ, не ийги эди, деп ойландым. Авылымыз да мага аьлемет болып коьринди. Уьйлер, бавлар, эректеги совхоз котанлар савлайы меним коьз алдымда турылар. Авыл да, агатаган Кобан да мага кишкей затлар болып сезилдилер. Тешкеруьвли карап мен авылдынъ ишинде камыс пан ябылган уьйимизди таптым. Анам мени коьрсе, не аьруьв болаяк эди деп, ойландым...

Кызлар да коьрген затларына тамашаландылар. Олар да коьзлери тоймай, ян-якларына карадылар. Оннан сонъ куваньп, коькке карап, коьзлерин юмып:

— Айлан-бийлан! — деп айта берип айлана бердилер. Айланганнан арып, коьк коьгоьленге биз савлайымыз да тымаладык. Ерте аркамызга ятып, коькке карап турдык. Бу язлык куьнде бек коьп янъылыклар коьрдик. Сонъында мен бир шабденнинъ тамырын да таптым. Оны тазалап болып, кызлар ман боьлисип едим. Кырдан аш болып, арып кайттым. Шешекейлер йыйып аькелгениме, анам бек суьйинди. Уйге келгенде, тоьстеги затлар коьпке дейим эсимде турдылар.

— Абай, коькте не зат бар ды? — деп сорадым.

— Коькте ети кабатлы коьк бар эм энъ уьстинде еннет бар, — деди анам.

— А ер астында не зат бар ды? — дедим мен яне.

— Ер астында ети кабат ер бар эм энъ астында яханем бар, — деди ол.

Сол айтылган затлар акында мен коьпке дейим ойланып турдым. Ама школага барганда, яханем де, еннет те йок экенин билдим. Ер астында Америка бар дедилер эм бизде кеш болса, оларда куьн болатаганын айттылар. Ер тоьгерек экенине тек уьйкен болганда ыйнандым.

* * *

Язда алма пискенде... Уьй артында алма тереклерден бав бар эди. Алмадынъ бир аьлемет ийиси болады. Янгы шалынган пишеннинъ, яде янгы сыгылып алынган балдынъ ийисине, яде бахшадынъ ийисине усайды. Яде савлай сол айтылган ийислерди бирге коссанъ, алмадыкы болар деп, айтпага болады.

А онынъ даьми ша? Бирер алмалар балдай таьтли боладылар. Бирерлери шылмадай ашшы, бирерлери ашкылдым.

А туьслери ша? Бирер алмалар — шешекейдей кып-кызыл. Баскалары — сары майдай сап-сары. Бирерлери куьнге куьй-мей, яп-ясыл боладылар.

Сол бала шактагы алмалардынъ ийиси де, даьми де, туьси де окында эсиме туьседилер, даьмлери силекейди аькеледилер. Мен озьзимнинъ кыз тенълерим мен эртенъликтен кешке дейим заманды сол бавда озгаратаган болдым. Долай да биз бен сол бавда эди. Ол салкым излеп терек астында бизим ойнаганымызга карап ятады. Коьп ойынлар ойнаймыз. Боьтен де бек ясырынмавык. Мунда, бавда ясырынмага ер кайтакым суьйсень, сол кадер бар эди. Суьйсень наьртуьктинъ ишине, суьйсень терек уьстинде ясырын.

Акам эртенъ мен куллыкка кетеди. Анамыз ол заманда йок эди. Мени карамага аьем келеди. «Ананъыз сага бир кишкенекей бебей аькелеек», — деп аьей анам кайда йок болганын мага аньлатады. Анам ол заманда больницада эди. Аьей бизге не зат суьйсеньыз, соны этинъыз деп, эркинлик береди. Арып, ойынлардан тамам безип биз аьейге бир зат айттага деп келип тилеймиз. Ол маштак шатты алып, савлайымызды да терек астына олтыртып, озьзи де олтырып, колына тигетаган юн уйыкларын алып, айтып баслайды. Аьйт деп арымай-талмай айтады. Биз тегаран бир тыныс алып, шайтанлардынъ, йинлердинъ акында, аздаалардынъ акында айтса, коркамыз, Тай-териш куршактынъ акында, пелванлардынъ акында, йигитлердинъ акында айтса, сукланып тынълаймыз. Аьлемет эртегилер эдилер ол айтатаганлар. Аьр бир эртегиден сонъ бизде янгы ойынлар шыгадылар. Пелванлардынъ атлары, ярасык гоьзел

кызлардынъ атларын оьзимизге берип биз эртегиге усатып, ойын ойнаймыз. Долайдан аргымак, тулпар ат этемиз. Меним баьрисиннен де бек суйьген эртегим ол Тайтериш куршактынъ акында эртеги эди.

ТАКТА КУРШАК ТАЙТЕРИШ АКЫНДА ЭРТЕГИ

Бурын-бурын заманда, эшкилер ток болганда, он куршак болыпты. Олар бек татым яшаганлар. Куршаклардынъ энъ уйькенлери калган тогыз куршакка ас азирлеген, ога тетеси сувагаш тагып шелеклер мен сув аькелген, баскасы сыпыргыш пан уйьлерди сыпырган, оннан баскасы орын йьятаган болган. Аьр бир куршактынъ оьзининъ бир иси болган. Тек бириси, Тайтериш дегени, эрке болган. Бир зат та этпей, оьзин ярасыкландырып, баскалардан оьзин артык коьрген. Эм ол семиз этти емеге суйьмеген. Баьриси мен бирге ол ас ишпеге олтырса, астынъ ишинде бир семиз, майлы этти коьрип, оьпкелеп туруп кететаган болган. Калган куршаклар онынъ аьлин билип, куьлеек болып, алдына казандагы энъ семиз кесекти тавып салады экенлер. Куршаклар оьпкелегенге карай куьлейдилер, а такта куршак Тайтериш орамга шыгып кетеди. Онынъ артыннан: «Кайт! Кайт!» — деп калганлары кышкырадылар. Тайтериш кайтпайды. Оьзиме оьпкелетпейтаган баска йоддастар табарман деп кетеди.

Йолда Тайтеришке бир туваршы ырасады да:

— Такта куршак Тайтериш, кайда барасынъ? — деп сорайды.

Туваршыдынъ уьстинде шепкен, аягында ыдырык, колында темир таяк, авызында уйькен уьлле бар.

— Сизге бараман, — дейди такта куршак Тайтериш.

— Бизге келсень, сени биз энъ семиз сыйырды сойып сыйлармыз, — деп яваплайды туваршы.

— Айхай, тастарымды майлар эдинъ бугай, — дейди Тайтериш. — Ол заманда мен сизге бармайман.

Бармайды. Такта куршак Тайтериш кырда шешекей йьыя йьыя кетеди.

Йолда бузавшы бузавларды багып туры.

— Сен кайда барасынъ, такта куршак Тайтериш? — деп сорайды бузавшы куршактан.

Бузавшыдынъ уьстинде ал каптал, аягында коьн шарык, колында ез таяк.

— Сизге бараман, — дейди такта куршак Тайтериш.

— Бизге келсень, муна семиз бузавды соярман, конарсынъ, а оннан сонъ кеткинъ келсе, кетерсинъ, — деп яваплайды бузавшы, аьрувин айтып.

— Айхай, тастарымды майлар эдинъ бугай, — деп явап бередиди ога да такта куршак Тайтериш.

Такта куршак Тайтериш аягындагы кызыл баьпишлерди тоздырып, яланъ аяк шешекейлерге басып юреди.

Йолда ога йылкышы ырасады. Ол сорайды:

— Хайыр! Такта куршак Тайтериш, кайда барасынъ?

Йылкышыдынъ уьстинде ак ямышы, аягында сактыян этик, колында узун курык.

— Сизге бараман, — дейди Тайтериш.

— Келсень, хош келдинъ, бес келдинъ, ярасык кыз Тайтериш. Мен сага деп бир семиз тайды соярман.

Сол соьзлерди эситкен Тайтериш ямышы кийген йылкышыга айтады:

— Айхай! Тастарымды майлар эдинъ бугай!

Йылкышы шеги катып куьлеп калады. Неге десень йылкышы оьзи де ярасык таза кийимлер кийип юрсе де, не семиз эт есе де, бир де уьстин батырганы йок.

Тайтериш шешекей йыя-йыя кетеди. Ол коьп кырларга шыгады, эм коьплерден ойга туьседиди. Тайтериш кырда бузылып калган амбарга етеди. Онынъ тоьгерегинде шышканлар ерди туьртип, куьзден калган бийдайды ызгап туры экенлер. Булар куршакты коьрип, суьйингеннен бир тавыста кышкырадылар:

— Такта куршак Тайтериш, кайда барасынъ?

— Сизге бараман, — дейди Тайтериш.

— Аьше келсень — хош келдинъ, бес келдинъ. Бир арык этимиз бар соны салармыз, кел! — дейдилер шышканлар, арык эт деп айтканларына уяла берип.

Оны эситкенде такта куршак Тайтериш суьйинеди де разы болады.

Кеш етеди. Шышканлар арык этти писиредилер эм Тайтериш пен бирге олтырып йийдилер. Коьз туьрткисиз карангы болганда, булар ятадылар. Тайтериш те солар ман бирге шешинип ятады. Такта куршак эртенъликте турып караса, онынъ кийимлери шешип калдырган еринде йок. Не даьрий шыбасы, не йибек коьйлеги, не ак тастары — бир заты да йок. Анасыннан кайтип тувган болса, суьйитип калган.

— Меним кийимлерим кайдады? — деп такта куршак Тайтериш сорайды.

— Туьнегуьнги эт семиз тувьл эди, сонынъ уьшин кеше бизим карнымыз ашты эм аштан оьлмеекке шалысып, турып сенинъ бар болган кийимлеринъди едик те, тойып яттык, — дейдилер бир авыздан шыйкылдаган шышканлар.

— А мен кийимсиз кайтип юреекпен? — деп, такта куршак Тайтериш йылайды.

— А биз кийимсиз юремиз де... — дейдилер шышканлар...

Тайтериш йылап, йолга туьсип кетеди. Онынъ артыннан шышканлар кышкырып каладылар:

— Такта куршак Тайтериш, уйге кетип, янгы кийим кийип бизге тагы да бир конакка келерсинъме?, — деп.

Сол куьннен сонъ такта куршак Тайтериш оьпкелеген акылын койып, тенъ куршакларды да тынълап, алдына ас салынганда, семиз-арык демей, не тапканын да еп, бир кере де авырмай, онгып-оьсип калады.

* * *

Муна эртегиди аьемнен эситип, мен эртегиди эркелеп оьзимнинъ куршагым ман ойнайтаган болдым. Меним бала фантазиямга муна эртеги бек ярайтаган эди. Колымга куршакты алып, оьзим-оьзимге эртегиде болатаган затты соьзлер мен айтып, ойнайман. Оннан да яраган тагы да бир эртеги бар эди, оны да аьем айткан. Ол эртеги оьлмес эртеги, бала заманнан соьлеге дейим де эсимде.

* * *

Бир кере... Язда... Аьем экевимиз уйдинъ артындагы бавда олтырымыз. Ол теректинъ астында салкым ерде маштак шатка олтырып, уршык пан юн ийиреди. Мен бир ерде турмай, алма тереклерге йоргалап, оьзим-оьзимди юбантып юримен. Бу куьн мага йолдасларымнынъ биреве де келмеди. Анам больницадан шыкпаган, атам куллыкта эдилер. Эм биз, аьей экевимиз, уйде калганмыз. Мен куьннинъ иссилигине де карамай, арымай-талмай, бир теректен баска терекке эшкидей йоргалайман. Теректинъ энъ йогарына минип, ян-якка карап, бийикке мингенимге сукланып, конъысылардынъ авлаларын, авылдынъ шетиндеги тоьслерди, алыстагы коьп-коьмек тавларды коьргенимге куванаман эм суйингенимди аьемге билдиреек болып:

— Аьей, караш! Караш, кайдай бийик экенин! — деп кышкыраман.

Аьем де, меним суййинишимди мени мен боьлетаганын билдирип, куьлемсирейди.

Суййтип бир бийик алма терекке йоргалап ян-ягыма карап, коьзим тоймай, куванышым коькке еткендей болып, сол теректен туьским келмей бир кесек турдым. Аьемге кышкыра-кышкыра тамам оны бездирдим. Меним анам кешелерде коьп йырлар йырлайтаган эди. Ол йырлаган бир йырдынъ анъы эсиме туьсип, мен терек уьстиннен:

— Орайда — Ава-райда-арайда! — деп, болган давазымды шыгара бердим.

Аьем меним бакырык йырымга шыдаялмай, мага колы ман ымлап:

— Балатай, болды энди, теректен туьсеш, мен сага бир эртеги айтайым, — деди.

Мен туьспеек болар эдим, ама «эртеги айтайым» дегени мени асыктырып теректен туьсирди. Эм мен теректен туьсип, шавып келип, аьемнинъ касына тизимнен шоьнъктым.

— Сага муна эртегиди эрте айтпага да болаяк эдим, бир де эсиме туьспейтаган эди, а соьле, сени теректинъ уьстинде коьргенде, эсиме туьсти, — деди аьем мени кызыктырып.

Ол айтатаган эртегилерди мен бек суйемен. А соьле ол «сага эрте айтпага да болаяк эдим» дегенде, коьтере де аьжейипсинип, тез айттага дегендей болып, аьемге карадым.

— Бурын-бурын... — деп аьей асыкпай айтып баслады.

ОБЛМЕС ЭРТЕГИ

— Кишкенекей бир бала болган. Анасы, атасы, аьеси де болмай, оьзи оьксиз болып, япа-ялгыз яшаган экен. Бир кайта сол бала кырда бир лашын кустынъ кишкенекей балапанын табады. Сол кишкей бала балапанга суййинеди эм оны аьдуьвлеп асырайды. Ол оьсип, канатлары беркип, бир заманда ярасык лашын кус болады. Оьксиз бала анасын да, атасын да, аьесин де суйеек суййимининъ куьшин сол лашынга береди. Эм ол да балага телинеди, онынъ ян-йолдасы болады. Бала лашын кусты ушпага уйьретип баслайды. Данъылда бир ялгыз теректинъ уьстине минип, лашынды коькке булактырып, ушпага уйьретеди. Ол ушады, сонъ артка кайтып келип, ястынъ колына оьзи олтырады. Лашын кус колга уйьренгиш кус болады. Куьннен-куьнге баладынъ лашыны коькке бийик коьтерилип баслайды. А бир кере лашын бек бийикке коьтерилип, буьлтлардынъ

ишинде йок болады да кетеди. Бала коьпке дейим, кусым кайда деп термилип турады, а лашын кус йок, кайтпайды. Бир куьн карайды терекке минип, эки куьн карайды, йыл карайды. Лашын кус йок. Бала кайгырады, азады. Эм куьн сайын ялгыз терекке минип, колларын коькке созып, аьлемет йинъишке даваз бан лашынды кайтараяк йырды йырлайды. Сол ерден озып бараятырган аьдемлер аьлемет конъыравдай давазды эситип, коьнбиллери коьтерилип, дуьняда коьрген кыйынлыкларын мутып, сол йыр шыккан бетке келедилер. Келселер-келсин... Теректинъ уьстинде йырлайтаган балады коьредилер. Аьдемлер сейир этедилер. Бала неге терекке минип йырлайды экен деп бир-бирлериннен сорайдылар. Бала аьдемлерге де, бир затка да карамай, лашынды кайтараяк болып аьйт деп йырын йырлайды. Бирерлер теректинъ уьстиндеги йырлайтаган балады тамаша коьрип, муна баладынъ акылы авыскан деп, аяп кетедилер. Баскалар «берли бала» деселер де, йырына сукланадылар... Коьплер сол балага «берли» деп ат бередилер эм кырда болсалар, сол аьлемет йырды эситселер де, бирев де сол давазга бармайды...

Абай, эртегиди айтып кутылдым дегенди билдирип, тынысын авыр алды.

Мен авызымды ашып сол аьлемет эртегиди тынъладым. Сол эртеги мен уйкен болгышай бирде эсимнен шыкпай турды. Уьйтип неге болганын озим де билмеймен. Сол кишкей эртегидеги лашынын кайтараяк болатаган бала коьз алдыма коьп кайта келди.

* * *

Бир кере, мага ол заманда йорма яс толган эди, мен авылга келдим. Эм тагы да сол озимиздинъ бавымызда аьем экевимиз олтырдык. Мен сонда эсима туьсип сорадым:

— Аьей, билесинъме сен мага бала заманда бир теректинъ уьстинде йырлайтаган баладынъ акында эртеги айткан эдинъ?

— Аьше, балам, эсимде. Оны мен сага сен терекке минип йырлама, аьдемлер берлиге санарлар, деп айткан эртегим эди. Оны сол заманда мен озим бираз туьрлендирип айткан эдим. Ол эртегидинъ сонъы баска... — деди аьем неге болса да авыр куьрсинип.

— Кайдай? — деп каптырыла калдым.

— Мунадай, — деп аьем бир талай йыллар озганнан сонъ мага бала заманда айткан эртегидинъ сонъын айтты:

— Сол бала кырда ялгыз теректинъ уьстинде йырлайтаган заманлар айлак авыр ашлык, кыйынлык шаклар большты. Кырсыз аьдемлер де, абреклер де коьп болган экенлер. Бир абреклер баладынъ аьлемет давазын эситип, сол теректинъ касына келедилер. Балады коьргенде, олар бек сейир этедилер. «Бу неге йырлайды экен, ярабий?» — деп олар коьпке дейим уьйкен аьжейипке калып йырды тынълайдылар.

— Муна бала акылсыз болар? — дейди биревлери олардынъ.

— Яде мунавы савлай халк аштан оьлетаган заманда ток болар, сонынъ уьшин йырлайды, — деп акылятаксыйды баскасы.

— Сен айткан соьз дурыс, — деп баскалар да сол биревдинъ соьзин йоьплейдилер.

Эм олар сонъалыкта бала не зат егенин билгиси келедилер. Эм сол огырсыз аьдемлер балады оьлтирип, ишин ярып карайдылар. Бала бир зат та еген йок экен. Кан ишкишлер оьлтирген балады калдырып кетедилер. Кетсе кетсинлер, артларында тагы да баладынъ сол аьруув йинъишке лашынды кайтараяк болатаган таьвесилмес йырын эситедилер. Абреклер сескенип, артка-алдыга карамай кашадылар. Аман да йыр олардан калмайды, барганнан-барган сайын оларга куьшлиден куьшли болып эситиледи. Оларды коьрге киргисткишей эситилип турады.

— Сол данъылда соьле де сол баладынъ аьлемет кужыр йыры занъырап эситиледи... — деп аьем эртегиди айтып куьтылады...

* * *

Бир куьн уьйде мен ялгыз калдым. Куьн исси эди. Бештавдан йылы ел согады. Ел болса да, ава туншык эди. Мен салкым уьйде олтырып, оьзим-оьзимди юбантаяк болып асык ойнадым. Бирден Долайдынъ уьргенин эситтим. Янмаян сыякка шыктым. Долайды коьрмей, савлай каралдыды карап шыктым. Каралдыда Долай йок, а онынъ уьргени бавдан эситиледи. Авлага киргенлей, Долай терекке шоршып уьретаганын коьрдим. Онда ювыклаганда, япыраклардынъ арасыннан бир бутактынъ уьстинде язлыкта тоьсте ырасатаган балады коьрдим. Онынъ басында сол баягы кара боьрк эди, койыны бизим алмаларга толган, ыстанынынъ бир балагы йыртылып, салпыраган. Баладынъ аты — Махмуд. Орамдагы балалардынъ ол атаманы эди. Коькис юмырткадай сепкил юзли Махмуд орамда кишкей

балалар ман тобелескенин бир неше кере коьре калгаман. Уйкенлер де: «Огырсыз бала», — деп, онынъ акында айтканларын эситкеним бар. Бир кайта орамда ол меним конъысым Патимат тенъимди тобелеп, колындагы май ягылган оьтпегин тартып алганын оьзим коьргемен. Мен якласаяк болганда, ол мени каткак пан согып кашты. Соьле сол «огырсыз» ала коьзли, коькис юмырткадай сепкил юзли, балалардынъ атаманы Махмуд юреги ярылып коркып, ырылдайтатан Долайга йогардан карап туры эди. Мени коьргенлей, ол туьрленди, бираз йигерленип мага бакырды:

— Я, кыз-теке, муна яман ийтти аькетеш булайдан!

Мен теректинъ астына барып, коркпай куьлемсиреп ога карадым. Долай мени коьргенлей абалап уьрип баслады.

— Аькет деймен сага, кыз-теке! — деп, ашувлана берип ол тагы да бакырды.

Мен куьлемсиреп, касымда Долайдай куьшли йолдасым бар деп, анадынъ бакырыгына эс те этпеген киси болдым.

— Аькет! — деп йыламага етип ол яне бакырды. Ол бакырганлай, Долай терекке шоршып, ястынъ йыртылган балагын тислери мен савлай уьзип алды.

— Долай! — деп ийтке шамгалып бакырдым. Теректеги «огырсыз» атаманды, энди бу кайдан ыстан табар экен деп, аядым. Неге десенъ балаларга ата-аналары язда шалт тоздырадылар деп кызганып, ыстан кийгистпейтаган эдилер.

Ийт мени тынълап тислериндеги йыртык кумаш пан касымга келди. «Огырсыз» бала сол заманда кыймылдап бир бутакты сындырды. Ийт кыймылдаганын эситип, тагы да шоршып терекке уьрип баслады.

— Уватарман мен сени, дуьмбижлермен, кыз-теке! — деп мени коркыстаяк болды.

Мен тагы да куьлемсиредим, ол мага бос шамгалатаганын анълатып.

— Мине коьрерсинъ! — деп, ол юмырыгын коьрсетти.

Мен завькланып куьлдим, мага бирший де этеалмасынъ деп, ога анълатаяк болып. Бурылдым да Долайды теректинъ касында калдырып кеттим.

— Коьрерсинъ, коьрсетермен мен сага ! — деп артымнан бакыра берди атаман.

Мен, онынъ ашувын эске алмаган кисидей, кетип уйдинъ артына ясырынып карадым. Долай ырылдап теректинъ тоьгерегин айланып юрди. Теректеги бала тынды. Оннан сонъ акырынлап йылавы эситилди. Онынъ йылаганын эситип, мен суьйиндим. Неге десенъ муна бала орамда коьтересин де коркыстатаган эди, эм баьри балалар оннан коркып, онынъ

айткан-айткан затларын этетаган эдилер. Эм мен, ол бир де йыламайтаган болар деп, ойланатаган эдим. Ол десенъ согле обкириклеп йылады, а мен сол затка уйдинъ артыннан сейрленип карап турдым.

Бир заманда, онынъ йылавыннан безип, уйдинъ артыннан шыгып, теректинъ касына келдим. Махмуд мени коьргенлей, йылавын койды эм яс шыккан коьзлерин суьртти.

— Акамга айта-арман, — деди ол сылкылдап.

Уйтип айтканына мен коркпадым, меним де бар акам деп ойландым. Долайдынъ мойнындагы кайыстан ыслап:

— Койнынъдагы алмаларды ерге тоьк! — деп, ога буйырык бердим.

Бала меним айтканыма тынълады, майкесин коьтерип, ерге алмаларды куйды.

— Сен муна талакай ийтти йиберип олтырма — деп, бала ялбарып тиледи.

Мен ийтти етип, уй бетке тартып аькеттим. Каршыгага еткенде, Махмуд теректен каргып туьсип, кора бетке сыпырылып кашты. Долайды тегаран бир ыслап калдым. Ийт артыннан уьрди. «Огырсыз» бала корага минип:

— Я, кыз-теке, энди мен сага коьргистеекти коьргистирмен! — деп, карлыккан тавысы ман ашувлы болып бакырды.

Болса да, менде эш оннан коркув деген сезим тувмады. Эште, сол йигерлик яс меним касымда йылаганнан сонъ тувган болартагы. Бобтен де бек касымда Долайдай йолдасым, дирегим барына суьйинип, эш коркпай яшамага боляк деп, оьктемсидим.

Ийтти каралдыда калдырып, мен тагы да уйге кирип, асык ойнап басладым. Оьзим-оьзимге: «Буьк», «шик» — деп, калжап ойнадым. Коьп заман озбай, Долайдынъ уьргени эм кайдай ды бала давазлар эситилдилер. Орамнан ашык болып:

— Кыз-теке! Кыз-теке! — деп бакырык шыкты. Мени тоьбелемеге келген боларлар, деп мен корктым. Асыгып эсикинъ каптырмасын каптырдым. Оннан сонъ каралдыда уьретаган Долай эсимге туьсип, олар, эште, оннан коркарлар деп ойланып, акыргын эсикти ашып сыякка шыктым.

Мени коьргенлей балалар ыржайып тыржайып, авызларын кыйшайтып эм тагы да куьшли: «Кыз-теке!» — деп кышкыра бердилер. Оннан сонъ мени таслар ман сыбалап басладылар. Кара боьрк кийген, ыстанынынъ балагы уьзилген Махмуд тувра мага тускалап, уйкенлердей болып азарланып, тас былактырды. Ол тувра тизиме тийип, авыртты. Мен йыламага етип: — Долай, куси! — деп бакырдым.

Долай аьпме-аьзир болып, меннен буйырык карап тургандай этип, айтканымды эситкенлей, янмаян корадан оьтип, октай атылды. Балалар янлары шыгаятыргандай болып, коркып каштылар...

Бир-эки сабаттен сонъ аьей келди. Мен ога бир зат та айтпадым. Ол коьгерген тизимди коьрип, не болган деп сорады. Бир зат та тувыл, шавып йыгылгаман дедим, туврасын айтпай. Аксамда акам келди. Ога да айтпадым. Болса да, биревге айтпага керек эди. Кызлар сол куьн йок эдилер. Олар менсиз тоьске барганлар. Анам да йок. Элбетте, ол мени аяр эди. А аьемге эм атамга айтпага корктым, олар мага шамгалмага болаяклар. Уьндемедим. Бирев де мени аямайды деп, мен туттым. Тутып, тамам йыламага еттим.

— Абам кашан келеек? — деп бирев де, мени абайлагысы келмегенине шыдаялмай йыладым.

Аьем мени кушаклады эм неге йылайтаганымды сорады. Мен тагы да бек йыладым, бирев де меним акымда кыйналмайды деп ойлап. Атам мага бакырды, онынъ давазыннан коркып, йылаганымды койдым. Сонъгы заманда, анам йокта, атам ман аьруьв келисип, яшайтаган эдик. Алдын атам шамгалганнан баска, мага эс этпеген болса, соьле ийинлерине олтыртып, аркасына миндирип, мени мен ойнап, мага артык эс беретанган эди.

Соьле де суьйтип, мен йылаганды койганда, мени колына алып бир-эки кере коькке коьтерип:

— Эркек, шалттан бебенъ болаяк. Мине абанъ базарга кеткен, сага сатып бебей аькелеек, коьрерсинъ, — деди.

— Тагы да коьтер, тагы да, — деп мен, онынъ коькке ушырганьна суьйинип, тиледим.

Ама атам мени ерге туьсирип суслы болып мага карады.

— Каратага оны, коьтере бала, сосы сен кашан эркек болаяксынъ? — деп, ол шамгалды.

— Аьше, бала болмай... — деп аьем куьлеп мени кушаклады.

Суьйтип муна хабарлар ман куьндиз болган затты мутып кеттим.

Кеште бирев бизим авыздынъ касында бакырыклап баслады.

— Муна яман ялагай ийтинъиз оьзинъиздинъ аякларынъызды уьзген болгай эди! Савлай аьдемлер аьдемше яшайдылар, а муналар каралдыда уьйкен барак ийтти тургыстадылар! Язык Махмудымнынъ этин уьзген, ыстанын йьрткан, ол не затты оьзи! Аьдемлерсиз бе, аьдем тувылсыз ба?! — деп бир кыскаяклыдынъ кышкырыгы эситилди.

Акам тынълап, бир зат та анъламай, мага карады, Мен не зат экенин сезип, энди мага болаягы болаяк, деп ойландым. Юрегим каты сокты.

— Юр бараяк, — деди акам.

Меним шыккым келмеди, ама акамнынъ карамыннан коркып, артыннан шыктым. Авыздынъ алдында колы ман баладынъ йыртылган ыстанын коьрсетип, бир кыскаяклы туры. Каралдыда ырылдап Долай ян-якка шавып юри.

— Муна кабакай ийт! — деп кыскаяклы Долайга коьрсетти. — Шоратай (атамнынъ уьй аты эди), мунадай ийтти байлап тургыспага керекти де. Караш, улыма яп-янъы ыстан алган эдим, савлай кесек-пусак этип салган, — деди кыскаяклы, ашувлы болып.

— Аскерхан, — деди акам, мага акыйып карап. — Мен уьй-де йок эдим. Муна бала орамга оны йиберген болар. Оьмири капайтаган ийт кайтип капкан экен? Бизди неге каргайсынъ, биз сага бир яманлык эткен йокпызда?.. — деди юмсақ давазы ман акам.

— Аьше, баладынъ аягын тислесе, ыстанын йырткышласа, кайтип бакырмайым? — деп, кыскаяклы сабырланды.

— Кап деп каптырмадык та, Аскерхан,

— Сизинъ ийтинъизди савлай орам биледи. Озган-озганга уьрип турады, эне каппага аьпме-аьзир... — деди кыскаяклы ырылдап турган ийтти коьрсетип.

— Кабаяк тувыл! — мен, даяналмай, соьзлерине киристим. — Шуьш тиймеген аьдемге ол «ап» деп те айтпайды, — деп, мен алмалар ман болган савлай хабарды айттым.

Кыскаяклы кызарып, тесик болса, ер астына кирмеге аьзир-дей болды. Кене де оьзининъ тувралыгына эристи.

— Балалар да, балалар не зат этер, не зат этпеслер.

— Оларга ийтлерди кап деп йибермеге керегим, аьше? — деди.

— Аскерхан, мен уьйде болган болсам, уьйтип болмас эди, — деди акам кыскаяклыды аягандай болып.

Кыскаяклы кетти.

Акам мага урысты. Мен шуьшлендим. Акам тек урсысып калган болса, мен уьйтип кайгырмас эдим. Ол Долайды ыслап байлады. Эне сол заманда, мен кайгырдым. Ол шынжырды зынъырдатып, босатылаяк болып, оьзининъ уясынынъ касында айланды. Шынжырдынъ зынъырдаганын эситкен сайын яным авырды. Акам Долайды уясынынъ касындагы акация терекке байлаытырганда, ийттинъ мага янышы караган коьзлери коьпке дейим меним эсимнен кетпей турдылар. «Байла-

манъыз мени буьгуьн меним бараяк ерим бар», — деп, сол коьзлер тилегендей болып коьриндилер мага. Савлай кешти мен Долай уьшин кайгырып шыктым. Онынъ шуьши йок та: ол уьй уьшин эм мен уьшин якласкан да... Ийттинъ сол тиленши коьзлери коьз алдыма келип турдылар. Кеше басымды акамнынъ коькирегине салып, ишимнен йылап яттым. Неше бир кайта акамга ийтти йибертага деп тиледим. Ол мени тынъламады. А каралдыдан Долайдынъ ырылдап, шынжыр ман зынъырдап, босатылаяк болып каьрлейтаганы эситилип турды.

Сонъында мен акамды алдамага керек экенин ойландым. Соьлеге дейим мен биревди де алдаган йок эдим. Бираз тыншайып ятып:

— Дада, мен сыякка шыгайым, — деп орындыктан туьстим.

Баска кешелерде акам сондай аьжет затка оьзи мен сыякка шыгаратаган эди. Неге десенъ ялгыз мен коркаман. А буьгеше мен ога тилемей, яланъаш, яланъ аяк тыска оьзим шыктым. Каранъалыктынъ ишинде акацияга байланып, йортылдап турган Долайдынъ суьлдери коьрдим. Аьем айтатаган эртегилердинъ шайтанлары, йинлери каранъа кешеден шыгатаганлар дегени эсима туьсип корктым. Уьйдинъ каршыгасында, котаннынъ артында, аьр бир теректинъ артында ак кебинлер кийип шайтанлар аьдемдей мага карамамын тигип тургандай ойландым. Долай мени коьрип, мен бетке ымтылды. Арт аякларында турып, мойнын, алды аяклары коьккелер коьтерип, ырылдап, шынжырын зынъырдагып, мен бетке атылды. Мен коркканымды да, сыягы суьвек экенин де мутып, ийттинъ касына шавып келип, онынъ йылы туьклериннен кушакладым. Мойнындагы кайыстан босатаяк болдым. Шешилмедим. Акам эки-меки шешип болмастай, берк байлаган. Ол заманда акация терекке байланган шынжырды шешип йибердим.

Суьйтип эткенимге суьйинип:

— Долай, эндиги сен боссынъ, — дедим оьктемсип, оьзим акам сезип олтырмасын деп, шавып уьйге кирип, орындыкка яттым.

— Коркпадынъма? — деп акам уянып сорады.

Бир зат та явапламай, уьклаган киси болдым. Суьйтип мен бас деп уьйдегилерди алдадым. Эндиги меним алдаганымды акам билсе, не болаяк деп ойлап, уьклап кеттим...

Аман да, эртеси куьн эткениме оьзим оькиндим...

Эртенъ мен турып, каралдыга яланъаш шавып шыктым. Савлай каралдыды, авлады карап шыктым. Долай бир ерде де йок эди. Ол затты уьйге кирип акамга айттым. Акам куьлемсиреди, ыйнанмай мага:

— Сен йиберген боларсынъ, наьлет, — деди.

— Йок, — дедим мен кызарып.

Акам уьндемей каралдыга шыгып карады.

— Кутырған болар, караш, шынжырды алып кашканын, — деди акам, ойлы болып.

Мен, акам эткенимди билип олтырмасын деп оьзимге ер тапшай, онынъ коьзлерине карамай коркып турдым.

Сол заманда бизим орамымызда яшайтаган кызыл шырайлы домбай Солтанбек деген киси озып кетейтыр эди.

Онынъ акында мен коьп зат эситкенмен. Бизим орамымызда Солтанбек энъ порт эм тамада аьдем. Оьзи де, авылда уьйкен деп саналатаган куллыклардынъ бирисинде юрген. Домбай курсагын алдыга шыгарып, тамадасып юреди. Уьстинде ясыл китель, кара галифе ыстан, аягына калош пан йылтыраган этиклер киетаган эди. Аьейдинъ айтканына коьре, Солтанбек ногай шайды тузлы-кыяр ман ишеди, а этти биз тек байрам куьнде коьре болсак, а ол уьйле сайын да еп турады. Ол домбай болганы уьшин аьем ога «борсык» деп, ат таккан. Бизим орамымызда Солтанбектинъ уьйи энъ колайлы уьй эди. Баскалардыкы тобан ман, камыс пан ябылган болса, оныкы ак телетин мен ябылган эди.

Солтанбек бизим авызымыздынъ касында токталды:

— Салам аьлейкум, Шоратай, — деди ол, оьзин портландырып.

— Аьлейкум салам, Солтанбек. Аьруьвсинъме, ден-савлык яхшыма? — деп акам ак юреги мен сорады.

— Оллахый, сав бол, яхшы. А сен не бек ойлысынъ? Не болган, э? — деди Солтанбек, коьзлерин йылтыратып, белиндеги ялпак белбавын туьзете берип.

— Мине, ийтим кутыргандай ойланаман, шынжыр ман бирге кашкан, — деди акам.

— Кайгырмас. Бир ерде кыдырма ийтлер мен юре болар. Аш болса, кутырған болса да, болмаса да уьйге кайтар. Кеште мени шақырарсынъ, мылтык пан келермен де, биттикетти... — деп Солтанбек эки колын уйкалады.

— Кайтпастай ойланаман... — деди акам.

— Кайтар, — деп катырып айтты Солтанбек.

Сонъ ол мага карап, алдындагы алтын тегис тислерин коьрсетип куьлемсиреди.

— Йигитинъ кайтеди? Шалттан анасы тагы да бир тоьбелескишти аькелер.

Акам уьндемей тынълады.

— Тойбелесесиме? — деп Солтанбек мага карап сорады.

— Ол энди де куршак пан ойнайды, — деп акам меним орыныма явап берди.

— Аьше, мен кетейим, а кеште мылтык алып келермен, — деди Солтанбек.

— Ювык бол! — деди акам.

— Бай бол! — деп Солтанбек кетти.

Акам да куллыкка кетти. Ийт кайтса, мени онынъ касына ювытпаска деп, аьемге аманат этти. Акам кеткенде, ол туьнегуьнги затты билмей калганына куванып, енъил тыныс алдым. Болса да, ийтке не болган экен деп, ойландым. «Кутырган» деген зат не зат экен, дедим озьим-озьимге. Аьдемди де шынжырга байлап тургыстсанъ, ол да кутырар деп, ойладым. Долай кайда йок болган экен, ол бир де уьйден кетип коьрген йокпан, кайда кеткен экен деп, бир неше кере озьим-озьимнен сорадым. Орамга шыгып караяк болдым. Аьей каралдыда колтуьйирмен «куьртийди» салып, наьртуьк тартып эм меннен карамын алмай олтыра эди. Ол мени орамга эш йибермеди.

Анам да, Долай да йок эдилер, энъ суьйгенлерим касымда йок эдилер. Кобынъилим бос болды, коьмекейим босады. Тайтериш куршак пан ойнак болдым, аман да бираздан оны да ойналмай тасладым. Кызлар-тенълерим келмеген болсалар, йылаяк та болар эдим. Олар мага туьнегуьн тойсте болган затларды айтып басладылар. Мен олардынъ соьзлерин боьлип озьимнинъ кайгымды айттым. Баьри затты да Долайдынъ акында айттым, тек ийтти шынжыр ман озьим йибергенимди атамнан ясыргандай, олардан да ясырдым. Атам «кутырган», деп айтканын мутып, Долайдынъ акылы авыскан дедим.

Патимат арамызда энъ бойлы, оьзи кара боран юзли, кара шашлы эди. Эм ол коьк коьзлерин батлатып:

— Ийтлердинъ акыллары авысатаганым? — деп сорады.

Мен де онынъ соьзлерин акыйкат коьрип:

— Уьйкенлер коьп алдайдылар. Долайдынъ акылы авыспаган. Онага акам ман туьнегуьнги Аскерхан ярамайды. Соннан себеп ол бизим каралдымыздан кашкан, — дедим.

— Аьше, — деди сары Медине. — Аьше куры аьдемлердинъ акыллары авысады. Бизим орамдагы Келдиндинъ акылы авыскан. Онага акасы коьыз алмаганда, ол оьзине шыракмай куйып, оьзин яккан... — деди аьемсип уьйкенлердинъ акында коьп билген Медине.

Ол айткан затларды каралдыда олтырган аьем эситип, авызын ашып колы ман бетин ыслап сейирсинип, кызга карап калды.

— Онъмай-явмай калдыгым! — деп аьем бакырды. — Я, алла! Муна огырсыз балалар не зат соьйлейдилер-ав. Ятсыз-бетсизлер! Меним кулагым баска ондай затты эситпесинлер. Кетинъиз, коьзим сизди коьрмесин! — деп аьем бизди кувып баслады.

А Мединеге айырым этип:

— Мен сенинъ абанъа айтарман. Астопиралла. Булардынъ кайтип соьйлейтаганларын караш!

Кызлар йыладылар, аман да аьем оларды аркаларыннан ийтеп каралдыдан кувды. Мен тагы да ялгыз калдым. Тагы да йылагым келди.

— Аьей, ийтлердинъ акыллары авысатаганым?— деп мен наьртуьк тартып турган аьемнен сорадым.

— Авысатаган... — деди ол артык та эс бермей, а оьзи аьйт деп куллыгын эте берди.

— Кайтип олардынъ акыллары авысады?— деп мен тагы да сорадым.

— Аьдемлерди тислеп баслайдылар, а тисленген аьдемлер де авырыйдылар, — деп абай, туьйирменге наьртуьк куйып, явап берди.

— Ийтлердинъ акыллары авыспайды да, олар кутырадылар. Ийтлерге акыл кайдан келген — деп соьзин туьзетип, кол туьйирменди айландыра берди.

Бастага наьртуьк тартыла берди. А мен Долайдынъ акын-да ойланып, каралдыдан шыгалмадым.

Суьйтип уьйлеге дейим турдым. Долайдынъ акылы авыскан болса, ол уьйге кайтпас, деп ойландым. Уьйле вакытта орам беттен шынъырдынъ зынъырдаганы кулагыма шалынды. Ол Долай болар деп, юрегим меним сокты. Мен шыдаялмай, орамга шаптым. Абай коьрмей калды. Орам ман Долай шавып келеятыр эди. Мен суьйинип: «Долай!» — деп бакырып алдына шаптым. Ол авыр тыныс алып, коьзлери ян-якка юрип, касым-да токтап ийискиленди.

— Долай! Долалай! — деп терлеген терисин кушаклап айттым.

Ол да мага ябысты. Аман да авыр тыныс алып, тилин шыгарып турды. Сол заманда абай авыздан зыранълап орамга шыкты.

— Я, наьсипсиз, уьзер сени ол! — деп бакырды. Долай ырылдап, меним кушагымнан босанып, асыгыслы келеятырган аьемге уьрди. Ол узын шыбасына оратыла берип, касыма этип, мени кушаклады.

— Ийбер, ййбер мени! — деп йыладым.

Долай ырылдап турды. Онынъ кара мунълы коьзлери йылтырап, мага карадылар. «Сен де аьдемсинъ, сен де ийттинъ ян-йолдасы болалмайсынъ!»... — деп сол коьзлери айткандай карадылар. Мен йылап, буюгуьн кайтакым онынъ ушин кайгырганымды, ол кайтпас деп, ойланганымды ийтке айтаяк болдым. Аьем мени ыслап йибермеди. Мени йибермейсинъ деп, мен акырыкладым. Долай да абайга ашувлы уьрди.

— Токтанъыз! Ийтти коркыстпай турыньыз... — деп таныс даваз эситилди.

Ол эртенъликте йолыккан кызыл шырай Солтанбектинъ юван тавысы эди.

Мен йылавды койып, коьз ясларды суьртип, зыранлап келеятырган домбай кисиге карадым. Долай бир зат сезип уьргенин, ырылдаганын койды. Ийт коркып ян-ягына каранды. Мен Солтанбекке не зат керегин анъламай, кайтип ол уьйине шапканлай киргенин тынып карадым. Абай мени ерге туьсирип, берк этип колымнан ыслады.

Бираздан колында мылтыгы ман, бир кесек оьтпек ыслап Солтанбек азарланып уьйиннен шыкты. Абай мени энди аькетеек болды, аман да мен онынъ колына басылып, бир якка да бармадым. Солтанбек не зат этеегин анъламай карадым.

— Коьп болама келгени? — деди Солтанбек.

— Билмеймен, коьп болмай болар, — деп аьем яваплады.

— Йигит, коьп болама келгени? — деп ол меннен сорап ийтке кесек оьтпекти былактырды.

Ийт бирден таслаганга уьрди, сонъ ийискилеп оьтпекке шапты. Аш ийт бирден савлай кесекти ютаяк болып, оны юталмай шайнап баслады.

— Янъы соьле, — деп Солтанбекке тутлыгып явапладым.

— Аьше, янъы соьле болса, биз онага соьле коьргистермиз! — деп Солтанбек мылтыкты коьгерди.

Аьем коркып мени колына алып басындагы явлык пан меним бетимди де, оьзининъ бетин де япты. Ол корканнан, савлай муьшеси дирилдеди. Мен де соьле бир зат болагын сездим. Абай мени каты кушаклады.

Атылды. Кулагымда занъырап, ийне тыгылгандай болды. Эм сол вакытта Долайдынъ сынъкылдаган аявлы сеси шыкты. Мадарсыз сес эди сол шыккан сес. Долайдай уьйкен ийттен сондай сес шыккан деп, ойланаяк та тувылсынъ...

Мен бир зат та анъламай калдым. Аьем явлыкты, бетимнен алганда, туьгейтаган мылтыкты Солтанбек тазалап туры, а касында кызыл канга боялып Долай ятыр эди.

— Оьлмесхан, Шоратай келсе, окопка аькетип коьмсин, — деп Солтанбек бизге коьзлери мен ашувлы йьлтырап айтты.

— Аьруьв, яным, — деди аьем эм мени колымнан етип каралдыга аькетти.

Бир-уьш кере «бисмила» айтып, аьем тагы да кол-туьйирменге олтырды.

Коьп заман кетпей, мен орамга шыктым; Долайдынъ касына барып, турдым. Куьннинъ саьвлелери йьлытатаган эди оны. Алтын туьсли шыбынлар кара канга ябаланган эдилер. Коьзлери Долайдынъ ашык эдилер, йьлтыраган куьннинъ саьвлелери ога тиедилер. Мен бираз эректен, касына ювык бармага коркып, карап турдым.

Артымда тынык аяк баскан тавыслар эситтим. Артка бу-рылганда, яланъ аяк каткакларга басып, сол баягы басындагы кара боьрк пен Махмуд келеятыр эди.

— Оьлтиргенлерим? — деп, касыма келип, акыртын со-рады. Мен басым ман ийзеп: «Аьше» дегенди билдирдим.

— Мени туьнегуьн оны уьшин сыдыртканлар, — деди Махмуд, коьгерген санларын коьрсетип.

Ол да касымда турып карады.

Артымыздан тагы да тавыслар эситтик. Ол меним кызла-рым эдилер. Олар да ювыкладьлар.

— Акылы авысканым? — деп акыртын коьк коьз Патимат сорады. Мен тагы да:

— Аьше, — деп басымды ийзедим. Кызлар тувра касына барып энъкейип, ийтке карадылар. Сары Медине шыбык тавып, шыбынларды кувып, оьлгенин оьлмегенин билгиси келгендей, ол шыбык пан ийтке тийди.

Долайдынъ касына орамнынъ савлай балалары йьйыл-дылар. Уьндемей ийтке карап турдылар. Орамнан озаятырган уьйкенлер балалардынъ неге йьйылганларын билгенде, ерге туькирип:

— Оьлген ийтти коьрген йоксызба?! Шашылынъыз шалт болып! — деп екиринип оздылар.

Балалар коьрмеген де боларлар, а мен биринши кайта мага биринши ювык зат оьлгенин коьрип туры эдим...

Кеште акам оьлген Долайды суьйреп авылдынъ шетин-деги ярга аькетти. Онда шонъкыр казып, Долайды коьмди. Акам исин кутылганда:

— Долай кайда яшаякты энди, яханемде ме, еннетте ме, э? — деп, мен оннан сорадым. Акам ыразы болмай мага карады эм екирине берип:

— Яханемди, еннетти неге эсинъе аласынь?! Ондай затлар ман басыньды авыртпа. Ийт ширеек эм бир зат та онадан калаяк тувыл, — деп явап берди.

— Туънегуынги кеше Долайдынъ шынжырын мен шешкенмен, — деп, йыламага етип, ясырган затымды айттым.

— Коьресинъме, алдама энди, коьресинъме, кайтип болатоганын? — деди акам...

Коьп йыллар озып, школага баратаганда, мен окопларга бардым. Долай коьмилген ерди мен эсимде саклаган эдим. Ерди казып Долайдан калган суьеклерди таптым. Эм ишиннен бир ягынынъ суьегин алып, уйге аькелип анамга коьрсеттим. Ол мага шамгалды.

Тасла деп, урысты. Аман да мен тасламадым. Анам сонъында оны оззи тилеп алып, куржынга салды...

* * *

Заман сувдай агады. Тек туънегуын тувганман, а буьгуын оззимнинъ балаларым болмага керек. Суьйтип яшав да билинмей кетпеге болады.

Биз оззимиздинъ акында оззимиз бир-биримизге айтпаса, ким бизим акымызда айтаяк.

Меним ойымша энъ аз зат баладынъ акында айтылады. А ойлансанъ, энъ бай, энъ аьлемет, энъ таза, шыктай таза яшав балада. Энъ куванышлы яшав бала шак.

Бала заман, муна хабарда айтылгандай, ондай кишкей тувыл. Бала заман булактай. Ол булактан уйкен сувдай яшав басланады. Сол булак эсинъде калса, яшамага да енъил, яшамага да аьруьв. Савлай яшавынъды бияладагындай этип коьресинъ. Тек сол булакты эсте сакламага керек. Заманнынъ да эстен коьп затты алатоганын мутпага керек тувыл. Соннан себеп, ол затларды эсте саклар уьшин, мине менде сосы куржын. Оны ашканда, коьп зат эске туьседи. Ишиндеги аьр бир заттынъ яны бар, озь яшавы бар. Муна куржында аьдемлер де, болган затлар да, аьем айткан эртегилер де, биринши меним куьшли дослыгым, биринши оьлуьв эм савлай яшавга биринши абытым... Ашкан сайын мен онынъ ишиннен бир янъы зат табаман...

Куржын...

Куьнделиктен

* * *

«Асыл, минсиз, таза союз, шер толкытса шыгады», — деп, Асан Кайгылыдынъ бир ятлавында айтылады. Уьшинимен де бир уйкен кайгысыз язувды баслаяк тувылсынъ. Халкынъ уьшин, суьйген аьдеминъ уьшин янынъ авырмаса, не зат акында язаяк экенсинъ?!

* * *

Собылеги заманда адабиятта ыйнандыртпайтаган, яшавга усамай акыл ман ясалган затлар не бек коьгти. ЦДЛ-да яс поэтлер ятлавларын оқыдылар. Олар коьтереси де ятлавларын ак юректен язганларына ыйнандырмага шалыстылар, аман да сол шалысув босына эди. «Юрегимде сырлар бар», — дегендей сыдыра оқыганлардынъ аьр бирисинде бар эди, аьше, бириси баскасына усатып язса, ак юректен язылганына кайтип ыйнанаяк экенсинъ, э?

* * *

Бир йолдасымыз кудай, алла болгысы келген эди. Оьз динининъ йосыкларын ойланып шыгарып та баслаган эди. Бар экен сондай кужырлы аьдемлер де. «Аллага ассы болма!» — деген бизим мусулман диннинъ биринши шарты. Сонынъ уьшин сондай аьдемлер бизге айлак аькис болып коьринеди.

* * *

«Эгер аьдемлерде баскадынъ оьрметлигине куьнлейтаган акыл бар болса, сол аьдемлерде баскадынъ оьрметлигин сыйлайтаган акылы оннан да коьп», — деп Чернышевский оьзининъ «Эстетическое отношение искусства к действитель-

ности» деген куллыгында язады. Айхай да, сыйлайтаган акылы коьп те болмага болады, аман да сыйламай, кара куьншилик пен куьнлейтаганлар да бар.

* * *

Аьдем дегеннинь сырлары — денъиз. Оны билемен деп шалыскан сокыр болып та кетеек. Тек озинъе неше бир маьнели эм маьнесиз, намыслы эм уятлы, осал эм намартлы ойлар келедилер. Биз баскада озимизге керекти коьремиз. Эм озимиз де аьдем яшавынынъ шартларына келискен абытлар этемиз.

* * *

Яшав — денъиз...
Денъизде боран.
Денъизде ялын.
Денъизде аьдем,
Ялынлы инсан.

* * *

Оьлмегенде,
Не оьлмейди дуьняда?!
Аьдемлерде
Ярык уьмит оьлмейди,
Яхшылыкка
Сенуьв оззи оьлмейди,
Козлеримде
Дуьня юзи оьлмейди,
Йьравлардынъ
Йьр шыгарган оьнери
Сукландыртып
Бир заманда оьлмейди!
Аьдемлердинъ
Акыйкат пан айтылган,
Оьмирликли
Акыл соьзи оьлмейди!

* * *

Кешиккен кеш...
 Карангы пеш...
 Терезеден карайды куылетким:
 Басында — кара боьрк,
 Кара боран бетинде —
 Кара сакал, кара мыйык.
 Саьат юрисиндей,
 Согылады мыйында кантамыр,
 Шыгады коьзлериннен ялын,
 Отлы саьвледей, сол ялын
 Айланган Ер-шардынъ
 Карангылыгын
 Как ярып теседи...

1973

* * *

Картаяды аьдем калада,
 Сыгылады инсан тарлыктан.
 Не зат уьшин коьп мунда
 Сол шаклы аьдем сыпласкан?

Яшаса да юмле халк болып
 Бир-бирине йок мунда элимлик,
 Эркинликтинъ не зат экенин
 Билмейдилер. Излеп ялгызлык.

Сыгылып юреги тарлыктан
 Яшайды калада инсан.
 Не зат уьшин ол мунда
 Есирлик кисенге байланган?

1973

ШЫДАДЫМ

Ашувлыман. Басым авырыйды, муьшелерим сызлайдылар. Онсыз да куллык пан кызган кевдемди куьн яндырады. Бу язда куьнге куьйип аркамнынъ эти бир неше кере сыдырылган эди, тагы да соьбитип болаягын сезип турыман. Этим

терлеген, даянып болмас аылдемен. А терлеген этке агаштынъ шанъы туюссе, шыдамага коьтере де эп йок. Касысам, ашытып баслайды. Кене де куллыкта токталып болмайды.

Оннан да бек мени косагым Толик Коконашвилидинъ тынышлыгы ашувландырады. Тек тынышлы турганы тувыл, онынъ мазаллылыгы да, меннен шыдамлы экенлиги де меним ашувымды козгайды. Ол уьнсиз-туьнсиз, аьйт деп, куллык этеди, ога карап мен де уьндемеймен. Колымнынъ уьйкен бармагын яралаганымды да ога айтпадым. Осаллыгымды, колайсызлыгымды ога коьрсетким келмеди. Куллыкта ис колкабшыкларды киеектинъ орнына, оларды бир якка атып койышпан. Эндигиси тавып болмайды. Эне сондайман мен, бир затка ушырамасам болмайды. Соьлеги бармак — пушык. Оннан да авыр затлар боладылар.

Бизим бригада коьптен бербетин саклаган агаш янъыларда аькелинген. Бизди эртенъ мен уянткан эдилер. Бригадир мени мен Толиктн столовойга киргисткенде, сыякта каранъа, сувык зм тып-тынык куьн аьли де тувмаган эди. Биз кешеден калган асты ишип, агаш складка йолландык. Аксамга дейим, бизим смена келеек заманга, биз агашты лесопилкага коьширмеге керекпиз.

Тислеримди кыршылдатып, кысаман. Уьйле аваятыр, тек истинъ сонъы коьринмейди. Каьпилестен колымнан такта ушып, аягымга согылып, авыртканы яныма обьтеди. Кышкырып йиберемен. Авырувы сол саьат кетеди. Толик яны авырган соьзлер айтып билмейди, тек коьзлерин батлатып мага карайды. Мен тактады ерден коьтерип алганда, ол да карамын бурады.

Яханемли ис. Эки аьдеммиз — агаш бир вагон. Эм кайдай!.. Тек сороковкалар, пятидесяткалар, шестидесяткалар эм окында семидесяткалар (40, 50, 60, 70 миллиметр калынылыгы такталарднынъ орысша аты) да расадылар. Агаш шойын йол бойына тоьгилген. Оны алмага бизге кыйын болады. Бирер такталар тувра батпак ишинде ятадылар. Тактады алаяктан алдын коьп ойланып, сонъ тегаран суьйреп шыгарамыз.

Складта ислейтаган куллыкшылар касымызга бир неше кере келип:

— Ия, йигитлер, коьнинъыз сыдырылды да, койынъыз соны, — дейдилер бизди аяп.

Биз уьндемеймиз. «Бизим бригадада болсанъыз, уьйтип соьйлесенъыз коьрер эдим», — дел ойлаймай ишимнен. Эс этпегенимизди коьрип, куллыкшылар колларын силкип кетдилер.

Бригада агаш карап бир юма куллыксыз турды. Мен озим колайым болмаган куллыкшыман. Ама бизди негизли объекттен алып, баска увак куллыкларга йиберселер, мен де ялыгатаган эдим. Оз колмыздан шыккан затты шалт болып коьрмеге суьемен. Негизли объектимиз — аслык саклайтаган бежен-уый. Ол уллы зат. Онда колымнын куьши де барлыгына оьктемсип кетемен. Сонын салынып кутылгалын тез коьрсек экен. Материал уьшин бригадамызда куллык токталмайтаган эди, а бу йол муна агаш кешиктиреди.

Тоббедей уьйилген такталар, а биз тек экевмиз. Баслаганнан сон арт карав йок. Савлай куьшимизди салып, сол агаштын амалын тапага керекпиз. Мен исти, тав бузаяк аьдемдей, баслаган эдим. Ама ногай айткандай; алгасаган сув тенызге етпес дегендей, мен де арып, мойыгып басладым. Окында куллыкты таслап, ерге ятып тыншайгым келеди.

Куьн — бийикте. Куьнин куьзи агарган. Ава туншык. Тыныс алмага кыйын. Тезден уйле. Белим авырыды. Энькейсем, авырув аркама яйылады. Толик пен орыша соьйлеймиз. Коьбинше ол уьндемейди. Куллык этсе, онын уйкен буькир бурыны авыр тыныс алып, коьзлери батлайдылар.

Моры туьсли калын тактады коьтергенде: «Анасын...» муна карагайдын. Шегим уьзилмеге аз калган!» — деп авызымнан азар шыгып кетеди.

Айткан соьзлеримге Толиктин кылы да кыйшаймайды. Колларымнын аяларына катлар тувып, кызарганлар. Мине бир йылга ювык куллык этемен, а сулып йок. Аьр куьн сайын: я кат, я яра, я тагы бир хаьте табылады. Каттан баска болып, тырнакларымнын араларына агаш ушкынлары кириптилер.

«ЗИЛ» машинадын кузовына ети-сегиз сыдыра такта тоьсеп, оны агаш пышатаган ерге аькетемиз. Бир вагон агаш — алпыс кубометр.

Гуьржин уьндемейди. Мен ога карап, ашувланып кетемен. Бир зат та айталмайман. Онын кылыгы — уьндемес. Ол соьйлесе, мага енйил боляк эди. Толик ол затты англамайды.

— «Коко» (деп мен онын тукымын кыскартып айтаман), тезден уйле, а бизим агашымыздын яртысы да таьвесилгени йок. Кайтермиз? — деп тынысымыз терен алып сорайман.

Ол явап бермеге асыкпайды. Куьшли коллары ман тактадын шетиннен ыслап, оны баска такталардын ишиннен гуьрилдетип шыгарады. Мен де калтаньлап тактадын аргы шетиннен тутаман, оны «ЗИЛ-ге» аькетемиз.

Кузовка атканнан сон, ол тынысын терен алып, коьзлеримге куьлемсиреп тувра карайды. Аньлайды. Арыган

экенимди аңлайды. Тек экинши тактады да борттынъ аргы ягына атканша, ундемейди.

— Коркпа, кайтип те болсын кутылармыз. Солдатлар кетпей турып етиспеге керекпиз, — деп соьйлей берип, ол баска тактады шыгармага асыгады.

Онынъ терлеген сепкил аркасы куьнде йылтырайды. Толик энъкейип, шанъ коьтерип, тактады суьйреп шыгарады. Мен де баска шетиннен ыслайман. Авыр. Тагы да дымланган карагай такта. Авырлыктан шайкала берип, агаш пан машинадынъ касына келемиз. Толик савлай муьшесин катырып, тактадынъ озь яктагы шетин куьшенип коьтереди эм оны тоьселген сыдыра такталардынъ уьстине салады. Мен тактадынъ ушына курсагым ман тирелип, болган куьшим мен оны алды бортка тийгенше ийтеймен.

Ети сыдыра тоьселипти. Мен суьйинишли тыныс алып, кузовтынъ уьстине йоргалайман. Толиктинъ суьйингенин, суьйинмегенин бетине карап билип болмайды. Аьр заманда да ол бир турмыс пан турады: ала туьсли тымалак коьзлер, саргылдым каслары косылыспага аз калганлар, узьин буькир бурыны. Оны куьлеп тувьлтта, куьлемсиреп те коьрмессинъ, куьлегени тислерин кысып, басын шайкайды. Танымаган аьдем коьрсе, куьлейди деп тувьлтта, ашувланады деп ойланаяк.

Аллага шуькир, буьгуьн солдатлардынъ болганларына. Олар да, биздей болып, озьлерининъ объектине агаш аьзирлейдилер. Ама олар бизден коьпке коьлем — йырма аьдемге ювык боладылар. Оларда — шав-шув, оларда — кувнак. Биз экевмиз.

Машина лесопилка какырадынъ эсигине етпей токтайды.

— Эй, аьскершилер! — деп бакыраман мен. — Тез-тез, мунда!..

Алты метрли такталардынъ ушлары кузовтан салпырайдылар. Бирер такталарды машинадан туьсируьв де, тиев де кыйын. Солдатлардынъ ярдамы ман туьсируьвдинъ енъил амалын таптык. Такталардынъ салпыраган шетине узьин ялпак такта салып, онынъ уьстине аяк пан басамыз. Баскан ягы тоьмен ийилип, алды бети коьтерилген сабатте машина алдыга айдалады. Тап сол заманга биз де:

— Ура! — деп бакырамыз. Такталар зырғанап, гуьрилдеп туьседилер. Калай кузовта тоьселген болсалар, тап сол турмыс пан ерге ятадылар. Мен солдатлардынъ ийинлериннен кушаклап аламан.

Тагы шойын йолга...

Тагы басыннан сонгына дейим сол баягы затлар этили-недилер...

Уйле... Ас ишемиз. Ювырт, кыйма, оьтпек. Сузык ас болса да, даьмли болады. Астан бир зат та калдырмаймыз. Артыннан сузык артезиан сувун ишемиз. Бу якларда оьзен йок. Мундагы сувды коьрсем, таьтли Кобанымды сагынаман. Эм эсиме тувган яклар туьседилер. Тувып-оьскен ерим – Кобанымнынъ ягасындагы ясыл кала коьз алдыма келеди. Уйдегилер, йолдасларым, окыган книгаларым эм баска коьп затлар эске келедилер. Окында мунда келгениме оькинемен. Не басыма меним романтика керек, бурмыгым шыбырып сосы шоьлликке не маьне мен келгемен, деп ойланып аламан.

Уьшинши кружка сув ишеятырганда, Толик ойнай берип, колы ман акырын курсагымды кагады:

– Тамам, камерад (ол школадан бербетин бир кесек француз соьзлерин эсте саклаган, окында каьр этип карыстырып соьйлейди), ярыларсынъ! Ишкен сайын ишкинъ келетаган, кой! – дейди ол.

Спецовкады алып келейим деп, мен бытовкага кетемен. Оннан шыкканда, уьстине сув шашыратып Толиктинъ ювына-таганын коьремен. Оннан ясырынаман. Ол коьрмегенде, бираз тыншайып алайым деп, бурыслардынъ артында салкым тавып, спецовкады ерге тоьсеп, янтаяман. Сол саьат тураман. Куьнге куьйген аркам ашшыйды. Олтыраман. Толя коьринди. Ясырынаяк болганымды сезген болар, деп мен ишимнен ойлайман. Уьндемей, касымга келип олтырады.

– Соьле ер казып турганым колай эди, – деймен мен.

Туьнегуьн мунда келейим деп, оьзим тилеген эдим. Бригада янгы мекан уьшин фундамент казаягын билип, оннан кашпага суьйдим. Ер казув – ишти пыстыратаган кыйын куллык. Соннан себеп мунда енъил болаяктай ойланган эдим. Оьзим де йолды, кыдырувды суьемен. Боьтен де кузовта турып, бетинъди ел соккан якка тутып, бурынгы ногай шоьлине коьзлеринъ тоймай карайдылар. Акыйкатлыгын айтсанъ, мен мунда сосы шоьллик уьшин келгенмен.

Бир неше йыл артта муна шоьлликте ногайлар яшайтаганларын эситкенмен эм сол заманнан бербетин яным сол якларга тартылып турды. Шоьл акында биревден эситип, яде книгадан окып калмай, оны оьзимнинъ коьзим мен коьрсем экен деп мырадландым. Ногайлар яшаган бурынгы ерлер акында мен коьп таварых книгалар окыганман. Онынъ бурынгылыгына коьзим кызып келгенмен. Келмей турып, ногайлар да мунда бурынгы деп ойланганман. Олай тувыл экен. Олар да баьрисиндей. Мундагы ногайлардынъ яшавындагы баскалык – олардынъ

бурынгы ерде яшавлары. А булай карасанъ, ногайдынъ акылы, кылыгы коьп ерлерде усас келеди экен. Келсем атка-минип шоьлде кыдырарман, йылкы коьрермен деп мырад эткен эдим. Келгенде, аттынъ ушкынын да коьрмедим. Атлардынъ орнына сол баягы кайсы ерде де болатоган — машиналар. Аьдем дегенинъ аьлемет. Мине соьле ат болса экен деп ойлайман, а ат болса, оннан да безеексинъ. Неге десенъ аьдемнинъ йок затка аваслыгы куьшли болады. Шоьл мен де соьйтип болды. Билмей турып, оны коьрейим деп ымтылдым, мырад эттим, а эндигиси ишим шыккан. Йол — коьнбил юбантар деп, ата-бабалар босына айтпаганлар.

Куллык кайсы ерде де куллык, — дейди Толик меним ызаланувыма.

— «Коко», сосы сен мунда неге келген экенсиий? — деп мен ол баьри затты да аньлайтаганына ашувланып сорайман. Ол меним ашувланганыма кыйналган да этпейди.

— Сен ша? — деп куьлемсирейди ол.

— Менме? — деп сорап не айтаягымды билмей каламан. Ойланып, — Мен? Оьзим келгенмен. Бригададынъ акында язгым келеди, — деп куьлемсиреймен. — Мага эки йыллык практика керек. Эндигиси тамам, куллыктынъ не экенин билдик, — деп мен романтикамды ясыраман, а онынъ орнына журналист факультетке туьсеек уьшин эки йыллык стаж керек деп айтаман.

— Куллыкты сен энтте билген йоксынъ, — деп Толик мен бетке карамай эринлерин йыбырдатады.

Мине соьйтип оьзин баьри затты билген аьдемдей коьр-сетсе, мен ога ашувланаман.

— Аьше ол заманда сен неге келгенсинъ? — деп каныга-ман ога.

— Неге келгенимди сен аньламассынъ, — дейди ол.

«Уьйтип явап табалмаган аьдем айтпага болаяк, — деп ойлайман ишимнен. — Аьдем не зат уьшин мунда келмеге бо-лаяк? Келген экен, неге калады? Неге муна гуьржинге ярасык Грузиясыннан эсе де, яланъаш шоьллик керек болтан? Басты таска соккандай, сосы мен не коьп ойланаман. Ога кранов-щица ярайды. Ал битти-кетти», — деп токтасаман, оьзге явап тапшай.

— Куллыгынъ сага ярайым? — деп мен онынъ артыннан калмайман.

— Яман тувыл, — дейди туьтинин тарта берип.

Ондай тынышлы аьдем яратылганына сейирсинемен.

— Оьзинънинъ Батумынъда яшап, апельсинлер сатып турган болгай эдинъ! — деп оны ашувландыраяк боламан.

Толик меннен уйкен...

— «Пиштай», коьп соьйлейсинь. Юмыртка тавыкты уйретпейтаган, — деп ол мени соьгеди.

Оннан сонь ундемейди. Меним соьзлеримди яратпайды. Мен бираз ойланып, сол баягы ойымга келип соьгыламан. Ога крановщица Найме ярайды. Сол кыскаяклы Толик ушин байыннан айырылган. Кене де соьлеге дейим Толик пен экеви бир уй болмаганлар. Толик не зат аьдем экенин бирев де билмейди. Мен де оны аньлап болмайман. Мине биз экинши айдан бербетин бирге куллык этемиз, общежитиезде бир пеште яшаймыз. Кешелер мен Наймеде конса да, коьбинше мени мен карысады. Онынь акында бир кесеклер: аьдемге юректи ашпайды, каты юрекли дейдилер. Ушинимен де бир коьргенде, онынь акында соьйтип ойланмага да болаяк. Аьдемге яманлык этпеек дейдилер онынь акында баскалар. Мага болса, ол коьп яхшылык эткен. Неге эткенин аньламайман. Бир зат та керек тувыл болып, озь-озьиннен яхшылык этетаган аьдемлерди мен аньламайман. Я кардаш тувыл ол мага, меним эртедеги танысым тувыл, яде болса сосы шоьбликтен сонь расаягымызды ким билсин.

— Арыдыньма? — деп сорайды, «аэродром» (айлак ялпак кепли) кепкасын саргылдым касларына дейим туьсирип.

— Аьше.

Ундемейди. Мен де олтыраман. Тыншаюв заманнынь кутылувын сеземен, ама озьим онынь акында ойлангым келмейди. Эм Толикти де соьз бен айландыраак болып, басланган хабарга кайтаман.

— Аьше, куллыктынь не заты сага ярайды? — Оьгиздей ислейсинь. Акша болмаса, сосы куллыктынь не пайдасы бар? Акшады сен ансамбльде дуьмбирдевик согып та аз алмас эдинь, — деп акылятаксувымды коймайман.

Толик аьскерде болганында, ондагы ансамбльде катнасып дуьмбирдевик соккан. Соьле де куллыктан бос заманында, ювынган, кетерингеннен сонь дуьмбирдевикти колына алып артисттей согады. Гуьржинлер йьрга авас халк деп бос айтылмайды. Ол барабан сокса, мен бийиймен. Ондай зат ога ярайды, ол кызып согады, мен де кызып, талганша бийиймен.

— Акша... Тек акша тувыл... Ансамбль ол эрикти язув ушин. А куллыктынь баска маьнеси бар. Куллык этпесень, озьиньди тирилей оьлтиресинь. Аньлайсыньма, «пиштай», йокпа? Кайда, сен бу затты аньлап болмассынь, — дейди ол.

Эне соьйтип: сен аньламассынь, мен аньлайман, деп соьйлеви меним ашувымды козгайды.

— Кой, сол бос соьзлерди! Мен билмейтагандай ойлай-сынъма, сага Найме ярайды, билдинъме? Ол болмаган болса кайзаман сенинъ ушкынынъ да мунда болмас эди, билдинъме? — деп мен коьптен бербетин айтаяк болатаган затымды айттым.

Ол куьлемсиреди.

— Авыз-куьйиз, солма, ногай айткандай? — деп, оны ман тенъи мен соьйлегендей соьйлегенимди унамай, кажавлады. Сонъ косты:

— Найме акында мени мен соьйлеме. Ол меним ишим. Анъладынъма?

Дурыс. Наймеди тийип болмайды. Поселокта энъ тоь-белескиш Тагир деген яс бир кере клубта Найме мен турган Толиктинъ касына келип:

— Каьхпелердинъ саны поселокта коьбееди. Кайтип олар бет салып аьдемлердинъ арасында юредилер? Тьфу! — деп туькиреди эм кызарган коьзлерин Наймеге тигеди.

Толик соьйлеп те кыйналмайды, ястынъ обьгиздей елке-сине эки колы ман каптырылады. Тагир кундай акырып ерге дорсылдайды, ама эркектен кешируьв соьзин эситпей Толик обьзининъ колларын йибермейди...

— Толя, билмей айттым, — деймен мен. — Юрегинъе ти-ермен деп ойланмадым.

— Тур, аьше, куллыгымыз карайды, — дейди Толик.

Турмага керек, эрисип болмайды.

Мен эриспеймен.

Тыншайганнан сонъ куллык этпеге айлак та авыр. Биз — экевмиз, а такталар — энди де коьп. Бес сабатке дейим кутылма-га керекпиз. Толик сондай болжал салган. Мен де сол заманга уьлгиреегимизге ьйнанмайман. Менимше, этпесекте боляк. Дуныя авдарылсын. Кутылаягымыз, кутылмаягымыз — меним исим тувыл деп ойлайман. Мага дел хайыр, тек тыншайсам экен. Мундай вакытларда Толик меним косагым болганына обькинемен. Баска бирев болган болса, куллыктан каша турмага боляк эди. А мунавы ман болмайды.

Мундай вакытларда ол болмаса, мени мен бирев де куллык эткиси келмейтаганын мутып кояман. Баска куллыкшылар меннен эрек турадылар, мага косак та болгысы келмейдилер. Мен эриншекпен, куллыкка сулыбым йок. Оны ман бос бас авыртамыз, деп баскалар мени унамайдылар. Толик мени обьзине алганнан бербетин ислевим туьзелген. Оны ман келисемиз. Ол обьгелердей болып, мага бакырмайды, билмегенимди аьруьв соьз бен туьсиндиреди, этеалмаган затымды обьзи туьзетеди. Басамак ясаганда, мыкты тувра сокпасам, ол обьзи шоьккишти

алып коьрсетеди, яде пышкыды обытирик ысласам ол коьзлери мен анълатады. Баска бирев болса, ондай затлар уьшин азарлап кетер эди. Толик уьйтип этпейди, аьр бир исти аьруьв соьзи мен анълатады. Келисемиз оны ман.

Аман да соьле ога ашувлыман. Арыганман. Онынъ соьлеги белсинлиги мага ярамайды.

— Я «кацо», неге ярыласынъ? — деп айткым келеди.

Аман да тилим бурылмайды.

Колларым тегаран бир тактады ыслайды...

Куьн батпага бурылган. Эндигиси аз калады. Сонъгы машина. Солдатлар куллыклары кутылганлар. Олар кийимлериннеп шанъ кагып, артезианнынъ касында ювынатаганлары бизге аьруьв коьринеди.

Сувды коьргенлей авызым кебеди...

Машинадынъ шоферын тек соьле абайлайман. Эректе аркасы ман бурысларга тирелип, шуьшли аьдемдей туьгин ишеди. Эсимди йыяман. Сав куьн, биз куллык этип турганда, шофер йок болып кетеди. Биз агашлар ман алысканда, ол я кабинада олтырыр, яде баска якка — бизим коьзимиз коьрмеген ерге йок бола таган эди. Муна йол да соьйтип эткенин Толик коьрди. Коьргенлей, кабаклары туьйилди. Шофер, коьзлерин ясырып, тоьмен карады, коллары дирилдеп кетип папирасы ерге туьсти. Уялып кабинага ясырынмага асыкты. Мен артыннан куьлеп калдым. Ырызын коьтере йоймаган, уялып биледи экен, деп ойландым. Онынъ ярдамы бизге керек тувыл, ясырынмай, бир-эки йылы соьзлер айтып, коьнъилимизди коьтерсе, не болаяк ога. Ййгилиги кемийигим.

Толик ашувланса, аьдемге яман карайды. Шоферды ййектей болып, ога отлы коьзлерин таслады.

Куьн куьнбатарга бурылса да, ол — аьли де бийикте. Терлеймен. Аьр бир муьшем авырыйды. Мен уьйтип неге бола таганын билемен. Эринсенъ, эткинъ келмесе, куллык кыйын болып коьринеди. Анълайман, аман да оззиме куьшим етпейди. Оьзининъ эриншеклигимди енъеалмайман. Эрклери куьшли болган аьдемлерге сукланаман. Толиктейлерге. Эне ол эрки куьшли болган аьдем эм оззининъ колыннан баьри зат та келеди.

Бир нешс калган яхшы такталарды сыныклардынъ, ширеклердинъ ишиннен шыгармага керек болады.

— Олар да сынык болар, — деймен мен, калган такталарды Толик шыгармасын деп.

Толик явап бермей, сынык-ширикти актарады. «Билсенъ неге куьшенетаганын. Бир-эки такта сонда калган ман не болаяк. Ким билип туры», — деп косагымды ишимнен шамланаман.

— Кобь соьйлеме де, барып солдатларды токтаташ! — дейди ол мен бетке карамай.

Куллыктан кетеейтканыма суьйинемен. Шавып бараяк боламан, тек аякларым ерге ябыскандай юрмейдилер эм мен асыкпай авыр адымлаймай.

Солдатлар тилегимизди алдылар. Аьперим оларга!

Агашты туьсиргенде, тувра такталарга йыгылып ятаман. Куьйген аркам, муьшелерим авырыйтаганын да сезбеймен. Савлай кевдемде йылы кан ойнагандай болады. Сол заттан эсирип кеткендей боламан. Толик касымда олтырып, туьтин ишеди. Мен коьзлеримди явып, онынъ пысып тыныс алатаганын эситемен. Эм яткан еримде онынъ шырайы кайдай экенлигин билгим келеди. Эм онынъ ала туьсли коьзлери ишке кетип, саргылдым каслары туьйилип, а «аэродромнынъ» астыннан тамшык-тамшык тери куйылып коьринеди.

— Гей! Биз буьгумь яндырттык! — деди мактанып Толя.

Мен бир коьзимди ашып, ога карадым. Ол да мага куьлемсиреп карады. Не кужыр! Не куьлки тувыл, не куьлемсирев тувыл. Эринлерин каты кыскан, танавларын коьптирген, тек коьзлери куьлейдилер.

— Оьлгенимиздинъ коьрине этемизбе биз сосы куллыкты? — деймен арыган давазым ман.

— Куьшен, Темир! Куьшен, казак, атаман боларсынъ, орыслар айткандай! — деп ол коьнъилимди коьтереек болады.

— Бизде де, ногайларда, сол такпакка усаган бир зат бар, — деп мен де соьзге соьз косаман.

— Мине мен Керуьвде аьскерде болганда, — деп Толя оьзининъ яшавыннан бир зат айтып баслайды, — кайдай затлар коьргенмен. Соьлеги куллык ога коьре — бал, еннет. Ерди казамыз, а ер — буз. Бармакларымызды уьситип, куллык этетаган эдик, — деп ол туьгинди сорааяк уьшин хабарын боьлди. — Мен де сендей бир эриншек эдим. Бир затка яравсыз эриншек. Аьдем оьзининъ яшавына оьзи ие экенин анълаган йок эдим. Сендей болып, калада оьскен эрке биревмен. Ама аьдем баьри затка уьйренеди. Яшав уьйретеди. Яшав — ол ата-ананънынъ уьйи тувыл. «Анълайсынъма, «пиштай»? — деди.

Ол айткан затлар бир кулакка кирип, баскасыннан шыгады. Анъладым. Мага оны ман соьйлемеге аьзир сылтав, оннан коьптен бербетин сорааяк болганымды сорап калайым деп:

— «Коко», сен Наймеди суьесинъме? — деймен. Оьзим явап излеп баслайман. — Ярасыклы кыскаяклы. Ондайларды поселокта бармак пан санап шыкпага болаяк, — деп коьз алдыма караборан юзли, кара коьзли кыскаяклы келеди.

Толик пен таныспай турып, коьп эр аьдемлердинь ога коьзлери кызып, онынъ артыннан юретаган эдилер. Оьзи де эрлер мен кажавлы соьйлеп, оларга каныкпага себеп беретанган эди. Толик пен расканнан сонъ Найме коьтере баска болды. Туьрленди. Танымаган аьдемлер мен соьйлемеди, касына ювытпады, юзине онынъ мунълык энди.

— Мен байын да таныйман, — деп баслаган соьзимди бардырдым. — Яман киси тувыл, тек ол ога бос уйленген. Найме ога коьтере келиспейди. Эркек — оьзи де мактаншак. Пишесиндей ярасыклы кыскаяклы йок, деп, савлай халкка йырлап шыккан!

— Билемен! — Толя соьзимди боьлди.

— Эне ол ога коьрсетти. Эндиги аяйман оны, — деймен ята берип, оьзим, Толя не айтар экен деп, кулагымды саламан.

Ол ойга коьмилген, алыстагы уйлер кутылып, оннан да алыстагы — коьк ергс тиетаган бетке карай берди.

Куьн батпага аз калган. Куьнбатардагы койы ак булытлар саргылдым туьске айланып баслаган эди.

— Суьесинъме, суьймейсинъме? — деп ол кайтаралап айтты. — Ярасыгы ярасык... Эм оьз дегенин этетаган кыскаяклы. Онынъ мискин байын мен де аяйман. А Найме йок. Тувра, байы яман киси тувыл. Наймеди суьетаган болса да, бек осал аьдем. Эр кылыгы аз. Йигерин коьтере йойган. Эне тизине шоьнькип, мени муна шоьлден кетсин деп тилеек. Артымнан юреди. «Кет, кет», — деп тилейди. Аьше ондай зат эр кисиге келисем? Аяйман мен оны. Аман да муна шоьлден кайда кетейим? Мунда Найме турып, кайда барайым? А мунда мага баьри зат та ярайды. Бизим куллык та аьруув. Еньил деп айтпассынъ, ама яшав да еньил зат тувыл. Эне яшавды сол зат уьшин, еньил тувыл экени уьшин суьесинъ...

Мен онынъ авызыннан сондай соьз шыкканына сейирсинип карадым. Басыннан кепкасын шешип, колларын эки якка яйып, куьнбатарга карамын тигип, мага мунда яшамага еньил, аьруув дегенине мен кужырланып коьзлеримди ога тигемен.

Бирден Толя, атасы улына карайтагандай болып, мага карады. Ол караганлай мен куьледим. Мен бир аз уьндемей турып:

— Шоьлдинъ сага неси ярайды? — деп сорадым.

Мен оьзим кешелер мен уйде олтыралмайтаганман. Поселоктан кететаган йолга шыгып, кенъ данъылда кыдыраман. Окында конъгысы авылга да яав барып келемен. А коьбинше яп-ялгыз йол ман, арыгышай юремен. Кешки коькке, данъылдынъ

ийисине, шешекейлерине сукланып, эске озим мен болган затларды туьсирип, озимнинь ойымга коьмилип, юремен. Мага шоьлде ярайды, озим ялгыз юргеним де ярайды.

— Оьзи ярайды эне... — деп Толя мага явап береди.

— Уьйтип кайсы соравга да явап бермеге боляяк! — деп ашувланганнан кутыгымнан шыгаман. — Сен бир де болмаса, шоьлликти коьргенсиньме? — деп каныгаман.

— Неге коьрмеймен, — коьргенмен, — деп Толя да ашувланып кетеди. — Коьргенимди де коьреек боласыньма? Сайгакты коьргенмен. Боьри коьргенмен... Боранда Найме мен экевимиз япа-ялгыз шоьлде де калганмыз...

Толя ашувланса, онынь коьзлерин кан басады, кабагы-касы туьйиледи эм савлай бети де, елкеси де кызарып кетеди.

— Аьруьв, аьруьв... — деп мен куьлемсиреп оны токтаман.

— Аьруьв! — деп Толя мени эркелейди. — Аьруьв, «пиштай!»

Ол мага «пиштай» деп ат таккан. Ясым кишкей болганга, таккан болартага. А мен Толяга «коко» деп те, «кацо» деп те, «грузин» деп те таккан атларым ога ябыспайды. А ол таккан аты мага ябысып калды. Толик мага «пиштай» десе мен оьпкелемеймен, а мине баскалар айтсалар, даяналмайман...

Биз бираз уьндемей олтырдык.

Куьнбатар кызарып баслады.

Станциядынь аргы ягындагы бавлардынь уьстиндеги коьктинь шети ал туьс болып янды. Лесопилкадынь аргы ягында шойын йолдынь тел столбалары коьринеди. Сол яктап бирден паровоздынь сызгырганы эм вагонлардынь кыршылдавы эситиледи. Тобьемизде акшыл туьсли коьк. Агаш пыштаган рамадынь шав-шувуна мен янъы эс берип тынъладым. Басымды рамадынь какырасына бурдым. Онынь янларынан пышылган агаштынь шанъты коькип шыгады. Сосы кеше рама бизим савлай агашты пышпага керек. Тезден бизди авыстырмага бизим сменамыз (кезуьв кулыкшы куьп) келмеге керек. Сменамызда доьрт аьдем.

Уьндемей олтырамыз. Мен шалкамнан ятып, коьзлеримди юмганман. Колларымдагы бармаклар кыймылдамайдылар. Бир неше кере кыймылдатып карайман. Уйыган. Янсыз болганлар. Бир зат та ойлангым келмейди, соьйлегим де келмейди, ятаман. «Коко» да уьндемейди. Ашувландырады онынь соьле уьндемегени. Мен баска аьдемлерде озимиздегиндей акыл, кылык, юрис коьргим келмейди. Ондай зат эркелев деп, ашувым коьгалып кетеди. Толиктинь уьндемес табиаты соьле

меним коьнъилим мен келискенине тутаман, шайтанларым козгалады. Оны кайтип шукуп козгайым экен деп ишимнен ойланаман. Толик сол шыдавлы, сабыр акылы ман окында куьшли спортсменге усап кетеди: мага боксер яде куьресши болып коьринеди. Неге десенъ куьшли спортсменлер, оларды тиймесенъ оьзлери яшавда тоьбелеспеге, куьреспеге авас тувыллар. Толик те сепебсиз бир зат та этпес. Керексиз ерде соьйлемес, билмеген ерине кириспес...

А мен ша? Мен коьтере де баскаман. Мен бирден аьдемлердинъ сейирин калдырып бакырмага да, йырламага да боламан. Яде аьдем мен бир заттынъ акында соьйлей турып, соьзди баска бетке бурмага боламан. Терениннен ойлансанъ, себебин табаяксынъ. Мысалга айтсанъ, мен куйы коьрсем, касына барып, ишине бакыраман, неге десенъ бакырсанъ, куйыдан янъыравык сес эситиледи, эм сол сес кужырландырады. Яде шоьлде ялгыз болсам, йырлагым келеди, неге десенъ оьзинънинъ йырынъ оьзинъе бир аьлемет болып эситиледи. А баска аьдемлер меним сондай нышанларымды коьрип калсалар, мени сав тувыл деп анъламага боладылар...

Толик отыз ясында, мен — он сегизде. Ким биледи, менде бала акыллар коьп бар болсада,.. Бир кере мен куллыкта бек арып цемент туратаган сарайдынъ артына туьтин ишейим деп барып, онда уйклап калган эдим. Бригадамыздынъ куллыкшылары соны коьрип, мени каты урыстылар. Толик болса якласып, мени оьзине плотник этип алды, эм меним яшавым бираз туьрленди. Сол заманда онынъ косагы кеткен эди. Мени неге сайлап алганын соьлеге дейим туьсинмеймен. Меннен колайлылар да, сулыплылар да бар эдилер. Яде аяп эттима, яде не зат уьшин — билмеймен? А оны ман биз бек келисип ислеймиз. Ол мени балта ыслап та, пышкы ман куллык эттирип те, агаш ыскылап та, эм тагы да коьп баска затларга уйьретти. Биз Толик пен калавшыларга агаштан йогар ерде ислеп тургандай басамаklar ясаймыз. Оны курып болсак, мен суьйинип энъ бийикке минемен, аьрзекерсиймен, кол согаман. Толик меним исимге разы. Баскалар ишиннен мени яратпайдылар, мени эриншек деп ойлайдылар, сол затты олар мага айтпасалар да, сувык карамлары ман билдиредилер. «Муна эриншек бизим алдышы бригадага неге келген?» — деп ойланатаганларын мен бек аьруьв сеземен. Бизим бригада бир механизм болса, мен онынъ босалган гайкасындай коьринемен. Коьзге карап, мага бирев де бир зат та айталмайды. Неге десенъ мен тез ашувланып кетемен эм шалтпан. Бир кере бежен-уьйге тартпы орынластырганда, мен баладай суьйинип,

онынъ уьстинде арканшыдай айландым. Иргединъ бийиклиги доьрт метрден артык болаяк эди. Сол заманда:

— Муна копый, халк куллык эткен заманда, цирк ашканын каратага! — деп бир яс иргединъ касына келип екирди.

Меним коьнъилим сол сабатлей бузылды. Сондай йигер кайдан шыкканын да билмеймен: мен бийикликке де карамай, оннан каргып, екиргеннинъ касына барып, ягасыннан ысладым: — Ким копыйды?! — деп екирдим каптырмавыш салып, оны йыктым эм силкишлеп басладым. Яс меннен уьш-доьрт йылга уйкен эди. Коьрсе, авызын-бурнын кыйшайтып, мени суьймейтаган эди. Сол зат эсиме туьскен болса ярайды. Ол меним энъ суьймес душпанымдай коьрип, мен, юреги ярылмага аз калган, ясты силке бердим. Ол кадер ашув менде кайдан шыккан экен?.. Оьзимди бек суьемен болартага?.. Толик болмаган болса, сол вакытта яс пан не болаяк эди, аьдем оьзи билсин?! Толик айырды.

— Берли-яралы! — деп яс турып кетти. Ол затгы бригадирге еткердилер. Толик тагы да мага якласты. Сол зат болган куьн куллыктан я оьзим кетер эдим, я мени куваяк болар эдилер...

Толикке юректегин айтып, тоьгинмедим. Сол затлардынъ акында ойланып турганымнынъ арасында, мызгап кеткен экенмен. Толик болмаган болса, гуьрилдеп келген машинадынъ сесин де эситпеек эдим:

— Тур, бригадиримиз! — деди ол.

Мен коьтерилдим. Брезент ябылган «газиктен» маштак бойлы калтанъ-култанъ этип юрген бригадиримиз Виктор Ивановтынъ шыкканын коьрдим. Онынъ басында — ак никель кастрюльдей, тоьгерек, фетр шляпа.

— Калайды, Толя, коьшигдинъизбе? — деп «р»-дынъ орнына «г» деп таьтли тил мен ол бизим касымызга етпей, эректен сорады.

— Коьширдик, — деп Толя олтырган ериннен коьгалмай, куьлемсиреп, бригадирге карады.

Бригадир касымызга келмеге асыкпай, ол бас деп пышкы рама турган какырадынъ астына кирди, оннан сонъ асыгып, такта яткан шойын йолдынъ касына барды.

— О, тынъшсыз ян! — дедим мен бригадир акында.

Бир ерде турмаган, янып юрген аьдем — бизим бригадир. Ол бизим арамызда мастер де болып, участогымыздынъ начальниги де болып, материал уьшин де яны авырып, бос заман тапса, калакты колына алып, калавшылар ман да бирге ислейди. Эм оны савлай бригада тынълайды эм онынъ айтканы — баьрисине де закон. Бизим бригадада кырка ювык

аьдем бар, ишкен болып, куллыкта бирисин де коьрмессинь. Тек исте тувыл, куллык бар куьнлерде уьйлеринде де ишпейдилер. Иванов аракы деген затты коьтере койдырган. Бригадада куллык токтаган деген затты билмейдилер эм савлай районда энь коьлем акшады бизим куллыкшылар табадылар. Сонынь уьшин аьдемлер баска яклардан бизге келмеге шалысадылар. Бизикилерге ПМК ай сайын премия береди. Эм бригадир оьзи мактанмай, баьриси мен де бир тень болып юреди. Аьдемлери оны суйьдилер. Онынь сыпатына, кийимине карасань: бойы маштак, аяклары кыйшык, басында сол баягы туьси авган шляпасы, калтань-култань эткен юриси, аьдемлер мен тувра коьзге карай соьйлеви — халктан бир баскасы йок. А оьзи — савлай районга белгили, айтылган аьдем.

Язга биз кайнаган заман, «исси сезон» деп айтамыз. Яде кыскаша «сезон» деймиз. Кыста куьнлер — кыска, сонынь уьшин коьп зат этеалаяк тувылсынь, соннан себеп, язда биз базар куьнлерди де бос йибермеймиз. Отпуск алсак, кыста эки-уьш айга аламыз. Поселоктынь картлары Ивановтынь акында булай айтадылар:

«Халк оны биледи, ол да халкты биледи. Ол ялгыз уьш аьдемнинь куллыгын этпеге шалысады, куллыкшылар да уьш кабат коьп этпеге шалысадылар. Эне Булатовтынь уча-стогында не болады? А олар экеви де бир организациядан, Булатов экинши йыл Культура уьйин салады. Онда прораб та, мастерлер де, туьрли-туьрли начальство да толган, а клуб орыннан коьзгалмайды, тезден кутылаяклары да коьринмейди. Иванов сол заманнынь ишинде бирев тувыл, уьш клуб салар эди. Ногайлар бос айтпайдылар: койшылар коьп болса, кой калмас, деп...» — сондай соьзлерди мен оьзимнинь кулагым ман эситкенмен.

Булатовты мен де билемен. Куллыкты туьбине еткерип, ислемайтаганы аз деп, ол оьзининь участрогына савлай кардаш-кавымын йыйган. Ондай зат ногай шоьлде соьле де берк. Кардаш-кавым кайтип бир ямагатта яшайды, соьйтип савлайлары да бир госуларстволык куллыкта бир-бирлериннен каты сорап болмайдылар. Неге десень бир-бирлерининь хаьтерлерин калдыргылары келмейдилер...

— Эй, наьлет экенлер! — деп Иванов касымызга шавып келип, — ана такым шигик такта бегенлег. Мен олага коьгсегтегмен! — деп ол агаш берген организацияга ыразы болмавын билдирди.

Биз турдык.

— Агыдыньызбма? — деп бригадир бизден аьлимизди сорады.

Биз явап бермедик. Арыганьмыздынъ акында мутып, биз куyleмсиреп онынъ шырайына карай алдык.

Онынъ шырайы муткыншак, авыз ашык аьдемге, бир зат йойган эм сол йойылган заттынъ акында кайгырмайтаган киге усайды. Манька бурьны, куyleп турган ясыл коьзлерине коьре, оны каты аьдем, сусы бар деп те онынъ акында айтып болмаяк. Бас деп оны коьрген ваьлий аьдем дейик. Мен де бас дегенде соьйтип ойланган эдим.

— Смена келмеди эм келеек те тувыл. Анда бизде куллык кайнайды. Объект янъы. Тас калаймыз. Мен сизге гостиницадан пеш алдым. Эгтен суьйгенинъизше тыншаягсыз...

— Ол не затты оьзи! — деп мен, тагы да мунда калаягымызды анълап, кышкырып ййбердим.

— Аьше, яслаг, амал, — деди ол тартына берип эм бизге аявлы коьзлери мен карады. — Амал йок та... — деди колларын бир-бирине уйкалай берип.

— Айт, аьше, Витя, айт! — деди Толя бригадирге, мага сувык карап.

— Толя эм сен Темиг, — деп тиледи бригадир. — Уьйкен тилек баг сизге, йигиттей болынъыз. Аьгбиг аьдемим — эсапта. Сизге оннан бигев де ййбегип болмайман. Олаг буьгуьн таска мая куйып кутылсалаг, эгтен цокольди коьтегип баслаяклаг. Мен соьле агаш пышувшылаг ман соьйлесейим. Олаг да экев. Доьгтевинъиз танъ атканша такталагды пышып кутылагсыз деп ойлайман. Оьзим буьгуьн управлениеге барып, эртеникке «Колхидадынъ» акында соьйлесейим. Агаш аьзир болса, беженуьйди болжалдан илгеги кутылаякпыз. Сизинъ сменады Кумскке шиферге ййбееггемен... Туьтин ишесизбе? — деп ол авыспайтаган «Памирин» кисесиннеп шыгарып бизге созды.

Биз алдык. Уьшевимиз де олтырып туьтин иштик.

— Э, Толя, отпускти беженуьй салыннып кутылганлай алагсынъ, — деди Иванов, а коьзлери балт-балт этип биз коьширген такталарга карадылар.

— Кайгырмас, — деди Толя.

— Соьйтип аьше, — деп бригадир яваптан баска сакламагандай болып, — соьйтип аьше, — деп тагы да кайтаралады.

— «Пыштавымыз» ша кайтеди, куллыгын аькетеалама? — деп куyleмсиреп ол экевмизге де карады.

Мен «пыштав» дегенине ашувланмадым.

— Буьгуьн ол Алидавдай тавлар авдарады, — деп Толя бригадирге коьз кысып мени мактады.

— Окувдынъ акындагы ойынъды коймадынъма? — деп Иванов меннен сорады.

— Йок, — деп явапладым эм оьзим сейирге калдым.

Ол кайдан биледи экен ол затты? Окувдын акында мен тек Толяга айтаман. Меним акымнан ол сойлегенге усайды. Толя мага якласып, онын да оз мырады бар деп айткан болар. Дурысын айтсам, журналистика факультетине туьсеегимге сенмесем де, а бу усталык мени коьптен бербе-тин кызыктырады. Журналист болув уьшин язбага керек, а мен соьлеге дейим бир зат та язганым йок. Ол зат тек меним ойымда. Оьзиньнинь акынгда бир затка яравсыз деп ойлан-гынь келмейди. А мен эриншек аьдем басымдагы ойлар ман, мырадлар ман яшайман. Толик меним мырадларым толаяк деп ойлана болар, ол болмаса бригадирге айтпас эди. Кене де сол зат акында бригадирдинь билгенине уялдым, бетим алмадай кызарды.

— Окув деген кегек эм ийги зат! — деди Иванов меним кызарганымды коьрмей. — Мен оьзимнинь студент йьллагымды энь куванышлы заман деп санайман...

Ол строительный техникумын кутылган.

— Кетпеге кегек, — деп бригадир турды. — Толя, ма акша, — деп кызыл он маьнетти созды. — Багып ас ишегсиз.

Бригадир кайтип аньламастан келген болса, соьйтип йок болды. Какырага кирип, агаш пышувшылар ман соьйлесип кетти.

Пышкы аьдем йьлагандай оькиреди. Токтавсыз пышады. Какырадын астында пышкыдан ушкан юмырышка куйып болып коьтериледи. Сонын арасында куллыкшылардын суьлдерлери тегаран бир коьринеди. Оларга биз тыстан такталар тасыймыз. Бетимнен тер агады. Елемик. Кевдем куьндизги куллыктан, куьндизги куьн куьйдиргеннен янады. Соьле туьн. Янатаган этимге агаш шангы туьспесин деп мен уьстимге спецовка кийгенмен, кене де койным шанга толады. Уьстимдеги кийим куьйген этти ашытады. Этим де терлейди, агаштынь шангыннан кагынаман. Ашытады. Болган куьшти йьйганман. Тамам кызганнан арыганым кеткен. Эндигиси тыншаймага коркаман. Бармакларым сол саьатлей кыймылдамай, янсыз болаяклар, муьшем де уйып кетеек. Биз Толя ман дуьня яна-яткандай, шапкылап, каралдыдан такталарды тасыймыз. Агаш пышувшылар куллыкты эки кере токтатаяк болдылар, ама биз тилеп койдырдык. Тыншайганнан сонь куллыктынь кызувын алалаяк тувылмыз. Мадарымыз йойылаяк. Бир-биримизге айт-пасак та, Толя ман бирдей болып ойланамыз. Бригадирдинь соьзлери эсимизде: эртенгилкке дейим кутылмага керекпиз. Авыр, эсапсыз авыр. Шекемдеги кан тамыр кайтип коьпкенин колым ман тиймесем де, сеземен. Онын арасында: «Куьш кай-

дан шыгады?» — деп сейирге каламан. Эртенгиликтен кешке дейим куллык эткенимде, коьним сыдырылып, такат калмаган эди. Куыш кайдан келген экен? Соьле де сол баягы куьндиз тасылган такталар. Онынъ бир шетиннен енъил коьтеремен, баска ягыннан Толик ыслап, шавып электричество янган какырага аькетемиз. Каралдыга какырадан бираз ярык туьседи. Агаш пышувшылар биз такталарды бирдей калынылыгы ман кезуьв-кезуьв мен аькелгенимизди суьедилер. Бас деп шестидесятка., пятидесятка, сонъында сороковка. Неге десенъ калынылыгы карысса, рамады токтатып, келистирмеге керек болады. Ондай зат куллыгымызды авырландырады. Какырадынъ астында такталарды айырып, уьйимшиклер этип тиземиз. Толядынъ коьзлери ишке ойылганлар, «аэродром» кепкасынынъ астында олар янадылар... ол тислерин кыршылдатып алады.

Какырадан шыкканлай, сувсаган аьдем сувды ютлыгып ишкендей, терен тыныс аламан, сол вакытта юлдызлы коькке эм онда калакайга усаган айга караымды таслайман. Ай мага писпеген калакайдай болып коьринеди эм бурынымга онынъ ийиси келеди.

Толя бирден оратылып, колындагы тактады туьсирип, йыгылады.

— Не болды? — деп мен, тактады таслап, онынъ касына бараман.

Ол авыр тыныс алып:

— Оратылдым! Шен...— деп ол гуьрджиншсе азарланып тез аягына коьтериледи эм тактады коьтереди.

Агаш пышатаган рама, йылагандай токтамай оькиреди. Биз ана якка, муна якка шабамыз. Бурыным шанъ баскан, тыныс алмага кыйын болады. Токтамай, тувра ерге бурынымды симгирип, спец-овкадынъ енъи мен суьртинемен.

Коьз алдымда кызыл тоьгереклер айланадылар. Эсимге бир зат туьседи... Бир кере авырганда, орында ятып, оьзим оьзим мен шахмат ойнайтаган эдим. Соьле коьз алдыма сол баягы шахматлар келедилер. Сол шахмат ойын эсимди савлай бийлеп алады. Оьзим оьзим мен. Оьзим уьшин юрип болганнан сонъ, болмаган ойнайтаган йолдастынъ юрисин ойлайман. Онынъ уьшин юремен, оьзим кайтип юреегимди ойлайман эм ол ойыннынъ шети-сонъы коьринмейди...

Эсимге анам келеди. Уьй сагындырады. Онда суьйген диванымга янтайсам экен эм уьйде коьтере суьймеген затларымды да этер эдим. Суьймеген ботаникады да окысам экен, сыпырмага да суьймеген полды ювсам экен. Не зат та болсын, тек уьйге барсам экен. Коьз алдыма анамнынъ алал коьзлери

келедилер. Ол касыма келип, колы ман шашымды сыйпап: «Эгей колайсыз!» — дегени эске туьседи. Оьзимнинь осалыгым уьшин йыламага етемен. Эр киси йыламага болады экен. Аман да мен йылаяк тувылман. Бир кере кинода сакаллы эркек йылаганын коьргенде, оннан ишим шыккан эди. Йок! Йылавга етеек тувылман! Мен оьзимди сонъына дейим тутарман, шыдарман. Соьле яде бир заманда да! Соьле оьзимди ыслалмасам, менде бир заманда да эш бир зат болаяк тувыл. Эр аьдем оьзи оьзине ие болмага керек. Муна дуныяды сондай аьдемлер ыслайдылар. Муна дуныя сондайлар ман турады. Аьр бир аьдем оьзи суьйген затты этеек болса, бизим дуныя авдарылып кетер эди. Тек мырадлар ман, тек оьзинге тынышлык излев мен яшап болмайды. Мамырсадай юмсакарды бизим дуныя яратпайды. «Мен соьйтип суьемен этпеге», — дегенди дуныя оьзине алгысы келмейди. Соьле мен муна затка шыдалмасам, оннан сонъ аваслыгым болган затларга да шыдалаяк тувылман. Мине Толикти алып караяк. Онынъ намысы, юреги оьз алдында да, аьдемлердинъ алдында да таза. Ол мага керек, баскаларга да керек деп турады. Соннан себеп онынъ сондай шыдавлы кылыгы бар. Оьзимге де, Толяга да ким экенимди коьрсетеек уьшин мен соьле шыдамага керекпен...

Аяклар оьзлери шабадылар. Биз автоматтай болып шабамыз. Агаш пышувшылар бизге карамай, рамады токтатып, такталардынъ уьстине олтырып, ас ишедилер. Биз ол затты абайламай, рамадынъ касына такталарды тасый беремиз. Олар бизди шақырадылар. Биз токталмай: «Йок!» — деймиз. Олар куьлейдилер. Биз де куьлеймиз. Шекти катырып, куьлегим келеди, ама куьш тек авызды ашып куьлемсиревге етеди...

Рама тагы да оькиреди. Кулакты ярады. Шырактынъ ярыгында юмырышка рой болып уьйиледи. Какырадынъ астында такталарды салмага баска ер йок. Пышкышылар экинши электропышкыды куллык эттиредилер. Оькируев зки кабат куьшленеди. Эндигиси биз Толя ман эки пышкыдынъ касындамыз, пышылып шыккан рейкалар ман брусокларды тыска тасыймыз.

Рамадынъ оькиргени, кулакларды тындырып, тынлык пан бир болады, тек бирерде куьшли сеси кулакка шалынып, мыйды козгап алады. Коьз алдыма сол баягы кызыл тоьгереклер келедилер. Баягы шахмат ойын. Меним де, мени мен карсы ойнавшыдынъ да фигуралары бир туьсли — ак болып коьринедилер. Неге экен? Ойланаман. Аман да пышкыдынъ ишиннен козгалып, рейка шыгады, оны бир колым ман алып, бир янына таслайман. Рейкады салып, тагы да рамага кай-

таман, янғысы тагы да пышкыдан шыгады. Басымга баягы шахмат ойыны киреди. Эндигиси мен озимди коьринмес ойнайтаган йолдасым ман адастыраман. Тагы да соров «Неге фигуралар бир туьсли болганлар?»

Собьитип тань атканша... Пышылмаган такталарды какырага тасыймыз, какырадан тыска — пышылган рейкалар ман брусокларды. Коьзлер ясланадылар, кызыл тоьгереклер коьз алдымнан таймайдылар, шекем каткан...

Тань атканда... Куллык соньына келеди. Я субьинуув, я кайгырув дегендей бир сезим де йок, кайтип рамадынъ окьиргени тыныклык пан бир косылган болса, собьитип меним савлай сезимлерим янсыз болганлар. Бир заттынъ акында ойланмайман. Шахмат ойын, эм баьри соровлар йок болганлар.

Мине пышылмаган соньгы такта... Мине пышылган соньгы рейка... Рамады токтаттылар. Баьри зат та коьз алдымда айланып кеттилер. Айланып бир ерде токтадылар. Кулаklar шувылдавга толпып, авырыды. Толик спецовкасын шешеди, мен де ога карап шешемен. Карасларымыз расады, ол да, мен де болган затка ыйнанмаймыз. Толиктинъ касына барып, оны кушаклайман... Терлеген этлер мен кушакласып, экевимиз де пышылган агаш уйимшигине йыгыламыз...

Кызыл тоьгереклер коьз алдымда айланып, коьлем боладылар...

Кызыл коьк коьринеди. Ер де — кызарган. Тереклер де кызыл болганлар. Толиктинъ шашлары да кып-кызыл. Савлай какыра, куллыкшылар — кып-кызыл. Савлай ерди кызыл туьсленген сувлар, оьсимликлер бийлеп коьремеи.

Озимнинъ колыма карайман эм кантамырларда кызыл кан буькилдейди. Толиктинъ де бурыны ман коьз арасындагы кантамырында кан согады. Йылагынъ, бакыргынъ келеди, аман да бир куьш ыслайды, токтатады, басады, сес шыгартпайды. Тагы да шахмат ойын. Бир такыйкадынъ ишинде мен ойнайтаган уьшин де, озим уьшин де бир неше кере юремен. Эм сол такыйкада тагы да соров. «Неге фигуралар бир туьсли болганлар?» Ойын маьнесиз экенин аньлап, оны булактыраман, ол бир якка ушып кетеди...

«Эсиньди йыяш!» — деген Толядынъ юмсаk давазы кулагыма алыстан болып шалынады. Коьзлерим ашылмайдылар, кирпичлерим ябысканлар. Колым ман Толядынъ бетин сый-

пайман. Кобз алдыма онынъ бурыны, тоьгерек ала коьзлери келедилер. Эм бирден тагы онынъ бурыны ман коьз арасын-дагы кантамыры коьринеди. Тамырды буьлкилдетип каннынъ агувын коьремен: ол оттай янады, йылтырайды.

Сол канга колым ман тиеек боламан. Бу зат Толиктинъ янына оьтеегин билемен, кене де тийип карасам экен, токтатсам экен. Токтатсам экен! Эндигиси тек сосы ой мени бийлеген. Колларымды онынъ бетине созып, сол тамырды излеймен, аман да оны табалмайман, туталмайман. Ыслаяк болып каьрлеймен, аман да болмайды. Ыслаяк боламан — болмайды. Тагы да — тагы да бос! Тагы да, тагы да! Тагы да бос!

КАЛА

Коьргенимиз:
 Тар уьйлер, тар орамлар,
 Тар болады
 Янга кишкей боьлмеде.
 Иргелерге
 Туьгиледи карамлар,
 Баьриси де
 Шыккандай бир уьлгиден.

Баьрисин де
 Шеттен бирдей этпеге,
 Бу дуныя
 Шалысады оьмирлеп.
 Баьри бирдей
 Туьзилислер соьлеги —
 Бетонлардан,
 Кербишлерден, темирден.

Бир-бирине
 Усап болмас юреклер,
 Меники де
 Баскадыкына усамас,
 Ийнанынъыз:
 Эм де янлар, коьнъиллер
 Бир заманда
 Бир стандартка уйымас.

* * *

Калама карангы туьседи.
Шыраклар, тап ойындадай,
Бири янады, бири соьнеди.
Бийиктеги тереземнен
Мен шахарга карайман.
Юрегим де телезеди...
Не зат мен коьзлеймен,
Не зат яным излейди?!
Туьнде шав-шув койылып,
Тыныклык сыягын бийлейди.
Тек алыста бир терезе
Ярык берип турады.
Сонда да – бир киси.
Мендей болып рахатсыз,
Терезесиннен карайды.
Мен оны коьремен...
Ол мени коьрем экен?
Бир биримизди эситип,
Бир биримизди шакырып
Орамга шыксак экен,
Кобьгилди авлар уьшин,
Экевимиз де авас болып,
Ярты йолда рассак экен.

1973

* * *

Обмирлерди мен абытлап,
Бу яшавга мен тасланган
Бурынгы халктан урлыкпан,
Мен инсанман, азиатпан!

Кан кайнаган, ян ойнаган,
Мергин ушкан окка усаган,
Арамлыкты кер таслаган,
Мен азиатпан, мен ногайман!

Яманлык пан алысаман,
Яхшылыкка ымтыламан,

Согысаман мен заман ман!
Мен Ногайман, Ногайман!

1973

* * *

«Алыстагы
Яманнан да,
Касынъда юрген дос яман»,—
Сондай затты
Эситкеним,
Эскергеним бар меним.
Тап досымдай
Айланады
Ол касымда коьп заман,
Кулагымга
Сыбырдайды:
«Досым, тенъим, кардашым».

Бир туьлкидей,
Бир йыландай,
Коьринеди ол мага.
«Сербет сувдан
Ишип караш!» —
Деп, тостакай созады.
Мен билемен,
Сынагаман,
Зияпети увланган,
Коьзим коьрген
Бу яманлык
Коьнъилимди бузады.

Ога керек —
Увланганым.
Разы этейим деп ойлап,
Эште, аяр,
Ятканымды
Коьргенде доьрт буькленип,
Бастырылган
Танълыгы да,
Белки, уянар деп саклап,
Ишимликти

Симиремен
Карап ога озленип.
Тек сенувим
Алдынгынша,
Оькинишке, аклавсыз,
Увлап мени
Кыйнаганга
Завыкланады яман дос.
Меннен ога
Не керегин
Билип болмас, ангьламсыз,
Мырадын да
Туьсинмеймен:
Шалысканым тамам бос.
Яхшылыкка
Яратылган
Аьдемлер коьп болса да,
Туьзип, ясап
Ийгилик пен
Дуньядынъ негизин.
Яманлыклар
Этуьв уьшин
Тувганлар да яшавда
Йок тувыллар.
Тап суьликтей,
Тек таза кан
Сорадылар.
Бир шексиз!

ШОФЕРЛАРГА

- Улынъ ким болып ислеьди, Абидат?
- Шофьр болып!
- Улынъ ким болып ислеьди, Муслимат?
- Шофьр ол!
- Улынъ ким болып ислеьди, Сакинат?
- Шофьр ясьм!

Сыдыра болып тизилген
Машин керван ювырады.
Ерди туман басады,
Ямгыр токтамай явады...

Кобринмейди бир зат та.
Ясын тоьгем, сувытам
Кара ерди табиат та?
Айып этем, ашув алам
Кара коькте Кудай да?
Йигит ногой шофыр яс,
Кара рульге ябысып,
Авыр машинди айдайды.
Кокьктен явган каза тамшы,
Такатын алаяктай дуныядынъ,
Бир токтамай туьседи,
Буршав салып шофырга
Кабинкага дубирдейди,
Терезелерин каплайды.
Ама яс, кирпиклерин кактырмай,
Карамын йолдан айырмай,
Алал куьшин кызганмай,
Ак борышын толтырады.
Каранъыды как тесип,
Фарлар ярык шашады.
Айлангандай тегершик
Куьнделикли коьринис
Ястынъ алдыннан озады.
Ян сагынган, ювык зат
Эрек кетип барады.
Нава йок, уйкы тайган...
Сол исте каранъыдан ярыкка
Яшав йолы салынады.

1973

* * *

(Ногойдынъ алтын такпакалары)

Кара булыт коькти япты,—
Караланды бу дуныя.
Яманлыкка алгасасанъ
Аьдемлигинъ калмайды.
Куьн коькти ашты —
Нурланды бу дуныя.

Яхшылыкка алгасасанъ —
Яманлыгынъ калмайды.

1973

МУТКАН

Шокырактан
Денъизге косылган толкын
«Кайдан эм
Не экенини?» — билмейди, сайсы,
Корреалмайды
Шет – кыйырсыз кенълигин онынъ,
Анъламайды
Денъиздинъ давыллы давысын...
Анъламав ман
Озды бир хыйлы заман.
Шокырактагы
Яшавын толкын муткан...

Куьнделиктен

* * *

«Эдиге» — бизим классикамыз. Эпоста Эдиге энъ суыйимли, йигит киси, Ямбай ога карсы болып, энъ яман, намарт киси. Эпосты шыгаратаган халкта эки кылык та бирдей болып яшаган. Энъ аьлемети, Кобан ногайларда яс оьспирлер Эдигединъ ким экенин билип те билмейдилер, а мине, «Ямбай» деген атты яман аьдемге соьле де тагадылар. Ямбай оьмирлерди оьтип, Эдиге оьтпегени кужырлы, тувылма?

1973 й.

* * *

«Эскиди янъырткан, оьлиди тирилткен — онъмас», — деп баска маьне мен айтылган болса да, бизге таварых акында язбага керек. «Оьлилерди тирилтуьв» яде «Бабаларды кайтарув» деп атар эдим мен оьзимнинъ энъ яхшы книгагды.

* * *

Аьвелгимиз бизим — дайымлы кайгы, дайымлы йылав.

Йылав, йылав, йылав куьй,
Йылаган, зарлы мынав куьй,—

деп басланады коьп бурынгы йырлар. Соқыр коьзлерден яс шыгарадылар сондай соьзлер.

Зор куьн тувды, зор куьнлер,
Кетти куьлки, мол куьнлер...—

деп йырланатаган болса да, сол «мол куьнлер» болганына коьтере де ыйнанмайсынъ.

ЯЗЛЫК ШАКТА КАР

Семинарда язылган сүөфет

Сузык, ашшы еллери болган кыстан Москва тыншайгандай болды, енбил куърсинди. Калашылар авыр кыс кийимлерди енбил ярасык язлык кийимлерге авыстырдылар. Яслар шонтыктар, олардын астыннан туъсли кобийлектер кийдилер, кызлар – акшыл плащлар, аяктарына баъпиштер, куъннинъ ярыгыннан сакланып, карагошкыл коъзилдириктер де салдылар. Кагыт пан елимленген эки кабатлы терезелер ашылдылар. Терезелерде туърли туъсли халатлар кийген кыскайкылылардынъ баслары тез-тез коъриндилер. Язык коънбилли болды Москвада. Шав-шув куъшленди, орамларды кувнакы сеслер бийлеп алдылар. Кыста саклап турган куъшин куън аямай ерге тоъкти. Тротуарлардынъ шетлериндеги газонларда уйилип турган кар куъртиктер ирип басладылар. Орамлар батпактан тазаландылар. Эне-мине савлай ер кебип кутылаятыр эди. Сондай Москвага карап меним де коънбилим коътерилип, куванышка толып бараятыр эди. Язык куънди коърип, мен озимнинъ тувган Кобан якларымды эске алып турдым. Эки баслы Карлытав, ясылланатаган кырлар, буъртиктенген теректер, саъвлелерге юмарт бизим куън коъзи алдыма келдилер. Шабденлерге толы кырдынъ тоъси коъзлеримди сукландырды. Суыйтип эки язлыкты тенълестирип, куванышка толып, коъпке дейим юреек те болар эдим, эгер эртениктердинъ бирисинде суыктан уянып, форточкады ябайым деп барганда, орамда куъпелектей-куъпелектей кардынъ ак пушыктары ушып, ерге туъскенин коърмеген болсам. Сол куън кар буршактай болып та явды, сонъ ямгырга да айланды. Сузык куъшленди. Орамларда ел де элесленди. Коък куънъиртленип, бир яктан авыр булытларды кувып аькелди. Куъннинъ коъзи бир коъринип, бир йойылды... Кунъиртлик бийледи калады.

«Так!» деп, ябылдылар терезелер. Москвадынъ яшавшылары кыс бойы авырланган пальтойларын кайтара бастан кийдилер. Орамларда аьдемлер азландылар. Ялгызлык, ялкылык бийледи калады. Меним де яшавым «троллейбус – общежитие – троллейбус» дегенге айланды. Коъзлеримнен коък туъсли тувган ягым йоголды. Ама юректе тувган язлыкка уйкен сезим меннен таймады. Сендим...

* * *

Бизим халкка бир атаклы аъдемнинъ тувганы керек. Болсын скульптор, суьвретши, композитор, язувшы, оьзининъ оьнериннен баска болып, онынъ аты да данъклы болмага тийисли. Ол халкымызга данък аькелеек, халкымызга уьйкен эс эттиреек. Эште, тувмага керек сондай аъдем.

* * *

«Мал урлаганга — бир куьна, малы урланганга — мынъ куьна» — деп айтады бизим халк. Биревде бир зат урланса, ол баьрисине де шекленип баслайды. Мен де сондай вакытларда айлак кайгыраман — мага да ойланып олтырмасынлар деп. А бир кере оьзимнинъ шуьшим бардай, кызарып та кеттим. Калай туврады халк соьзлери.

* * *

Мине бир неше ай библиотекада тарыйх акында затлар окыйман. Калай аьлеметти, йолдастар ман олтырмага заман да табылмайды. Бирерлер аракыды янды тынышландыратаган, авыр оьйлардан айыратаган зат деп санайдылар. Ол оьтирик. Аракы ман алданган аъдем заманын босына йояды. Аракы ала-таган заманды, куьшти язатаган аъдем оьзининъ исине берсе кайдай коьп пайда шыгаяк эди. Язувшы оьзининъ бас исиннен баска болып оьзге бир затлар ман кызыксынмага, алданмага тийисли. Бирер язувшылар эски, сийрек затлар йыядылар, баскалар — маркалар, суьвретлер, уьшиншилер спортты суьдилер, бар элгезерлик пен де каьр шегетаганлар. Библиотека ман алданып, мен сондай алданувлардынъ, кызыксынувлыктынъ кайдай уьйкен пайдасы барлыгын сездим.

* * *

Буьгуьн лекциялардан эртерек кашып, общежитиеге бармага асыктым. Бир хабар язбага уьйкен аваслыгым бар эди. Тролейбуста — сыкпа-сык, орамда — батпак. Азап шегип общежитиеге еттим. Общежитиединъ басамаклары ман алтыншы шарлакка коьтерилгишей, коьнъилим бузылып, оьйларым шашылып, савлай аваслыгым да тым-тыракай йок болды. Тап суьйтип бир зат болмаса баскасы шыгады. Эште, эш бир затка да карамай, язбага олтырмага керек.

* * *

Бир таныс студент бар эди. Ол лекцияларга бармай, эртенликтен кешке дейим аракы ишип юретаган эди. «Бола-таган затларга оьзим шуьшлимен!» — деп уйкен буквалар ман язылган эди онынъ орындыгы турган иргеде. Бир кере ол мага бир хабарын окыды. Онынъ хабарынынъ бас ойы — ол аьдем оьзине аьжел излейтаган ой. Окыганнан сонъ:

— Мен оьзим де оьзимди аьжелге аьзирлеймен, — деди бу.

— Аьше, аьдем сонынъ уьшин яратылама? — деп сорадым мен.

— Аьше, аьжел уьшин. Аьжел уьшин болмаса, не уьшин? — деп оьзининъ соьзин бардырды ол.

— Ол заманда аьдемнинъ ислери, курылган калалар, заводлар, школалар, институтлар, музыка ман, искусство ман каьр шегуьв ша? — деп сорадым.

— Бу затлардынъ баьриси де янлары тынышлык таппаклык уьшин этиледи. А булай караганда, аьдемлер босына ызыгысыйдылар, босына йыбырдайдылар, баьри заттынъ сонъысы — «аьжелди де», — деди кылы да кыйшаймаганлай танысым.

— Ыйнанмайман, ыйнанмайман! — деп бакырдым мен ога эм соннан сонъ онынъ пешине кирмейтаган болдым.

Бир кесек заман кеткеннен сонъ бу институтты таслап тувган ерине кетишти. Тагы да бир кесек заман кеткен сонъ, мен оны институтта коьрдим. Саламластык, аьл-куьн сорастык. Эм ол оьзининъ хабарын айтты:

— Аскакка асылаяк болган эдим. Уьйдегилер арканды кесип, мени ана дуныядан кайтардылар. Эсим йыйылганда, кайдай бир аькислик эткенимди ок анъладым. Сол бир дуныяга кайсы заманда да кетеексинъ, а мене яшап — билмеге керек. Мен аьжел таппага кыйын дейтаган эдим, яшамага кыйын экентага. Сол кыйынлыкты оьтпеге керек аьдем, — деп ол сенимли мага карады.

— Эндигиси мен сага ыйнанаман, — дедим мен.

* * *

Адымлайды аьдем. Адымлайды эм коьз алдында бирший коьрмейди. Адымлайды, суьриледи, йыгылады. Алдыда каранъа. Ол адымлайды, оьзин эзиетлейди, кене де адымлайды. Талып, терлеп, тонгып адымлайды аьдем. Такыйкалар, сабатлер, йылар оьтедилер, а аьдем каранъалыкка, белгисизликке адымлайды. Сол йолда ол картайды, аякларын тегаран бир кыймылдата-

ды. Эндигиси алды ягы агарып баслады, басын артка бурганда, артында, алдын тап алдында болганша, каранъалык туткышы онынъ коьзлерин япты. Алды коьтере де яп-ярык болганда, ол озби де йыгылды. Оьзге турмаякка йыгылды.

* * *

Неше бир кере Маяковский атлы метрода мен бир эсли кыскаяклыды коьрип турдым. Кыскаяклы аьр заман иргеге басын тиреп, бармаклары ман самайларын уйкалап, коьзлерин юмып, бир затлар эске туьсиреди. Москвашылар кавга заманында бу метрода бомбалавдан ясырынып, айлап яшаганлар. Эште, кыскаяклы сол йылларды эске алады...

* * *

«Келиссиз тувралыктан усташа ясалган оьтирик колай», — деп, институттынъ бир оқытувшысы адабиятлык шыгарма акында айтты. Сол айтылганда уйкен маьне бар. Бирер шыгармаларда яшавда болатан затлар туп-тувра языладылар, тек олар йорыклы болып кулланылмаган себепли, сол тувра зат керексиз болады.

* * *

Базар куьн. Язлык. Табиат янъырып баслаган эди. Орамлардагы тереклерде ясыл, наьзик япыраклар тувганлар. Бийик ак тереклердинъ бутакларында, ак йиплерге илинип тургандай, тымалак урлыклар акырын шайкаладылар, тезден олардан ушкан, ак пушыклар орамларды бийлеп алаяклар. Буьгуйн куьн туьрленмеге шалысады. Эртеньликте коьк яп-ярык эди, тек Останкино башня беттен авыр, ямгырлы булытлар шыгып, тез арадан явын аькелдилер эм суьйтип тезден тез, олар йок болдылар, коьк тагы да тазаланды, куьн тагы да кыздырып баслады. Ямгыр явганда, орам толып токтавсыз юрген машиналардынъ ийиси йок болды. Эм меним тереземге айыкландырган, коьгоьлен ийис кирип, коьнъиллендирди. Сосы куьн, неге экенин билмеймен, юрегим коькирекке сыймайтагандай болып, тыска атылып шыгаяктай каты сога эди. Ойларым шашылып, яным тыныш таппады. Эртеньликтен бербетин терезединъ касында олтырып, заман кайтип, кететаганын да анъламай турдым. Бир неше кере кухняга шавып, газ пешке шайникти салып, шай асып, оннан сонъ баягы терезединъ

касында орынласып, шашкедеги бувланып шыккан кокыган индия шайын увыртлай берип, табиатка карайман.

Уйлеге табатын бизим общежитиеге карай турган уйдинъ уышинши шарлактагы ашылып турган терезеге эс бердим. Терезеде сары шашлы, оъзи коьк кофта кийген кыз тыска карай туры эди. Ол да эргентликтен бербетин терезе касында турады экен, а мен оны янгы эслеп турыман. Эндигиси коьзлеримди оннан айырмай карайман. Эште, ол да мени коьрер деп сенген болар эдим. Ол да мен бетке карайтаганына тез арадан шекленмедим. Эки уйдинъ арасы узак эди, сонынъ уышин мен онынъ юзин айыралмадым, ол да суьйтип — меникин. Боьтен де, карамларды коьрмеге айлак кыйын. Тагы да коьк булытланып, явын басланганда, ол терезесин кынъырайтты. Сол бетке эскен ел тамшыларды пешине аькететаган болар эди. Онынъ суьлдери алдынгынша сисединъ артында коьрине берди. Мен тереземди яппай, язлык ямгырдынъ кувнаклы сесин тынълайман эм карамымды кыздан алмайман. Кыз да кувнаклы сести тынълайды. Суьйтип коьп заман турдык. Савлай эсимди мен кызга бурдым эм каранъа кешке дейим ога карап турдым. Каранъа болды. Мен пешимде шырак яктым, соны ман биргесине онынъ пешинде де шырак янды. Эм тагы да биз терезелердинъ касында турдык. Мен оьзимнен оьзим уяла берип, ога кол булгап алдым. Меним сейиримге, кыз да тап эртеден соны саклагандай болып, кол булгады. Суьйтип биз уындемей терезеге ябысып, туьн ортасына дейим турдык. Ол шыракты соьндирди, мен де соьндирдим. Ол ятаятырганда: «Уйкынъ таьтли болсын!» — деген кыздынъ юмсак давазы кулагымга шалынды. «Уйкынъ таьтли болсын, досым!» — деп мен де, оьзиме бу дуньяда янгы дос косылганына суьйинип, уйклап кеттим.

* * *

Заманым бар болса, классик поэтлердинъ шыгармаларын ногай тилге коьширмеге шалысаман. Бек кызыклы ис!

Омар Хаямнан

Бу патша ердинъ шыгарган шанъын,
Эм бир де тыялмай юрген ол непсин.
Билем, пақыр, яшавдынъ ызында
Тек уьш аршин ер ога керегин.

* * *

Завыклан! Завык коьрмеген акылсыз болады.
Завык коьрген туьнде де ярык тувдырады.
Басыма сыймастай зат бар яшавда:
Уйлер, аьдем топырактан баягы ясалады.

* * *

Токтавсыз куьн тувады эм батады.
Арт-артыннан юйрик куьнлер ювырады.
Эй, аякшы, биршийге де кайгырма,
«Куй шагыр!» — ама яшав кемип барады.

* * *

Ийкрамлы, тийисли аьдем мен катна,
Яманга косылып, кемситпе басты.
Яман дарман берсе — алма, тасла.
Яхшы ув берсе — соз колынъды.

* * *

Коьп йыллар яшавды ойладым,
Дуныядынъ агын-коьгин мен билдим.
Билгенимнен аьруув анъладым:
Тавып болмас туьп-маьнесин яшавдынъ.

* * *

Куваныштынъ биз булагы, мунъшылыктынъ дорбыны,
Яманлыктынъ биз уясы, тазалыктынъ шоқырагы.
Биялада сав дуныядай, инсан деген мынъ юзли,
Ол — каьрипти, сондай болып бийик онынъ данъклыгы!

М. ЛЕРМОНТОВТЫКЫ

1

Мен йолга шыгаман ялгыз оьзим:
Туманда коьринген таслы йол йылтырайды;
Туьн тынык... Шоьл кудайга ымтылып, тынълайды,
Коькте юлдызлар бир бири мен соьйлеседи.

2

Аспаннынъ бийигинде аьлемет эм кужырлы!
Кобкшил нурга оранып, ер ятып уйклайды.
Неге мага авыр? Не зат мени кыйнайды?
Не зат кайгыртады? Не алдыда саклайды?

3

Мен яшавдан уйкен наьсипти куьтпеймен,
Озган йылларым уьшин де обкинмеймен,
Оьзимге эркилик, рахатлык излеймен,
Дайым уйкыга коьмилгенди тилеймен.

4

Тек ол сувык, оьлим уйкысы болмасын...
Дайымга коьзлерим юмылып турсын,
Ама денде яшав куты кутылмасын,
Тыныс алмай, юрегим согып токталмасын.

5

Кеше-куьндиз ярасык йырлар тоьгилип,
Суьюв акында айтып кулагыма куйылсын,
Уьстимде ясыл эмен терек энкейсин,
Япыраклары таьвесилмей шувласын.

ГЕТЕДЕН ЛЕРМОНТОВТЫКЫ

Тав баслары коьнип
Ютылган туьн уйкыга;
Тогайлыктар тынып
Толы шыклы авага;
Шанъланмайды йол да,
Сыбырсыз шобп-оьленде...
Бираз сакла, солтта,
Тыншаярсынъ-ав сен де.

Куьнделиктен

* * *

«Эткен яманлыгынъды озинъ айт, эм сол яманлык озиннен таяк...» деген озьзлер Акутагава Рюноскеде бар. Айлак маьнели бу озьзлер.

* * *

«От», — деп айтканнан авызынъ куьймес», — деп, халкымызда тилге шебер бол деген маьне мен айтылады. «Бал», — деп айтканнан авызынъда татымас», — деп, бос авыз болма деген маьне мен айтылады. Суйтип халкымыз аьр кылыкка, аьр акылга явап излеп табады.

* * *

«Бугадынъ туягы болганнан эсе де, бузавдынъ басы болганынъ колай», — бу да аьлемет такпак экен. Сувретлев усталыгын, акыл юйриклигин эм яшав турмыслыкты коьремиз биз бу озьзлерде.

ОЬМИРИ КОЬШИП-КОЬЫП ЮРГЕН АЬДЕМ

Йол. Йол ман бизде коьп зат байланыслы. Бурынгы эм аьлиги ногайдынъ яшавынынъ яртысы йол болган... Йол аьр дайым да аьдемнинъ янына тынышлык келтиреди эм соны ман биргесине каьпилестен болатан затларды саклав — ол йол. Йол — ол коьгалувлы коьнъил эм келеек куваныш. Боьтен де, биздей бир ерде турмай, оьмирлер бойлап коьшип-коьып юрген ногайга — йолдынъ айлак уьйкен маьнеси бар. Бу ойлар менде биринши кере шоьл ногайларын коьрейим деп барганда тувган эдилер.

Трасса, асфальт. Машинамыз Черкессктен Пятигорскке, оннан Георгиевскке эм Нефтекумскке етпей, асфальттен балшык йолга бурылды, Эм меним коьз алдымда кенъ, шеткыйыры болмаган Ногай шоьли ашылды. Йолланувымнынъ ниети – Ставрополь крайдынъ, Дагыстаннынъ эм Шешен-Ингуш туьзликлеринде орынласкан эллиге ювык авылларды коьрмеге.

Юйрик, иййрен, аласа, булан, куьрен эм тагы да сондай коьп атлары болган атларды соьле янъы ат – «темир аты» авыстырган. Бортлы машинадынъ токтавсыз гуьрилдеви атлардынъ туяклары шыгаратаган сеске усайды, тез юргени де аргымактынъ юйрикли шабысыннан аз коьнъиллендирмейди. Мен кабинадынъ темирине колларым ман таянып, басымдагы фуражады касларымга дери туьсирип, алдыга карап тураман. Шанълы, кумлы ел бетимди ашытады. Машинадынъ артында булытланып шанъ коьтериледи. Алдыда – коьз карамынъа сыймаган кенълик, кенъ, исси, ийисли шоьллик коьзгалып, карсы йылысады. Алыстагы коьк горизонт та тувра мага йылыса береди. Тап тоьбемнинъ, уьстинде илинген куьннинъ ак коьзи меннен эш арт калмай, кувгынын коймай кувады мени. Ак кылгынлы, куба ювсанлы, ясыл люцерналы, сары бийдайлы туьрли туьсли шоьл оьзиме карап йылысып, карамымды, янымды сабарлейди. Тез арадан карамым туьрли туьслерге уьйреншикли болады. Ак, сары, куба, ясыл туьслерден эне безесинъ. Эм сол вакытта, баста бирден тувган акыл ойдай, ак кылганнынъ ишинде кызыл майталкан йылтырап кетеди.

Шанъ ман кум ашытады бетти.

Мен коьзлеримди шуькирейтип тек алдыга карайман...

Алдыда я авылдынъ, я теректинъ, я инсаннынъ оьзи коьринмейди, сезилип те сезилмейди. Мен оьзимди бурынгы ата-бабаларымыздай оьмирли коьшпели ногай деп сеземен. Оьмирли, дайымлы йолавшыдай. Коьшпели ногай, дайымлы йолавшы дуньяда йок затты излеген деп айтылады бир энъимеде. Дайымлы йолавшыга коьзим кызады. Коьзим кызады онынъ излевине де. Сондай ниет бар менде де. Менде де бир затлар калган сол йолавшыдан. Калмаган болса, бу ойлар тувмас эдилер менде. Шоьл – дайымлы йолавшыдынъ бесиги. Меним – бесигим!

Йолдынъ сонъы йок.

Ер – шар. Ер – тымалак.

Коьк пен ер биргелескен ерде йол йогалады. Алдамакай йогалув, ама сол йогалувды ойланып болса да шыгармага керек. Сонъысыз зат бездиреди. Керек горизонт!

Кене де...
 Горизонттынъ аргы ягына...
 Аргы ягына...
 Аргы ягына кетедилер ойлар.
 Горизонт алдамакайсып шақырады озине.

Куьннинъ ак коьзи артымнан кувгын салган. Уьйкен, кенъ шоьл мага карап йылысады. Машинадынъ артыннан булытланып, шанъ коьтериледи. Алдыда — коьк горизонт.

Бир ой...
 Аргы ягында не бар?..

КЕШ

Кеше мен кабинадагы йолдасымнынъ орнына, йогарыдан туьсип, олтырдым. Йолдасым меним орныма — машинадынъ кузовына минди. Бизим машина сол йолдастынъ авылына барады. Йолдан тамам арыгамыз.

Шофер уйклап кетеектей коркып, мени соьйлеп турмага деп тилейди. Соьйлемеге артык аваслыгым болмаса да, эсимге туьскен затлар акында хабарлайман. Коьбинше хабарым йол акында: кайда баргаман, не зат коьргемен.

Шофер тынълайды эм битилип йолга карайды. Машинадынъ алды — яп-ярык, сол ярыкты алдыга ийтегендей болып, коьзгаламыз. Йол — балшыккы, шанълы. Каранъада шанъ коьринмесе де, сезиледи. Шырактардан согатаган ярык саьвлелер каранъы шоьлге ютыладылар. Тоьгерек ягымызда каранъы кеш. Йол тегис тувыл, машина каргып-шоршып тез-тез силкинеди. Мен алдыдагы ярыкка карап тамам безсем, басымды терезеден шыгарып тыска карайман. Аьлемет уьйкен эм кенъ коьк куьмпези тегис шоьлдинъ уьстинде. Савлай коьк быдыраган сансыз юлдызларга толган. Мундай вакытта дуньядынъ, табиаттынъ куьшлилигин анълайсынъ, сукланасынъ.

Шофер — соьзинъди тынълап билетаган киси, тек мен ога оззимиздинъ ярасыккы яктар акында айта калсам, ол:

— Ногай шоьлден аьруьв ер йок, эште, болмас! — дейди де, оззининъ соьзинъ озби йоьплеп, — аьше, аьше... — деп косады.

Мен де хабарымды бардыраман. Шав-шувлы Москва, эртегиге усаган Ленинград, аьвелгиден кужырлы затларга толы Таллин, ярасык метролы, зыяпетлери мен данъккы Тбилиси, аьлемет Самарканд акында хабарлап, кызыксындыраяк боламан. Ол сол ерлердинъ баьрисинде де болмаган. Атларын бил-

се де, телевизордан карап, яде коьрген аьдемлерден эситип, таныс боган деп ойлайман. Мен хабарлайман, а ол болса, тап атыннан уьйренгендей болып, тек бир затты айтып турады.

— Ногай шоьлден аьруув ер йок, эште, болмас!..

Онынъ мени мен унаспаган ойы бар болар яде болса бир зат акында хабарлагысы келеди деп ойланып, тынаман.

— Айта бер, айт... — дейди ол кешируув тилегендей болып.

Шыраклардынъ ярыгына курсаклары салпыраган, тышканлар ювырып шыгадылар. Олар бир ерде катып, кишкей басларын ян-якка бургышлап, узун куйрыкларын шайкап, йолдан кашадылар. Йолдынъ ярыкланган кесегин акында коркак коян сызып оьтеди.

Мен хабарымды футболга авдараман. Тек бир-эки зат айтканлай машина айдавшы:

— У-у, кайтип ойнаган бизим Хамзат! — дейди.

Созьди баска затка — футболга авдарганымды яратувын билмеге суйип, мен бираз уьндемей тураман.

— Айта бер, айт... — деп коьнъил береек болады.

Мен озьим суйьген Ростовтынъ СКА клубы акында хабарлайман. Сол клубтынъ ойнавшысы Понедельник акында, онынъ данъкландырып, топ тебуьви акында эм баска ойнавшылар акында мактав соьзлер айтаман.

— У-у, кайтип ойнаган бизим Хамзат! — деп кириседи соьзге.

Мен адалайман эм йигерленип сорайман:

— Хамзат ойнаган дейсинъ. Кайтип ойнаган?

Ол явап бермей, бираз, — уьндемей турган сонъ:

— Айта бер, айт, йолдас... — дейди.

Онынъ соьйленуьвине мен тамам уьйреншикли болдым. Эм хабар айтып, эсиме келетаган затлардан озьим коьнъил-ленемен...

«СЕС ЯРЫКТАН КЕШ ШЫГАДЫ»

Танъ атады. Куьнтуварда уьйкен, тымалак, кызыл куьн йылысып коьтериледи. Агарып турган сувык коьк коьгерип, йылынганга усайды. Уьнсизли шоьл уянып баслайды. Тегаран елпилдейдилер шыкланган коьгоьленлер. Танъ атувга, бириншилер болып, куслар эс этедилер. Кеше йыйылган сувыктан энтте дирилдегендей болып турган коьксымал авады бирден бир кишкенекей кус канатларын кагып сызады. Куьн коьтериледи. Эм коьтерилген сайын онынъ кызарувы сары туьске

авады. Куьндиз куьн коьтере де саргаяды. Аьлемет, сейирли бу шоьл. Эгер кулак салсань онынъ уьнсизлигине, авадынъ козгалувын эситпеге болады. Эне сондай уьнсизлик бийлеген тыныклыкты бирден машинадынъ гуьрилдеви яде бозторгайдынъ коьнгилли йыры бузады. А тагы да кулак сал, тагы да сондай тыныклык, озингнинъ тынысынъды эситесинъ. Аьлемет тувылма?

Бийикте, оьрде, карагус канатларын кенъ яйып, бир ерде каткандай болып саркып ушады. Онынъ турмысына алдамавык тынышлык демеге болаяк.

Куьн батувы ман шоьл тынады, кеше коьтере де уьнсизликке айланады. Куьндиз ол туьрли сеслерге, тавысларга топпа-толы.

Сес ярыктан кеш шыгады.

Басында коьккти айындырык сызады, сонъ коьк гуьрилдейди.

Каранъада бас деп, машина шырактардынъ ярыклары коьринеди, сонъ тавысы ерге етеди. Тап суьйтип самолет та, оззи коьринмейди, давысы да йок болады, а коькте ак сызыклы ыз коьпке дейим коьринип турады.

Шоьлде табиятта болатан затларды билуьв уьшин окув керек тувыл. Шоьл оззи окытады, уьйретеди.

Янгы тувган бала яркты коьргенлей, эс этип, бакырады, кышкырады — ярыктан сонъ сес!

Кенъ, шетсиз шоьлге, уьйкен дегенде уьйкен коьктинъ куьмпезине карасанъ, кулакка оззи-оззиннен шоьлде яшаган ногайдынъ йыры шалынады. Эм сонъгысы болмаган, дайымлыкты эндиретаган домбрадынъ сазын эситесинъ.

«Сес ярыктан кеш твады».

Ногай бас деп шоьлди коьрген, сонъ оззининъ аьлемет йырларын, аньларын шыгарган.

ШОЬЛ АЬДЕМЛЕРИ

Шоьл авылы. (Бу Менгиш-куйы авылы, ол баска уьйкен авылларга усамаса да, меним эсимде айлак сакланган). Уьйлер анда-мунда бир-бирлериннен эрек, йорыксыз орышласканлар. Авыл сабан тийилмеген, мундагылар айтканша «багар» ерде турады. Уьйлерден узак болмай, мал багылады. Кызыл богырдактарын оьктем коьтерип, алагаз коькислер «кавдыр-кавдыр» этип, уьйлердинъ, котанлардынъ касында юредилер.

Муна авылда кора деген зат коьтере йок. Ер де коьп, аьдемлер де эркинлик суьедилер, бир-бирлериннен мажаланмага

суыймейдилер. Авылда коьбинше авла деген затты кулланмайдылар. Эгер уьйдинь касында сув бар болса, бир-эки аьел бакша эгедилер эм ералма олтыртадылар. Авылда емис тереклер йок. Ялгызланган акаца тереклерди уьйдинь эсигининь касында яде тувра йолдынь уьстинде коьрмеге болады. Акаца тереклер де маштак, япыраklar саргайган, шанълы. Уьй каралдылары отган тазаланмайдылар, тегисленмейдилер. Уьйлердинь коьбиси мунда — маштак, кара балшыктан. Уьйлердинь баслары да сейирли. Олар тегис те тувыл, ушлы болып та коьтерилменлер, кайкы болып, майысып турадылар.

Бизде, Кобан бетте, коьтере зат та — баскаша. Бизде каралдылар бар, коралар тартылганлар: я тастан, я штакеттен, я шетеннен. Каралды обзи де каралган, коралар да бийик болып этилгенлер, ямгыр, сув, сазлык етпесин деп, орам бетте эндеклер де казылганлар. Уьйдинь тоьбесин бийик коьтермеге шалысадылар.

Бу авылдагы уьйлер баска, олар обзлерининь кайкы маштак ябувлары ман ногайлардынь бурынгы тураklarын эске туьсиредилер.

Аьвелгиде ногайлар отавда, термеде яшаганлар. Сол турак меканлар обзлерининь кепленген келбаклары ман уьйкен коьктынь куьмпезине келисли болып келедилер эм онынь алдында обзининь бойсынувлыгын анълатады. Аьр отав, терме обзининь турмысы ман коьктынь куьмпезине усап келген, обзлерининь турак меканларын ясаган заманда шоьл яшавшылары оларды яшаган дуныяларына келистирип этпеге шалысканлар.

Тегис шоьлде коьктынь куьмпези боьтен де бек сезиледи эм янынъа обьгеди, сонынь уьшин турак меканлардынь коьк куьмпезине усаганлары.

Архитектура аьр дайым да аьдем яшаган дуныядынь суьлдери болган.

Отав, терме — олар кишкей кебинде коьктынь куьмпези.

Савлай шоьл ашыктай яв-душпанга, табияттынь уйгынсызлы кыйынлык ислерине корсалавсыздай, отав, терме де корсалавсыз.

Шоьл яшавшысынынь юреги ашык. Шоьлде яшамаклык — ол тек обзинъе, обзинъининь янынъа сенуьв. Сонынь уьшин шоьлде берк, шыдамлы аьдемлер яшамага кереклер.

«Сабыр туьби — сары алтын» — шоьл яшавшысынынь энъ суьйген такпагы.

Шоьл яшавшысы бактысына шагынмай уьйренген шыдамлы яшамага.

Аз соьйлев — шоьл яшавшысынынъ кылыгында энъ ийги ягы болады.

Шыдап болмаганда да, шоьл яшавшысы авызын ашпайды. Авызын ашпай, сав куьн тынъламага болады шоьл аьдеми. Авыз бирев, кулак — экев, аз соьйле, коьп тынъла дейди шоьл яшавшысы. Оьмирлер уьндемей турган шоьл аьдеми. Коьп кыйынлыклар, коьп авырлыклар шеккен ол. Анълап болмаган уьйкен коьктинъ куьмпези аьр дайым да оны басып турган.

Шоьл аьдеми, коьзлерин шуькирейтип, ога оьмирлер бойы уьнсиз карап келген.

* * *

Авылда бир карт пан соьйлестим.

— Билесинъме, улым, туьединъ кылыгын? — деп, хабарласувымыздынъ кызыклы еринде, ол меннен сорады.

— Йок, билмеймен, — дедим.

— Ногайда аьр бир такпак, эртеги, йыр халкымыздынъ кылыгын билдиреди. Туье кылыгы да ногайдынъ бир деген кылыгы, — деп ол мага кужырлы хабар айтты. — Бир куьннинъ бир куьнинде эшек пен туье, иесиннен коьп азап шегип, кашадылар. Эркинликти хош коьредилер, кенъ кырларды кыдырадылар, суьйген ерлеринде отлайдылар, суьйген ерлеринде тыншаядылар. Оннан артык яшав айванга керек тувыл. Бир кайта тамам эриккен эшек досына:

— Туье, досым, меним йырлагым келеди, — дейди.

— Эшек, досым кой, йырлама, йырынъа аьдемлер келерлер эм тагы да бизим баягы азап яшав басланар, — дейди туье.

Эшек тыртыс зат, зор зат, оьзиндикин этпей болмады, йырлады. Узак болмаган ерде озып бараяткан керван эшектинъ йырын эситип, сейири калады. Эм керван йырга бурылып келеди. Келип караса, иесиз эшек пен туьединъ турганын коьрип суьйинеди. Оларды оьзине алып, юклерининъ бир кесегин оларга тиейди, Йолда юктинъ авырлыгыннан эшек арып йыгылады. Оны коьрип, керваншылар эшекти туьединъ уьстине тиейдилер. Тавларды озаятырып, бир каядынъ уьстиндеги тар сокпакка туьседилер. Сол заманда туье:

— Эшек, досым, бийигим келеди, — дейди.

Эшек юреги ярылып:

— Туье, досым, акылынъды ишкенсинъме, мундай ерде бийип болаттагы? — дейди.

— Йок, йок! Сен терис ерде йырлаган сонъ, мага мунадай ерде неге бийип болмайды экен, — деп туье, кая уьстинде

бийип, эшекти аркасыннан атады, — деп карт мага карап куyleмсиреди. — Бар бизим халкта туе кылыгы да. Терис затты коьрсенъ алгасама тоьре этпеге, баьри затты шегип, тувралыгыньды коьрсет, эне, тап туедей болмага керек, — деп акыл берди аксакал.

БАЛА

Алибек балалар ман бирге Кобанга барган эди. Оннан ол бир кушак ак шешекейлер уьзип аькелди.

Куллыктан келген анасы каралдыда коьрген заттан аясы ман юзин сыйпап айлак сейирге калды. Кишкей Алибек, савлай каралдыга ак шешекейлерди олтыртып, колындагы кружкасыннан оларга сув куйып туры эди.

Копьке дейим меним эсимде калды бу суьврет... Штакет пен кораланган каралдыда, корадынъ касында, курып бараяткан акаца терек, капаклары коьк туьс пен сырланган шерепицалы эски уьй, онынъ янынъда тоьбеси тобан ман ябылган котан эм уьйдинъ алдын бийлеп алган, баладынъ коллары ман олтыртылган, ярасык ак шешекейлер. Эм козыдынъ тислериндей тислерин коьрсетип, анасы бетке карап, куьлеп турган бала эм аясы ман бетин ыслап, сув куйып турган балага аьжейипсинип караган ана!

Калай аьруьвди бала болмага!..

* * *

(Суьвретши деп искусстводынъ аьр оьнери мен аьрекетлейтаган творчестволы кисиге айтаман, а бу язбада суьвретши деп коьбинше язушы акында айтылаяк).

Суьвретшидинъ куьши мутылатаган затлар акында мутылмастай язбага!

* * *

Балаларды Тувган элди суьйдирип тербияламага керек деп айтамыз. Эм ата-аналарга акылбалык ойлы лекциялар окыймыз. Ногай тилде мунадай такпаклар бар:

«Каирде солтан болганша, тувган элде ултан бол!»

«Тойган ерде ийт юрер, тувган ерде эр юрер!»

«Тувган ерим — алтын бесигим!»

Тек бу такпаклар уьшин ата-аналарга балаларын ногай тилге уьйретпеге керек болады.

* * *

«Сокпак сокпакка ымтылады, сокпаклар йолга ымтыладылар, йол авылга ымтылады,» — мундай зат эситкеним бар. Такпак па яде булай бирев мен ойланылып шыгарылганма? Алай да, булай да болсын, аьр бир язувшы мундай соьзлерди уьйкен аьриплер мен кагытка язып, иргеге такпага керек деп ойлайман.

КАРТЛАР

Аksam. Ава йылы. Коьк — суьт туьсли, тынык. Орамда кишкей елемик эсип алады. Ел эскенде, куба шань шагылысып козгалады. Шатлар шыгарып, авыздынъ касында картлар олтырадылар. Олар, артык баскаланган затлары болмай, авылша кийингенлер. Биревлерининъ басларында — кенъ кийиз боьрклер, баскаларында — туькенде сатылатаган енъил фетр шляпалар. Яланъбас картлар орамга шыкпайдылар. «Боьрки — йигиттинъ коьрки», — деген такпак олардынъ яшавында куьшин йоймаган. Аякларына юн уйыктынъ уьстине калош кийгенлер, бир-экиси сактыян шарыклар каплаганлар. Бетлери йыйырылып, куьнге куьйгеннен моры туьске айланганлар, коьзлери — ойлы, бираз мунълы. Бирлери муьштик пен туьтин тартадылар, калганлары да козы таяклары ман ерди туьрткишлеп, ойларына коьмилгенлер. Эгер бирев орам ман озаятырган болса, олар басларын бурып, бараяткан аьдем йогалганша, ызыннан карайдылар. Узак заман олтырадылар. Аз соьйлейдилер. Олардынъ аьр бирисининъ артында уьйкен юк — ол савлай яшавлары. Олар сол авыр юктен арыгандай коьринеди.

Соьле-аьле олар кайгылы карав ман карайдылар куьннинъ батып бараятырганына...

Кимди булар?! Яшавдан арыган-талган аьдемлер ме?.. Яде?

Олардынъ алдыннан шав-шувласып, яланъаяк балалар шавып озадылар. Картлар басларын бурып, олардынъ ызыннан сагынышлы карайдылар. Олардынъ коьзлеринде — сагыныш. Сагыныш озып кеткен затларга. Олардынъ коьзлеринде — сынъар бир уьмит: заманды токтатпага...

Караңга туьседи. Картлар турадылар. Суьеклери шыкпага аз калып, заман ардырган колларын бир-бирлерине созып, аманласадылар. Шатларын коьтерип, буькирейип, олар шашыладылар.

Бу вакытта мен картлар озлеринынъ шатлары ман, муьштиклери мен, козы таяклары ман, калошлары ман, шляпалары ман уйлерине бармай, теп-тегис шоьл мен шашырап, куьн батаятырган бетке адымлайдылар деп ойланаман. Олар адымлайдылар, адымлайдылар эм сонъысы йок сол йолдынъ...

Олар дайымлыкка адымлайдылар...

МУЬСЕКЕДЕЙ¹ КУВАНАМАН ЙЫРГА МЕН

«Йокка юйрик
Ат та етпес», — деселер де,
Оьмир бойлап
Коьшпели бизим халкымыз
Безбегенлей
Кезип юрген коьп ерлерде.
Йокты излеп
Арымастан айланган.

Мен де буьгуьн
Соны кувып турыман.
Коьнъил бийлеп
Атланаман йолга мен.
Тек егилген
Ат орнына — мырадым,
Муьсекедей
Куванаман йырга мен.

«Туманлар —
Меним шабувым,
Булытлар —
Меним ябувым», —
Деп, Муьсеке
Тек озине кылынган,
Ялгызлыкты
Ол йыр этип айланган.

Муьсекедей
Алал болып йырымга,
Оьмирликке
Шыккаман йол салмага...

* * *

Ногай уйден шыгып кетсе,
 Эртерек билсе де,
 Йыллап уйге кайтпаягын,
 Айтпай кайда бараягын,
 Билдирмей биревге сырын
 Ырым этип, йол алган.
 Қоышип юрген ногайдынъ
 Йол ман байлы оымири.
 Йолды уйдей санаган,
 Йолдан бакты саклаган,
 Рахат сонда табаган.
 Тап суыйтип, яным-ногай,
 Яшавдан да йогалган,
 Аман соьзди айталмай,
 Йокка карап йол алган.

* * *

Куын юрген ерлерде
 Ногай яшаган турагы.
 Коьктен комлап авлаган
 Ярык берген шырагы.
 Коьнъилин онынъ ювган
 Куьннинъ нурлы шувагы.

КОЫШПЕЛИ ТОЛГАВ...

Атаклы шайыф айткан:
 – Биз, коышпели тюрклер, аьвелгиде
 Ер-шарды энъ азы уыш кере айлангамыз, – деп.

Зорлы аьскер шаштырып
 Бизди явлар кувмаган,
 Тентиреп ерден кашкандай
 Ондай явлар болмаган.
 Алал тувган баладай
 Куын-бабадынъ артыннан
 Оьзимиз иерип юрдик,
 Атларды айдап, ювырдык,

Капыларга согылдык,
Орларга барып атылдык.
Кенъ сувлар, бийик тавлар
Йолды бувганга карамадык.
Йоргаладык, оьттик, арттык.
Алал тувган баладай
Тобзимли иерип бардык.
Ыйнанмаган инсанга
Айтсам экен туврасын.
Кобзлериме карасанъ,
Ишинде сонынъ коьрерсинъ
Шагаласып янганын
Куьн-бабадынъ тувысын.

Куьнделликтен

* * *

Янгыларда бир карт пан таныстым. Ол Москвадынъ бир заводларында ислейди. Онынъ айтканы эсте калган. «Куьшли явдан коркпа, оны куьш пен енъмеге болады. Намыссыз явдан да коркпа, оны обзинънинъ тувралыгынъ ман да енъмеге болак. Эс бермей карайтаган, ога баъри зат та бир болган, обзин тынышлы этип коьрсеткеннен корк. Ондай бирев, терислик эткенде, уьндемес, сени облтиреятканда, карамай кетер, эгер сага яла яксалар билмеймен деп якласпас. Ондай аьдемлер соьлеги куьнде бек кавыфлы» — деп уйиретти мени сол карт.

ОБКСИЗ ЯМГЫРЫ

Аьдемлерге толы, шав-шувлы калада — туншык. Уйлердинъ иргелери козгалыска толган орамды сыгадылар. Сыгадылар орамда озып бараяткан машиналарды, сыгадылар тротуар ман юрген йолавшыларды. Орамнынъ уьстиндеги коькте, ала таза коькте куьннинъ коьзи йылтырайды. Ол ызыгысып баратаган машиналарды, асыгыслы юрген йолавшыларды кувгандай болып, артларынан калмайды. Туншык. Аьвден-соьк юзли кара асфальт шеги катып тутлыгады куьлкиден. Йол бойы тизилип турган яс клен тереклердинъ япыраклары бир-бирлери мен бир затлар акында сыбырдасадылар. Тереклер шанъ ман, сазлар ман кирленген авадан туншыгып бараятырлар. Олардынъ тамырларын ян-яктан асфальт ськкан. Терек тубинде коьринген кишкей ер курыган, кепкен. Сув керек тереклерге. Олардынъ сувга камсыгувы тынышсызландырмайды биревди де. Биревге де етпейди олардынъ тилеклери. Тек кеше сув шашатаган машиналар оларды сувгарып кетедилер. Олар оны биледилер, тек билгеннен не пайда, эгер сув оларга сосындай туншык заманда керек болса. Сонынъ уьшин олар озып бараяткан янсыз машиналарга эс бермей, озатаган йолавшыларга уьмитсиз карайдылар. Йолавшылар да, уьшинимен де, юлдыз

суьвретли япыраklarдынъ шанъ басылганы акында ойлагандай заманлары йок. Олар алгасайдылар. Биреви — туькенге, экиншиси — куллыкка, баскасы — уьйине...

Бирден орамнынъ уьстинде, соқыр кустай, анъкыган кара булыт коьринди. Куьннинъ ак юзи алдынгынша орамга кылыйыннан карай берди. Машиналар да алдынгынша шаба бердилер. Йолавшылар коькте коьринген куба булытты абайламай, оьзлерининъ адымлавларын бардырдылар. Адаскан конакты тек тереклер коьрдилер эм коьзлерин ашпага амал бермеген куьннинъ астында, ямгырга сенимликлери тувьш, суьйиндилер. Биринши тамшылар туьстилер. Машиналар оларды сезбедилер эм, элбетте, ондай затка куванувдынъ не экенин де билмейдилер. Йолавшылар да тамшылар туьскенге кужьрланып басларын йогарга коьтередилер эм, бир зат та болмагандай болып, ийинлерин куныстырып, уьйлердинъ иргелерине юьыкланып, балконлардынъ тасалавына уьмитленип, тамшылардан ясырынадылар.

Кленлардынъ япыраklары кувнаклы сыбырдасадылар, бир-бирлерине уьйкен аваслык пан суьйинишли созыладылар.

Явын куьшленеди. Ак, кызыл, коьк машиналар орамнынъ эки янында да зуьылдап шабысадылар. Оларга баьри зат та дел хайыр. Йолавшылар болса, баягы бас тасалыкты излеп, балконлардынъ астыларына уьймелеседилер. Куьн шыгып турганлай, явыннынъ яватаганына айлак сейирсинедилер. Аьвденсоьк юзли кара асфальт, баьри бир дегендей болып, дайымлы уькысына коьмилген. Тек яс клен тереклердинъ юлдыз суьвретли япыраklары суьйиништен кол соккандай бир-бирлерине тиедилер, куванадьлар. Тамшылар япыраklардынъ сызыкларында калтырап каладылар эм куьн саьвлеси астында тап зумруд таслардай болып йылтырайдылар.

Кенемнинъ оьзинде де адаскан конак оьзин айыплы коьреди. Конакбайлык коьрсетпегенлери уьшин болартагы. Соннан себеп ол, йылагандай болып, баьри тамшыларын тоьгип йибереди. Коьзяслар туьседилер туншык орамга.

Яс клен тереклер разы боладылар ямгырга. «Аьлемет деген зат бар экен дуьняда! Сав бол! Сав бол!» — дейдилер олар. Тек олардынъ разылыклары етпейдилер танъ конакка. Ол тоьмендегилерге айыпланып карайды эм аманласпай кетеди. Бир-эки йолавшыды да сувлап аьвденсоьк юзли асфальттинъ уьстинде батпак сувлар калдырып, яс клен тереклердинъ янларын коьнъиллендирип, эм кетейтырганына оькиндирип кетеди...

Куьнделиктен

АЪЕМНИНЪ СОЪЗЛЕРИ

— Уьйден алыс кетпе! — деп катырып эм соны ман биргесине тынышсызланып айтатаган эди аьем.

Мен наьсип, акыйкатлык кайда экенин билмегеним уьшин ол суйтип айткан... Ол оьзи де наьсип, акыйкатлык кайда экенин билген йок эди.

МЕНИМ СОЪЗЛЕРИМ

— Мага бир зат та керек тувыл... Тек бала шагымнынъ дуньясын... балалыгымнынъ кишкей куржынын калдырынъыз. Тийменъиз мага. Тынышыма калдырынъыз. Меним соьзлерим аявлы, кирленмеген дуньяды излейдилер. Беринъиз соны...

ОЙЛАР АКЫНДА

Баста ойлар. Авыршанъ ойлар. Сол ойлардан авырыйды бас. Окында эне бассыз да болгынъ келеди. Бассыз болмага калай аьруьв деп те ойлайсынъ... Бастан шыгалмаганы уьшин меним ойларым авырганлар. Олар бир-бирлери мен базласып, алысып, бир-бирлерине йол бермей, арып-талып, авырып баста калганлар. Олардынъ авырганларынынъ бас маьнеси — акыйкатлыктынъ кайда экенигин билмейсинъ. Кайда ды?

* * *

Биревге ийгилик этсенъ, ийгиликти сага да этееклер. Бу зат акында ногайда такпак та бар: «Оьзинъ бармасанъ, сага да келмеслер», — деп айтылады ол. Солтта, «Биревден бир ийгилик саклап болмас», — деп айтканларды мен анъламайман, ондайлар тек оьзлерининъ баслары акында ойлай болсалар, ярайды.

* * *

Достоевскийдинъ «Братья Карамазовы» деген романында Иван Карамазовтынъ булай айтканы бар:

— Кобресинъме, досым, он сегизинши юз йыллыкта бир куьнаыли киси яшапты, ол эгер алла болмаган болса, оны ойланып шыгармага керек эди, деген... Сонынъ уьшин мен, аллады аьдем ойланып шыгарганма, яде алла аьдемди яратканма, коьтере ойланмайман.

Муна соьйлевде коьтерилетаган сорав айлак кыйнаган Достоевскийди. Айтаягым, бу ойды ногай литературада коьтеруьв тувылтта, ол аьле ногай аьдемнинъ акылына сыйыпта сыймайды. Бу соравды салмага да маьнесиз. Неге десенъ мундай затка миллет акылдынъ, миллет психологиядынъ баскалыгы деп айтыла болар.

* * *

«Дон Кихот». Мине неше оьмирликлер бойы сукландырады дуныяды бу книга. А бизим ногай суьвретлик дуныясында да бартагы Дон Кихотка усаган герой. Карайдар Дон Кихот болмай кимди?! Карайдар да оьтирик дуныяды туьз этпеге шалыскан. Оьзининъ тенъиндей коьрип, ханнынъ кызын суьйип, ханнынъ улы ман, тенъи мен эрискендей болып, атын бермей алысып, сонъалыкта савлай уьмитлери соьнип ярлы казак болып калады да. Аь уьмитлери айлак уййкен эдилер. Дон Кихоттыкыннан аз йогар, аз тоьмен! Каранъыз оьзинъиз:

Берсенъ, савлай Крымды,
Кене бермен йийренди.

Дон Кихот болмаса, ханнынъ баласына суьйтип ким айтаяк эди, э?! Савлай Крымды атына авыстыргысы келмейди — суьйтип те болама экен, ярабий?!

Сервантестинъ «Дон Кихоты» Испанияда сога дери язылган рыцарлык романлардынъ — тамамлавы, тап суьйтип бизим авызлама поэзияда «Карайдар ман Кызыл-Гуьл» казаклык йырлардынъ тамамлавы болады.

ТУЪС

Йилиншиктинъ ягасында тураман. Коьз алдымда булганшык сув агады. Акылымда — тоьгеректи сув алгандай. Онъ ягымда — каранъалык туьскен каладынъ коьп шарлаклы уйле-

ри. Уйлердинъ бирисининъ муъйсинннен биревдинъ басы коьрингендей болды. Ол бир йолдасымнынъ басына усайды. Неге уялатаганымды оьзим билмеймен эм сол муъйистеги мени танымаганша кетпеге асыгаман. Бурылып кетемен. Тек ол меним артымнан карайтаганын сеземен. Белки, таныган болар деп ойланып, сонынъ ушин тагы да бек асыгаман. Коьз алдымда яйма-шувак туьскен авыл коьрингенинде, коркканымды кояман. Авылды коьргенлей, тоьгеректи сув алганы акында акылымдагы ой оьзи-оьзиннен йок болады. Авылдынъ шетиндеги уйге бараман. Сол уйде бир ярасык кыз яшайды экен эм ол шая болып белгили экен. Бирев де коьрмесин деп, корага янасып бараман. Авыздынъ касында ян-ягыма каранып, кыздынъ шыкканын карап тураман. Бирден басмаклардынъ коьк туьске сырланган перилаларынынъ касында эски шыт шыба кийген буькирейген курткады коьремен.

Куртка бир зат излегендей, ерге энъкее береди. Булай яшавда кыз анасыз яшайтаганын биле турып, туьсимде бу кыздынъ анасы болар деген ой акылымга келеди. Мен оны коьргенлей уялып кетпеге асыгаман. Куртка танып олтырар деп коркаман. Анасыннан уяламан. Кете берип, кене де артка карайман. Эсиктинъ энегеси касында тислери мен шоьп тислеп, ойнаклы карамын атып, кыз туры. Токталаяк боламан, ама курткадынъ уялткан карамын эске алып, кетемен. Тагы да артка карайман. Тагы да кыз туры эсиктинъ касында; ойнаклы каравын туьсирмейди. Кетемен. Коьтере кетемен. Орамнынъ каранъа ягына ясырынып бараман. Орамнынъ эки янындагы уйлерден мага карайдылар деп ойланып, тагы да бек уялып кашаман. Уятлыктан кашаман... Коьзим кайда карайды — сонда кашаман...

* * *

Коьк денъизге
 Асыктылар коьк сувлар,
 Коьк булыт та
 Конады коьк данъылга.
 Коькшил кырды
 Силкиндирди коьк атлар,
 Коьк шешекей
 Сукланган коьк аспанга.

Тоьгеректе
 Коьгереди баьри зат,
 Коьгереди

Тап коьгемдей коьзлер де.
Коьк куслар да
Сарнайдылар.
Каьри – йыр.
Ушадылар
Коьк йырлар ер уьстинде.

Коькшил болды
Орам, кала савлайы,
Аьдемлер де
Болдылар коьк коьркемли.
Эм меним де
Язувлы ак ятлавым
Аьлемет коьк
Туьс пен болды боявлы.

* * *

Ногайдынъ алтын такпаклафы

Акыйкатлык –
Негизинде айтувдынъ:
«Янынъ калмас,
Ялынсанъ да яманга».
Кайсы элде,
Кайсы ерде,
Кайзаман,
Кайсы душпан
Инсанды-ав аяган?
Арслан болып
Каарлансын кайда да,
Сизинъ юрек
Кара душпан алдында.
Колга саплы
Алдаспанды алынъыз,
Янды аямай
Эрек кувып тасланъыз.

Тек сол заман
Душпан батпас, тартынар,
Арт-алдына
Эш карамай ол кашар.

АВЛАДА

Ширийди емис...
 Авлада,
 Кобнеди каста-маразга.
 Уьмитин йойып
 Яшавда,
 Тоьзеди заялы корлыкка.

Тавесип тамам
 Такатын,
 Ширийди етип шагына.
 Коьркин йояды,
 Куватын,
 Тек сеним тутып бактыга.

Ширийди емис,
 Оьледи,
 Туварга тагы янъыдан.
 Яс урлык ерден
 Оьседи,
 Яйнак мен йок авлада.

1977

* * *

Терисликлер этип ойсыздан,
 Коьп суьриндим тегис йолларда,
 Ушыратып басты казага.
 Болмаякларга янды талатып,
 Юрегимди аявсыз курытып,
 Туьгилдим мен, язык, сонъ акылга.
 Яслыгымнынъ таьтли заманы.
 Сезсем де онынъ озып барувын,
 Яшав сыры мага ашылды.
 Тап буьгуьннен этип машакат:
 Олтыртырман терек мукаят,
 Бав шашпага мен салайым мырад.

* * *

Яшамага асыкпайман.
 Болжалым кыска деп коркпайман.

Заманның басы, сонғы
Болмаганы уьшин
Ол оьзи де йок деп санайман.
Дуныя да шет-кыйырсыз,
Онынъ кенълигиннен де
Мен адалап коркпайман.
Мен оьзим барман,
Мен сол затты билемен!
Мен – атамнынъ улы,
Мен – халкымнынъ авьлети,
Мен – Ердинъ саьбийи!
Мен
Мени абайламаганларга,
Мисетке сайымаганларга
Оьзимди абайлатаман,
Эслерине салдыраман:
Мен барман!
Мен – мендирмен,
Мендирмен!
Орынында,
Берк турган Ердей,
Мен – оьмирлимен!

БАБТИР ТОЛГАВЫ

Атылгаман кантоьгисли согыска,
Наданлык пан алыспага шыккаман,
Явдынъ куьши коьпке артык. Уьркпеспен.
Эм тизге, кутсыз болып. Шоьнкпеспен.

Оькинмеспен эттим булай янъылыс деп,
Коьрсетпеспен коьзясымды – ягдайсыз деп.
Коьп досымнынъ Ямбайдан да бетерлигин,
Сездирмеспен куьшим явга етпеегин.

Таьжелимдей аьжелимди сезсем де,
Ахыретке йол ашылып коьрсем де,
Акылым ман, атам берген дертим мен,
Алып кетермен явдынъ янын оьзим мен.

Куьнделиктен

БАЛА ШАКТАН ИЙИС

Тек бир коьринис эм бир ийис онынъ бала шагын эсине туьсиретаган эди. Сол заманда неше ясында болганын ол эсине аламайды. Уьш ясындама, бестеме яде ондама? Оьзинше, эште, бестен арткан йок боларман деп ойланады. Каралдыдынъ ортасында ак куйылган язгы от пеш эм ол бала болып, оттынъ алдында наьртуьк писирип олтырады. Куьн исси, от пештинъ ошагыннан коькшил туьгин шыгады. От пештинъ ишинде тезеклер янып, кып-кызыл кызув эткенлер. Ол колын дагы сиске кадалган наьртуькти кызув уьстинде авдарады.

Яздынъ шиллеси. Иссиликтен ер кепкен, шанълы болган. Ожак туьтейди. Уьйдинъ тоьбесинде коьк коьгершин: «гуьр-гуьр» деген тавысын шыгарады. Уьйдинъ салкынында олтырган аьеси уршык айландырып, йип ийиреди. Корадынъ касында эриншекли юрген Каравыз да иссиликти коьгералмайды, ийт те обзине салкымлык излейди. Авлада наьртуьк таяклар арасында курт тавык шипийлерин тоьгерегине йыйып, шыпшыкларын мысык анъылынтаганын сезип, кыткытлайды. Эм мысыкты коркыстаяк уьшин тавык канатларын кенъ яйып, оларды каты кагып алады.

А ол болса, кишкей бала болып, оттынъ кызувын коьсеп, наьртуьктинъ писетаганын шыдамсыз саклайды. Буьртиклер быдыраганлай, ол сисин авдарады. Наьртуьктинъ пискен ийиси бурнына согып, силекейин шыбыртканнан, ол басып аькетип от пешке тыкпага аьзир, тек шалт болып наьртуьк писсе экен! Манълайына симсик тер шыгады, ол оны колы ман суьртип алады да, сонъ колын ыстанына суьртеди. Наьртуьк пискен сайын онынъ ийиси тагы да бек шыгады, ийиси тагы да бек бурынга согып, силекейди тагы да бек шыгарады. Ол юн ийиретаган аьеси бетке суьйинишли карайды. Кара мысыктынъ этетаган затлары ман алданган аьеси онынъ карамын коьрмейди. Мине кара мысык кырсызланып, шипийлердинъ касына ювыклаганда, куртка, савлай ашувун салып, ога ур-

шыкты булактырады. Уршык мысыкка тиймейди эм ол бир шоршыганы ман корага каргып минеди де, кедештинъ уьстине кашады. Бала уршыктынъ мысыкка тиймегенин коьрип, шеги катып куьлейди. Куртка ога ашувланады, турып, мысыкты да кармап, оны да, оьтпек салатаган отын бузатаганы уьшин, урысып, уршыкты излемеге авлага барады. Кишкей баладынъ юзиннен куьлки таяды, ол аьеси наьртуькти сонъына дейим писиртпеге бермес деп, уршык пан кайтаятырган аьесине тиленишли карайды.

— Абай, мен соьле-аьле яханеминъе кетермен, тек муна наьртуьгимди писирип кутылайымтагы, — деп, ол ялбарады.

— Мен сага яханемге бар деп айтканым йок, — деп куртка куьлемсирейди де, оьзининъ баягы ерине олтырады.

— Яханем — сенинъ бир деген соьзинъ де, абай, — деп бала, кызудан систи шыгарып, наьртуькти тешкеруьвли карап, ийискилейди.

Писип, моры туьске айланган наьртуьктинъ даьмли, таьтли ийиси коькып, тоьгерекке яйылады. Ол наьртуькти систем аьдуьвли шыгарып, оны бир коьлыннан баскасына салып, уьрип суьытады. Сонъ оьтпек салынган кызуды туьзетпеге мутып, куванышлы сеслер шыгарып, аьесин де мутып, каргып, шоршып каралдыдан шыгады...

Сондай коьринис онынъ бала шагында болганына ол шекленмейди. Савлай бала шагын, эште, эске салып болмас, а мине сол коьринис, пискен наьртуьктинъ ийиси, таьтли ийиси онынъ эсинде дайымлыкка сакланган.

Бала шактагы ийислер савлай яшавга эсте каладылар. Мине сол шакта кардынъ да оьз ийиси болады, боьтен де биринши кардынъ! Орамнынъ ямгырдан сонъгы ийиси де — аьлемет! Исси куьнлерде де орамнынъ баскаларга усамаган бир аьлемет ийиси болады. А пишеннинъ ийиси ша, алмадыкы ша?!

Уьйкен болганда, аьдемнинъ бурыны бала замандагынша сезеалмайды. Сол затлардынъ ийисин яшавда тек бир кере сезесинъ, сонъ олар кайтарылмайдылар. Сол сезуьвди кайтарып болмагандай, бала шак та артка кайтпайды, кайтаяк та тувыл...

ТУЬГИСУЬВ

— Авызынъды тый! — деп атасы, бурнынынъ астыннан ойсыз, кайгысыз йырлап турган, оьзининъ йыл ярымлык баласына акырды.

Бала кобтеринки даваздан сескенип кетти, сонъ авызын явып, тешкеруэвли коьзлери мен атасына карады. Неге акыра-сынъ дегендей болып, онынъ юзинде айыплык энди.

Не ди бу?.. Белки?..

Белки, бала дуныя ман туьгисти. Атасы тувыл, атасынынъ давазы ман ога дуныя, тымалак ер юзи акырды. Оьмири бала болып юреек тувылсынъ, ойсыз, кайгысыз оьзинъди юргист-пеге амалынъ йок деп айтып, ол оьзининъ барлыгы акында билдирди. Бу яшавдынъ акыйкатлыгы ман биринши айкасув, биринши туьгисуэв болды. Ол зат тагы да коьп кере болаяк. Бала сол затка уьйреншикли болганша, сондай акырувлар кайтараланып тураяклар. Эм олар оьзинъди изле, оьзинъди тап, оьзинънинъ энъ баслапкы мырадынъды, оьзинънинъ тувралыгынъды тап деп тураяклар!..

Акыйкатлыкты излев

Буьгуынги акыйкатлык эртен оьтирик болып шыгады. «Барым дуныяда акыйкатлык!» — деп ол сорап, акыйкатлыкка йол излей берди.

Эртегилер

Эртегилер эм мифлер — ол Акыйкатлыктынъ эстеликлери.

УЛЛЫ ШЫГАРМАЛАР

Халктынъ Акыйкатлыкка ювык заманында уллы шыгармалар тувадылар. Сервантестинъ «Дон Кихоты» — Акыйкатлыкка ювык. Бу шыгарма яшавдынъ бир турмысын курамага шалысады, бир гармония туьзеек болады. Дон Кихотта туьрли-туьрли аьдемлердинъ карамлары йыйылганлар, ол сол заманнынъ баска бир геройындай Акыйкатлыкка ювык эм сол зат оны уллы этип коьрсетеди... Тек ол ювык болса да, сол Акыйкатлыкка етеалмайды. Суьйтип ювык болып, а етеалмаганы — онынъ трагедиясы, уллы трагедиясы. Испанияда сол оьмирликте кырал, халк наьсипли болаяк деген ой яшаган. Испания Америкады ашады, кыралдынъ баьри яшавшылары бай болаякпыз деп, баска континентке ымтылады. Тек баьриси де байымайды. «Наьсипли болаякпыз» деген ой алдав болып шыгады. Трагедиялы ой болады. Кенемнинъ оьзинде де сол шакта халк оьзин наьсипли болаяк деп коьрген. Халк оьзин Акыйкатлыкка ювык коьргенде, уллы шыгармалар туватаганына шек йок. Неге десенъ Шекспирдинъ заманында да Англияда сол ой бар эди.

ТУЪСКОЪРИНИС

Туъскоъринис — ол тек акылдынъ суълдери тувыл, ол сендеги дуныядынъ да суълдери эм дуныядынъ ишиндеги сенинъ яшавынънынъ да суълдери. Искусство шыгармасы да — туъскоъринистей. Зегенли суъвретши туъскоъринислер ясайды, сукланышлы баърисине де.

БЕЛКИ?

Белки, Акыйкатлык — ол дайымлы, сукланышлы туъскоъринис. Тек аьдемге сол Акыйкатлыкка етпеге кыйын болар, неге десенъ ол тек туъскоъринис пен яшамага болмайды, уянмагада керекти де.

ЭГЕР СОЛАЙ БОЛСА...

Эгер солай болса, аьдемлер дайымлы уйкыда турып болмаганнынъ себебли, Акыйкатлыкка да етип болмайдылар. Ол заманда Акыйкатлык не ди?

АКЫЙКАТЛЫК

Аьдем Акыйкатлыкка ымтылады. Сол ымтылуw — аьдемнинъ яшавы. Акыл — ол Акыйкатлык болганы акында эстелик. Акыл ойлар тувдырады. Акыйкатлыкка ымтылуw ойларды оьстиреди, баскаша айтканда аьдемнинъ яшавы ойларды оьстиреди. Ол заманда, энъ баслапкы зат аьдемнинъ яшавы, ол оьстиреди акылды, Акыйкатлык болганы акында эстеликти.

* * *

Махачакала, «Каспий» гостиницасы, № 422
21 казан ай, уйледен сонъ

Бирлик. Коптен бербетин бирлик акында ойлар мени кыйнайдылар. Тап терезединъ аргы ягындагы сувук ел тереклерден япыракларды ушыргандай болып, меним ойларым да ян-якка шашыладылар. Боптен де, бирлик керек бизим кишкей халкка. Бизим халк айлак шашылган, а мине бириккендей амал барма, бир де болмаса, ойлары ман бирикпеге ниет барма экен? Меним ойымша, бубгунги куьнде тек бир литературалык шыгарма ман баъри халк таныспага болады (*соьлеги заманда баъриси де окыйдылар да*). Экиншилей, литерату-

ралык шыгармадынъ оззининъ ишинде бирлик ой бас орынды тутады. Литературалык шыгармада соззлер, баалы мойшаклар бир йипке тизилгендей, йыйылганлар, тап суьйтип келбетлер, кылыклар, геройлардынъ адымлары йыйылып, бир яшавды курайдылар. Сол куралган бирлик сукландырады аьдемлерди. Меним ойымша, творчество деген зат — ол оззи бирликке ымтылув. Оззининъ шашылган ойларыньды шыгармада бирге йыймаклык — суввретшидинъ баслапкы ниети болар.

1977 й.

* * *

Туьс — ол не аьлемет, не кужырлы зат аьдемнинъ яшавын да. Туьрли-туьрли туьслер боладылар. Рахатлы эм коркынышлы, анъламсыз эм узьикли, яшавга усаслы эм яшавда болатаган затларга коьтере де келискисиз, коьнъиллендиретаган эм озкиндиретаган туьслер. Белки, бизим акылымыздан баска болып, Акыл бар дуньяда. Сол Акыл биз уйклаганда келе болар бизге конакка?

* * *

Мага туьслер тез-тез энедилер. Олар менде галлюцинацияларга усайдылар. Окында мен уйкы арасында бу туьс пе, яде яшавда болатаган зат па, яде коьзлеримди юмыш оз акымда ойлайманма деп не экенин анъламай каламан.

* * *

«Будда Гаутама доьрт абырай акыйкатлык айткан: яшав кыйналув; кыйналувлардынъ булагы — уьйреншик болган затлар эм аваслык. Кыйналувды йок этеек уьшин авас болатаган затларды йок этпеге керек. Акыйкатлыкка ымтылув, Нирвандагы (Будда динде яшав аьрекетлерден, ниетлерден босанув, энъ тыньшылык болган аьл) турмыска — ол акыйкатлыкка етуьвдинъ уьшин йолы. «Келеектеги Будда (онынь аты Мироку) коьп миллион йыллардан сонъ дуньяда баьри янлы затларды саклап куткараяк уьшин келеек. Ол болжалга дери аьдемлердинъ яшавы — заманлар ара туьс».

* * *

4 коькек ай, 1978 йыл, Черкесск

Не болды мага? Не? Буьгуьн бараятырып, куьреге теректинъ шешекей атканын абайламай озыппан. Теректинъ шешекей атканын коьргенде де, ол меним юрегимде бир сезим де тувдырмады. Сол такым юрегим каткан экен. Коьзлерим де бир затка сукланмайтаган болыптылар. Не болган? Не?

* * *

6 коькек ай, 1978 йыл, Черкесск

Эште, болаяк затты юрегим меним сезген болар. Туьнегуьн каьпилестен кар ман бирге боран эсти. Мен етинши шарлактагы квартирамнынъ терезесиннен арымастан карайман бу келиспевликке. Ясыл коьгоьленлерди куьйдирди ак шанъ. Асфальтли каралдыдынъ ортасында оьскен куьреге теректинъ тоьгерегинде ак кар, ройланып, айланды. Теректинъ наьзик ак шешекейлерин ак шанънан айырып болмады. Боран арасында терек, кар ман бир туьс болып, турагалып турган ак бокалга усады. Сукландырды мени бу коьринис! Язлыкта кар явса да, ярасыклы болады экен...

Аь буьгуьн сав дуьняды кайгы алган. Кар ириди. А мине теректе бир шешекейдинъ оьзи калганы йок эди. Япыраклары солып бараяткандай, ол мунъшылыктан салпыраган. Асфальтте оьскен куьреге терек ялгыз кайгырады. Онынъ ойлары туьскен шешекейлер акындама яде болса йок болып кеткен кар акындама? Тек бир зат белгили: терек авыр яралы, ога кыйын. Аявсыз абыт эткен табиат... Терекке онсыз да енйил тувыл оьспеге асфальтте... А ма сага мунадай келиспевлик! Окында ойланасынъ, табиатта ярасыклык пан аявсызлык арасы калай ювыкты!

* * *

Оьлим бар болса да,
Аьжел оьзи оьлимсиз.
Биз заман кетеди деп,
Кайгырамыз кеше-куьндиз.

Ама заман? — Ол неди?
Ол — тас тувыл бузгандай,
Ол — сув тувыл аккандай.
Эм ол оьзи тувган йок,
Оны да бирев тапкан йок.
Ога аьжел карувсыз.

Заман — ол бизбиз...
Бизим яне оьмиримиз...
Аьдем тап шыбындай,
Кыска шакка энеди,
Картаяды эм кетеди.
Дайымга ол йогалады.

Инсан — уьшин шыбын ян!

Шыбын топырак болады,
Топырактан яшав тувады.
Яшав —

оьлим —

заман —

Топырак —

шыбын —

инсан.

Бу уьзилмес курылыс пан
Аьлем дунья да ясалган.

* * *

Асыгаман, ялдайман
Наьсип болган ягамга.
Шекленмеймен, сенемен
Соны тавып болаякка.
Кобплер тамам мойгып,
Тувра сувда талады.

Обзгелер, орав этип,
Шырмавыктай ябысып,
Мени артка тартады.

Мага кыйын ялдамага...

Баскалар, карув йойып,
Сувга кетип барады,
Артларыннан коьмилип,
Оларды аьлге саламан.
Сол кыйынлы йолым ман
Енъил тувыл бармага.
Асыгаман, ялдайман...
Ян-ягыма карайман...
Меннен бурьылып турган,
Ярыктан шет кагылган,
Сувга кирмеге корккан
Калтыравык инсанды,
Бобтен де, шынты аяйман.
Ога керексиз наьсип яга —
Ол разы кор яшавга...
Не этерсинъ, айлак та...
Токтамайман, ялдайман,
Арув билмей асыгаман
Наьсип болган ягамга...

АТЛАНТИДА ЙОГАЛГАН

Атлантида йоголган,
Сувга барып ютылган,
Деп кайгырып юргенлер
Эш соьйлейди коьп ялган.
Атлантида батканын
Кобьтен бери билесиз.
Солай авьрса янынъыз,
Мени, ок тешкеринъиз.
Бавьрынъызга алынъыз,
Юректегин сезинъиз.
Сувга кеткен кьралымнынъ
Кайгысын эм баьлесин
Обзинъызге оьткир коьринъиз.
Мине мага, сынъарга,
Атлантидада тувганга,

Сувга кетип барганга
Колынъызды созынъыз.
Ама солай болмаса,
Авызынъызды тыйынъыз,
Атлантида акында
Бос созынъызди койынъыз!

* * *

Орак-элдинъ шетинде,
Ак Кобаннынъ бойында,
Темир йол обгкен ерде,
Ясыл тоъбе басында
Шахим-акай олтырады.
Куън сайын да булайдан
Ясыл вагонлар тизилип,
Тыкырдап ушып барады.
Карт та муннан аър заман,
Кийиз боъркин булгалаклап,
Поездке салам айтады.
Йолга шыгып бараган
Мен де поездден авылдаска
Йылы салам кайтараман...
Поезд юрген шагында
Шахим-акай орынында,
Тап уйиндей тоъбе ога,
Карамы онынъ йолда...
Айташ, акай, айт, акай,
Мырадынъ сенинъ калай?!
Не карайсынъ, не коъзлейсинъ,
Янынъа тыныш таппай?
Айтсанъ экен, ай-акай,
Поезд сага баска бакты
Аькелер деп ойлайсынъма,
Яде болса, сен акай,
Яслык вагонга тиркелип,
Алыс элге тыкырдап
Кеткен деп турасынъма?!
Айхай, акай, ай-акай,
Йыллер артка бир кайтпай,
Оны яхшы билесинъ.

Яде мендей сен де
Йолды айлак сүбесинь?
Сеннен сыйлы авылдас,
Мен болсам да айлак яс
Көп кыралда болгаман,
Көп эллерди коьргемен,
Яслык ясырырган ерди
Юрдим, излеп табалмай...
Айхай, акай, ай-акай,
Йол ман кеткен яшавды
Кайтарайым сага калай?!

1979

* * *

Асан Кайгылы тувыл мен,
Шал-Кийиз де тувылман.
Мага кайда юрге
Теньлик тутып олар ман.
Атым Иса, билгейсиз,
Пайхамбардынъ атыды,
Оннан тийген ушкыны деп
Куьнлеменьиз, уьркпенъиз.
Мага Иса десенъиз
Оьктемсип мен кетпеспен,
Көпкирексип юрмеспен.
Карты-курткасы билеген,
Бала-шага таныган
Ногай аьдем – мине мен,
Халктынъ эри Иса мен!

ДЖАМИЛЯ ЯЗ ЭТЕДИ

Аьдемлер аьсирет болып кысты саклап турдылар, ол да келмеге асыкпады. Кыскы шак болса да, тез-тез ямгырлар явдылар, куьнтувардан ашшы еллер эстилер, окында аьли шынты яз куьнлери де яйнайтаган эдилер. Янгы йыл озганы бир хыйыл заман кеткен, а кыстынъ — энъ биринши белгиси — кар явмайды. Бизде, Кавказда, болатаган сондай кыслар... Балалар боьтен де карга заьр болдылар. Олар шкапларда, ясыртын ерлерде сакланатаган шаналарды, конёкларды, хоккей таякларды, шайбаларды алып, сыякка шыгып, шынты кыс ойынларын ойнаякларына термилип турдылар.

Джамия да шынты кысты саклады. Кыз уыш ясына толган. Озган йыл айлак кишкей болып, былтыргы кыс та сузык, елли, карсыз озганы ушин, оьзи де тез-тез авырганы себеп орамга аз шыгарылатаган болды эм кар кайдай болатаганын аньламай калды. Быйыл ол оьскен, беркиген эм карды коьрмеге бек суьйди.

Боьтен де онынъ агасы Каплан-Гирей карангы намаздан уянганлай, терезединъ янына шавып келеди де эм:

— Кар тагы да йок. Йок... Ол не кысты, ол не яшав ды оьзи?! — деп оькинишли соьйленеди.

Джамия орыннан турып онынъ артыннан терезеге шабады:

— Ол не яшав ды, аьше, кар болмай? — дейди эринлерин коьптирип...

А бир куьн коьтересиннен эрте турган аталары балалар яткан пешке кирип:

— Балалар! Буьгуьн бизде шынты кыс! — деди.

— Ура! — деп Каплан-Гирей бакырып, юрканнынъ астыннан каргып туьсти де, терезединъ касына ювыклап, — Ва-вуй! Не шаклы кар, не шаклы-ав! — деди аьжейипсинип.

Джамия да артыннан шавып, тынысы боьлинип:

— Ва-вуй! Калай аьлеметти-ав! Не шаклы кар! — деп кардашынынъ соьзлерин кайтарды.

Каплан-Гирей асыгыслы ювына берип, эртенги ас пан анасын асыктырды. Баьрисиннен алдын ютынып, уьйден кашпага каталап шыкты. Тек тез арадан карлы этиклери мен артына кайтып:

— Сыягы, мама-ав, кайдай аьлемет, бир коьрсенъ экен! Савлай каралды кар. Яслардынъ баьрисинде де шана бар. Мен де шана тепким келеди. Шанамды береш, бол, бол! — деди ол авызында соьзлерин каткытып, куванышы коькирегине сыймай.

Анасы шанады шыгарганлай, Каплан-Гирей уйге кайтип шалт кирген болса, тап суыйтип те шанасы ман йогалып кетти.

Ас ишип олтырган Джамия кабакларын туыйип алдында турган тепшекти ийтеди.

— Не болган? — деп сорады анасы.

— Не болды, кызалак? — деди атасы.

— Мага да шана керек, — деди Джамия соьзлерди ишинен сыгып шыгарып, коьмекейи босап.

— Ананъ бизге уйле ас этер, а биз экевмиз Ясыл аралга барармыз, — деп, атасы онынъ коьнъилин авлады.

Джамия Ясыл аралды эситкенлей ок, тынды эм тынышланды, сол сабатлей тепшекти да алдына тартты. Ясыл арал онынъ эсинде калган. Атасы яз куьнлеринде кызалакты онда юргистип турды. Олар онда шенъилшек тептилер, пони атлар ман егилген ташенкеде кыдырдылар, эртегилерде болатан агаш уйлердинъ ишине кирдилер, куьнге куыйип, коьлде сувга да туьстилер. Джамияга Ясыл аралда куралган парк айлак ярайтаган эди. Эм кыста да онда сондай аьлемет болаягына ол коьтере шекленмеди.

Ясыл аралга аькететаган автобустынъ ишинде Джамия терезеден коьзин алмай, сейирли кыстынъ табиятына сукланып барды. Автобустан туьскенлей, кызалак карга колы ман тиеек болды, тек атасы колын йибермей, арал бетке аькете берди. Арал ман каладынъ арасында салынган коьпирди оьткенде, атасы кыздынъ колын йиберип, оьзи баладай шавып, увыслап алган карын, тымалак топтай этти де, сол кар тымалагын алыска, япыраксыз тереклер бетке булактырды. Тагы да бир тымалак этип, тагы да таслап завькланды. Джамия шет тайып, энъкейип бармагы ман юмсак карга тийип карады.

— Коркпа! Сен де мунадай тымалак эт! — деп атасы колын дагы тымалакты коьрсетти.

— Аьруьв, — деп Джамия, оьзи тагы да энъкейди, эм бир туьйир карды алып, оны тили мен ялады.

Атасы:

— Таьглиме? — деп куьлеп сорады.

— Йок, таьтли тувьл...

— Аьше, бу сага, яным-ав, мороженое тувьлтта, а — кар, — деп, атасы туьсиндирди.

— А мен, эште, бу — секер, деп ойлагаман, — деди кыз бала да.

— Оны емеге ярамайды, тамагынъ авьрар, — деп шамгалып атасы, оны колыннан ыслап, аьри алып кетеди.

Джамияга тоьгерек якта баьри зат та сейирли. Онынъ коьзлери ян-якка алынадылар эм басында туьрли-туьрли сораулар йыйыладылар.

— Папа, тереклердеги япыраклар кайда йок болганлар? — деп сораиды.

— Олар язда шыгаяклар, — деп яваплайды атасы.

— Соьле-аьли кайда йок болганлар?

— Куьзде олар теректен туьседилер, сав кыс ерде турып, язлыкта тагы да оьседилер, — дейди атасы.

— Ол аьлемет экен! — деп сейирсинеди Джамия эм тагы да сорау бермеге асыгады. — Шешекейлер кайдады? Язда олар коьп эдилер де?

— Олар да ерде, олар да язда тувып, оьсееклер, — дейди атасы.

— Ол да аьлемет экен! — деп аьжейипсинеди Джамия.

Тып-тымалдан булардынъ алдына, мунда аралда яшайтаган, оьркешли туье шыгып токтаиды. Джамия язда атасы ман онынъ тувра касына барып авызына коьгоьлен созатаган эди. Сол зат кызалактынъ эсинде калган. Ама соьле ол сосы айваннынъ касына ювыкламага сескенип, атасы бетке йылысты.

— Каратага, калтырайды, язык! Сувык болар ога? — деп сорады кыз токталып, туье озаятканда.

Атасы айванга колы ман коьрсетип:

— Коьресинъме, онынъ юнин? Уьйимиздеги яювлар эне соннан этилген, — деди.

— Ого! Уьстине бир уйкен яюв буьркелгентагы, сол-ма? — деп завкланды кыз.

Сол ерден бираз кеткенде:

— Папа, тереклер япыраксыз турганлары уьшин аязда тонъмайдыларым? — деген кезуьвли сорауын берди.

Атасы кайтип яваплагын билмей, сасады. Джамия, оны анълагандай болып, явапты оьзи берип кояды.

— Олар, эште, аязга уьйрене боларлар, солма?

— Аьше, аьше, — деп атасы яваптынъ табылганына суьйинеди.

Суьйтип олар коьлге етедилер. Джамия оны танымаиды. Язда, тал тереклердинъ япыраклы бутаклары коьлдинъ ягаларын явып, онынъ я кенълигин, я тоьгереклигин кызга билдирмейтаган эдилер. Соьле болса кыздынъ коьз алдында ак аякка усаган бузлы коьл туры.

— Язда биз мунда сувга туьскен эдик, — дейди атасы.

— Сувга туьскенмизбе? — дейди эринлерин эмшейтип Джамия. — Сув кайдады, аьше?

— Сув бузлаган. Буз болган, — деп яваплайды атасы.

— Холодильниктегиндейме?

— Аьше, — дейди атасы.

Джамиля ол затка айлак сейирсинеди.

Сонъ олар маштак пони егилген шанада арал ишинде кыдырдылар. Джамилядынъ коьнъили кувнак эди. Сонъ олар тагы парк ишинде айланып юрдилер. Кар ман буъркилген шенъилшеклерди, карусельлерди коьрип, тек эртегилерде болатаган, агаштан ясалган ярасык уйлерге кирип, завыкландылар. Джамиля аяклары, коллары тонъганын обзи де билмей калыпты. Атасы кыздынъ колларын авызына салып, йылы тынысы ман оларды тегеран бир йылытады. Джамиля колгапшыкларын мутыпты, сонынъ уьшин йылытылган колларын киселериннен шыгармаска атасы буйырды. А мине аяклары ман не амал этееклерин билмедилер. Турган еринъде каргысанъ эм шоршысанъ аякларынъ йылынаяклар яде тез болып кетпеге керекпиз деп анълатты атасы. Джамиля тыртысты. Ясыл аралдан онынъ кеткиси келмеди, турган еринде каргыса, йылынаягына сенмеди эм амалсыздан йылап йиберди.

— Олай болса, кызым, конакка бараяк. Мунда коьлден узак болмаган ерде меним досым — суввретши агайдынъ мастерскойы бар. Сонда бараяк, — деди атасы.

Мастерскойга киргенде, суввретши агай мольбертинъ касында, терезеге карап, бир затлар суввретлеп туры эди.

— Келинъиз, баалы конаклар, келинъиз, — деп суьйинишин ясырмады суввретши агай.

— Суввретши агай, сиз не зат суввретлейсиз? — деп кыз сорады.

— Мен карды, кысты суввретлеймен, — деди конакбай.

— Карды неге суввретлейсиз? Мен тонъаман. Язды суввретлесенъиз экен, — деди Джамиля, эринлерин эмшейтип.

— Менде яздынъ суввретлери де бар, соьле сага коьрсетейим. Сени йылытаяк уьшин шай кайнатаяк, алмадынъ вареньеси мен ишermиз, — деди агай.

Суввретши агай пештинъ уьстине шайникти салган сонъ, кызалакка яздынъ суввретлерин шыгарып, тизип коьрсетти. Джамиля шешекей аткан алма тереклерди, сап-сары куьнайлан ызанды, коьп-коьмек коькти коьрип, уьшинлей де йылынып кетти.

— Мен яздан йылындым, — деди кызалак.

Атасы, суввретши агай, Джамиля олтырып, алмадынъ вареньесин еп, шай иштилер. Таьтли шай, кыз суьйгендей, ашкылдым варенье денге аьруув сокты. Баьрисининъ де коьнъил-

лери коьтерилди. Олар коьп соьйледилер, коьп куьлдилер. Кеште суьвретши агай оларды автобуска дейим озгарды.

Джамия кыдырганнан куванышы койнына сыймай, юзи ййнап, арып уйге келди. Анасы аска шақыраяк болып, боьлмеге кирсе, кызалак уьстиндеги кийими мен уйклап кеткен.

Кеше Джамия йоьткирди, эти кызып, этининь кызувы коьтерилип, тамагы авырды. Уйкысынынь арасында кыздынь кулагына атасы ман анасынынь соьзлери шалынды: кар егисткени уьшин, аязда узак кыдырганлары уьшин анасы атасын урысатаган эди. Бала авырып, олар кеше де тынышлы уйкы таппадылар. Эртеникте Джамия уянганда, онынь тамагы битип, давазы тынган эди. Атасы ман анасы коьтере де муньландылар. Джамия бир айтаяк болып авызын ашса, соьзлер шыкпай тек эринлери кыймылдады. Атасы даьрилер алмага деп аптекага асыкты, анасы болса казанпеште, суьйген кызына даьмли аслар этейим деп, аьрекетледи. Каплан-Гирейде болса каникуллар, ол баягы сыякка асыкты. Джамия ялгыз пеште эригип, яткан орындыгыннан туьсти, шкаптан альбом ман карандашлар алып, кери орнына кайтты.

Бир кесек заманнан сонь, дарманлар алып, кайткан атасы кызын колындагы затлары ман коьрип:

— Кызалак, не зат этесинь? — деп сорады.

— Яз этемен, — деп айтпага суьйген Джамия авызын ашса, тек соьзлери эситилмей уьнсизленип калдылар.

Атасы энъкейип караганда, суьвретте коьп-коьмек коькти, сары тоьгерек куьнди, ясыл япыраклы тереклерди, туьрли-туьрли шешекейлерди коьрди эм Джамиядынь язды суьвретлейтаганын соьзсиз оьзи де анълады.

Джамия, ийги болганда да, суьвретлев аьрекетин коймады. Тагы да бир йылга оьскенде, онынь суьвретлерин аьли калада озган суьвретши балалардынь выставкасына да алдылар...

Куьнделиктен

* * *

Каранъадагы экспресс. Биз каранъа туьнде йол излеймиз. Тап суьйтип каранъа космоста да бизим Ер йол излейди. Онынъ, Ердинъ, ялгызлыгы — бизим ялгызлык.

АБЛЕК БОЛГАН ЯН

— Кет! — деди атасы.

— Кет! — дедилер бир суслы даваз бан аданас-кардашлары.

— Сен сenuввимизди акламадынъ! Арамсынъ! — дедилер баьриси.

— Кувманъыз мени. Мен сизикимен де. Меним болганым сизики. Мен сиз бен бирге бир яннынъ кесеги мен. Биз бир канмыз. Биз бир янмыз. Сиз меним, терис абытымды кеширмеге боласыз, а йок болган янды кайтип кайтараяк экенсиз?!

— Кет! — деди атасы.

— Кет! — дедилер бир даваз бан аданас-кардашлар.

Олар кувдылар оны.

Бoьлинди олардынъ янлары.

Кувылган кардаш оларга етиспей турды.

Эм аталарынынъ аталарында болган куьш осаланды.

* * *

Биз oьзимизди яратувшылыкта излеймиз. Эм ким oьзин таппаса, ол сол мутылувдынъ oьзинде койылган. Баьри шыгармалар — ол язувшыдынъ oьзи, ол язувшы oьзи.

КАРАНЪАЛЫКТА ДИАЛОГ

— Неге сен яшайсынъ?

— Берлисинъме сосы сен?!

— Неге суьйтип соьйлейсинъ?

— А сен неге ондай маънесиз соравлар бересинь? «Не зат уьшин яшайсынъ?» — деген де сорап болама. Яшав берилгеннен сонъ яша. Сен аьжел акында ойлатага, кайтакым тыпырдасанъ да, ол келеек. Солай болганда, сенинь соравынь да, суйтип басты авыртканынь да боп-бос тувылма? Сен, мыйынь каткан аьдемсинъ, балаларынь акында ойла. Эгер сен кетсенъ, олар калаяклар, оларга акыл бер, оларды йолга сал...

А эгер Ер юзинде ядролы кавга болса, дуния авдарылса, сол заманда да сен неге яшайсынъ деп сорапсынъма? Сен де, сенинь балаларынь да, баьримиз де йок болаякпыз. Оны анълайсынъма?

— Аьше, анълайман. Тек баьримизге де аьжел келеек, кайзаман келеегине не баскасы бар?

— Бирший де анъламайсынъ? Баьри куллык сонда тувылма? Баьримизге де эртеме, кешпе аьжел келеегин биз билип, сол берилген кишкей болжалды аьруьв яшамага керекпиз. Баьри аьдемлерге эне соны туьсиндирип турмага керекпиз. Яшав кыска! Аьжел келеек!

— Калай коьп кайтарып айттынъ? Бек те аьруьв анълайман.

— А сен ондай маънесиз соравлар берме! Аьдемше яша, аьдемлер мен бир тил тап, икрамлы яша. Сендей акылятакларды коьп коьрип, коьп юткан бу дуния. Сонда кетпеге енъил. Яшамага кыйын.

* * *

Батпакка кирген сайын батпак коьп ябысады. Ол белгили зат. Коьп яшаган сайын яшамага кыйын болады. Азраил шақырады оьзине. Шақырады... Оьзимиздинъ тувганымыз бан биз тек ога борышлымыздай, биз онынъ патшалыгына алгасаймыз.

* * *

Бакадан, шылавшаннан, йыланнан, туьешышканнан неге аьдемлер шийкенедилер, неге коркадылар экен? Биз оьлгенде, бизим лесимиз ерге коьмилгенде, бизим шынты иелеримиз болып шыгаяклар, олар тувылма, э?

* * *

Тез-тез туьсиме коркув энеди. Тап бу кешеде... Биревлер артымнан анъгылып юредилер, полиция излейди, мени кувады.

Мен олардан кашаман, бир уйге киремен. Олар эсикти бузып, уйге киредилер. Мен йогарга коьтерилип, табанга ясырынаяк боламан. Сол заманда уйдинь ябувы да, табаны да йок экенин коьремен, тек тартпылар бар экен. Тартпыга узун бойына коьсилип, ясырынаман. Ама мени табадылар. Меним тамам такатым да, апатым да кеткен эм сол вакытта уянаман. Эм бу зат туьс экенин билип тынышлык табаман...

* * *

26 карагыс, 1978

Сав дуныяды сув алгандай — Кара денъиз, давыл коьтерген бийик толкынлар ягага согыладылар. Эм мен ягада яппалгыз тураман. Сынъар оьзим. Давылдынъ алдында — сынъар оьзим...

* * *

Авылда болдым. Куьн сувык. Симсиьк ямгыр явады. Мен асфальтли йолда турагалып туры эдим. Йолдынъ янындагы кара ерди коьрип, эрте кеш ерге коьмилеекпен деген ой келди. Шонъкыр казарлар, лесиньди сонда тыгарлар да, уьстин тас пан, ер мен ябарлар. Сонъ ят. Ямгыр явама, кар туьсеме, иссиме, аязба — баьри бир! Йогарда — наьсиплилерме, языкларма, намартларма, яхшыларма, яманларма — баьри бир!

* * *

Не бек коьп аьдемлар алдамакай йолга туьседилер. Неге олар оьзлерининъ юреклерин, янларын тынъламайдылар? Дурыс йолдан оларды ким састырады экен?!

КАРАБАЬТИР

Хабар

Мен авылда коьптен бери яшамайман. Тек бала шагымды эске алсам, авылым да эм сол ногоай карттынъ юзи де коьз алдыма келедилер. Окында мен онынъ юзин авылымнынъ юзи мен бирдей этип коьремен. Аьдем мен ердинъ юзин айырып болмайды деген ой да мине бир неше йыл акылымга терен синьген. Сол ногоайдынъ каралдысында оьскен сынъар куьреге

терек те онынъ юзин эсима тез-тез аькеледи. Яшавда аьдемлер де, тереклер де бир-бирлерине айлак усас боладылар деген ой келеди окында басымга. Аьше, онынъ несин айтасынъ, бизим акылымызга не келер, не келмес? Тек сол карттынъ суьлдери меним эсимнен бир де йогалмайды...

Ол мага бурынгы таварыхтагы ногай болып сезиледи. Кеше-куьндиз иерленген ат уьстинде олтырган, тек янын саклав ниетке коьмилген, шыдамлы ата-бабаларымызга усатаман оны. Арув-галув билмей, сувыкка-иссиге карамай, аш карыны акында ойламай, мине ол атланып, оьмирлерге йол алган. Мине атлы шабады кенъ шоьл мен, эгер астындагы арыса деп, онынъ иерине авыстыраяк ат та байланган. Узакты, алысты оьлшемей шабады ол кыр ман, атларын кезуьвлеп авыстырып. Ашыкса, ол ширгидинъ астыннан, атынынъ тери синьген, каткан кесек этти ашайды. Сувсаса, бекиси мен атынынъ елке-синде кишкей яра тесип, онынъ каны ман сувсап алады.

Кайда эм не зат уьшин алгасайды бу киси, бу ногай? Ол соравга мен де, ол да, ерде яткан мынълаган ногайлар да явап бералган йоклар...

Караборан, кара мыйыклы бет, ел тие-тие, йылтырап, яклары алдыга шыгып, карама оьткирленип, танавлары коьбип турган сыпат мага бурынгы ногайдынъ сыпатын коьз алдымда тувдырады. Аьдемлер мен карыспас, коьп соьйлемес кылык та, юрттан эрек кырларда отав кондырып, ялгыз яшаган малшыдынъ кылыгын билдиреди. Эситилмес, сак юриси аьдемлердинъ касыннан билдирмей оьтпеге шалысатаганын аньлатады. Соны ман биргесине оьзге затты да коьрмеге болады: эгер ким ди бирев душпанлык сагынып, шавып олтырса, онынъ дайымлык саклыкта болувы юрис турмысыннан, сескенишли карамыннан сезиледи. Кавыфлы дуныядан келип еткен аьдем экени беп-белгили.

Бизим халкта кара туьске сый этилген. Суьйтип бизден узак болмай орынласкан денъизге шет-кыйырсыз уйкенлиги, куватлыгы уьшин Кара денъиз деп айтылып койылган. Куслардынъ энъ куьшлисине де Карагус деп аталган. Оннан оьрметли кус коькте ушпайтаганы дурыс тувылма? Кара халк деп айтылууда да уйкен халк деген маьне барын анълаймыз. Карабаьтир деген атта да мазаллык, кайратлык, куватлык деген маьне сымарланганы коьринеди. Айтаягым, сол мен эскеретаган карттынъ аты да сондай эди. Аьли ондай ат аз бериледи. Аьр аркадынъ да оьзлерининъ суьйген атлары бар.

Карабаьтир бизим конъысымыз эди. Эки каралдыды тезек согылган шетен боьледи. Меним аьем каралды толы

отын бар болса да, тезек якпага сүөтөтөгөн эди. Мен онынъ кокыган ийисин савлай яшавымга саклаганман эм тагы да бир кайта болса да, сол ийисти буруным ман тартсам экен... Йок, бирев де бугуунги яшавда оны якпайды. Эки каралдыды боьлген япашалы шетеннинъ оьрилген таллары арасында бир тесикти билетаган эдим, соннан Карабаьтирдинъ каралдысы мага айлак ашык коьринеди. Мен де сол тесикке битилип, ондагы коьринислерди тешкеремен. Кара кербиштен ясалган котаннынъ касында байланып карттынъ аты туратаган эди. Аталарды байыр этип тутпага ярамаган заманда да Карабаьтир оьз атыннан айырылмады. Ондай заттынъ кайтип болганын билмеймен, карт атын егип, бригадаларга сув, керек-яракларды тасып, ислейтаган эди. Белки, колхоз басшылары, карттынъ тыртыслыгын коьрип, куьшлери етпей, атын калдыртып, хозяйство куллыкларын эттирткен болсалар ярайды. Не де болсын, карт атыннан айырылмады, олар бирге картайдылар. Авылшылар оларды бирге алыс йылгалардагы пишеншаларда да коьрдилер. Карт кыска аьзирлеген емин каралдысына аькелип тоьгер эди.

Мен сабатлеп карайтаган эдим сол атка. Меним карт атайымда куба туьсли эшеги мен арбасы бар эди. Тек эшекти ат пан тенълестирип болама?! Сол эшектен меним ишим айлак шыккан эди. Онынъ уьстине минген тувьлтта, касына ювыган да этпей, эгер каралдыда киси болмаса, аьли сыбырткылап та алатаган эдим. Тек карт атайым оны коьрип калса, мени де онъгармайды, окында сыбырткыдынъ ушы оьзиме де келип тиеди.

Каралдыда Карабаьтирдинъ аты йок болса да, мен сабатлеп, онда юрген тавыкларга, авладынъ шетинде, карт уй салган шактан калган, уйилген тасларга карайман. Бала тувьлым деген сол болар!

Эгер бирден карт коьринсе, сол сабатлей меним апатым ушады, коркканнан коьзлеримди тесиктен аламан, тек бираз заман кетсе, ол мени япашалар согылган шетеннинъ артыннан коьрмеегин анълап, баягы тесикке энъкеемен. Онынъ кара коьзлерининъ оьткир карамы мага эне авады теспеге болаяктай коьринеди эм бирерде сол карам ман раса калсам, сескенгеннен адалап кетемен. Ол тавыкларды, ийттен тувганлар, деп кышкырып, кедешке киргистсе, мен уй бетке кашаман. Сондай суслы эди онынъ бакырыгы. Кенем де мен коркканымды енъип, басамактан йигерленип, артка карайман эм кашаяк болган тавыкларга карттынъ тас сыбалавын коьрип каламан.

Карттан, оьрейим ушып, бек коркатаган эдим, кенем де не заты ман ол мени кызыксындыратаганын оьзим де билмей

эдим. Меним бала юрегиме шешпеге керек болган онынъ юмаклы бир заты бар зди. Соннынъ уьшин мен онынъ каралдысына карамага авас болып, тартылып турдым. Карт ярлы яшайтаган эди. Тек онынъ ярлылыгы аьдемди аяткандай тувыл эди. Туьси энген фуфайка, ямалган мамык ыстан, басындагы сактыян кулаклы боьрк, аягындагы тозган кирз этиклер уьстиннен туьспегенлей, кысы, язы кийилди. Уьш пешли кишкей уьй де кайзамандагы эски эди. Сол кишкейлигине де карамай, сол уьйде карт пан куртка, улы аьели мен эм байдан айырылган кызы да яшадылар. Кайтип олардынъ онда сыйганларына соьле де сейирсинемен!

Карабаьтирдинъ тагы да бир улы болган дейдилер. Тек оны мен олардынъ каралдыларында бир де коьрмедим. Ол, казан боьлисип шыгып, авылдынъ шетинде уьй салып, аьели мен яшайтаган болган эм, колайлы болганда, картка аягы ман да баспайды экен. Онынъ суьйтип этетаганын ямагат селекеге де алыпты. А картка коьмек керек болган. Куллык эткен кишкей улынынъ эм кызынынъ алганлары эм сол замандагы карттынъ кишкей пенсиясы ана такым аьдемге, элбетте, етиспеген. «Муна уьйде кардаш та, йолдас та – ярлылык», – дейтаган эдилер авылшылар, олардынъ бирев мен катнаспай, бир уьйли болганларына карап. «Ярлылык – ялгызлык», – деген такпак ногайда, мунадай аьелге караганда, тувган болар, эште», – деп айтатаганлар да болдылар.

Орамда бирев раса калса, Карабаьтир, салам бергиси келмеген кисидей, басын кыставлы ийип, туьйилген кабакларын яйылдырмай, уьндемей озатаган эди. Аьдемлер ога тамам уьйренгенлер эм онынъ уьшин хаьтерлери де калмайдылар. Оьзге коньысылардай болып, ол бир кере болса да, бизим уьйге аягын басканын мен коьргеним йок. Уьйге келген тувылтта, корадан басын шыгарып, бизикилер мен бир-эки авыз соьз авысканын да эситпегенмен. Тек ол тувыл да, онынъ уьйдегилери де: пишеси де, келини де, йиенлери де бизим каралдыга аяклары ман баспаганлар. Бизим уьйдегилер де, мен де ол затка аьжейипсинмедик, неге десенъ тамам уьйренген эдик. Олардынъ каралдысыннан обтип, мен аргы янындагы коньысыдан малга деп куйыдан сув тасыйтаган эдим. Аьем бизи мен катнаскысы келмеген аьдемлердинъ каралдысыннан юргеним уьшин урысса да, мен авыр шелеклерди коьтерип, орам айланып юргеге суьймедим эм баягынша каралдыды обтип юре бердим. Сосы юруьвимди аьем тагы да баска зат уьшин де унамаган: биревге бос шелек пен рассанъ, йолы, мырады болмайды деген затты ырым коьрген. Тек мен, бала, ондай

затларга эс этпедим, колынъа — енъил, басынъа — тыныш дегенше юре бердим.

Окында мага Карабаьтир де расатаган эди. Сол заманларда мен тынысымды тегаран алып, карамымды ерге каратып, тоьмен салган басымды коьтермеге тартынып, «Аьруьвсизбе?» — деп сорамага да мутып, касыннан озып кетпеге асыгаман. А мен уйкеннен де, кишкейден де ден-савлык сорамай юрген йокпан, солтта карттынъ аьлин сорамаганым ушин кайгыратаган эдим. Аьше, не зат этеексинъ, эгер дейим онынъ каты сусыннан меним оьрейим ушатаган болса.

Бираз оьскен шагымда, мен йигерленип, бир кайта: «Аьруьвсизбе?» — деп сорап алдым оннан. Ол мен бетке басып да бурмады. Онынъ улы да, ден-савлык сорай калсанъ, тамам суьйтип явап бермесе де, карамы ман разы экенин билдире-таган эди. Карттынъ пишеси болса, аьл сораганынъа артык эс бермесе де: «Аьруьв, яным», — деп, эситер-эситпес этип, яваплайды.

Бир кере мен, сув шелегимди коьтерип, олардынъ каралдыларынан келеятырганда, авлада ислеп турган картты коьрмей калдым эм эки каралдыдынъ арасындагы кишкей авыздынъ эсигин кынъырайтпага мутып, оьзимиздинъ каралдымызга кирдим. Эсиктинъ тыкылдаган сеси артымда эситилгенде, мен басымды бурганлай, Карабаьтирди коьрдим эм меним коьзлерим онынъ ашувлы карамы ман растылар. Мага онынъ авызыннан соьгинуьв соьзлери шыкпага аьзирдей болып коьриндилер. Тек ол ундемеди, кылыьыннан карап куьлемсиреди, авыздынъ тыйгышын каптырып, бурылып, уй бетке адымлады.

Суьйтип ол меним эсимде оьмир яшавга калаяк болар эди, эгер сосындай бир куьн болмаган болса. Сонда токталайым. Язлык шагы эди. Яшавда бар эсинъде оьмирге сакланатаган язлыклар. Сол язлык та сондай эди. Коьк тазаланып, коьп-коьмек болып, коьзлерди сукландырады. Куьмис туьсли тавлардынъ баслары алыстан йылтырайдылар. Авылдынъ тоьгерегиндеги кырлар, коьгоьлен басып, койы ясыл туьске айланганлар. Куьн шувагын кызганмай тоьгеди. Савлай авылда куьреге тереклер шешекей атадылар. Карабаьтирдинъ каралдысындагы сынъар тереги де шешекей атты. Ол авла алдында оьседи. Авлага янгы ералма олтыртылган. Теректинъ астында яткан бурыста карт олтырмага суьеди, а аьли ол онда куьн сайын олтырып, куьнге йылынады. Сол куьн орамга кетип ойнаяктан алдын мен, аьдетинше, баягы тел корага ийилип, тесиктен каралдыга коьз аттым. Онда коьргеним мени аьлемет аьжейипке калдырды.

Казылган кара ерли авладынь алдындагы шешекей аткан куьреге терек, тап эртегидегинше, нур тоьккендей болып коьринди эм коьзлеримди сукландырды. Терек астындагы бурыста боьркин колына ыслап олтырган карт, басын куьнге коьтерип, каткандай болып, туры эди. Онынъ кыска шал шашы да нур тоьгетагандай шагылысады. Эм куьреге теректинъ шешекейлериннен йылтынланган акшыл-кызгылт туьс, караборан тыртыклы юзине себилип, оны ярыкландырады. Карттынъ коьзлери юмылганлар, а суьекли кара колы бир шал басын, сонъ манълайын, увырларын, иегин сыйпап кыдырады. Парахатлы юзинде кужырлы, шатлыкка толы куьлемсирев йылысып айланады. Эм мага куьрегединъ шешекейлерининъ акшыл-кызгылт туьсин сол куьлемсирев тувдыргандай коьринди. Болама экен сондай? Аьдемнинъ юзи нур шыгарып болама экен? Белки, яны уянып, нур тоьгетаган болса ша? Эште, суьйтип! Соьлегишей де мен суьйтип ойлайман.

Биринши кере эди сол заманда мен картка коркпай, абли коьнъилим тартылып караганым. Ол баягынша басын, бетин сыйпап, шал шашлары арасында кара болып калган шока тоьбесин энъкейтип, оьзининъ ойларына коьмилип олтырды. Баягы куьлемсирев юзиннен таймады. Сонъ ол, сыпатын туьрлендирмей, биз бетке карады. Мага бизим карамларымыз раскандай болып та коьринди, тек мен тартынмай, карай бердим, боьтен де ол мени коьрмейтаганына коьтере де шекленмейтаган эдим. Бирден ол, авызын ашып:

— Балакай! Кел касыма, — деп юмсақ давазы ман шакырды. Ондай каьпилесликтен мен дирилдеп кеттим эм тагы да бек энъкейдим. «Кайтип ол мени корадынъ артыннан коьрмеге болаяк?» — деген ой басымда яркырап кетти.

— Ясырынма, мен сени коьремен де! — деп, тагы да сол юмсақ даваз эситилди.

Келиспевлик зат эткен еримде ысланган кисидей болып, мен уялдым, эгер ерде тесик бар болган болса, онда атылмага аьзир эдим, не де болсын кызарып-писип, доьртаякклап кора туьптен тайып басладым, акырын бавга шыктым, мундагы корадан каргыш, орамга атылдым, йолдасларымга шавып йогалдым, тез болып, болган затты мутпага асыктым.

Бир юма бойы, а бу кадер шак бала эске узак заман, сол затты муталмай юрдим. Эндигиси мен карт пан коьриспеге алдынгыннан беспетер сескендим. Сувды орамнан юргистсем де, ол мага расып олтырмагай эди деп, тиленип юрдим. Тек, айтканымдай, бир юмадан сонъ, орамнан юрмеге эринип, мен сувды конъысыдынъ каралдысыннан аькеттим. Белки, карт

онда болмас деп сенген эдим, ия сага, баъри затын каъпилестен этетаган Карабаътир, мен азбардынъ ортасына еткенимде, колында ат тазалайтаган щетка ман котаннан шыгып, мага йогарыдан карады. Эм онынъ юзинде ана йол терек астындагындай куълемсиреви ойнап туры эди, ак, тегис тислери де коьринип алдылар. Мен, коьринмей озалмаганымга обкинип, авыр шелекти де ерге салмай, саъспеклеп:

— Аьрувсизбе? — деп сорадым.

— Аьрув, балакай, — деп яваплады ол, юзиннен куълемсиревин кетирмей, сонъ ол меним корадынъ артында туратаган еримге колы ман коьрсетип. — А мен, билсенъ, сенинъ аякларынынъды аьр дайым да коьремен, — деди.

Корада мен карайтаган тесиктинъ асты ашык эди, ер мен шетеннинъ арасы — бир карыс тесик. «Элбетте, меним аякларым коьринип турганлар, тек неге ди сол зат меним акылымга етпеген», — деп ойлап мен обкинишли тыныс алсам да, картка йылы карам тасладым. Билмеймен неге ди коьнъилим енъилленди, юрегим яркырады эм мен, разылык билдирип, биринши кере карттынъ кара коьзлерине куваньшылы карадым. Коркпай — зат этпей, ашык карадым. Сол вакытта эсиме баягы куьн туьсип, куьреге терекке басымды бурдым; ол алдынгынша акшыл-кызгылт туьске оралып туры эди. Артка бурылганда, карттынъ караборан юзинде сол туьс шагылысып тургандай коьринди...

Ол мага озге бир зат та айтпады. Мен, колымдагы шелектинъ авырлыгын да сезбей, асыгып, оззимиздинъ каралдымыз бетке тез-тез адымладым. Карттынъ йылы карамын аркам ман сезип бардым.

Суьвретши ясаган аьдем суьвретке коьп карап, мен онынъ туьп маьнесин анъламага шалысаман, не зат пан озгелерден баска, не зат баа экенин таппай, кетпеймен. Элбетте, мен янымга керекти таппага каьрлеймен. Эм коьбинше, айлак яраган суьвретте, мен оззим ол затты эртерек излемеген болсам да, коьрсетилген аьдемнинъ юзи, сол бала шакта абайлаган акшыл-кызгылт туьске оралып алады. Белки, суьйтип баскаларда да болатаган болар? Билмеймен.

Коьптен бербетин йок Карабаътир, яшавдан тайган ол. Онынъ каралдысы да, аты да, куьреге терек те коьптен бери йок болганлар. Оьскен эм янъыша кепленген меним авылым. Артта калган бала шак, тек мен сол шакта болган затты отыз — кырк йыл артта болган деп санамайман, меним ойымша, меним картым мынълаган йыллардынъ артында яшаган. Ювсанлы ногоай кырларда атлардынъ туяклары дубьирдеген, камышы-

лардынъ тарткан сеслери авады ярган шакта ол — Карабаьтир — яшаган деп ойлайман. Оны калдырмага шалысаман сол оьмирлерде. Неге десенъ бизге таварыхлардан тек кайзаман кавга, согыс болганы, кайсы халк кайда коьшкени, кайсы патша кайдай бай болганы еткен. Тек кайдай ды бир ногай карттынъ куьреге терек астында рахатланып, дуныяга яхшылык сагынып олтырганын таварых бизге бир де еткермеген, а еткермеге тийисли эди. Сонынъ ушин мен Карабаьтирди бурынгыларга аькететаганым.

Мен сол оьмирлерде де аьдем йылувлыгы, ярасыклыкка ымтылув, дуныяга аявлы карав болганына ыйнанаман. Болган...

1980 йыл

Куьнделиктен

* * *

1 канъытар, 1980 йыл

Кызыл полировкалы йылтыраган стоьлдинъ уьстинде
бес бака бир-бирлериннен коьз алмай, тоьгерек курап олтыра
эдилер. Сондай туьс коьрдим.

* * *

Кыйналув кыйналув... Тек кыйналув бизди яманлыктан
саклаяк.

* * *

Мен — баьри затты коьретаган. Мен озьим — савлай
дуныяман. Мен йок болсам, дуныя да йок. Дуныя йок болса,
мен де йокпан.

* * *

9 караша ай, 1980 йыл

Буьгуьн озды, туьнегуьн озгандай. Эртен озаяк буьгуьндей.

* * *

11 шилле, 1981 йыл

Бу кеше мага айлак яман туьс энди.

Туьсимде таньсларымнынъ бириси конакка келипти. Ол
меним уьйимде бир кере де болганы йок. Балаларга каьмпет-
колаш дегендей савгалар аькелипти, а мага болса, уьйкен кесек
ший этти созады. Юрегим булганьп, куспага аз калып, мен
уяндым. Туьсте эттинъ энуьви кайгыга дейдилер. Больницада
айлак бек кыйналады меним уьйкен кардашым. Кайгыртаяк
болып туры ол бизди.

* * *

15 шилле, 1981 йыл

Тагы да туьс, ол да кайгылы...

Туьсимде, мутылып та койылган яс заманымдагы дослар ман, сувга туьседи экенмен. Арамызда биревимиз бирден, агын уьстинде калкып бараяткан кагыт кайыкка колы ман коьрсетти.

— Бу кагыт — сага! Ишинде бир затлар язылган! — деп бакырды ол.

Мен коьп ойланмай, кагыттынъ артыннан агынга атылдым. Агын акашты мени. Ах, йолдаслар мени алдадылар деген ой басыма келди. Суьйтип янъылысканымды эрте ойланмага керек эди, бу ой басыма кеш келди. Агын мени ягадан, йолдаслардан эрек аькетип, кагыттынъ артыннан ымтылтып акаша берди. Кагытты коьзлей берип, сув ишинде кадалып турган баганаларды коьрдим. Ювыклап келсем, баганалардан салпырап турган теллерди коьрип, юрегим ярылмага аз калып, корктым эм сосы ерден эрек кетпеге суьйип, агынга карсы ялдап басладым. Тек агын ман куьреспеге куьш етпей, ол мени оьз йолы ман аькете берип, кавыфлы ерге ювыклата берди. Эм мен эне-мине ток согаяк деп коркып, уяндым... Уьйкен кайгы болаякка усайды...

* * *

1 сары тамбыз, 1981 йыл

Уьйкен кардашым Паша-Гирей топырак болган куьн.

Ак куьн. Кара куьн! Сары куьн! Коьк куьн! Буьгуьн баьринъ бирге тувьпсынъ. Сонъалыкта кайгыга толып тутлыгып та кетинъ сен куьн.

Аявсыз аьжел деген бу экен! Анады саьбийсиз, кардашты кардашсыз калдыратаган сен экенсинъ! Баьрисининъ алдына шыгатаган сезилмеген давыл сен экенсинъ. Ол такым куьшти ким берди сага?

Бизден кеткен каьриплерге,
Эки айланып кайтув йок.
Бирлеп-бирлеп биз айтсак,
Биригип олар эш кайтпас.
Косылып, косылып биз айтсак,
Косылып олар эш кайтпас.
Тавык куска ушув йок,
Паш уйлерге коьшуьв йок.
Оьлген деген каьрипке
Эки айланып кайтув йок!

Ак куьн! Кара куьн! Сары куьн! Коьк куьн! Буьгуьн баьринь бирге тувьпсынь. Соньгалыкка кайгыга толып, тутлыгып та кеттинь сен куьн!

* * *

19 казан ай, 1981 йыл.

ПЕРЕДЕЛКИНО

Творчестволы уьйдинь тек бир пешинде кешелер мен шырак ягылып коьрмедим. Сол пеште сокыр поэт яшайтаган эди. Мен оны тез-тез коьретаган эдим: узын бойлы, мыйыклы, коьзлери кара каьтеби мен байланган.

Коьбинше ол аллеяда, таяктынь орнына куьндикке таянып, кезинип юретаган эди. Тыска ол куьн сайын бир вакытта шыгады. Биринши кере ол эртеньги асыннан сонь бир сабат, экинши кере кешки астан сонь эки сабат кадер кыдырады.

Бир кере кешке тура ога каладан пишеси келди. Ол да бойлы, сары шашлы, сынлы кыскаяклы эди. Пишеси ярым сабат оны ман кыдырып, басамакларга дейим озгарып, уьйдинь эсигин ашып, байынынь онда киргенин саклады. Ама поэт киргиси келмей:

— Меним киргим келмейди, — деди йьламсыраган давазы ман.

— Аявлым, мен эртен келермен, киртагы, кир, — деп, пишеси оны енъил ийтеп киргистеек болды.

— Йок, мен кирмеймен, — деп поэт коьзясын суьртип, артка тая берди.

Кене де кыскаяклы енъди, поэтни ийтеп киргистти.

Кыскаяклы байы оннан айырылгысы келмейди деп ойланган болар. Йок! Поэт оззининь эки сабат кыдыратаган болжалын толтырган йок эди, сонынь уьшин онынь уйге киргиси де келмегени.

* * *

Греклердинь мифлеринде айтылганша, кудайлардан ясыртын аьдемлерге от еткерип турган Прометейдинь бавьрын карагус шукып, язалап турады. Буьгуьн аьдемлерге «от» еткермеге шалысатаган бир кесек поэтлердинь бавьрлары болса, аракы язалайды.

* * *

7 увыт, 1982 йыл

Иса пайхамбар тынысы ман оьлилерди тирилткен дейдилер. Тап суйтип бугуьндегилерге кеткенлерди кайтарув, келееклерге бугуьндегилерди еткеруьв — язувшыдынъ энъ уьйкен ниети болады.

* * *

27 увыт 1982 йыл

— Ахырет дунияда яхшы деп айтадылар да? — деп бир карт баскадан сорайды.

— Элбетте, яхшы! Онда тек янынъа керекти излейсинъ, а мунда тек курсагынъа керекти излейсинъ. Мине бизде янга керекли затлар толып та толы, тек оларды арт таслаймыз, кара курсагымыз ток болсын деп бир кайгы ман юремиз, а онда курсагынъа бирший де керек тувыл, — деп яваплады акыл-ятаксып баска карт.

— Да-а-а... Ол заманда, онда янга керек затлар уьйкен дефицит болама?

— Аьше, аьше. Муннан йыйып аькетпеге керек боламыз, — деди куьлемсиреп баскасы.

ДЕМ АЛУВ

Кыс. Кар. Аяз. Токтаган машинадынъ радиаторыннан сув агады. Исси сувдан мотордынъ асты бувланады, кар ирип, кишкенекей коьлдей болып, сув йыйылады. Дуния завкын басына кийип, канатларын тез-тез кагып, сувдынъ ишинде торгай шомылады. Басында ол зат мени айлак аьжейипсиндирди, сукландырды. Сонъ ак юректен аядым мен бу кусты. «Язды алдынъма эсинъе? Акылсыз, уьссиексинъ де бу аязда», — деп, ога аявлы соьзлеримди айттым.

Тап суйтип поэт те! Сувык кыс куьнлерди яздай коьрип, сондай сувларга тез-тез атылар. Поэтлерди биз аяп билмеге керекпиз эм сондай сувлардан сакламага — бизим борышымыз.

СОБЙЛЕР БИЗИМ СОБЗИМИЗ

Ногай адабияттынъ тамырлары акында

Шал-Кийиз Тиленши улынынъ, Асан Кайгылыдынъ, Эр-Досмамбет Азавлыдынъ, Мусьсевкединъ, Казтувганнынъ

эм тагы да сондай бир неше поэтлердинь ятлавларын халк коьбинше эсинде оьмирлер саклап келеятыр. Революциядан алдын ногай поэтлердинь бир кесек шыгармаларын кумык ярыкландырувшысы М.-А. Османов, орыс аьлимлер В. Р. Радлов, И. Березин ногай халктынь авызыннан язып алып баспалаганлар. Ногай. фольклорист, халкымыздынь аьлимлерининь бириншиси, ярыкландырувшысы А.-Х. Джанибеков сол исте айлак коьп аьрекетлеген. Соьлеги заманда ногай аьлимлер Карашай-Шеркеш илми-тергев институтынынь куллыкшысы А. Сикалиев эм СССР-дынь илми Академиясынынь Дагыстан филиалынынь куллыкшысы Д. Шихмурзаев ногай поэтлердинь затларын баспалайдылар эм тергейдилер. Мине олар соньгы йьрма йылдынь ишинде бурынгы ногай поэтлердинь язганларын «Яшав сокпаклары» (1979 й.) эм «Тувган ерим» (1980 й.) деген йыйынтыкларда, газета бетлеринде (г-та «Ленин йолы», 1970 й. апрель айы.) баспалап, ногай окувшыдынь билимин байыттылар эм кувандырдылар.

«Бурынгы поэтлер, оьзлери айырым бир ырувдан экенлигин билдирселер де савлай ногай халктынь бактысын ойлайдылар, дуньяга, болып турган историялык, политикалык оьзгерислерге оьзлерининь коьз карамларын, аньлавларын билдиредилер. Олардынь терен маьнели, шебер тилли шыгармалары ногай литературасынынь уьлгили кесеги деп билемиз, сога коьре де антологиядынь сосы кесеги окувшыларга айлакта баалы болса ярайды деп ойлаймыз». Суйьтип язады илми куллыкшысы Д. Шихмурзаев «Тувган ерим» деген антологиядынь кирис соьзинде.

Бурынгы ногай шайирлердинь язганлары уьстинде тергев ис Казах ССР-дынь Илми Академиясында да юргистиледи. Аьли даньклы казах ярыкландрувшысы Чокан Валиханов оьз язбаларында булай айткан эди:

«...Джанибек басшылайтаган заман (XV в.), эки кардаш ногай эм казах ордалар бирге кыргыз (казах деп туьсиндиреди автор) йьрларда алтын оьмирлик деп саналады. Сол заманда тувган халк йьрларынынь коьбиси Джиренши-шешеннинь , (Аьз) – Джанибектинь эм ногай философ Асан Кайгылыдынь айтканлары соьлеге дейим кулланьлады коьшпели халклар ман».

Буьгуьнги совет аьлимлери де казахлар ман ногайлар яшаган заманга – маьнели эс этедилер. «Поэзиядынь йогары оьскени ногай уьлистинь сыйы болады. Ол затты бириншилей, Досмамбеттей, Шал-Кийиздей, Асан Кайгылыдай эм Казтувгандай атаклы поэтлердинь атлары, экиншилей, Сапыра жыравдан басланатаган халк поэзиясы белгилейди», – деп

язады оьзининъ белгили куллыгында аьлим А. Конратбаев. 1970-нши йылда Алма-Атада «Алдаспан» деп аталган XV – XVIII оьмирлердинъ поэзия антологиясы баспаланып шыгады. Бу антологияга бурынгы ногай поэтлер Асан Кайгылыдынъ, Шал-Кийиздинъ, Досмамбет Азавлыдынъ, Казтувганнынъ шыгармалары киргистилгенлер. Сол шыгармалардынъ коьбиси ногай книгалардан алынганлар. Туьзуьвши оьзининъ туьсиндирген язувына коьре, йырмадан артык ятлавлар М. А. Османовтынъ «Ногай эм кумык йырлар», А. Х. Джанибековтынъ «Авыл поэзиясы», В. Радловтынъ «Образцы народной литературы тюркских – «племен»: (VII т. 1896 и.) деген книгалардан алынганлар. «Бу ерде биз казахлар ман ногайлардынъ, узак заман бойы Алтын Ордадынъ курамында бирге болганын, эки халктынъ XVII аьсирге (оьмирге дейим уьзилмегенин, соннан бизим фольклорымыздынъ, адабиятымыздынъ туьп тамыры ортак экенлигин тагы да эске саламыз», – деп, ногай поэтлердинъ язганлары казах антологиясына неге киргистилгенин коьрсетпеге шалысады туьзуьвши эм кирис соьздинъ авторы Мухтар Магауин.

Биз де алып карайык тарыйхты. Бурынгы ногай поэтлердинъ творчестволары да бос ерде оьспеген. Ногайларды баска тюрк халклары ман терен тарыйх тамырлары беркитедилер. Сол тамырлар Тюрк каганат куралатаган заманга аькетедилер. Суйтип ногай халктынъ найман, канълы, кыпшак, конъырат, керейт, буьркуьт, кыят, уьйсин, уйгыр, булгар эм баска ырувлары Тюрк каганаттынъ курылысында уьйкен орын тутканлар. Ногайлар СССР-дынъ еринде турган баска тюрк халклары ман бирге V – XIV оьмирлерден калган культура эм адабият эстеликлерди ортак деп санаидылар. Соннан себеп ногай адабияттынъ туьп тамыры айлак терен заманларга кетеди. «Орхон-Енисей язувлар» (VII оь.). «Огуз-наме», «Кодекс Куманикус» (XIII оь.) эм Юсып Баласагуннынъ, Хожа Ахмет Ясави, Сулейман Бакырганнынъ (XII оь.), Сейф Сарайдынъ (XIV оь.) творчествосы ногай, татар, кыргыз туьркмен, каракалпак, оьзбек, азербайджан, халклардынъ миллет байлыгы болады.

Октябрьден алдынгы ногай язувы, Октябрьден алдынгы ногай адабиятындай болып, аьлимлер мен тергелмеген. Тек совет заманында оьзимиздинъ халкымыздан аьлимлеримиз шыкканда, бу сорав шешилип баслаган. Ногай аьлим А. Сикалиев халкта язув болганлыгы акында бизге мунадай уьлгилер аькеледи. Бириншилей, оьзининъ «Сынап карап, сырласып...» (Черкесск, 1975 й.) деген книгасында: «Н. А. Баскаковтынъ билдируьвинше, Алтын Орда заманында язылып шыккан соь-

зликлердинъ эм кыпшак грамматикалардынъ тиллери кыпшак тиллерининъ кыпшак-ногай боьлигининъ тили больш шыгады.» (39 бет). Яде: «Ногай тептерлерин ол (А.-Х. Джанибеков) Уллы Октябрь Социалист революциясы енъеектен бурын да, сонъ Астрахань, Дагыстан, Ашыкулак эм Кобан ногайлары арасында да коьргенин айтады». Экиншилей, А. Сикалиев бу соравды терениннен карап «Идеи дружбы народов в ногайском фольклоре и ногайской дореволюционной литературе» (издательство «Наука» – Ленинград 1975, 144-145 бетлер) деп язган макаласында айлак керекли шаьатликлер келтиреди:

«Бийлер эм мырзалар Москвага оьзлерининъ хатларын ногай тилинде юргисткенлер», – дейди Г. Перетяткович.

Крым ханлар да оьзлерининъ хат авысувын ногай тилде юргисткенлер.

Бурынгы тюрк эм ногай ырувлар VI оьмирден X оьмирге дейим бурынгы тюрк рун алфавит пен язганлар. VIII оьмирликтен тюрк ырувлар арасында уйгыр – найман алфавит яйьлады. Ногайлар сол алфавитти арап элипеси мен бир ок XVIII оьмирликке дейим кулланганлар. Ставрополь край архивинде 7000-нан артык арап элип пен ногай тилинде язылган шаьатликлер сакланады...»

А. Сикалиев сол макаласында ногай халк арасында колязба книгалар болганлыгын да айтады. «Ногай авторлардынъ шыгармалары халк соьйлеген тилге ювык болган. Соннан себеп халк арасында олар авыз-авыздан коьшип ятыннан эм колязба йыйынтыкларынан яйылганлар. Ногай лиро-эпикалык поэма «Боз йигит» XIX оьмирликтинъ экинши кесегинде ногай колязбадан казак, татар эм баска тиллерге коьширилген».

Солай коьп уьгилер болса да, халкымыздынъ коьбиси окып-язып билмегени, халктынъ Октябрь революцияга калай аьлде келгени бизге белгили. Эм калай айтсанъ да, бурынгы ногай поэтлердинъ шыгармалары бизге халктынъ авызынан еткени анъламлы. Аштархан поэтлердинъ арап элип пен язылган-колязбалары болмаса, буьгуьнги куьнде баска колязба сакланганын айтып болмаймыз. Аман да колязбалардынъ оьзлери йок болсалар да, бурынгы ногай шайирлердинъ оьзлерининъ заманларына коьре окымыслы аьдемлер болганына шеклик йок. Суййтип Шал-Кийиз Тиленши улы ногай бий Темирдинъ ювык аьдеми болганы шыгармаларынан белгили, Казтувган Суййинши улынынъ ятлавларынан, онынъ халк басшысы больш, бир кесек ногай ырувларды Эдилден Кобанга коьширгенин коьремиз, Эр-Досмамбет Азавлы да «ага» деп саналып, аристократия тайпадан болганын халк са-

клаган хабарлардан билемиз, коьп ханларды коьрген атаклы Сыбыра да хан ордасынынъ поэтлерининъ бириси болганын халк йырлары билдиредилер — биографияларынынъ бу ягы сосы аьдемлердинъ аьнше-мунша тувьл экенлерин эм окувды да, халктынъ яшавын да билип, политикага да кирискенлерин айтады. Ногай йыравлар басында оьзлери окып, сонъ оьзлери де окытканлар аьдемлерди. Уьйкен йыравлардынъ он-он бес окувшылары болганлар. Акшалай яде мал тоьлеп, окувшы окып-язып, кылкобыз, домбра дегендей музыкалы алатларда согып уьйренгенлер. Сол зат Караногайда, Каирбек Межитов домбырашы айтканына коьре, Уьйкен Аталык кавгага дейим сакланган.

Коьп оьмирлер бойы халклар ара эм мырзалардынъ бир-бирлери мен согысувлары коьшпели халктынъ адабиятынынъ оьсуьвине буршавлык эткен. Книга баспалав акында история бизге бир шаатлык та сакламаган, соннан себеп адабият шыгармалары коьбинше колязба ман эм халк авызыннан яйылып, халктынъ эсинде сакланган.

«Мен коьремен» деген дестанды XV оьмирдинъ атаклы поэти Шал-Кийиз Тиленши улы мунадай сыдыралар ман баслайды:

Авыз ашып
Асыл соьзди айтканда,
Арап тувьл,
Ногай китаб оьзим мен.

«Авыз ашып» деп атаклы шайир оьзининъ ятлавлары калай халк арасында яйылып, белгили болып кетуьвин айтпага суьйген болса ярайды. Сол затты биз, бурынгы ногай шайирлердинъ шыгармаларынынъ ятлав кеби халк авызлама творчестводынъ уьлгилерине усаганыннан да коьремиз.

Буьгуьнги ногай поэзиясында да, бурынгы ногай шайирлердинъ шыгармаларында да халк ятлавындагындай бувын санынынъ бирлигине уьйкен маьне бериледи. Халк ятлавында рифма (кафия), аллитерация энъ баслапкы шартлар боладылар. Бурынгы ногай поэтлер де кафияга уьйкен эс бергенлер. Соннан себеп Шал-Кийиз Тиленши улы (А. Сикалиев баспалаган книгасында) ятлавларынынъ бирисинде булай язады:

Кафиясыз соьзде карув йок,
Кайтарып айткан соьздинъ даьми йок.

Эгер ятлавда сыдыралардынъ басындагы тартык сеслери аллитерациялы болсалар, сол заманда ятлавдынъ бас соьзлери

де рифмалы болып келедилер. Сондай аллитерацияга анафориялы аллитерация деп айтылады. Эм сол усталыкка бурынғы ногай поэтлер етиспеге шалысканлар. «Мен коьремен» деген дестан сол затка классикалы мысал болады. Бу дестан он бир бувынлы сыдыралар ман язылган, аман да сыдыраларда аллитерация сондай куьшли, оларды доьрт эм ети бувынга бузсань да ыспай туьзилиси йойылмайды. Мине караньыз:

Ак суьеклер аьри-бери тартылса,
Аьзиз Орда абдырарга усайды,
Аьзиз Орда алпыс болып таралса,
Авыр Ногай аз болырга усайды.

Яде:

Ак суьеклер
Аьри-бери тартылса,
Аьзиз Орда
Абдырарга усайды,
Аьзиз Орда
Алпыс болып таралса,
Авыр Ногай.
Аз боларга усайды.

Бу дестанда соьздинь устасы ногай халктынь оьз куьниндеги эм болаяк куьнининь соравларын козгайды. Шал-Кийиз Тиленши улы коьп шыгармаларын Темир бий мен байланыстыратаган болса да, халк кайгысын шегип, халк бактысына яны авырынтаганын коьремиз. Бий Темирди яратса да, («Мен Темирдинь куьнинде» деген ятлав), ога акыл уьйретсе де («Юк тиединь кемеге» деген ятлав) Шал-Кийиз Тиленши улы тек халктынь акылына, халктынь куьшине таянады эм халктынь болаяк куьнине, халктынь соьзи оьлмейтаганына сенеди. Оьзининь «Япалак ушпас ясыл тав» деген философиялы куьшли ятлавында бас ойын деп билдиреди:

Япалак ушпас ясыл тав,
Яхшылардынь басы сав,
Собйлей билмес яманнынь
Собйленде оьз басына тили яв.
Халктынь соьзин соьйлеген,
Халк улынынь оьзи оьлсе де,
Халк ишинде соьзи сав...
Сиз де оьлерсиз,
Оьлермиз биз оьзимиз,
Оьлгенде, юмылар эки коьзимиз.
Биз оьлген сонь калганлар ман
Собйлер бизим соьзимиз...

Муна ятлава Шал-Кийиз Тиленши улы ъззининъ творчествосыннынъ маънелигин аърувъ анълайтаганын коьрсетеди эм ъззининъ йылтынлы соьзлерин ъмирлерге каратып айтады. Эм акыйкатлай да, халкымыз арка-аркадан, бир ъмирликтен баска ъмирликке уллы философтынъ, туьзлик куьресшинъ, атаклы шайирдинъ соьзлерин саклап, бизим куьнлерге еткисткен.

Онынъ бир кесек аьлемет ятлавлары, суьйдимли «Эр Шобан», «Алай яным», «Бий Темирге толгавлары», «Мен коьремен» деген дестанлары айлак баа бизим халкка. Шал-Кийиз Тиленши улынынъ коьп сыдыралары халкымыздынъ авызыннан бугуьнги куьнде де туьспейдилер, коьп сыдыралары такпакларга айланганлар, коьп шыгармалары баьтир йырларга да эпикалы клише болып киргенлер, боьтен де XIX ъмирликтинъ казак йырларында халкымыз шайирдинъ творчествосыннан коьп кеплерин алганы сезиледи.

Белгили ногай шайир Мусса Курманалиев бизим аьелге коьп келетаган эди. Эм ол меним атамга Шал-Кийиздинъ мунадай ятлавын окыйтаган эди:

Аскар, Аскар, Аскар тав,
 Аскар тав, сеннен несин коьрейим,
 Басыннан балапан торгай,
 Шырылдап еткен сонъ,
 Бавырыннан карсак-куьзен
 Агым казып ъткен сонъ,
 Ата-ана сеннен несин коьрейим,
 Алты увылдынъ бири яман, бири яхшы
 болган сонъ.
 Алгыншак сеннен несин коьрейим,
 Алты ай туьзде юрген сонъ,
 Аргымак сеннен несин коьрейим,
 Яманлар яйдак минген сонъ,
 Ак куьбе сеннен несин коьрейим,
 Алладан аьжел огы келген сонъ,
 Кара ер сеннен несин коьрейим,
 Тангри-юмарт ъзиме таьтли
 уйкысын берген сонъ...

Совет заманнынъ ногай шайирлери Фазиль Абдулжалилов, Куруптурсун Оразбаев, Гамзат Аджигельдиев, Кадрия Темирбулатова бурынгы ногай шайирлердинъ, боьтен де, Шал-Кийиздинъ поэтикасыннан коьп затларга уйренгенлерин биз коьремиз.

Бурынгы ногай шайирлердинъ яшав йоллары акында бизге аз затлар белгили. Шал-Кийиз акында да бизге бир эки зат еткен. Ашим Сикалиев озынинъ «Халктынъ айтувлы улы» деген макаласында мунадай хабар билдиреди: «1418–1420 йылларда бир ногай йырав, уйде авыр аяклы пишесин калдырып, атланып йол шыгады. Йырав уйине кайтып келгенде, уйдинъ ортасына яйылган шал кийиздинъ уьстинде ул бала тувып туры эди. Байы мынан пишеси янгы тувган улларын Шал-Кийиз деп атайдылар». А. Сикалиев поэттинъ творчествосына коьре, Шал-Кийиз Тиленши улынынъ тувган йылын Эдигединъ оьлген йылы ман байланыстырады. Баска хабарлардан биз Шал-Кийиз Тиленши улы Ногай ордадынъ, Муса бийдинъ кызыннан тувганын коьремиз. (Ногай поэзиясынынъ антологиясы, Д. Шихмурзаевтинъ анълатпасы.) Эм кишкей бала болып нагаш атасынынъ колында оьскенин халк хабарларынан билемиз. Бу айтылынган акыйкатка ювык та болар. Неге десенъ Шал-Кийиз язган затларында биз аристократиядынъ аьллерин яхшы билген эм оларга ювык болган аьдемди коьремиз. Бий Темир картайганда, куьнахларын кеширтпеге Меккеге бараман дегенде, Шал-Кийиз ога «Юк тиединъ кемеге» деген ятлавды багыслайды. Онынъ Меккеге баратаганын яратпайды, озынънинъ «каьрибинъди, языгынъды» карасанъ, бир якка да бармай таваф этеексинъ дейди. Суйтип бий мен соьйлемеге Темир бийдинъ басшылайтаган политикасын яратканы Темир оьлгеннен сонъ билинеди:

Темир эди бийимиз,
Тенъиз эди-ав халкымыз.
Тебирлерге калганда,
Тенъселер авыр ногай юртымыз.

Алай да, булай да карайык, йырав асылы да, асылсыз да болсын, биз онынъ яшавында коьп кыйынлык коьргенин эм соннан себеп кара халктынъ кыйналувын оьзиндикиндей коьргенин онынъ шыгармаларыннан окып билемиз. Белки, Шал-Кийиз Тиленши улы деп ога ярлы болганнан ат такканлар болса ша? Шал-Кийиз дегени де тагылган ат болса да ярайды. Оьрметли йыравларды тоьрге ак (шал) кийиз тоьсеп олтыртканлар, соннан себеп халкымыздынъ тоьринде олтырган йыравга Шал-Кийиз деп ат тагылган болса. ша? Ол затты бизге тарыйх еткермеген.

«Элим уьшин йыр язсам,
Таварыхка дан болып,
Язган язув йойылмас»...

дегени — Шал-Кийиздинъ бугуынгы куындеги шынты акый-катлыгы.

Асан Кайгылы Сабит улы халкымыздынъ, Шал-Кийиздей, айтылган поэтлерининъ бириси. Онынъ яшавы акында да тарыйх бизге аз зат еткерген. Мине Д. Шихмурзаев «Ногай поэзиясынынъ антологиясында» поэттинъ ятлавларына эткен алды соьзинде булай язады:

«Асан Кайгылы Сабит улы ногай халкка Асан Кайгылы, Асан-абыз, Асан ата деп белгили. Ол озининъ озмиринде коьп йырлар язып калдырган, халк сол йырларды, авызлама тилде саклап, бу куьнлерге дейим еткерген. Историялык материалларга караганда, Асан Кайгылы Шынъгыз ханнынъ заманында яшаган Майкыбийдинъ алтыншы несилиннен туган болып коьринеди. Ол XIV юзйыллыкларда озмир суьрген киси, тек неше йыл яшаганы аьли де белгисиз. Баьтир йырларда Асан Кайгылы XVI юзйыллыктынъ экинши яртысында да тиридей болып коьринеди».

Бурынгы ногай поэтлердинъ творчествосында Асан Кайгылыдынъ шыгармалары айырым орынды тутадылар. Казах ярыкландырувшысы Чокан Валиханов оны коьшпели халктынъ философы деп босына айтпаган. Асан Кайгылыдынъ айткан коьп затлары халктынъ авызыннан туьспейди. Онынъ ятлавлары халкымыздынъ философиясын коьрсетеди. Соннан себеп «Таза минсиз асыл тас», «Аргымакка минди деп» аталган онынъ ятлавлары халк арасында такпаклар болып айтыладылар. Асан «Кайгылы» деп ога халк кайгысын шеккеннен себеп айтып койганлар. Асан, халктынъ кайгысын коьрип, оны юрегиннен озткерген поэт:

Теньизлер бастан булганды,
Толкынсымай, тезден тынса ийги эди.
Тел кулынлар адасты,
Аналарын тезден тапса ийги эди,
Теньнен, курдан айырылдык,
Тентиремей тез косылсак, ийги эди.

Бу сыдыралардан ногай халктынъ кайгысын коьремиз эм бу сыдыралардан халкымыздынъ энъ куьшли кайгысы алдыда экенин сеземиз. Асан Кайгылы Ногай Ордадынъ бузылып баслаганын коьрген аьдем. Соннан себеп ол халкты бирликке шақырады.

Коьлдинъ сувын яманлап,
Эдил кайдан табарсын?
Хакиминъди яманлап,

Аьдил кайдан табарсын?
Оьз барынъды яманлап,
Асыл кайдан табарсын?

— деп ол «Кайдан табарсын?» деген ятлавында тил бирликке шақырады. Тил бирлик йойылувы халкка уйкен каза аькелмеге болаягын ок сезеди.

Сол ниети онынъ коьп ятлавларында коьринеди. Тувган Элди суьюв, халкты дослык тутувга уйретуьв Асан Кайгылыдынъ язган шыгармаларында орта тема болады;

Эдил бол да, Яйык бол,
Эш ким минен урсыспа,
Йолдасынъа яв тийсе,
Янынъды аяп тырыспа, —

деп, Асан Кайгылы бир аьдемнинъ оьзин де халк этип коьреди, сол бир аьдем туьзелсе, халк та туьзелер деп ойлайды поэт эм сондай суьвретли соьзлер мен халкты бирлик, дослык болсын деп шақырады. «Бу заманда не каьрип» деген ятлавы айлак та юрекке синъеди. Ятлавыдынъ басындагы соравга явап излеп, Асан Кайгылы аьдемнинъ яшавыннан коьп шартларды эске алып, ятлавыдынъ сонъында мунадай ойга келеди:

Ата юртын талаткан
Кайратлы тувган каьрип.

Тувган Элди суьюв — ногай адабиятта данъкы уйкен тема, Асан Кайгылы сол темады коьгеретаганлардынъ бириси болады. Эм сол заты ман ол халкымыздынъ суьвретлев дуньясына уйкен косым эткен. Онынъ язувшылык сулыплары совет заманында, боьген де Аталык кавгадынъ йылларында, Ата юртымызды фашистлерден коршалавда, халкымызга бек кереккенлер.

Муьсеке мен Казтувган халкымыздынъ кыйынлы оьмиринде яшаганлар эм олар оьз творчестволарында халкка янлары авырганларын ярык коьрсеткенлер. XVI оьмирликтинъ сонъында эм XVII оьмирликтинъ басында Ногай орда бузылып баслайды. Бийлердинъ тувдыклары, кушленген мырзалар бирге сыйыспай, бир-бирлерине шапкынлык этип, такка олтыраяк уьшин таласадылар. Сол таласувдынъ уьстине куьнтувардан коьзгалып келген ойрот ырувлар бирлик болмаган Ордады кесек-кесекке боьлип, ногай халкка кыргын туьсиредилер. Сол заманда ногайлар Эдил мен Яйыкты йоядылар. «Эдилди

алды — элди алды, Яйыкты алды — янды алды», — деген соьзлер, эште, сол шакта айтылганлар.

Муьсеке аьскер йыравы, халктынъ каза шеккенин коьзлери мен коьрген киси. «Тавда янлы сункарман» деген ятлавында Боракаан деген ат айтылады. Сол Боракаан яшаган заманда Муьсеке де яшаган. Боракаанлар тарыйх билдирувден Сырт Кавказда турганлар. (Бора-ган, Брагуны, Боргыстан деген ерлер сол солтанлардынъ атлары ман байланыстырылады). Муьсекединъ ятлавларында автор Кавказда яшаган ногайларды аьрув билгени коьринеди. Аман да Муьсекединъ тувган эли Эдил болады... «Уьйсин улы Мыкай бийдинъ улы эдим», — деп поэт озьининъ асылын билдиреди. Оннан озьге болып, биз Муьсекединъ яшавы акында аз билемиз.

Муьсекединъ творчествосында ялгыз, юреги яралы аьдем суьвретенеди. Кайгыга толган кыйынлы дуныяды коьрсетеди бизге поэт:

«Булытлар — меним ябувым,
Туманлар — меним шабувым,
Тел алманган куьрен эди байлавым,
Бу каьвирдинъ тсгин малы — айдавым,
Иркув-иркув кыр келсе,
Ат кутылмас, бир кыйынлык ис тувса,
Касымда тувганым бар болса,
Тувмас эди ойлавым, —

деп, Муьсеке ялгызлыктынъ авыр аьлин айтады. Шайир коьнълге еткен суьвретли соьзлерди кулланады эм онынъ ятлавында кепленген трагедиялы киси бизим эсте калады. Онынъ трагедиялы аьдеми каты сусын дурыс туьзилмеген дуныяга бурган. Эм онынъ юреги обкинишли сезимлерге толганын биз мунадай сыдыралардан да коьремиз:

Эдил, Яйык — эки сув,
Келип эдим мен энип.
Энип келсем, Элим толган Эдил йок,
Аьлим, яным эгиз эки торы атым,
Соьйлесерге келгенде, сизде айван,
Соьйлемеге тилинъ йок.
Тел алманган куьренем,
Оьмиримди суьйри аркада оьткерттим,
Туягынъа сенинъ, айван,
Кан тиймеген еринъ йок.

Бу сыдыраларда шайир халкка шапкынлык эткен явды, болган кыргынды коьрсетпесе де, оьлеяткан эм яраланган аьскерлердинъ ынъыранувын, есирге туьскен хатынлардынъ

эм балалардынъ йылаганларын эситтирмесе де, биз ятлавды окып шыкканнан сонъ сол затларды сеземиз. Муъсеке бурынгы поэтлердинъ ишинде каты сусы ман белгиленеди эм лирикалы геройы оьмирлик ялгызлыкты шеккен кисе болады. Онынъ ятлавларындагы кайратлы баътири соьле де Эдил, Яйык, Тан сувлардынъ бойлары ман, Кавказдынъ ййлаklarыннан аттан туьспей эл кезип халкын излейтаганы коьзге коьринеди...

Казтувган Суьйинши улы Ахтуба сувдынъ бойындагы ерлерде тувып оьскен. Бу поэттинъ творчествосы эпикалык акыл ман белгиленеди. Онынъ шыгармаларында халкымыздынъ бактысында кара куьнлер тувганы акында хабарланады, тек Муъсекедей болып, сенуьвсиз аьдемди коьрсетип калмайды, поэт халкка болаяк ашык куьнди излейди, халктынъ бактысы ашылаягына сенеди.

Етисаным эл излеп,
Етишкьюлим коьп халкым,
Ебирине эм излеп,
Тозды-ав, меним ногайым, —

деп, Казтувган оьзининъ данъкланган «Меним ногайым» деген дестанында ногай халк ойрот ырувлардынъ шапкынлыгынан коьрген казасын хабарлайды. Бу дестанда шайир коьп ногай ырувларын, ногайлар дослык туткан халклардынъ атларын, ногайлардынъ яшаган географиялы ерлерин шынты эпикалы суввретлев мен коьрсетеди. Мине оьзинъиз каранъыз:

Орга барып урынып,
Орып тавга суьринип,
Оьлди-ав меним ногайым.

Яде:

Бири кетти Крымга,
Бири кетти Урымга,
Баьтир эрдинъ баласы
Биз де кетип барамыз
Бийик тавдынъ кырына;
Ак Яйыкты, яндырып,
Ана Эдилди соьндирип,
Ак Кобанда акыр ногай барды деп,
Аласасын тепкилеп,
Алгасады ногайым.

Ор (Перекоп), Орып тав (Уруп тав Кавказда), Крым, Урым (Византия, Османлы патшалыгы).

Яйык (Урал сув), Эдил (Волга сув), Кобан – бу ногайлардынъ яшаган ерлерининъ атлары. Калай кенъ география!

Биз, буьгунги ногайлар, халкымыз кайдай уйкен каздан бас кешкенин Казтувган Суьйинши улынынъ шыгармалары болмаса, эсимизге салып та боляк тувыл эдик. Сол тувылма поэзиядынъ, адабияттынъ куьши – халктынъ эсин йыймага шалысув, халкты бирликке шақырув.

Казтувган Суьйиниш улы, Асан Кайгылыдай болып, халкына тынышлы, аьдемлер бир-бирлерине кардашлардай болып яшаганларын излейди. Эм сол зат, баска халклар ман дослык курав ман байланыста да коьрсетиледи.

Кабагыннан боьрк кийген
 Кабарты ман дос болып,
 Шекесиннен боьрк кийген,
 Шеркешлер мен дос болып,
 Шекеленди ногайым.

Менимше, бу айтылган сыдыраларда тарыйх яшав ман байланыслар бар. Мен «Кабарты ислер» деген орыс йылязбаларды окыганда, кабарты мырзалардынъ савлай атлары да эпостагы ногай мырзалардынъ атларындай. Сол затка меним сейирим калды. Мине Кабарты мырзалардынъ атлары: Эдиге, Эштерек, Урак, Казы, Карашай (ногай Орак мырзадынъ эки улы болган, бирисининъ аты Казый, экиншисининъ – Карасай), Сунчалей, Шора, Агиш (Агыс, эпоста Дели-Агыс) эм тагы да коьп баскалар. Кабарты мырзалардынъ асылы ногай болмаса, ол заманда олардынъ ногай мырзалар ман бек сезимли кардашлыгы болган. Боьтен де Эдик, Казый, Карасай, Суншали деген атлар кабарты мырзалардынъ бир неше аркасында белгили.

Оннан баска, Казтувган Суьйиниш улынынъ биографиясын аз билемиз. Эпоста да, ятлавларында ога «Каргадай Суьйиниш улы Казтувган айтар» деп айтылады. Неге «каргадай»? Карга ногайларда суьйдимли кус деп айтып болмас. Карга ногай фольклорда каргыс пан, питнелик пен байланыслы. Соны уьшин, меним ойлавы ман, бизим эпоста «Каргадай Суьйиниш улы Казтувган айтар» болмай, «Карагайдай Суьйиниш улы Казтувган айтар» деп айтылганга усайды.

Бурынгы ногай шайирлердинъ творчествосында фольклор традициясы бек куьшли, бурынгы поэтлер фольклордагындай бизге дуньядынъ эпикалык турмысын суьвретлейдилер. Тек халк авызлама шыгармаларында бурынгы ногай

шайрлердинъ язганларындагындай болып, ятлавдынъ кебине артык эс этилмейди. Бурингы ногай поэтлер шыгармаларын усталык пан кеплендирмеге шалысканлар. Ятлавлардынъ коьбисинде олар бувын саннынъ бирдейлигине, сыдыралар аллитерациялы болганга, сыдырадынъ сонъында эм басында кафия турганга ымтылганлар. Казтувган Суьйинши улы да «Меним ногайым» деген дестанында сол уьйкен усталыкка еткенин коьремиз. Бу дестан аллитерациялы ятлав ман язылган эм савлай дестан сонъгы эм басында болган кафиялы бесер сыдыралы дестелерге, шувмакларга (куплетлерге) боьлинген. Мысалы:

Оракшыдан куьлте алып,
Отыншыдан шырпы алып,
Орга барып урынып,
Орып тавга суьринип,
Оьлди-ав меним ногайым.

Муна макалада соьз бардырылган Муьсеке эм энди де соьз бардырылаяк Досмамбет Азавлы ортаншы оьмирлерде яратылган ногай поэзияды талаплайдылар эм оьзлерининъ творчествосы ман Октябрь революциядан алдынгы поэзиясындагы лирика йольна абыт этедилер. Олардынъ ятлавларында эпикалы дуния бузылады эм субъективли, биринши аттан язылган лирикадынъ куьшли оьсуьви коьринеди. Муьсекединъ ятлавында: «Булытлар — меним ябувым, туманлар — меним шабувым», дегендей романтикалы элементлер олардынъ ятлавларында тез-тез расадылар. Оннан баска болып, айлак ялгызлык, дунияда болатан затлардан бас кешип турув, тек оьзининъ сезимлерининъ, кайгырувларынынъ тоьгерегинде айланув романтизмнинъ белгилери боладылар.

Досмамбет Азавлы, Муьсекедей болып, аьскер йыравы. Ол Азов каласынынъ янында Каратаяк деген авылда яшаганы уьшин Азавлы деп аталган. Каратаяклар тарыйхта бек яхшы белгили ырув эди. Досмамбет сол ырувдынъ аьскер басшысы болган. Ногайлар ога Ага деген ат бергенлер. Орыс йылязбаларда ога «вожжа» деп ат бериледи. Орыс йылязбаларда онынъ эм онынъ Исакай, Косакай эки улынынъ аьскер шапкынлыкта юргенлери акында да хабарланады. Биз ол затты А. Новосельцевтинъ шыгармаларында окымага боламыз. Поэттинъ яшавында болган кыйынлыклар онынъ творчествосынынъ орта темасы болады. Ашим Сикалиев: «Азавлы Досмамбет кимди оьлтирген?» деген макаласында бизге халкта сакланган

мунадай хабарды еткереди...». Азавда пишеси мен эки улын калдырып, Досмамбет узак йолга шыгады. Сол кетуыв мен кетип, ол сав бес йыл тентирейди. Алтыншы йыл ол Азавга кайтып келмеге ойлайды. Ол заманда туьрк патшасы Азавды колга алмага суййип, Азавдагы ногайлар ман кавга этип, туьрклер Азавга киреек болып, ногайлар киргистпей турган вакыт эди.

Досмамбет кеше ат пынан Азавга ювыклаганда, мунынъ алдына бир неше савытлы ногай атлылар шыгып, токтаталдылар...

Кыскасы, сол ерде кылыш пан согысып баслайдылар. Азавлы ногайлар Досмамбетти туьрктей коьредилер, Досмамбет ол ногайларды кырсыз баскыншыларга усатады. Сонда Досмамбетти токтататаганлар яраланганы яраланып, яраланмаганы коркып кашады да, Досмамбет пен согысып, тек бир аьскерши калады. Согыса турып, Досмамбет оьзининъ йолын тыйган аьдемди кылыш пан согып аттан йыгады. «Сосы оьлдиме, оьлмедиме?» — деп Досмамбет аттан туьсип барып йыккан аьдемдин энъкейип караса, алдында сулайып яткан яс йигит Досмамбеттинъ оьз улы Эсей эди» — деп, А. Сикалиев халк хабарын айтып, сонъ творчествосын терениннен караганда, Эр-Досмамбет Азавлы «Эсейди тувылтта, Косайды оьлтиргенин» билдиреди. Сосы уьйкен кайгы поэттинъ творчествосында кетпес ыз калдырады. Эм сол зат Досмамбет яшаган оьмирге символлы болады.

В. Р. Радлов Досмамбет яшавы акында «Образцы народной литературы тюркских племен» (СПб, 1896 г.) деген бир неше томлы шыгармасында ногайлардан эситкен халк хабарларды келтиредди. Биз сонда айлак сейирли затлар ман расамыз. Яшавындагы сонъы согыста йырав саны коьп аьскер мен согысып, явдынъ колына туьскиси келмей, согыс даладан шыкканда, ол камышысын туьсирип йойганын коьредди. Сонынъ акында биз «Карагайлы Куьрдек бойында» деген ятлаван дан да билемиз.

Карагайлы Куьрдек бойында,
Камышым калды йыында.
Камышым меним — кайма алтын,
Буьлдиргиси — буькпе алтын,
Оьзеги оьгиз териси,
Оьрмеси булан тасмасы.

Камышыма мен барарман,
Камышыма мен барсам,
Кайтып элим табалман.
Казак язык тенгимди
Карга-кузгын ертагы.
Оны атам эситсе,
Алтынлы аса таягым
Буьгуьн сынды дертагы...

— деп, Досмамбет-ага намысланып, камышымды явга калдырмайым деп, тагы да согыспага кириседи.

Бас деп явлар ок пан онынг аргымагын оьлтиредилер, сонг оьзин де каты яралайдылар эм оны оьлмеге калдырадылар.

Аргымакка ок тийди,
Ок тийгенде бек тийди
Кырмайканнынъ туьбиннен.
Шабаган казак эрге
Ок тийди,
Ок тийгенде бек тийди,
Омырткадынъ анавда
Отыз эки бувыннан,
Зырылдап аккан кара кан
Тыйылмайды йоннынъ увак тамырдан.
Сакат этер тийди саныма,
Саксырым толды каныма,
Яра бир катты, ян таьтли,
Яра авызына кан катты,
Яракшылар йокпа экен
Ярмай мелте салмага.
Ягдайсыз яман ятып тураман,
Ялбарып турган янымда
Бир тувганым йогыннан!..

Халкымыз бу соьзлерди йыр этип саклаган эм сол йырды яралы болган, оьлеятырган йигит шыгарган деп айтады. Соны уьшин халктынъ бир кесегинде Досмамбеттинъ аты сакланган, а баскалар онынъ ятлавларына, Досмамбет ким экенин де билмей, «Оьлеятырган йигиттинъ йырлары» дейдилер.

Оьзингиз карангыз: Досмамбетте эки улы болган, бирисин ол, ким мен согысатаганын билмей, оьз колы ман оьлтиреди, оьзи болса, камышымды табайым деп, яв арасына кайтып оьлимли яраланады. Бизге бек таныс сюжет. Элбетте, ол Н. В. Гогольдинъ «Тарас Бульба» повестин эске туьсиреди. Сол повестте Тарас Бульбада Остап пан Андрей деген эки улы

болган. Андрий поляк кызды суыйип, запорож казаклардынъ явларына туьсип, кыянатлык эткен уьшин Тарас улын оьз колы ман оьлтиреди.

Оьзи Тарас согыста явлар арасында уьллесин йояды эм, уьлledi табайым деп кайтканда, явлардынъ колларыннан оьледи.

Эште, сол сюжет запорож казакларга ногайлардан коьшкен болар. Неге десень аьвелгиде Крымда, Буджакта яшаган ногайлар запорож казаклар ман айлак тар катнасканлар. Коьп ногай йигитлер запорож казакларга косылып йигитликте юргенлер. Ол затка шаатламалар бар. Эште, сол заманда запорож казаклар Досмамбеттинъ таварыхын эситип, оьзлеринше туьрлендиргенлер (баска атлар бергенлер, явларын поляклар эткенлер, йойылган камышы уьллеге айланган). Яде сол затты уллы язувшы оьзи туьрлендирген. Н. В. Гоголь Петербургта яшаган заманында анасы ман хат авысады, хатлардынъ бирисинде ол Украинадынъ кырларындагы таварыхларды мага йиберинъиз деп тилеп язады. Белки, суыйтип ол Тарас Бульбадынъ сюжетин эситкен... Аьлемет тувылым!

Биз XVII оьмирлик акында айтып алдык. Шынтылай халкымызга кан баскан оьмирлик. Ногайлар яшаган ерлерде артлы-артыннан уьйкен политикалык оьзгерислер озадылыр. Ойрот ырувлар халкка кыргын туьсиргенлери аз деп, туьрклер бир кавгадан сонъ баскасын курадылар, Орыс патшалык та оьзининъ карамын кубыла бетке куьшлетеди.

Кавгалардан тентиреген халк болган бирлигин мутып, кимнинъ ягы болаягын билмейди. Мырзалардынъ бирлери туьрклердинъ яклары боладылар, баскалары оларга карсы шыгып, орыс патшалыкка сенедилер. Элбетте, кардаш кардашты, улы атасын, атасы улын танып болмаган заман деп те айтпага болаяк. Поэт «Косайым», «Азав», «Азав дегеним Аслапа патша юрты экен», «Канлы Азавдынъ бойында» деген ятлавларында туьзлик, дурыслык дуньяда йоклыгы акында хабарлайды. Ол лирикалы геройдынъ эткен абытын алай да, булай да акламага шалысады. « Мен ок кайдан билейим... Исакай, Косай эки улым, Айланасы алты йылдынъ ишинде Азавды бийлеп оьсерин!»... — деп язады бир ерде. «Азраил сен ди деп, бизди неге сайлаган?» — дейди баска ерде автор. Досмамбет каты ойларга коьмилген, юреги кайгыга толган, йойткан затты артка кайтарып болмаган кисиди поэзиясында беркитпеге шалысады. Сондай киси Досмамбет яшаган оьмирге келисли, символлы.

ЯН ДАЛАСЫ¹

*Ногай шоьлдеги досларым Магомед
Кожаяевке, Мурат Аевзовка, Сфажди
Батырфовка, Яхья Кудайбердиевке,
Тахир Акманбетовка багыслайман.*

Поэт:

— «Ян даласында — мен солдат. Яманлык пан согысаман мен. Савытым меним — каьлемим, куьллелери — меним соьзлерим».

— Айташ, кайда орынласкан ды сенинъ даланъ?

Поэт:

— Ол орынласкан ерди бир зат пан оьлшеп те эм тускалап коьрсетип те болмайды.

— Кол ман тийип, коьз бен коьрип, яде юрек пен сезип болама?

Поэт:

— Элбетте, юрек пен... «Ян даласында» авмайдылар калалар, янмайдылар тереклер. Онда бузыладылар бактылар, куьедилер юреклер. «Ян даласында» ярык мырад оьледи, анъланмаган суьйимнинъ каласы куьншиликтинъ куьллелериннен ватылады. Оны аьр дайым сакламага керек!

— Не зат этпеге керек оны саклар уьшин?

Поэт:

— Ол каты куьрес, сол алысувда мен неше кере яраланган, тек меним даламдагы оьсимликлердинъ ягымлы эмлев куьши бар. Сол алысувда мен тамам шыныктым, мырадым меним катгы. Каьпилестен келген кайдай душпанга да карсы шыкпага аьзирмен...

Ялыгувымнан босанаяк уьшин эм сагынып мен Поэтке йол алдым. Онынъ даласы кимге де ортак, суьйтип ол мага да неше кере куьш берген, сонынъ уьшин мен тагы да, тап эртегидегиндей танъларды, кызгалдак пан ирийис шешекейлери-нинъ атувын, ясыл шоьлди коьрмеге мырад этип, йолланган эдим. Боятен де, язлык — йолдасымнынъ суьйген шагы.

Тек мен куьткен коьринислер коьзге илинмедилер. Биз келгенде, мине бир неше куьнлер тынмаган, денъиз яктан келген ашшы еллер иелик суьретаган эдилер. Саргайган эди шоьл,

¹ «Ян майданы» — деп, ногай поэти М. Кожаяевтинъ ятлавлар йыйынтыгы аталады. Сосы хабарда сол книгадан ятлавлар куьлланыладылар.

кебир бараяткан оьленлер йыгылганлар, шешекейлер атпай солыганлар. Куьннинъ коьзи, куьнгьиртленип, коьринмейди. Эм коьтере де эсимизге алмаган зат, авылга мине етеятырмыз дегенде, болды; машинамыз кумда батты. Тоьгеректе бирший коьринмейди. Оьзимиз машинадан тегаран бир шыктык. Кум ман шанъ карысык ел, шайтан кыз акашкан куйындагындай болып, айланып эсти. Коьзлеримизди ашкандай амал йок, баьледен тасалангандай бир зат коьринмейди, турган еримизде аье-куье болып, тоьгерек айланып шапкылаймыз, аянганнан доьрт буькленемиз. Авызларымыз да, кулакларымыз да, кийимлеримизден оьтип, койышларымыз да кумга толады. Биз коркып, артка, машинага, киремиз, эсиклерин тегаран ябамыз. Машинадынъ ишинде олтырсак, белки, бу каьпилестен шыккан кара каза кутылар деп сенемиз. Тек сенуьвимиздинъ акланувы коьринмеди. Кайгадер олтырсак та, кутырып эскен кумлы ел токтамайды. Белки, биз адасып, танылмаган кумларга кирген болсак ша деген ой келеди басыма, яде кайдагы кумлы боран коьтерилип, савлай шоьлди кум ман бастыраяк болатан каза бир ерден шыккан болса ша деп, баслапкыдан да коркынышлы ой акылымга кирип, айлак та сескендиреди. Эм алай да, булай да не зат та ойлан, куйышлы елдинъ эсуьвининъ токталаягына уьмитимизди уьзбеге керек болдык.

Эм биз коьлигимизден тагы шыктык, донъызлардай батып, арып-талып, азапланып, машинамызды ийтеп, йолга шыгардык. Биз кишкенекей кумлы аралда капканымызды тек шыккан заманымызда анъладык. Ел алдынгынша каты эссе де, шыккан еримизде, аралдагы ахыр-заманнан тынык, куьн де ашыкланып, саргайган оьсимликлери мен шоьлде коьринди. Алдыдагы авыл да коьзге илинди. Бираз эсимиз йыйылып, тынысланып, биз йолымызды бардырамыз. Поэтке келгенде, йолда болган алабуркасынды хабарлап:

— Ол не ди оьзи? — деп сорайман.

— Ян даласы, — дейди досым. — Эне сонда тап суьйтип оьзгерислер кайнасадылар, тап суьйтип навасызлык бийлеп алады. Дунья болса, оьзининъ яшавы ман яшай береди.

— Туврасыннан айтсанъша? — деп тилеймен.

— Туп-туврасы сол: агроном яманлык этип, ян даласына авыр яра келтирген. Тагы да ашыклап айтсанъ: йыллап оьскен коьгоьленли кум адырларын айдап шыккан эм отлак ерлерин баягы кумлыкка айландырган...

Уьйдинъ ишиндеги тыныклыкты бир куьшее берген, бир тыныкланып коьринген елдинъ увылдавы бузады. Капаклар окында такылдап согыладылар. Ирге саьаттинъ стрелкалары

бир ерде катып калганлар. Карамымды ундириклердеги книгаларга тигилтемен. Олардынъ тысларына язувшылардынъ атлары язылганлар. Олар да — ян даладынъ саклавшылары, Поэтке кыйын болганда, олар ога дем бередилер, кенъес этедилер, тоьгерегин нурландырып, коьнъилин коьтереди-лер. Биз тахтаметке тоьселген кийизлерде олтырамыз. Поэт конаклардынъ янбасларына ястыклар салады. Бизим алдымызга яюв тоьсеп, ас саладылар. Кесек-кесек оьтпек пен коьк шешекейли шынъаяклар ман шай аькеледилер. Ногай шайдынъ коькыган ийиси бурынга согады. Сол сабатлей уьйдинъ иши йылынады, коьнъилди коьтереди. Мен оьмирлилер мен сыналган эм халкымга алал ас болган сувсаптан увыртлайман. Поэттинъ коьзлерине разылык билдирип карайман. Ол да мага сондай карам ман яваплайды эм оьзи де бир увырт этип, тап кылынган кисидей, эринлеримен йыбырдайды:

— Досым, бавырдасым, тыншай, кайгылардан, навасыз аьрекетлерден, болаяк-болмаяк, вак-туьек затлардан босан, куьн болмаган куьнлеринъди, уйкынъ боьлинген туьнлеринъди мут! Сага керек бу тыншаюв. Меним уьйим, аьелим, меним шоьлим конакка аьр дайым да суьйинеди. Ата-бабаларымыз босына айтканы йок: «Конак уьйге наьсип аькеледи!» — деп, тап суьйтип мен де сенинъ келуьвинъ мен уьйимге наьсип те келди деп коьремен.

Мен аьсиретли больш, бейилим ашылып, шай ишемен. Салынган аска, уьй иесининъ конакбайлагына суьйинемен. Мине сойылган койдынъ этин, бувландырып, алдымызга саладылар. Сол вакытта Поэттинъ йолдаслары да киредилер. Тыста алабуркасын да, табиаттынъ каарланувы да болмагандай, олар коьнъилликлери мен, занъыравлы давазлары ман уьйдинъ ишин шав-шувга толтырдылар. Шоьлдинъ аьдети сондай — конакты коьнъилшен эт, куванышлы йольжканынъды коьрсет. Ама мен баска затты да билемен. Поэттинъ эм онынъ йолдасларынынъ юзлеринде куьн яйнап, ай яркыраса да, балалыкта болатаган ойсыз коьнъилшенликтинъ шагы олардан тайган эди. Куьлтедей шашлары агарган Суьвретши оьзин ювыршанлы, кажавлы этип коьрсетпеге шалысады, тек мен ога карасам, кызыл коькте кара куьн тувган коьринисти коьремен. Бавырсактай тоьгерек бети куьндей яйнавлы болган Йыршыдынъ юзине карап, шоьлдинъ кыйналган ынъыранувлы сесин эситемен, кулагыма шалынады. Бувланды мыс кокувлы сары ногай шай. Тоьгиледи юмсак соьзлер. Эскеруьвлер эм келеектеги яшавга назар буьгуьнги куьнимиз бен байланыстырылып, лахырдамызды кызыклы эте береди.

Эскеруув: Йыршы аьскерге кетпеге йолланаякта, Поэт ога мунадай соьзлерди багыслаган:

«Алал досым, армияга барганда,
Арымасын, тамырларынь талмасын.
Мен бир кызды объеаткан заманда,
Яман явлар бирден келип калмасын.»

Йыршы Тувган элин саклав борышын толтырып кайткан, соьле ол явлардан Ян даласын саклайды – терениннен карасань, сосы аньламлардынъ бирлик куьши бар, олардынъ экеви де бир оьлшемдеги борышты толтырув болады. Йыршыдынъ савыты – юрек келбаклы болып, ясалган домбыра, Отанымыздынъ саз алаты, халктынъ баалы эм бавырмалы сеслерин саклавшы.

Йыршыдынъ саьарли бармаклары эки шектен аьлемет аньлар шыгарады. Коьз алдымызда биз олтырган мекан туьрленип кетеди, иргелери ян-якларына йылысып, кенъееди.

Шоьл ясыл бесик болып, тербеледи, бизим баьрмизди тербетеди. Бийийди куьн, бизим карамларымызды оьзине тигилтеди. Шабадылар аргымактар шет-кыйырсыз ер уьстинде. Ай, коьп яша! Ай Айланайым, салам сага бизди ток тургысткан аьзиз еримиз! Ай, яша, оьмирли дунья бизим коьзлеримизде! Ай, яша, аявлы ана! Ай, яша ак шашбав байлаган, йинъишке шаш оьрмелери ийинлерине салпыраган, кишкей кызалак!

Йыр тыньлап биз тыншаямыз. Йыршыга разылык билдирип караймыз. Эм тилеймиз бизге бурынъгы йырлардан бир зат йырламага. Оьмирликлер басып тоьмен болмаган оьктем ногай йырын толгавын тилеймиз.

Йыршы йырлайды. Шақырувлы, занъыравлы давазы ман.

Эм коьз алдымызга бизим ортак Ян даламыз келеди.

Оны суьвретлейди Суьвретши. Алтын туьсли бояктар ман суьвретленеди бизим Ян даламыз. Яшавда энъ коьркли, энъ толы сары туьс. Алтын туьсли аслык ызанлар, алтын куьз, сары пискен емислер, карт абайдынъ байрамга кийген сары тастары, сары каймакты бизим шай, алтын куьнимиз эм оьмирли сары айымыз.

Йырлайды яс.

Бизим коьзлеримизге эне бередилер Суьвретшидинъ ясаган затлары .

Басып турган кара сынтастарды авдарып, ер астыннан шыгадылар от ялынлы хатынлар.

Яс балалар мунълы юзлери мен бийийдилер бурынъы ойынды — куьн тоьгерегин.

Тереклердинъ басларында караланадылар куслардынъ етим уялары.

Янадылар туьнде ялынлы отлар.

Каранъалык дуныясы ман ярык дуныя бир бириси мен унамавлы алысады — ол бизим Ян даламыз! Таза эм наьзик дала!

Созьлер, анълар, бояклар — оьмирликтинъ белгилери — солардынъ урлыклары шашылганлар бизим далага. Солардынъ онъысы орылады сонъ халк пан...

Бизим ян тойымыз танъ атканша озады...

Ел де тынады. Дослар да шашылдылар. Танъ — Поэттинъ суьйген коьриниси. Арыган болсак та, наьзикликтен юрекле-римиз сыгылып, биз шешекей аткан алма бавга шыгамыз. Шанъ ман кум, йыланлардай толкынласып, тереклердинъ туркыларына оралганлар...

Поэт окыйды:

«Алма бавым ап-ак болып агарып¹,
Анъламаган аьруьвимдей яйнайсынъ.
Коьнъилимнен куванышты айырып,
Юмсак мунъ ман юрегимди кыйнайсынъ.

Алма бавым, айта алмай кайгымды,
Айланаман арасында ак шанънынъ.
Эситемен, сыбырдаган атымды,
Алыстагы аьруьвимнинъ тынысын.

Куванып юрген йылларымнынъ ызыннан
Ап-ак кувдай аргымакка атылып,
Шавып етсем экен шанълы йоллар ман,
Болсам экен мен оларды кайтарып.

Коьрсем экен энъ биринши танъымды,
Танъдай таза аьруьвим мен йолыккан.
Коьрсем экен... коьрсем экен танъ кызды
Яслыгымнынъ йолларында йойылган.

Тулпар минип, кезип тувган шоьлимди
Яслыгымнынъ юрген ерин излеймен.
Яслыгымнынъ калган яздай аьруьвди
Ат белинде акашпага суьемен.»

¹ «Алма бавым» деген ятлав кыскасыннан бериледи.

Мен Поэтке сукланышлы карайман. Ол яшавда оззининъ оьлшемлери мен яшайтаганын сол сабатлей коьремен. Эм сол оьлшемлерге баскалардыкы келиспевине кайгыратаганын да сеземен. Элбетте, олар да юреклерининъ туьбинде яшавга сондай карамды тутувларына ол сенмей эш болмайды. Кенем де ян сезимлери бузыклы болган, яны айтканды тынъламаган инсанды коьрсе, Поэт кайгырады.

Онынъ ойларын сезип, явабын кулагым ман эситпеге суьйип, мен сорайман:

— Яшав дегенинъ не экен? — деп.

— «Бизим яшав йойылувлардан эм айырылысувлардан туьзиледи, — деп ол шешекей аткан тереклерге коьрсетип, давазын тоьменлетеди. — Соьле биз коьзлеп турган затымыз — бек ярасык, а мине йогалса, ол бизге коьтере де бек сагынышлы ярасык болып коьринеек. Эм бизим янымыз ярасыктынъ сол коьриниси мен коьпке дери дертленип туражк...»

— Мутылаяк затлар акында мутылмастай этип айтув — сенинъ яратылувлы борышынъ тувылма? — деп, оззим коьптен ойланган затты оннан сорайман.

— Билким, суьйтип, — дейди ол басын шайкап.

Кескинли этип ол явапты сийрек береди. Кайдай ды бир ойда ол кескинли токтаганын мен тек онынъ уьндевинде сеземен. Шекленуьвлер кыйнайдылар онынъ Ян даласын. Шекленуьвлер мен сувгарыладылар онынъ Ян даласындагы оьсимликлер.

— Яшав дегенинъ не ди, аьше? — деп каныгувымды коймайман.

— Билким... Яшав — йылга, биз экинши кере онда туьспейтаган йылга. «Яшап-яшап аьдем оьлсе не калар? Дуныяга ол эндирген ис калар. Халк ишинде сол аьдемнинъ акында яхшы деген, яман деген эс калар», — деп тагы да яваплайды ол ятлавдынъ соьзлери мен...

Биз экевимиз юз йыл турган парктынъ ишинде адымлап барамыз. Парктынъ ортасында кол ман ясалган булак орынлакан, онынъ тоьгереди тас пан каланган. Булактынъ артында, озган кавгада ян бергенлердинъ сыйына салынган, эстелик коьтерилип турады. Муннан узак болмаган ертеги тоьбешиктинъ уьстинде буькирейген аьдемге усатылып этилген кыпшак сынтасы коьринеди — ол да ян берген аьскершиге эстелик. Биз асыкпай адымлаймыз, ойлы болып караймыз сосы белгилерге. Олар аьдем йолынынъ оьмирлигин, басланувы эм суьйтип сонъы болмаган инсан яшавын белгилейдилер. Терек олтыртув, булак ашув, ата-бабанънынъ сыйына эстелик курув — мине

кайдай, билдей, уйкен ислерде кепленеди халк. Эште, аьдем ырувынынъ савлай яшавы да эне сол затларда, сол анъламлы-кларда негизленеди.

Парктынъ уьстинде гуьрилдеп кишкей ясыл самолет айланады. Паркта кыдырганлар сейирленип, басларын коьтередилер. Самолет айт деп айлана береди. Оны коьзлеп аьдемлер завыкланадылар. Болат кус — бу якларда сийрек коьринетаган зат. Мине ак белдеме, кызыл, тап бетиндей яйнаган, кофта кийген кыз зыранълап шыгады ол да завыкланып, басын йогары коьтереди.

— Яхшымысыз? — дейди ол, бизге салам айтып.

Биз саламын кайтарамыз.

— Неге айланып калганды-ав сосы? — дейди ол таныган Поэтке карап эм басын баягы артка таслайды.

— Сени коьрген, сонынъ уьшин айланады, — дейди козып Поэт.

Кыз куьлейди, сонъ уялады:

— Кет, алла сокпасын сени! — деп, куьлкисин ыслалмай, асыгыслы кетеди.

Биз артыннан карап каламыз. Кыз куьлкисин тегеран ыслайтаганын сезип, оьзимиз де куьлеймиз. Йолымызды бардыра беремиз эм алдынгынша самолетка да караймыз.

— Алдышы областьтен бизге артканлар, оьзлеринде химия увларын коьптен бербетин шашпайдылар. От басув ман баскаша куьреседилер, янъы амаллар тапканлар. А бизикилер оьзинъ коьрип турысынъ, «конакка» завыкланадылар, районда «темир кустынъ» болувы оьктем зат та, — деп туьсиндиреди Поэт бу якларга самолеттынъ кайтип келгенин.

Тоьгерегимиздеги табиаттынъ соравлары сонъы заманда оны айлак тынышсызландырадылар, кыйнайдылар.

Кубыладан керуьвге ушып бараяткан казлар, суьйген коьллерине етпей турып, увланган урлык аслыгыннан оьлгени акында Поэт давазын да катырып, оьзи де кескинли этип айтады. Меним коьз алдыма тувган ягына аьсиретли болган куслар уьйирими кара ерде сулайып калганы келеди.

Ол тап суьйтип туьнги анъшылык акында хабарлайды. Эм меним акылым сол карангы кешелерге кетеди, шоьлдинъ шынты яшавшыларын аямай ататаганлары коьз алдымда суьвретленеди... «Газиктинъ» янган шыраклары, тап коьтере затты коьрген шайтаннынъ коьзлериндей, карангы шоьл бойлап кашкан анънынъ артыннан, канзепир болып калмайдылар. Анъ языкка ясырынмага ер табылмайды. Эне бир аксак кийик арт калып баслайды. Гангстер йигитлер кара мылтыкларын

тускалап, аксак сайгакты атадылар. Ол да бир йыгылып, бир турып, олимнен кашпага куыш салады. Кан тамшылар туьседилер кайгырып, ынгыранып турган ерге. Аьлсизленген йинъишке аяклары тегаран йылысадылар. Гуьрилдейди мотор, шыраklarдынъ, оттай, ярыгы узун кылыштай ялап барады карангы шоьлди. Завыкланып куьлейди Кырсызйигит эм терлеген манълайын аясы ман суьртип, ташанмаганлай, телезигеннен калтыраган бармаклары ман олимнинъ окларын йибереди.

«Сол яманлар йибереди куьледи,
Куьнлегендей кенълигине шоьлликтинъ.
Эм тагы да бир аьруувлик оьледи,
Ыспай болып турганына оькинип».

Деп ятлавын оқып, ол косады:

— Бизден сонъ, янмаса-куьйсин! — дейдилер сол непсукарлар.

Сол соьзлерди айтувы ман онынъ шырайы бузылады. Мага бу шырай таныс. Муннан алдын бир келгенимде, ол сондай юзи мен:

— Урлакай! Кырсыз! — деп бакырып, йогары орында ислеген кисиге, бугындырмага аьзир болып, атылган эди.

Бу келиспеген зат оьзгелерге коьрим болып олтырмасын деп, оны сол заманда капаган эдилер. Дослар оьзлерине яваплыкты алып, оны тегаран шыгардылар.

Мундагы аьдемлер оны яхшы биледилер. Абырайы уьйкен. Мине, ога карап, тагы бир кызалак куьлемсирейди. Поэт те ога куьлемсирев мен яваплайды. Кызалак манълайына туьскен шашларын коьтерип, уялган карам таслап, касымыздан оьтеди.

— Картаямыз, дос! Яшавымыз сондай ярасык, озган куьнлер бек оькинишли кетедилер! — дейди ол.

Эм бир де эски болмайтаган бир ятлавы меним эсимге туьседи:

«Гуьл шешекей оьскен ясыл тогайда,
Кызды коьрдим, яслыгымдай ярасык.
Танъдай таза юзин онынъ танымай;
«Кимнинъ кызы?» — деп сорадым янасып.

«Балшыбынлар асырайган агайдынъ
Яны суьйген ялгыз кызы», — деди ол.
Куьн саьвлели коьзлери мен шақырып,
Гуьл шешекей биткен шебер тогайга.

Шоьлге карап куьлемсиреп, шексинип,
Бас деп кыздынъ айтканына тынъладым.
Балшыбыншы карттынъ кызы экенин
Эринлерин оьпкеннен сонъ анъладым.»

Биз Поэт тувган авылга окувшыларымыз бан йолыгыспага бардык. Маштак, опырамага аз калган мекан — Культура уьйи. Поэт тоьбелеспеге шапкан уьйкен орындагы киси бизди йолыгады эм Культура уьйининъ ишине киргистеди. Онынъ иши тысыннан да бесбетер болып коьринеди. Иргелерге куйылган ак саргайган, экран йыртык, олтыргышлар сынык.

— Меним язык болган тувган юртым! — дейди Поэт.

— Аьше, аьше, биз бек осал яшаймыз, — деп йоьплейди Поэттинъ соьзин уьйкен орынды ыслаган киси. — Культурага аз акша шыгарылады, — деген соьзлерди косады ялынышлы давазы ман.

Поэт, онынъ ялынышлы давазын абайлаган да этпей, оьзиндикин бардырады.

— Муна олтыргышлар излеп тапкысыз затларга айланганлар. Кулланувга яравсызлар деп оларды бир йырма бес кере кагытларга туьсирип, йок эткенлер, а олар, маь сага керек болса, тура бередилен. Айлак берк затлар, — деп ол сынык олтыргышларды коьрсетеди, сонъ меканды коьзлеп, косады. — Бу уьйдинъ оьзи де — излеп тапкысыз сийрек зат: онынъ ремонтына шыгарылатаган акшага Суьйимбийкединъ каласын¹ яньыдан туьзбеге болаяк эди...

Уьйкен орында ислеген киси эм онынъ яндавырлары Поэттинъ соьйлегенин яратпай, тамакларын кырып, ога йогарыдан карайдылар. Сонъ ялынып, мен бир ревизор болгандай, туьсиндиредилен кыйын аьллерин, тезден янъы Культура уьйи салынаяк деп соьз бередилен.

Биз йолыгысты озгардык. Уьйкен орындагы киси эм онынъ яндавырлары тоьгерегимизде айланадылар, туздаьм этпеге уьйлерине конакка шақырадылар. Поэтке олар кармайддылар. Мен оны шетте калдыратаганларына ишимнен айыпланып, неге десенъ бу йолыгысты ол кураган, мени тувыл да оны сыйламага тийислилен. Авыл кишкей, йолыгыска авылдынъ баьри яшавшылары келгенлер демеге болаяк. Келгенлер бизге разылык билдирип, Культура уьйининъ алдында шашылмай турдылар. Шақыратаганлар, конакбайлыкты булар этпеге суьедилен деп, авылшыларды коьрсеттилен. Унамасак, олардынъ хаьтерлери калаягын анълаттылар. Олар Поэтти де шақырганда, бармага разы боламыз. Коьк сыр ман сырланган

темир авыздынъ касында токталамыз. Уйкен орында ислеген кисидинъ уйи — культура меканыннан уйкен.

— Акыртын яшаймыз, — дейди ялынышлы давазы ман уйдинъ иеси эм мени турагына киргистеди.

Онынъ ишинде импортлы гарнитур, баалы куыйизлер. Хрусталь, савыт, уй иесининъ окыйтаган аваслыгы йок болса да, уйкен библиотека. Бу ярасыклыкты, бу байлыкты коьргенлей ок, Культура уйининъ онъайсызлыгы, коьрнексизлиги эсинъе келеди. Бу затлар сонда болмага тийислидей эм олар мунда, конаклардынъ келуьви мен байланыста заманлы коьширилгендей коьрмеге суьесинъ. Уйдинъ иеси, мени тоьрге шыгарып, сыйлы орынды берип, олтыртады. Столга ахыр-туьрли затлар салынганлар. Кесек-кесек пискен этлер, ясыл-шалар эм емислер, пыслаклар эм ун аслары, ишкилиги болган баалы сиселер. Тек сосындай конакбайлык ушин муьсиревлик тувылтга, кайтарасына, бу каьдер зияпетликти коьргенлей ок: «Кайдан? Ким тоьлеген? Кимнинъ аркасы ман табылган бу каьдер зат?» — деген соравлар кыйнап баслайдылар. Келгенлер мыж да этпей, орынласувларына сейирсинесинъ, оларга уйреншикли зат экен деп уьндемейсинъ, конак болганнан сонъ ювас болып олтырасынъ. Поэт те олтырады, ога орын шеттен берилген. Ол олтырганлай, коьзлерин юмып, мызгап кетеди. Яде арыганым, яде бу затка ашык каралмайым?

Суьйтип шайтан той басланады.

Уйдинъ иеси, ол оьзи тамада, узын тилек айтады эм соны булай тамамлайды:

— Бизим сыйлы конагымыз ушин! Аруьв, буьтинли яшавдан айырылмайык! — деп, ол калганларга да бокалларын коьгертеди.

Хрусталь савытлары ман согыстырувдынъ занъыравлы сеслери эситиледилер. Ишкиге де, аска да деним сокпайды. Сол затты конакбайлар сезип олтырмасынлар деп, бокалды эринлеримге тийгистип, оны артына саламан. Олтырганыма оькинемен. Эне хаьтер-маьтер коьргенинъ суьйтип сонъында басынъа шыгувы калай яман. Уьндемеймен.

— Сен е, — деп йыбырдадылар Поэтинъ эринлери, — бу затлар ман халк билдиреди сага конакбайлыгын... Мине муналар кайзаман тоьяк экенлер, сол такым коьп ашап болама? — дегенди айтып, басы ман уй иеси бетке шайкады.

Тамадага ырыясып, Поэтке селекелеп, карап, тилек айтпага Культура уйининъ директоры турды:

— Бизим ата-бабаларымыз: «Кимнинъ арбасында юрсенъ, сонынъ йырын йырла», — дегенлер, мен бу тилекти уйдинъ

иесине каратып, тостакайды онынъ ушин коьтереек боламан, савлыгы берк болсын, берекеттен айырылмасын! — деди ол.

— Баскадынъ давазы ман йырласанъ, йырдынъ устиннен селекелев болады да. Олтырмаспан мен сол арбага! — деп сыбырдайды Поэт.

Алтын тислери мен яркырап, юрагатлы киси, склад басшысы турады:

— Кол колды ювады, эки кол бетти ювады. Кенъесип, сыйысып, бир-биримизди сыйлап яшаяк! — деп ол коньякты тамагына аткарды.

Поэт коьзлерин ашпай:

— Суганак! — деп колы ман силкеди.

Олтырганлар яланып, шав-шувлы лахырда курадылар. Олар озьлерининъ хабарларына кызыксынып, меним бар экенлигимди де мутгылар.

Поэтке тусаласта сакынлы болып бир Йигит олтырады. Ол ят авылдан коьшип, мунда койшы болып ислейди. Онынъ оькиметтикиннен артык отарасы бар экенин баьриси де биледи. Эм сол отардынъ барлыгы бир кагытка да туьспеген. Ол кешелер мен анъшылыкка шыгатаган гангстерлерден. А куьндиз ол — алдышы койшы. Ол, баьри яндавырлардай, уй иесин тойгыстатаганлардынъ бириси. Ол уьндемей олтырады, авызын ашса, ишиндегиси тыска шыгып олтырар деп коркады. Ол, авызынынъ муьйислеринде суьймеслигин ясырып, Поэтке сынавлы карайды. Поэттен ол ташанады, неге десенъ тек ол онынъ наьлетликлерин, кыанатлыкларын айтпага йигери батаягын биледи. Суьйтип коркса да, ол Поэтти аьдемге сайымайды. Онынъ анълавынша, аьдем онынъ озьзине уаслы болмага тийисли. Суьйтип аьдем деп сайылганда, ондагындай бир отара койы, яде элли-юз кара тувары болмага, керек заманда сыпырылып кетпеге «Ладасы» турмага, интеллигент коьринисин эткен юка сактыян плащы, машинадынъ арт кутыгында мылтык, олтыргыштынъ астында кынжал ман оькимет акшаларыннан калын топ акша болмага керек. Бу затлар онынъ отарын, малын сакларга бек керегедилер. Яндавырлардынъ ишинде Йигит бек керекли аьдем, олар оннан коьмек тез-тез излейдилер, сонынъ ушин оны сыйлайдылар. Уйдинъ иесине яндавырлардынъ, онынъ ийги каравларын, айкасувларынынъ берклигин кенетенлер коьрсинлер деп, ол мунда соьле олтырмага керек.

— Куьннен-куьнге коьркленип, шешекей атып барган ер уьшин! Бизим асыравшымыз уьшин! Ян кызганмай онъыслык уьшин куьресейик! — деп мактанышлы соьйледи, кум адыр-

ларында сайлам сапатлы бийдай обстирмеге каърлейтаган, Агроном.

Поэт ога селекели куьлемсиревин таслады.

Соьз айтпага ымтылады «Билим» биригуьвининь лекторы. Сол затты коьрмегенсийдилер, суьйтип ол бир неше кере артына олтырады. Сонъалыкта тамада онынъ айткысы келгенин янъы коьргендей, макуллап:

— Кала, бизим динсиз йигитимиз соьз айтсын! — дейди ол уьйкенсиреп.

Авылшылар коьптен бери сол Динсизди куьлкиге коьтергенлер. Авылда мешит тувыл да, аьрифти аьрифке косып, курандагы язылудынъ маьнесине шыккан, окып билген аьпенди-молла йок. А Динсиз не зат уьшин акша алатаганын бирев де билмейди. Тек Динсиз оьзининъ исине разы, авылшылардынъ селекелевине оьзин сагыр этип коьрсетеди, ама онынъ кулагы айлак сак, эгер уьйдинъ иеси акында бир зат эсите калса, оны тез огына ога еткереди. Эгер уьй иесининъ исинде яртиликлер коьринип басласалар, Динсиз оьзининъ аьрекетлигин куьшлендиреди, оьмираллаларга, тойларга барып, кыйтыклы затлар изледи, аьдемлердинъ кейфин бузып, халктынъ эсин баска якка бурдырады.

— Биз бир исти юргистемиз! — деп бакырады ол Поэт бетке. — Ямагат сокыр болса, бир коьзинъди юм дегенди бизге аьруьв анъламага керек. Ол бурынъгы динсизлердинъ акыл ойы, — деп соьз айтувшы акыллы коьзлери мен мага, сонъ уьйдинъ иесине карайды эм уьй иесининъ макуллайтаганын коьрип, соьзин бардырады. — Аьдемлер эткенди этпеге керек, — деп, ол бурыны ман Поэтке коьрсетеди. — Истен шыгув — кырлы зат тувыл. Моллаларга аьрекетлеринде пай бермей, аьдемлердинъ басын туьзетуьв исти алал бардыраяк!

— Ий, алсувдыр, ий алтетек! — деп сыбырдайды Поэт.

Динсиз картайып, соьлеги орнындагы аьдем де куллыгыннан тайдырылып, ол ога керекпеген шагында, бу аьдемнинъ не этеegi коьз алдыма келеди. Бир кыйналмай моллалыкка бараяк эм сонда да, тап соьлегиндей болып, тек динсизлик акында тувылтта, кайтарасына диншиликтинъ окувын юргистеек: ога баьри бир, тек кисесине хайыр туьссин. Оьзлерин суьйтип коьрсеткен динсизлер бизим арамыздан шыкканлар.

Шайтан той барады. Шайтан коьп юзли. Ол бир зат акында туьрли-туьрлише соьйлемеге болады. Тек сол соьзлер аьдемлердинъ юреклерине еткен тувылтта, ишлерин шыгарадылар. Ога бир шек те йок. Соьз не? Эгер олардынъ соьзлерининъ артында намарт ислери туратаган болсалар.

Той барады. Поэт акында да, меним конак экенлигимди де мутып кутылганлар. Биз Поэт пен турып, бу шав-шувдынъ ишиннен акыртын шыгамыз

Поэт мени машинага олтыртады. Кобыкти шоьлге каратып айдайды. Биз олтырган еримизди мутаяк болып, уьндемей барамыз. Машина ашык шоьлде токтайды. Шыракларды соьндирип, оннан шыгамыз. Эп-сеп болмаган, сабарли тыныклык бийлеген шоьлди. Уьстимиздеги каранъы коьк куьппезисинде быдырап шашылган юлдызлар яркырайдылар.

— Кулак салаш! — дейди Поэт.

— Бир зат та эситпеймен, — деп яваплайман.

— Мен де эситпеймен. Тек муна тыныклыкта кайгадер кылыплыклар, кыянатлыклар этилдилер. Бир ерде шайтан тойы озады, баска ерде гангстерлер сайгактарды анъылыдылар, а биревдинъ уьйинде Ян далага яра салув акында соьйлесдилер. А миллионлаган инсанлар уьндемей уьйклайдылар, шоьл оьзи де уьйклайды. Рахатлы сол уькыды кулланадылар яманлар тек, — деп, Поэт коьктеги юлдызларга карамын таслайды, — меним ойымша, муналар «оьлгенлердинъ коьзлери» яде коьтере тувмаганлардынъ. Олар тешкердилер бизим озган куьнлерди, белги бердилер ислеримизге, макуллайдылар ойларымызды, ниетлеримизди. Олар саклайдылар бизим сырларымызды, канатландырадылар мырадларымызды. Окында мен ойлайман, — деп ол тагы басын арт таслап, коькти коьзлейди, — олар аьдем болса ша йогары дережели яшавдан?..

Мен аламан Поэттинъ колын, оны берк этип кысаман. Эм сенимли карайман бийик юлдызларга, тап оьмирли бийик аьдем мырадына карагандай... Аьлемет, кутлы сезимлер мен бийленген бизим Ян даламыз.

КЕЛЕЕККЕ НАЗАРЫМ

Хабар

Меним алдымда таза кагытлар, оларды толтырмага керек. Мен керекпен хабар язбага. Онынъ оьтकिр сюжети, эсте калгандай оьзгерислери болмага тийисли, тек соьлеги шакта меним акылымда ондай затлар йок, яным да оларды сезбейди. Сондай хабарларды, туврасын айтсам, мен язалмайман, а аьлиги куьнде тек сондай шыгармаларга артык эс бериледи. Солтта мен, коьп кере оьзим оьзимди зорлап, акылымда оьткир шартлар ясайман, яшавда аз раскан кылыклы аьдемлерди хабарымга киргистпеге шалысаман. Оларды ярататаганлар да

боладылар, тек мине сол хабарды язганыма соьлегишей озь-озьзимге разы тувылман.

Мен коьп кере бир ойга келе турдым: ойланганынъды эм сезгенинъди язып, хабарлар этип болмайттагы? Сол зат янъылык тувыл экенин де анълайман, суьйтип язылган шыгармалар аз тувыллар. Сосы эски дуныяда янъы болган не зат табаяксынъ? Буьгуынги заманга айлак келисли заттынъ озьинде де мынъ йыл артта бурынгылар кулланган сюжетти таппага болаяк. Сол такым ийги язылган затларды бизге асабалыкка калдырган аьвелги заман! Меним ойымша, бу дуныяда язылмаган, а язылмага тийисли болган затлар оннан да коьп. Оьзлери-нинъ шыгармаларын аьли де язбаган язувшыларды мен артык коьремен. Олар яшавдынъ дурыслыгын терениннен сезедилер деп билемен. Эгер дейим олар дуныяды анълавларын язув усталыгы ман язсалар, шыгармалары аьли баспаланып шыккан затлардынъ касында йогары сапатлы болып тураяк эдилер. Сол затка мен де шекленмеймен. Энъ де бас деп айтаягым, язылып баспаланган затлар — ол литература. Коьп авторлар туврашыл болмага шалыссалар да, литература аьр заманда да юмле халкка яде халктынъ бир кесегине анъламлы эм ортаклы болмага тийисли деп язылган. Литература сынъар бир инсан уьшин бир де яратылмаган. А шыгармасын язбаган автор язаяк затынынъ баьри маьнесин, озьи анълаган сол сынъар акыйкатлыкты энъ де бас деп озьинде саклайды. Язганы окылып, ортак болмага керек деген зат акында ойланмайды. А мине кагытты алдына салып, язбага олтырганында, шыгармасынынъ окылаягы акында ол ойланмай болмайды эм сол ой оны коьтере тасламайды. Сол зат аз болса, шыгармасын туьзетеек редактор да акылга келеди, ол язувшыдынъ шыгармасын баьриси анълагандай этип, орта оьлшемге дейим еткерееги акында ойлайды. Энъ зегенли, энъ уста язувшылар да сол «акылга келген редакторсыз» ислеменлер. Сол ойды беркитер уьшин озь мысалымды келтирсем де болады. Оьзинъиз ойлап каранъыз, язувшы литературада алдын язылган затларды язбаска шалысады, эдапсыз, уятсыз затларды язувдан эрек турмага каьрлейди, неге десенъ сол затлар аьдемлердинъ коьбисине келисли тувыллар. Ама онынъ язатаган аьдеми яшавда, тап литературадагындай болып, озьин юргистсе эм сондагынша сезимлери де тувса, «акылга келген редактор» сол затларды язувшыга яздырмайды, янъы сезимлер, янъы амаллар излетеди, озьинше соьйлетеди. Сонынъ уьшин биз коьп шыгармаларда болатан затларды тувыл да, болмага болаякты коьремиз, а сол затка себебли язувшыдынъ акылындагы редактор болады. Сонъгы

заманларда мен литературадынъ табынышларын, туврасын айтсанъ: «акылга келетаган редактордынъ» табынышларын көп оқып, оззининъ шыгармаларын аьли де язбаган авторларга янымнынъ тартылувын сездим. Сол шыгармалардынъ баалыгы — олардынъ язылмаганында деп санайман...

Тек, оькинишке, мен оззим стол янына олтырганымда, меннен алдынгы мынълаган язувшылардай болып, энъ де бас дел «акылга келген редакторым» ман кенъесемен. Ол мени йолга салады...

Меним сосы ойларым сизге аьжейипли болып коьринмеге болаяк. Кайтип ол тек акылда ясалган, баскаша айтсанъ, йок затты оьлшемеге, онынъ баасын айтпага болаяк деп мени мен эриспеге болаяксыз. Менде ога да явап бар. Неге бизди аьвелги яшав яде белгисиз келеек заманлар аьжейипсиндиредилер? Мине биз аьвелги заман акында роман окысак, энъ де бас деп бизди таныс болмаган оьмир кызыксындырады. А меним ойымга келисли этип айтсак, сол оьмирде оьзлерининъ язаяк затларын шыгармай калдырган авторлар не шаклы көп болса, сол каьдер, бу роман бизге баалы болады. Фантастика ман кызыксынубымыз ша, келеектеги яшав сувьретленген шыгармаларга эс этуьвимиз ша? Оларды көплер суьйип окыйдылар. Бизге де, тап суьйтип, оьзлерининъ шыгармаларын аьли де язбаган көп авторлар, боьтен де, энitte тувмаганлар айлак сейирли боладылар.

Сонъгы заманда мен «акылга келген редактор» ман куьрес бардыраман. Сонынъ уьшин мен фотоапарат пан магнитофон да сатып алгаман. Каьртке мен каьпилестен сокпага шалысаман: неге десенъ басымда каьрттинъ кереклиги эм керексизлиги акында ой тувмаганша этпеге асыгаман. Сонынъ уьшин көп каьрт керек болады. Эгер мен көп карап, согаяк затымды сайласам, сол заманда «акылга келетаган редактордынъ» кирисеегине соьз йок. Сонынъ уьшин мен редактордынъ ойы тувмасын деп шалт-шалт согаман. Магнитофонга да суьйтип язбага каьрлеймен. Сайламайман керекли хабарлавды. Кайтип лахырда куралган болса, суьйтип язып аламан. Фотоапаратым меним энъ ийгилерден тувыл. Ол тек ак-кара туьс каьрт этеди. Онынъ етиспевлиги сол — туьслерди тешкеретаган редактор оьз талаплавын дайым билдиреди. Туьсли пленка ман ислеялмайман эм ондай пленкады да бизде таппага кыйын. Бу зат айлактанъ... Неге десенъ туьсли пленка да сувьретти, тап яшавдагындай этип, коьрсетпейди. Туьсли пленкадынъ да кылыпшыклары аз тувыллар. Несин айтасынъ, эгер бир зат пан байырланмага мыратлансам эм сол мырадым толаяк деселер,

мен, элбетте, ясыртын камера алар эдим. Оьзинъиз ойланып каранъыз, сен бурылган ердеги аьр затты, аьр коьргенинъди камера пленкага туьсирип барады, уйге келип пленкадагы суьвретти шыгарасынъ, сонъ оны коьрсеткиш магнитофонга салып карайсынъ. Калай ийги эди, э?! Тагы да бар меним, эште, толмаяк мырадым. Аьдемнинъ ойларын эм сезимлерин язатаган аппаратым болса экен! Аьлемет, дия? Сол аппаратты ислетесинъ де, оьзинъ де сол аьдемнинъ ойларын эм сезимлерин, аппараттай болып, сезесинъ. Бек сейирли зат тувылма?!

«Акылятаксувын караш!» — деп те айтпага болаяксыз меним акымда. Тек меним ойымша илмидинъ оьрленуьви мен биргесине сондай зат болмага да болаяк. Сосындай затты ойлануьвда мен тек ялгыз тувылман, ондай ойларды бир неше аьдемлерден эситкемен...

Менде соьле оьлар, сезимлер язатаган аппарат тувылтта, кинокамерам да, коьрсеткиш магнитофоным да йок. Мен оьзимнинъ кара-ак туьс согатаган фотоаппаратымга шуькир деп тураман. А мене магнитофоным — онъайсыз. Ол — бизим кьрал шыгаратаган «Весна-202». Сени мен соьйлейтаган аьдемге оны эслетпес уьшин кайдай сулыплы болмага керек. Эгер эслесе, туврашыл соьз болмаяк, баягы «акылга келген редактор» оьз куллыгын этип тураяк...

Мен бирев мен соьйлеектен алдын ислеген магнитофонды, микрофонын шыгарып, орындык астында яде портфельде неше кере калдыргаман. Тек ол заттан пайда болмайды. Уьндемей турган ерлер коьп шыгадылар, яде айтылган бир-эки соьзден бир зат та анълап болмайды, аьли соьзин кайдай сезим мен айтканын туьсинмеге кыйын болады...

А мене лентадагы бир язылуьв мени соьлеге дейим кызыктырады. Ол — авылдагы конъысым эсирик Асаннынъ соьзлери. Сол вакытта биз экевмиз онынъ казануьйинде олтырган эдик. Асан шагыр ишти, мен аракыдан бираз увьртлап, сыпыра янында, лахырда курып, бирге олтырдык. Асан тек мени мен тувыл, ким де болсын, оьзиннен кишкейлер мен олтырса, тек босына ишпеге суьбетаган аьдем, ишкиге каьпийк те шыгармады. Баскалар да, мендей болып, онынъ йигерин кайтармадылар, ясы уьйкенин коьрип, оьзлери ишки алдылар. Ол оьзи пенсияга шыккан, ясы да алпыстан арткан. Оьзиннен бир он бес ясына кишкей болган пишеси мен олар бир уйде яшадылар. Пишеси конъысы пишелер мен сыйыспаган, бир тил таппаган, бакыравык кыскаяклы. Ол ишкиши Асанды тасламады, аьдемлердинъ санавына коьре, карттынъ каралдысын эм уьйин коьзледи. Оннан баска болып, карт пенсия да алады,

акшасынынъ яртысын ишсе де, яртысы кыскааяклысынынъ колына туьсип барды. Акшады пишеси йыйды, уй керегине коьп шыктаж этпеди, неге десенъ авла, мал, янувар дегендей, уй хозяйствосы бар эди. Не де болсын, суьйтип санадылар аьдемлер. Эм сол заттынъ тувралыгы йок деп айтып болмак. Бага яс кыскааяклы болса да, Асаннан бала таппады, байын суьймегени соннан да коьринип туры деп санадылар аьдемлер. Асан пенсияга шыгувы ман колайсызланды эм уй куллыкларынынъ озин тегаран этти. Бага уй куллыклардынъ баьрисин де онынъ ийнине артып койды, эгер дейим этпесе, олардынъ каралдыларынан ала-буркасынлы урсыс эситилип турды. Соьзди, урсысты суьйген Бага сондай вакытларда соьгинуьвин де айтып ййберди.

А сол куьн биз олардынъ кишкей казануьйинде олтырдык. Байы ман пишеси, уйкен болмай, орта кенъликли уйлері бар болса да, казануьйде турдылар. Сосы зат бойынша да авылшылардынъ оз ойлары бар эди. «Уьйди, пишеси оззи айткандай, «сасык карттан» саклайды», — дедилер олар.

Асан агашы караланган эски шкафтан каты пыслак, соган, куьйип пискен уй оьтпегин шыгарып, сыпырага салды. Мен стаканларга ишкиди куйдым. Асан бугынып, авыр тыныс алып турды, сонъ авызына ишки тийгенлей, коькирегиннен эне куванышлы сес шыгарды. Астан каппады, соьйлемеди, коьнъилленуьвин саклаган болса, ярайды. Меним ялкып турганымды коьрип, агарган сакалы туьртип шыгайткан иеги мен телевизор бетке коьрсетти: суьйтип мага кара деген маьнеди анълатты. Мен, аьдетинше, аьдем уьндемегенди аз шыдайман, сонынъ уьшин бир зат хабарлайман, бир затлар сорайман. Соьле болса, арамызда хабар куралмайды. Белки, Асанга ашувым коьзгалып кеткени таркамайды. Элбетте, ол уйкен карт болган себебли, мен оны шуьшлеп соьйлеялмайман. Ол, алдын да эткениндей болып, ишкиси келгенинде бездирди. Меним каралдыда куллык эткениме де карамай, касарткыдай ябысып, артымнан калмады.

— Ясым, басым ярылады, — деп кызарган коьзлерин мунълатып, тоьгерегимнен айланды. Мен уьндемеек те болдым, каралдыдан шыгып та карадым, сонъалыкта шыдаялмадым, акша создым.

— Маь, биревди туькенге ййбер! — дедим, ашувымды ясыралмай.

Ол мага разылык билдиреектинъ орнына:

— Аягым юрмейтаганын билесинъ де, озинъ бар, яде биревди озинъ ййбер, барып аькелсин! — деп, тап кылыксыз балага кышкыргандай, мага екирди.

Ол алдын да суьйтетаган эди, сонынъ ушин суьйтип сойлевине сейирсинмедим, а мине онынъ арсызлыгына ашувландым: акша тилегени аз деп, мени куллыгымнан айырып, кара курсагы акында ойланувына не зат айтпага керек? Не де болсын, ол мени мен суьйтип соьйледи. Белки, мени калада оьскен аьдем, тынълавлы, тил кайтарып билмейди деп санадыма, яде болса суьйтип арсызланып соьйлесе, куллыгы тез битер деп ойладыма, билмеймен — касиети сондай эди. Амал йок. Эм мен туькенге барып келдим. Аракы ишким келмей, ишетаганымга, оьзимнинъ акшама иширтетаганымга ашувым козгалып турды. Суьйтип олтырдык. Эм Асаннынъ уьндемей ишкени меним шыкыйымга коьтере де тийди. Каралдыда этилеек куллыкларым коьп эди. Акшамга ишетаганы аз деп, сав болдынъ оьзин де айтпай, онынъ уьнсиз-туьнсиз турувына да мен неге даянмага керекпен деп ойландым. Аракымды пробка ман яптым да, алып кетеек болдым. Суьйтип сиседи сыпырадынъ астындагы портфелимге тыгаятканда, Асан тамагын кырып, йоьткирди, бир маьнели зат билдиреектей, атымды айтып, мага сенимли карады. Мен сол вакытта портфельдеги магнитофоннынъ юргистетаган шуьртекейине бастым эм акырын микрофонды шыгардым. Пайдалы хабарга уьйкен сенуьвим болмады, неге десенъ маьнели соьз мен оннан аз эситкенмен.

— Иса, — деди ол атымды кайтарып айтып. — Мунадай аьлге етеегимди билгеменме мен, аьше?.. Анасын... — деп ол яманыннан алып соьгинди. — Аякларым болмайды, — деп аясы ман тизине какты.

Сонъ уьндемей шагыр коьзлерининъ карамын менде токтатты.

— Тезден оьлеекпен, — деди ол акыртын давазы ман эм эринлерин кымды.

Мен не айтаягымды таппай, ога соравлы карадым.

— А мен, билсенъ, ансамбльде ойнаганман, — деди ол коьтере де оькинишли. :

— Сен ойнагансынъ!? Ансамбльде, дейсинъме? Кайдай? — деп мен эситкениме адаладым.

Кавгадан алдын Асан урлакай болган деген хабардан баска онынъ акында кызыктыргандай зат эситкеним йок эди. Кырсызлар арасында онынъ «дырявий» деген селеке аты да болган, суьйтип ога кайсы тесикке де кирип болганы уьшин айтканлар. Сол ат авылда да юрди, оны тенълери де кажавлап айттылар, мыйлары катпаган балалар да айтып завыкландылар. Мен сол затты бир де айтпадым, карт аьдем мен кажавласып соьйлемеге намысландым. А Асан оьзи сол зат акында хабарлап, эткен

«йигитликлери» акында мактанатаган эди. Сол хабарлардан онынъ айтылган уры болганын билмеге болады. Тек сонъгы заманларда ол яшавынынъ сол шагы акында аз хабарлайды. Яде мутып барама, яде эринеме, яде болса мактангандай зат йок экенлигин картлыгында анълап уялама? Кыйын анъламага. Кавга йылларында Асан штраф батальонында разведчик болган, согыста баскаланганы ушин медальлери де, ордени де бар, тек кавгадан сонъ да ол туъзелеалмады: тентектей тоъбелескиш болып, ишип, кырсызлык та этип, кыянатлыклары ушин бир неше кере тутнакка да олтырып юрди, бир аьел мен турмады, бир неше кере пише алды. Тек эне Асаннынъ ансамбльде бийигени мага эсимге де келмеек янъылык болып коьринди, акылымга сыймады.

— «Эльбруста» ойнаганман! — деп ол меним соравымга яваплады.

— «Эльбруста» дейсинъме? — деп мен айлак та сейирсиндим, областимизде белгили ансамбльдинъ атын эситип. — Кайсы йылларда ойнагансынъ?

— Отыз бесинши — отыз алтыншы йылларда. Коьтере бала эдим. Соннан Киевке каштым, сол заманда кырсызларга косылдым... — деп соьзин боьлип, мага тагы да ойлы карап косты. — Ойнаганман мен... Кайтип ойнайтаган эдим! — деп ол тилин де шакылдатты.

— Оьлеекпен тезден, — деди ол бираз ойланып болып.

Булай айтты. Баска бирев акында соьйлегендей болып, таса даваз бан.

Сондай зат айтсалар, ишиндеги мен боьлисип айтадылар. Энь де аьлемети, мен де оны сейирли зат айтылмагандай тынъладым. Болаяк заттан, аьше, кайда кетеексинъ дегендей болып, онынъ коьзлерине ашык карадым. Ол карамын сыпырага тигип, кайгысыз шырайы ман олтырды.

Биз уьндемей олтырдык. Мен магнитофоннынъ юрувли экенин эсима алып, энъкейип акыртын соьндирдим. Асаннынъ бос стаканына шагырдан куйдым.

— Биювшы болганман деп, аьдемди аьвликтиреек экенсинъ, — дедим мен куьлеп.

— Аьше, аьше, — деди ол да куьлемсиреп. Магнитофонга эне сол язылган соьз мени аьли де аз кызыксындырмайды. Мен сол кыска соьйлесуьвде хабарымыздынъ маьнесиннен уйкен бир зат язып алганымды сеземен... Сонынъ ушин де Асан соьнънда оззининъ оьлееги акында айтканына меним сейирим калмады. Онынъ кайгысыз айткан соьзин мен де абайламай тынълап койдым. Аьдем оьлеекпен деп айтады, а мен бир

кайгысыз, кой деп айтпай, юрегин тыншайтпага шалыспай, олтыраман. А мен озымди кайгы болып, аьдемге кыйынында етисип, билетаган киси деп санайман. Белки, Асаннынъ яшав ийгилигиннен даьмесин узген коьнъили мага да коьшип, сонынъ ушин мен де шет кагылып турдымма? Лентадагы сол язлуулы ерди мен баскаларга да тынълаттым. Олар да мендей болып, сол соьйлесуьвде кызыксынгандай зат таппадылар. А Асанды таныганлар:

– Элбетте, оьлеек, аз ишсин, – дедилер тасалы коьнъил мен, ийинлерин куныстырып.

Мен ойладым: неге биз Асаннынъ ондай соьзлерине дел хайыр болып туратаганымыз акында... «Яшавда неше бир яс, ярасык, танъ, ийкрамлы аьдемлер оьлип, юрегимизде шынты кайгы тувдырадылар да. А Асан ким болган ды?! Урлакай, тоьбелескиш, ишкиши, балаларын карамаган, биревге бир ийгилик этпеген киси. Оннан баска болып та оьзининъ оьлмеге шагы еткен карт та, яшав ога алпыстан артык йыл бергенине куванып юрмеге керек», – деген явап келди.

Белки, сол соьйлесуьвди тынълаганлар да муна айтылган ойга келип, мисетсинмедилер.

Кенем де, мен озим озимге соьле де разы тувылман. Асан кайдай да болсын, ол аьдемди де. Тири ян! Мен оьмири аьдемнинъ ызы оьлуьв экенине келисуьвли каралмайтаган кисимен. Сол затты бу дуныядынъ энъ уйкен туьзсизлиги деп санайман. Оьлиди коьрсем, эне ыйманым уйирилип кетпеге аз калады. Кайтип ол, тек туьнегуьн соьйлеп, ойланып, ас-сув ишип юрген бирев тас болып, оьмири яратылмагандай йок болады?! А бу йол сол затка бир кайгысыз карадым, язык Асан мага сал эт болып, яткандай да коьринди, шириген илеси де коьз алдыма келди. «Аьше, не этеексинъ, аьдем деген шыбын ян, буюгуьн бар, эртен йок», – деп халк такпагын да эске туьсирген эдим.

Эм магнитофонимнынъ сол ерин соьйлетсем, муна ойларым тагы тувадылар, сонынъ ушин мен оны ман кызыксынаман...

Калган язувлар мени артык та кызыктырмайдылар... Каьртлер, элбетте, колай, олар коьримли. Асан акында хабар барганнан сонъ, онынъ каьртлерин карамага болады. Олар уйтип коьп те тувыллар.

Магнитофонга сол соьзин язганнан сонъ, мен Асаннынъ биюв ансамбьде катнасканын эсимнен тайдырмадым. Изледим. Музейге бардым. Сонда кагытларды караганымда, ансамбьдинъ биювшилери язылган кагытта онынъ тукымын да

таптым. «Асан Рашидович Мамбетов, 1919 йылда Эркин-Юрт авылында тувган, миллети ногай», — деп язылган эди онда. Ансамбльдинъ кагызлары ишинде онынъ кавгадан алдынгы каърти де шыкты. Сол каъртти мен янъыдан туъсирип, озимде саклайман. Каърт сол заманларда согылатаган кепте согылып алынган, тоъменинде: «Кавказдан салам!» — деген орыс тилинде язувы да бар. Арыкай. маштак бойлы Асан уъстине абзирли шепкен кийген, белинде кинжал тагылган, аягында этиклер, бармакларынынъ ушларына басып, кайкалаган, сол колын басынынъ уъстинде коьтерген, онъ колы керилип янына созылган, эне ушпага абзир кустай болып туры. Эм ол, сол шакларда туъспеге суьетаганларша, коьзлерин объективке батлатып, йигерли сыпат пан шыккан. Тешкерип карасанъ, бираз сезиледи Асаннынъ енъил-елпуъв кылыгы, онынъ тентеклиги. Суьвретшилик карам ман карасанъ, каърттинъ ондай баалыгы йок. Элбетте, мен озим соккан каъртлер кайда кызыклы. Оларды сокканымда Асан абайламаган, согаятырганымды коьрмеген, согылувга абзирленмеген, кайтип шыгаягы акында ойланмага амалы болмаган. Сонынъ уъшин сол каъртлерде редактордынъ иси сезилмейди. Айтканымдай, мен озим де, согатаганым калай шыгаягын ойланмай, каъртлерди каьпилестен сокпага шалыскаман.

Мине муна каъртти тешкерип карайык. Онда Асан сыпыра янында олтыры. Ол онъ колында юз граммлы кишкей стакан туткан, сол колы ман ашылган сиседи коьтерген. Онынъ коьп тыртыклы юзи кувнаклы, коьзлери термилувли сисеге карайдылар. Сол каъртти кайтип сокканымды айтайым. Мен, талакага йыйылган ясларды каъртке туъсирейим деп, фотоаппаратымды алып бараятырганымда, сыпырадынъ янында олтырып калган Асанды коьргенлей, алатымнынъ шакпасын бастым. Сол куьн конъысы карт, талака ишкисиз озбайтаганын билип, эртениктен алып касымызда айланды. Мен ясларга деп аракы алган эдим, а Асан эндиги артымыздан калмаягын билип, яслардынъ биревин туъкенге йибердим эм онынъ ишетаган «кара виносын» аькелдирдим. Яслар куьнлерин кызганып, кеште ишермиз деп, бир кереден озге аракыга янаспадылар, ас ишип ислемерге кеттилер, Асан болса сыпырадынъ янында ялгыз калды эм бирев де йок заманда сиседе калган карызнасына сукланаяк болганынынъ уъстине мен де фотоаппаратым ман шыгып койдым. Ол меним каъртке согаятырганымды анълап та калмады.

Алдын, Асан ислеятаган шагында, кисесинде акша тургыстып, куьнине эки сисе шагырын алып, ишкендей амалы бар

эди. Бирисин эртеникте тартты, экинчисин — кеште. Асты аз ишти: куьнине бир-неше юмырткады шийлей ютса, кишкей аяк каймактан есе, ога болып калды. Куллыктан шыкканында, акша ога танъкы болды. Пишеси, пенсиясын алып, ишкиге бермеге кызганды. Оьзининъ акшасына алган сиселерди Асан биревге де коьрсетпей, оьзи ясыртын ишеди. Эм эндиги бирев ога салар деп сенеди. Ол эртенъ мен турып, каерде кайдай ийгилик барын биледи. Эм сол ер ювык тоьгеректе болса, кешке дейим онда айлапаяк. Тек эне авылда соьле вино аз ишедилер, а ол аракыды аькетеалмайды. Вино салмасалар, аракыдан бир-эки стакан йибереди эм сол зат оны аяк уьстинде туралмагандай этеди. Сондай кешликлерден оны эки яктан ыслап аькеледилер. Аяклары авырып, болдыралмаган себебли ол тек оьзининъ ямагатында айланады, бирев де оны кувмайды, савап деп те санамайды, ишеек болса, ишсин, куванышты боьлсин деп кызганмай, ога куядылар. Булай эригип ишкенлер де ога кирип, иширтип кетедилер. Оьзиннен кишкейлерге, мендейлерге, ол эркелейди, оьзине вино салдыртады. Мен каьртке карап, онынъ сисе ишиндегине суьйинуьвин бек ийги сеземен. Яшавдагы сынъар куванышы — сол сиседе экенлиги онынъ коьзлериннен, аьли каьртке алынган коьзлердинъ оьзлеринде де, ашык коьринеди. Куьн сайын бир «кара вино» болса, ога, эште, оннан уьйкен наьсип йок. Мен сол каьртке карап, онынъ калган яшавы кайда кеткенине сейирсинемен?! Асан тек сол аьлинде... калган яшавы коьтере болмагандай. Аьлемет тувылма? Яшавында Асаннынъ колында аз акша болмаган. Кайтип ол акшады ойнатып юргени энтте коьп авылдаслардынъ эсинде сакланып турады. Асаннынъ бир миллион акшасы болган деген хабар авылда соьле де юреди. Кавгадан алдынгы йылларда бир авылдас, кулығы болып, Донецкке барганында, онда ол Асан ман расады. Олар аннан-муннан соьйлескен сонъ, Асан шемиданын ашып, шемидан толы акшасын коьрсетеди. Суьйгенинъ такым ал дейди. Тек авылдас бу заттынъ таза тувыл экенин сезип, Асаннан басын алмага шалысып, кашады. Бир йырма йыл бойы Асанда миллион акша бар деген хабар авылда токталмады. Аьли де эсли аьдемлер соны соьйлейдилер.

— Болганым сенде миллион акша? Аьдемлер туврасын айтадыларма? — деп, оннан бир кере сорадым.

— Анасын... сол акшадынъ! — деп соьгинди ол сол сабатлей. — Сонынъ уьшин тувылма мени олтыртканлары? Пайда шыкпады сондай акша болганнан, — деп яваплады миллион акында хабарын сонъына дейим ашпай.

Баягы каьртке кайтайым. Аьруьв каьрт деп санайман мен оны. Ойлар тувдырады. Сондай каьртти кайсы конкурска да ййбермеге болады. Элбетте, конкурсты юргистетаганлар, редакторлар унамаска болаяклар. «Бизим тазалык пан тербияланган халкымызга Асан ким болган? Бизде эм ярасыклы, эм сыйлы аьдемлер аз тувыллар, неге Асанды алып шаппага керекпиз?!» — деп олар айтпага болаягына шекленмеймен.

Сол бирев редакторлар Асандай кишкей аьдемди аяп билеек тувыллар. Булай карасань, оьзинь де Асанда аягандай зат коьрмейсинь, яшавда оннан кайда наьсипсиз аьдемлер боладылар. Солтта, Асандайларды коьрим болсын деп, шыгарып болмайды, сонынь уьшин мен онынь каьртин архивимде саклайман. Белки, керегир. Белки, Асандайлар ман кызыксынып баслаган аьдемлер табылар. Ким биледи? Бу дуньяда бир зат та бос ыз калдырып кетпейди...

А мине баска каьрт... Ол суьвретилик яктан алдынгыдан осал. Онда да коьрсеткен заты бар болса да, энть уьйкен яртилиги — бир туьс пен шыкканы. Яшавдагы туьслер бу каьртте бек керек эди. А мине ак-кара пленкага соккан себепли яшавдагы коьп туьслиликти шыгарып болмады. Сонынь уьшин мунда туьсти айыратаган редактор кирискен десек келиседи.

Каьртте — Асан ман пишеси Бага, олар аьлбели теректинь бутакларынан уьйкен емислер уьзбеге колларын созганлар. Не зат емислер экенин айырып болмайды. А емислерди айырып болмаганнан себеп бу терек аьлбели экенин коьплер аньлалмайдылар. Битими мен эм емисининь келбагы ман аьлбели терекке усаган оьзге тереклер де бар авылда дегендей ойды да айттылар бирерлер. Эне суьврет шыгарайым деп редактор кириссе, бироз туьрленис этсе, калай кужырлы ойлар келтиретаганын оьзиньиз коьресиз. А бу каьртте шыккан емислер не зат десеньиз? Кызгылт эм ак кабаклар. Олар аьлбели терекке тагылып турадылар. Яздынь басындама яде язлыктама Асан авласын отаганда, кабактынь узын сабакларын, кесилип олтырмасын деп, теректинь уьстине булактырган эм кабаклар бир затка да карамай, терекке илинип оьзлеринше оьсе бергенлер. Каьртте туьси шыккан болса, кабакларды сол саьатлей де аньламага болаяк эди.

Эсимде, каьртти согаытыганда, мен Багага даваз бердим эм ол суьйтип басын бурып туьскен. Тек ол оьзи-оьзине бек те усамайды. Ясыл коьзлерининь ясыл экенин билип болмайды, шырайы да куьньирт болып шыккан, а ол оьзи яшавда ак юзли, бети кызыл тыртыклар ман сызылган. Бир соьз айтпайтаган кылыклыдай, ол авызын каты кымып туьскен, а яшавда савлай

конъысылары онынъ тилиннен дирилдеп турадылар. Тек эне каъртте онынъ кылыплы карамы коьринетаганы — яшавдагына усайды. Тек сол бир зат...

Асан пенсияга кеткеннен сонъ Бага онынъ басына минген деп те айтпага боляк эди. А Асан сабыр байлардан тувыл. Ол алты пише алганы аз деп, оларды кайтип бир кыйнаганын, пишелери тегаран аякларын алып, байыннан кеткенлерин савлай авыл биледи. Пишеди кыйнап яшаган эркекке сол кадер кыскаяклыдынъ йигерлери батып барганлары сол шакта коьплердинъ, боьтен де конъысылардынъ аз сейирлерин калдырмады. Яде кавгадан сонъгы йылларда эркеклердинъ аз болганы уьшинме яде болса Асаннынъ шырайга яман болмаганы кыскаяклыларды озьине тарттыма, белгисиз?! Не де болсын, бир пишеси тоьпеш еп, оьмири кесилип, тентек, эсирик байыннан басын алып кашар-кашпас, Асан озьгесин аькеледи. Оны ман да узак яшамас, сонынъ арасында тутнакка туьсип, кыдырып та келип, уьйиндегине тоьпеш егистип, кувар да, тагы да янъы пише алар. Суьйткен Асанга, етинши пише болып, Бага да келди. Басында ол да аз тоьпеш емеди, тек тоьзди. Бага озьзи де неше кере байга барып шыккан эди. Конъысы авылда кызы киевде турады, Бага сонда тез-тез катнайды. Аьдемлердинъ айтувларына коьре, Бага яшавын сол кызына эм онынъ балаларына багыслайды, сонъгы йылларын солар уьшин шалысып яшады. Асанда да туьрли пишелериннен балалары бар эдилер, тек балалары Асанга келмедилер. Шуьш Асаннынъ озьинде эди, ол озьинде ата борышы бар деп санамаган. Эгер бирев олар акында сорап олтырса, Асан: «Оьзлери тапканлар, оьзлери кайгыларын да шексинлер», — деп яваплайтаган болган.

Асан ман Бага басларын косканларында, булардынъ каралдылары урсыстынъ эм кышкырыктынъ отанына айланды эм баьри зат тоьгерекке эсителип турды. Байы да, пишеси де бир-бирлерининъ акларын-коьклерин калдырмадылар. А заманнынъ кетуьви мен байы ман пишеси сабырландылар, эм сонъалыкта, сийрек болса да, пишединъ урсысы куьшленип, уьйде кимнинъ соьзи юретаганын билдире турды. Асан алдынгы акылын коьрсетпеге картайган эди, сонынъ уьшин пишединъ айтканын этпеек болып коьп тыртысса да, бойсынмай болмады. Карт Асан малды карады, авласында иследи. Кайтсе де, малга онынъ куьши етти, а мине авлада ислемеге мадары болмады. Эм савлай эрислери-суьрислери сонынъ уьшин шыкты. Асан сонда ислемеге унамайтаган эди. Сонынъ уьшин Бага урсыстан баска болып, ярым аларман деп, байын алдап-сылдап та карады. Асан, куьдирети кеткен болса да, оны

ман бирге авлага шыкты. Кыскаяклысы мунда да ашув тилин токтатпады; «сасык карт» дегеннен баслап, туурли атлар такты. Бага оъзи болса, каны кайнаган кыскаяклы, тап эркеклердей болып, калада курылыс исте куллык этти. Кенем де кавдыраган карт пан яшады. «Ол оны ман юртында калайк уьшин яшайды», — деп, аьдемлердинь айтканлары дурыс болып коьринди. Оннан баска да юртты сатып кетеегине онынь тоьгерек пен санаспай яшавы да шаатлык болды. Асан Багады алмай турып, коньысылардынь бир заты да бир якка да йок болмайтаган эди. Асан оъзи де:

— Анасын саттыгым! Мен «курятник» (суйтип урылар арасында вак-туьек какашларга айтканлар) оьмири болган йокпан! — деп мактанмага суьетаган эди.

А соньгы заманларда коньысылардынь каралдыларында тавык-куслары, уй керек-яраклары йогалып басладылар. Биревинде шелек, таба, баскада балта, кастрюля, янгы коьшкен яс аьелде коькислер йок болдылар. Асанга бирев де ойланмады, Багага шекленселер де, колыннан ыслалмай, бир зат та айталмадылар. Бир кайтам сол яс коньысылар Ильяс пан Алияда ювылган кир илинген арканнан ясыл туьсли бала костюм йок болды. Коньысы авылдан бирев тамам сондай костюмды Багадынь йиенининь уьстинде коьргенин айтты. Соны коньысылар соьз эттилер. Багадынь оьзине каратып сол соьзди бирев де айтпаган болса да, хабарды эситкенлей кыскаяклы яс аьдемлердинь аьелине шавып келди:

— Авызашыклар! — деп бакырып атлыкты ол. — Орам ман ким юреди, ким юрмейди, а сиз тап базардагындай затларыньызды илгесиз! Бирев алган — ога соьз де йок! Тамам сондай костюмды меним кызым ай артта каладан алган. Ах, эне ким соьз эткенин билсем экен!?

— Бага, кой яным, сенинь акыньда соьз этип турган ери миз йок. Бизде каралдыда затлар йок болып баслаганлар, соны айтамыз. Аьруввим, аьше, сондай заттынь болувы? — деп Алия, оъзи Багага ыласканына оькинип, туьсиндиреек болды.

А Бага да яс кыскаяклыдынь сескенетаганын коьрип, бакырыгын коймай, куьшлендире берди:

— Аьше, сонынь уьшин айтаман мен сизге авызашыклар деп. Калдырмангыз затларыньызды... Сизинь костюмдай костюмларды фабрика мынгьлап шыгарады. Эне бизим явлыктарымыз да бирдей, бир туькеннен алган болармыз!

Оннан сонь баска коньысыда каралдысыннан бир шувал ералма йок болды. Олардынь каралдылары шетен мен боьлинген эди. Коньысы Советке барып келгенше, уйдинь

басамагындагы ералма куьппе-куьндиз йок бола койган. Конгысыдынъ аты Мырадасыл эди. Ашувы кайнаган Мырадасыл карт Асаннан да тартынмай, соьзгер Багадан да ташанмай, олардынъ савлай каралдыларын тинтип шыкты, болмаганда уй иелерин ийтеп, уйлерине кирип, орындыктынъ астыннан озининъ шувалын тапты.

— Навы не ди?! Уятсызлар! — деп, бакырып, Мырадасыл ералмасын шыгарып коьрсетти.

Асан уьндемей, сыпырылып уйдинъ артына кетти. Бага суьйткенде де шуьшли экенин билдирмедй.

— Сол сенинъ ералманъ экенин кайдан биледи экенсинъ-ав?! Ералманъа тамганъды салып шыккансынъма?! Биз аштан оьлеятырмызба? Эне оззимизде де анадай уйкен авламыз бар!

— Бетсиз пише! Шувал меники де, эне авыз бетинде кызыл сызыгы бар!

— Бизим шувалларда да кызыл сызыклар бар! — деп кыжымады кыскаяклы.

Мырадасыл колын ашувлы силкип, соьйлемеге пайдасыз экенине озкинип, ералмасын уйге аькетти.

Бага соннан сонъ аьдемлер алдында озин аклаяк болып: «Сол шувал уйге кайтип туьскенин билмеймен. Сасык карт сисе алаяк уьшин уйге киргисткен болса, ким биледи?!» — деп авылдасларга айтып юрди. Тек халк айткандай, аллага да, моллага да белгили эди: кавдыраган карттынъ сондай авыр шувалды не суьйреп, не аркасына салып аькетеалмаягы.

Карттынъ озлгенин саклаган Бага не зат суьйсе соны этуьвин, оннан сонъ уйди сатып кетеегин, бетин тасага салаягын конгысылар бек ийги билетаган эдилер.

Багадынъ тек бет келбак коьринисиннен шет кагылып турдылар аьдемлер. Сары шашлы, арыкай кыскаяклы, ишинде кайнаган ашувдан, эне шаппага аьзирдей, коьринди. Каьртте сол турмысы да, алынып кетпеге аьзир болган юзи де коьринмейди. Эне кылыплы эм ашувлы коьзлери каьртте аьруув болып шыкканлар.

Асан суьвретке шаьвжик, аянышлы болып туьскен. Басында ямпик фуражке, енъсиз теннискадан арык кевдеси коьринеди, суьеги шыккан коллары сыбырткылардай салпырайдылар, уьстиндеги, Запорожьединъ казагындагындай кенъ балаклы кир татлы ыстанынынъ онъайсызлыгы куьлкинъди келтиреди. Суьйтип салпырап туьскен болса да, Асан куьлемсиремеге шалысады. Сол зат та ярайды мага бу каьртте. Асаннынъ уьстиндеги коьгилдим эм иййрен туьсли сызыклары ман теннискасы акында мен энтте айтарман, абли баска каьрт акында хабарлаяк боламан.

Сол каэрттеги суэврет Рига беттеги денъиздинъ ягасында этилген. Мен сол каэртти энъ колайсызларга аькетемен. Онда денъизде куьн кайтип батканы туьсирилген. Табиаттынъ ахыр туьрли бояклары, элбетте, каэртте шыккан йоклар. А сол заманда меним коьз алдыма энген коьринис соьлеге дейим де эсимнен кетпейди. Мени, кубыла яктынъ яшавшысын, табиаттынъ сосындай саьарли ярасыгы айлак кужырландырды. Яшавымда сондай аьлемет затты коьрген йок эдим. Батаатырган куьн булытлар артында ясырынган, а саьвлелери тап айындырыктай, коькти аннан-муннан тесип шыгадылар эм коьк куьмпезин яскылдым, саргылт, кызыл, йийрен туьсли сызыклар ман бояп шыккан. Коьк пен денъиз бириккендей эм тап бир заттай болып коьринеди. Коьктеги коьринислер денъиздинъ уьстинде де шагылысадылар. Эм куьн бататаган бет, тап эртегидегиндей болып, ахыр туьрли бояклардан туьзилген патшалыкка усайды. Мен сол коьриниске карап, Литвадынъ атаклы суэвретшиси Черленистинъ суэвретлерин эске алдым. Тек сондай табиатты коьрип, сондай зегийли суэвретлер ясамага болаяк. Сол вакытта мен тыншаюв уьйдинъ балконына фотоаппаратты колымга алып шыккан эдим, эм сол коьринисти коьргенлей, кайтип шыгаягы акында ойланган да этпей, алатымнынъ шакпасын бастым. Элбетте, каэрт аьруьв болган йок.

Тек сол каэртти туьсиреятырганда, тагы да бир зат болды. Бу коьриниске караганда, алыстагы Кавказда орынласкан авылым эм каралдысында шатта олтырган Асан коьз алдыма келдилер. Асаннынъ уьстинде — сол енъсиз туьрли сызыклы теннискасы. Асан ман сол коьйлек акында соьйлегенимиз янъырып эске келди.

— Ригадан йибергенлер, — деди ол бармагы ман теннискасын коьрсетип.

— Ким? — деп сейирсиндим.

— Кызым йиберген, — деп, бир затка шуьшлидей, яваплады Асан.

— Сенинъ Ригада кызынъ бартагы? Бирший де айтпайтаган эдинъ де онынъ акында?

— Несин айтаяксынъ? — деп Асан колын силкти, айткысы келмей.

— Асан, Ригада болгансынъма? — деп, мен артыннан калмадым.

— Мен болмаган ер барма... Тагы да йылы ишки кийим йиберди, оны Бага сатты. Не зат этеекпен мен оны? — деп Асан меннен тайды.

Объзге соьйлегиси келген йок эди. Ол акыртын орта орам бетке йолланды. Бага саткан акшадан сисеге берген болар? Асан тетик тепкен балады туькенге винога ййбереек болып онда адымлайды, неге десень орта орамда онынъ объзге аьжети йок. Асан коьп юрмейди, аяклары авырыйды. Кавгада онынъ табанлары кесилип алынганлар, картайганда эски яралары озин билдиредилер. Сонынъ уьшин ол бираз юрип, бираз тыншайып, орта орамга етип кайтады.

Мен Асаннынъ Ригада кызы барына коьтере де кужырланып калдым. Оьзим авлада ислеп, орта орамнан кайтаяк Асанды сакладым. Эм колтыгындагы сисеси мен келеятырган Асанды коьрип, мен уййимнен бир сисе ситро алып, онынъ баслаган хабарынынъ сонъысын билмеге деп, ога асыктым.

Казануьйине киргенде, ол карзынасын ашкан эди эм тамам сувсаган кисидей тувра сиседен бир-эки увыртлады.

— Асан, мен де сени мен олтырайым. Менде де ишпеге зат бар, — деп озимнинъ ситромды коьрсеттим.

— Олтыр, — деди ол мага коьнъилли давазы ман эм сисесин коьтерип, тагы да увыртлады. — Аьрувь! — деп тынысын енъил алып, колындагын сыпырага салды.

— Асан, Ригадагы кызынъ акында соьзди баслаганнан сонъ, хабарын айтсанъ. Кайтип онда сен болгасынъ? — деп сорадым, онынъ хабарына, кызыксынганымды билдирмеек уьшин куьлемсиреп те алдым.

Ол ийинлерин какты, уьнсиз куьлемсирев мен яваплады: баягы несин онынъ айтаяксынъ дегенди анълатып.

— Айттагы, ясырувынънынъ маьнесин анъламайман? — деп козыдым муны.

— Несин ясыраяксынъ?! — деп ашувланды мага Асан. — Айтпага зат та йок... Ол зат мен кырсызлар ман айланатаган шакта болган. Рига бизим кыралга янъы косылган эди. Мунда мен бир ялгыз кыскаяклы ман табылыстым да, оны ман яшадым. Аты Клара эди. Бир затты да ясырмай ога айттым, тек энъ уйкенин ясырдым — кырсызлык этетаганымды. Эртень мен куллыкка деп кетемен, кеште кайтаман. Акшам коьп, тек таксиде юремен. А бир кайта салмага ер тапшай, баа терилерди эм соларга усаган вак-туьеклерди уйде ясырдым. Клара оларды тапты эм меним ким экенимди сезди. Мен де коьтере затты ога айттым да, оннан кеттим... Кавга заманда мен тагы да Ригага туьстим, бир-эки куьн Кларада турдым да тувра согыска кеттим. Кавгадан сонъ уйге кетятырганда, мен Ригада калдым. Кларага кирдим. Ол мага кыз тапкаман дейди. Кал деп тилейди, мени мен аьел курап яшаяк болады. Мен болсам, авылымды

сагынгаман, янгыша яшагым келеди. Кеттим. Бир неше йыл артта уйкен болган кызым хат язган эди. А мен кайтип хат язылатаганын муткаман, Бага да ярдамласкысы келмеди, соны ман явапты бермей калдырдым. Баска яктан карасанъ, не зат мен ога язаякпан? Мунда менде аыр-бир пишемде балаларым бар, олар ман катнамайман, а биршемекей ердеги мен кайтип катнаякпан? Ата меннен болаяк тувыл! Аналарына да мен сол затты айткаман, а олар, соьзимди тынъламай, таба бердилер. Меним куьнам йок... Мине мунавын йиберген, — деп ол баягы теннискады коьрсетти...

Сол куьн балконда турып, денъизди коьзлевимде Асанды да, онынъ кызын да эске алдым эм савлай калган куьнлерде де тыншаюв уйинде турганымда Асан эстен таймады. Денъиздинъ ягасы бойлап бараманма, кафеде олтырып, мороженое йийменме, Асан эсимнен кетпейди; ол каралдысында шатка олтырып турганы коьз алдымда. Тенниска да, кызы да эсте турады. Бир кере Ригага бардым. Асаннынъ латышка пишеси мен распага керекпен деген сезим, неге эсе де, мени тасламады. А мен ол пишеди коьрген тувылтта, сав ман оьли экенин де билмеймен. Суьйтип Ригадынъ орамы ман бараман, а оьзим кыскаяклылардынъ юзлерине карайман. Белки, сол бирев Клара яде кызы озар деп ойлайман. Мен билмесем де, олар мени танып, узактагы Кавказ авылында яшаган Асанды сорарлар деп сенемен. Ал, аьше, аьвмедийлик тувылма оьзинъди суьйтип юргистуьв?! Ригадан тыншаюв уйге кайтаятканда, электричкадынъ ишинде бир сепкил бетли сары пише мен соьйлемеге аз калдым. Энь аьлемети, сол кыскаяклы да мени эртеден таныган аьдемдей болып, мага юмсак карал турды.

— Сиз Асан Мамбетовты таныган йоксызба? — деп сорагым келди.

Тек сорамака акылым етти. Вагоннан шыгып, адымлап бараятырганда, терезеден сары пишединъ соравлы карамын коьрдим. «Белки, сорамага керек болар эди...»—деп шекленуьвли ойладым... Йок. Тувра эттим сорамай. Азым не зат уьшин кыскаяклыдынъ суьйтип караганы? Сол тувылма?

Меним колымда Асаннынъ тагы да бир каьрти бар... Каьртке Асан аркасы ман бурылып, каралдысындагы ювылган кир илинетаган телден коллары ман ыслап туьскен. Сол вакытта Асан айлак эсирик эди. Соннан алдын ол аракыды алып келген ювыгы ман ишти. Ювыгы кетти, озгармага шыккан Асан аяк уьстинде тегаран турады, артына казануьйге етеалмай, йыгылмага коркып, йол уьстинде телге асылып токталган. Мен фотоаппарат пан оьзимнинъ каралдымнан шыкканда,

онынъ шайкалып турганын коьрдим. Йыгылса, туралаягына шеклендим. Тек Асан, тап сувга кетейткан аьдем шоьпке каптырылгандай болып, телден берк ыслап ййбермеди. Мен басында шавып, ога демевлик этейим деп ойлаган эдим, сонъ онынъ аяк уьстинде экенлигин коьрип, алатымнынъ шакпасын басып алдым. Соны ман аьлемет каьрт шыкты. «Яшавдан кетейтырган тек аркасын коьрсетип кетеди», — деп, мен сол каьрттинъ астына язылув этер эдим.

Мен Асаннынъ каьртлерин тез-тез алып карайман, оқында магнитофонга язылган соьзин де тынълайман. Аьли алдымда таза кагытлар турганда да, Асаннынъ суьлдери яныма тынышлык бермейди. Онынъ акында язбага болаяк деген ой келеди. Тек «акылга келетаган редактор» сондай аьдем акында язбага келиспейди деп буршав этеди. Эм акылымдагы редактор куьшли болып шыгып, ойларымды бузады...

А булай карасанъ, Асан акында язбага тийисли ерлери де бар. Асан кавга эткен, Сталинград согысында катнасып, немец аьскершилерин есирге алганы уьшин орден мен де савгаланган. Оны ман бирге кавгада болганлар онынъ акында коьп ийги затлар айтадылар: кайратлы, ййгерли аьскерши болган, разведчик болып, он немецтен артыкты есирлеп, оларды оьзи согыс мажадан суьйреп, штабка аькелгени акында аз хабар айтпайдылар. Муна затлар акында, элбетте, язбага тийисли. Тек эне ана калган яшавы акында кайтип уьндемей тураяксынъ? Онынъ кыйшык йолга бурылган яслыгын, сыйсыз картлыгын тешкерсенъ, колынъдагы каьлем токталады. Сонынъ уьшин Асан Мамбетовтынъ яшавы меним язылмаган шыгармам болып калады. Эм, белки, келеек заманда мен де биревди кызыктырарман эм мен язбаларын язалмаган авторларга карамымды караткандай болып, сол бирев де меним язылмаган затыма эсин каратар... Белки...

Аьли коьз алдымдагы толтырылмаган таза кагытлар мага келеек заманга — назарым болып коьринедилер. Эм мен оларды алдымнан алып, эрек саламан. Коьнъилимди авлаяк уьшин магнитофонды юргистемен:

— ...Аякларым болмайдылар... Тезден оьлеекпен... А мен, билсенъ, ансамбльде ойнаганман... — деген Асан Мамбетовтынъ юректи сызлаткан оькинишли давазы эситиледи.

Коктебель, 1985 йыл.

Куьнделиктен

* * *

8 куралай 1988 йыл.

Анам бир йылдан артык тоьсек мараз болып, каты авырып ян берди. Онынъ кыйналганын Аллах биревге бермесин! Оны сав этеек уьшин не эттик, не этпедик. Атам кайдай дарманларды да излеп тапты. Батум каласында акула бавырыннан этилетаган эмди де тавып аькелди. Ставропольга аькетип радиация ман карайтаган больницага да аькетти. Мен озьзимнинъ казак досларымнан Японияда ясалатаган дарманды да тавып еткердим. Калай огырсыз маразды! Язык анамды рак еди, тоздырды, тек суьек калдырды. Буьгуьн больницага барганда, анам соьйлемейтаган эди.

— Тоьх, тоьх, кыйналдынъ, такатынъ калмады, мама, — дедим мен ога карап.

Анамда явап кайтаргандай карув йок, ол мага карап, коьзлерин юмып ашып эситемен дегенди аьглатады.

Сонъ мен касында турган вакытта онынъ коьзлерине перне туьсти. Оьзги уьндемеди. Биразлай врач кирип, мени, карындасларымды, анамнынъ синълиси Насувди палатадан шыгарды. Коридорга шыкканда, врач меним касыма келип:

— Иса, аьли шыдап болмайтаган авыртувлар басланаяк. Калай коьресиз, эгер ийне коьмип тыныс алувын токтатсак? — деп сорады.

Мен сол соьзлерден адаладым. Кайтип ол, аьше? Этеек болаатаны шынты оьлтируув де? Карап турып биревдинъ колы ман ананъды кайтип оьлтиртеексинъ?

А баска яктан карасанъ, анамнынъ яшамаягы белгили. Сондай ийне коьмуув кыйналууды токтатаяк, маразлыга енъ-иллетуув болаяк...

— Йок-йок, тек Алладынъ колындамыз. Ол калай коьрсе, солай болар, — деп ийне коьмуувди эттирмедим.

Сол соьйлесуувден сонъ, бир он-йырма такыйка озганда, анам ян берди.

* * *

9 куралай 1988 йыл.

Байрам куён. Савлай кырал Аталык кавгада Енъув куён-ди байрамшылайды. А бизде болса, уйде уйкен оьмиралла, сыйт этиледи. Атамнынъ квартирасы каладынъ тувра ортасында орынласкан. Терезеден дуныяды басына кийип халк байрамшылайтаган майдан коьринеди. Кулакты ярып музыка ойнайды, давыл согылады. Демонстрацияга келген аьдемлер майданды оьтип, тувра терезелердинъ астыннан кетедилер. Каладынъ басшылары, областьтинъ айтылган аьдемлери динамик пен халкты саламлайдылар, алгыслар айтадылар. А бизде болса, сыйт этиледи. Анамнынъ синълилери, меним карындасларым оькирип йылайдылар...

Не зат этеексинъ: уйкен кайгы аьдемнен сорамай уйге киретаган болса?!

Суьйтип биз анамнынъ суьегин автобуска саламыз. Машиналар каралдыдан шыкканда, тизилип бараятырган демонстрациядынъ алдында токталамыз. Аьдемлердинъ колларында байраklar, туьрли туьсли шарлар ыслайдылар, бийийдилер, кушакласадылар, кувнаклы болып барадылар. Бир кесек заман токтамайтаган демонстрацияга карап турамыз. Милиция форма кийген эркеклер баратаган аьдемлер арасында бос орын болганлай, бизим машиналарымызга йол бердилер...

Авылга аькетип, каралдымызда да оьмиралла эттирип, уйден шыгарып анамды авыл мезарында коьмдик.

* * *

Азирлеймен сыпыра,
Толтыраман тостакай...

Белки, бир зат ойламай,
Белки, шоклык курмага,
Белки, дослык таппага
Эриккенер келедилер
Конак суьер меканга.

Бизим яшав шулай-алай...
Ялгызлыкты ясырганлар
Шар буздырып, гай-гуй этип
Озгарады куьнин булай.

Эртен яне кайтадан
Зияпет тизиледи янгылай,
Олтырамыз, тойлаймыз
Бир биримизден айырылмай.

Ишки толы тостакай,
Соззлер болса – баьленшакай.
Яшав кайнай,
Яшав кайнай!
Тагы – сыпыра!
Тагы да тостакай!
Тагы да йолыгыс булай!
Олтырамыз, тойлаймыз
Янды кыйнап, юректи йыртып,
Яшавдан суьртип алгандай,
Эш бир затка кайгырмай.

АМАНАКАЙ КАШАН КЕЛЕР?..

Домбырашы Каирбек Межитовка багыслайман

Болады сондай куьнлер...

Вак-туьбек соьзлерден, андай-мундай эрис-суьрислерден тамам арып, уйде де, туьзде де озьинге орын тапмай, ялгызлыкты излейсинь. Ялгыз-ялгыздан калсань, озь яшавымды тешкерейим, озьиме тыстан карайым деп, ойларга коьмилесинь. Сондай аьлге мен, боьтен де, кыс куьнлеринде келемен. Узакка созылган аязлары ман, боранлары ман, сувьк куьньтирт куьнлери мен кыс такатынгда таьвесеектей болып, ишиньди пытлатады, юрегиньди сыгьлтады, янынгда сызлатады, савлай дунья эне янсыз бир зат болып коьринеди. Яслыгынгда, сондай аьлде болсань, тенглерингда табасынгда да, ярым таьып, олар ман бир ерде олтырып, коьнгий авлатпага болатан эди. Сейирлиги сол эди, сондай айкасуьлардан, аракы ишсенгда де, ишпесенгда де, коьнгилинген куьньтиртик тайып, юрегингеньилленеди, янынгда кайдай ды бир тынышлык келип, яшавга аваслыгынгда оьседи. Эндиги болса, йолдаслар ман ярым ман олтырув да ярдам этпейди. Белки, алдынгундай аракы ман олтырувды кызыклы деп санамаганым ушинме яде сол тенгдос дегенлер мен айкасув да бездиргени ушинме, не де болсын оларга тартылув йок: неге десенгда олардынгда кайдай экенлерин сынагансынгда, акыл-ангьламларын, аьли не зат акында соьйлеп болатанларына дейим билесингда. Не де болсын яным сызланган сол куьнлерде мен сондай айкасуьларга асыкпайман эм де ымтылмайман. Мен сол куьнлерде ялгызлык излеймен.

Уьйден кашпага алгасайман эм мойыкканша сыякта кыдыраман: уьйге юьвк орамларда, кар баскан каладынгда орта паркунда кезиненен. Таныйтаган аьдемлер мен ассам, ян кезиндирип юретаганымды билдирмеек ушин шырайымды коьнгийлли этпеге шалысаман. Ишимдеги сызлавды, коьнгийлсизликти кайтип те болсын ясыраман. Расатаганлардынгда касынгда, боьтен де, бираз болса да айкаскан аьдемлер мен токталгым келмейди. Соьйлегим келмейди. Янлары авырмаьын, эртерек, авызымды ашай турып та билемен. «Ким сени ангьлаяк, кимге керексингда?» — деген соравды ишимде коьниктиремен. Аьдет этип, бир-эки авыз соьз бен авысып, тез болып таймага асыгасынгда.

Сол куьн мен де парк ишинде айланьдым: ялгызлыкка коьниккен коьнгийлимди шаялмадым. Оьзимди биревге де керекпеген наьсипсиз кисидей сездим. Коьнгийлимди тоьккен-

дей аьдемди яным излемесе де, яшавымда сондай кисидинь йоклыгы мага айлак оькинишли эди: алал аьдемнинь бавырмалыгы, демевлиги, аньлаган соьзин айтканы кимге де керегеди, сайсы. Эм сувук, эм огырсыз болып коьринген бу дуныядинь маьнесине аьли де бирев де шыгалмаган, а мен болсам, симсирейген коьнъилимди йылыткандай, эсиме бир аьруьв зат алайым деп ойлайман. Эсиме бир зат та келмейди. А сондай затлар болганды да яшавымда! Болган! Аьруьв тань аьдемлер мен де айкасканман, сырагалы болып та юрген шакларым аз тувыл. Тек сол куванышлардынъ, сол ийги куьнлердинь бириси де эсиме келмедилер. Коьзлеримди туман куьплегендей, ишим сызлап турды.

Акылымды баскан ойлардан босанаяк болып, мен тоьгерек ягыма карайман, коькти, тереклерди коьзлеп аламан. Сонь эсим карда токталады. Энькейип увысыма кардан аламан, бармакларым ман сыгаман, кар бузлавыктай болганда, аямды ашып, оны тешкеремең, ийискилеймең. Танавларыма соккан сувыклык ашшыгып алады. Сувук тарткан бу ийис мага бир бек таныс болып сезиледи: кайдай ды бир эстеликли кысты эсиме алаяк болып шалысаман, тек сондай кыс эске келмейди. Коьзлеримди карлы туман басканы болмаса, оьзге сезим сезилмейди... «Калай кыйынды?! Эске алгандай зат та йок. Аьше, суьйтип болатаганым, уьйтип кайтип яшамага болаяк?! Белки, склероз болып, эсим йойылган болса ша?!» — деп шекленип аламан. Ден савлыгымнынъ мини йок экениң де билемең, тек сылтавымды бир затка авдарсам экен.

Кардынъ ийиси болса танавлардан таймайды, бурнымды кутыклайды, эсимди айт деп туьрткишлейди. Юре турып парктынъ шетине калай еткенимди оьзим билмедим. Сол ерде куьплескен яс-явкады коьрип, артыма бурылып адымлайман, сонъ сокпактан тайып, тереклер арасына кирип, тийилмеген карга аякларым ман басып адымлар этемең. Озган кыстынь кайдай болганың эсиме алаяк боламан, тек эстеликли бир зат та коьнъилимди коьзгамайды. Акылым кыстынь оьзгелерин сайбыластырды. Солардынъ бирисиннен коьринис коьз алдыма келди: карлы орамлар, ашшы еллер, Москвадынъ йылы метросында юруьвлер. Командировкаларда, боьтен де, кыс шагында бас калада мен коьп боламан. Сонынъ уьшин бас каладагы кыс акылымды бийлеп алатаганы: Москвадынъ ызыгуьвлы яшавы, метросы, конакуьйлери, — боьтен де, сисе мен бетоннан ясалган давдырамдай «Россиядынъ» меканы — коьз алдымнан йылысып кеттилер.

Сосы коьринислерден кайдай ды бир эстеликли затты эсима алаяк болып шалысаман. А эсима калкып шыгатаган не десенъ: семинарларда, йыйындарда болган енбил-елпуув танысувлар, гостиницадагы боьлмеде Москвада яшаган таныс авылдастар ман, йол уьстиндеги таныслар ман аракы ишип, останкино пиво увьртлап, йыйылысып олтырганым, туькенлерде шеретлерге тизилип турганым дегендей затлар. Сонынъ арасында бирден эсима «тык» деп бир он йыл артта озган кыс келип те туры. Эште, мен сол йыл Россия язувшыларынынъ курултайына барган эдим. Бир кеше Москва областинде яшаган ердесимиз, меним сейиримди калдырып, мага тел сокты. Каирбектинъ тел согувынынъ маьнеси: курултайга мен тувьлтта атам келген болар деп излейди экен. А сол йыл курултайга элши болып мен сайланган эдим.

Атамнынъ Каирбек пен танысканы айлак сейирли. Сол танысув да кыста язувшылардынъ кезуьвли бир курултайы озатаган заманда болган. Кеше атам кайтаятырып, конагуьйге киреятырган ерде бир таныс анъ эсители. Сейирсинмей болмайды, ян-ягына каранады. Каранса карансын, бетон корага сирелип, колларына домбыра ыслаган эки эркекти коьреди. Касларына барады. Тынълайды: булар кезуьв-кезуьв мен домбыра согадылар. Мине узьн бойлы эр киси оьз оьнерин эситирген сонъ, касындагы кеселтек, толы эркек бармакларын домбырасында ойнатып баслайды. Москвадынъ ортасында, сосындай аязлы кешедде, тыста ким ди биревлердинъ домбыра согып турганлары атамды бек сейирге калдырады. Сонынъ уьшин де атам аьжейипсинип коьп заман кисилерге карап турады. Тولى кисидинъ сокканы казак анъ экенин анълайды. «Аьлемет казахлар! Сосылар ман соьйлейимме экен?» — деп, атам эки акыл болып турады. Артистлер десе де, артистлерге де усатпайды.

Кеселтек киси соккан анъын кутылган сонъ, домбырасын тизлерининъ арасына кысып, авызы ман уьрип тонъган колларын йылытады.

— Эндиги сен бас, — дейди ол косагына.

Узын бойлы колларын бир-бирине уйкалап алып, домбырасын коьтерип акыртын шертип баслайды. Домбыра наьзик, ярасык сазды тоьгилтти. Казах пан ногайдынъ сазлары бек усап кететаган болса да, анъларды билген оьнерши кисилер, оларды айырмага боладылар. Атам да кулагынынъ эситетаганы ногай анъ экенин сол сабатлей анълап, оьз-оьзине ьйнанмай турады. Сосы анъды кайдан билгенин домбырашыдан сорамага тартынады. Узьн бойлы киси домбырасын аясы ман кагып шертуьвин кутылады эм:

— Коьрдиньме, домбырады кайтип сокпага керегин?! — деп тап-таза ногай тилинде мактанып алады.

Атам кисилердинь касларына юзык келип:

— Сосы сиз ногайларсызба? — деп сорады.

Узын бойлы бирден коькирексип домбырасын йогар коьтерип:

— Элбетте, ногайлармыз! — деп атамды кушакламага атылады.

Ол атамды оьмири таныган, билген аьдеминдей этип кушаклайды. Эне сол киси Каирбек эди. Ол Москва туьбиндеги заводлардынь бирисинде испи болып ислейди экен. Ол сосы якларда аьскершилигин озгарган сонь, тувып оьскен Ногай шоьлине кайтпайды, орыс кызга уьйленеди эм Москва областининь яшавшысы болып, юрагатлы йьрмадан артык йьллар да кеткенлер. Толы битимли казахтынь аты — Мырзатай. Онынь бактысы да Каирбектикине усайтаган эди, тек Мырзатай уьйленгеннен сонь айырылган эм ялгыз яшайды. Оларды юыкластырган зат домбыра эди, сонынь уьшин олар тез-тез расатаган болдылар, экеви де аракыдан тартпага да суьетаган эдилер. Мырзатай, язувшылар курултайларында казах язувшылары ман распага болатаганын билип, досын алып келеди. Оннан алдын олар сосындай бир йьйылыска келип, оьзлерине сыйлы конакбайларды тапканлар, коьп сыйланып кеткенлер. Тек эне муна йол олар казах тувылтта, ногай язувшы ман таныстылар. Каирбек болса, оьзининь аз санлы ногайыннан мунадай уьйкен курултайга аьдем келмеге болаягын эсине де алмаган. Ол, язык, язувшы барын да билгени йок, неге десень ол сол юртын таслап кетуьви мен тувган ерлери мен байланысты коьтере де уьзип койган. А мине атам ман танысканнан сонь, ол, сол кадер коьп йьллар озган болса да, тувган-оьскен яклары ман айкасувын баслайды. Каирбек сосындай йолга йьлына бир кере, отпуск алган заманда шыкты. Бас деп ол бизим уьйге — атамга келди: бу затты бузып болмас шарттай этип этти. Аьдетинше бир юма, эки юма конак болып турды. Сонь арбатынгы йолын бардырып, шоьлди йоклады. Атам онынь келгенине кадели суьйинетаган эди: оны аьруьв этип сыйлады, авылга аькетти, дослары ман таныстырды. Авылга аькетсе, кардашларды, коньысыларды йьйып, оларга домбыра аньларын эситтирди. Бизде, Кобанда, домбыра кавгадан алдынгы йьлларда койылган болса да, авылдастар Каирбекти тыньламага кызыксынып келдилер. Домбыра сазларын баьриси де бирдей яраттылар деп айтпага кыйын: бу сорап — баска соьз. А мине авылшылар йьрды коьбинше

аьде соьзлери айтылып йырланганын яраттылар, Каирбек йырлардынъ соьзлерин билмейтаган эди, коьбинше мутылып калган, сийрек аньларды эжуьвлеп, дуныясын мутып домбырасын сокты. Сонынъ уьшин Каирбектинъ аьлемет, сейирли аньларын атам радиоба яздыртты. Йырлардынъ соьзлери айтылмай, тек аньлары шертилсе де, Каирбектинъ домбырасы оьзининъ сабарли дуныясына аьдем коьньилин сол сабатлей бийлеп аькетеди.

Каирбек ногайша соьйлесе де, тилди мутып бараятканы сезиледи. Элбетте, ол зат анав такым йыллар халкынъ ман айкаспай яшаганнан себеп болады. Шырайы, сыпаты — таза ногай, а мине тувган тили мен соьйлемеге аз-маз кыйналып алады. Сонынъ уьшин де болар онынъ лахырда куйып олтырмага суьймейтаганы. Мен оьзим оны ман неше кере расканымда да бир, эки авыз соьз аннан-муннан айтамыз да, токтаймыз. Айтаягым, оны ман хабарласув аз болган. А мине арымайын сабатлеп соккан домбырасын мен янымды берип, коьньилимди тоьгип коьп тынъладым, тагы да янъыдан тынъламага безбедим.

Суьйтип пен сол баягы кыста мен курултайдынъ сав куьнги аьрекетиннен арып, конагуьйге еттим де бираз тыншайып алайым деп янтайдым. Тел согылды, мен трубкады коьтердим.

— Суюн, кардашым! — деп атамнынъ атын айткан кувнаклы даваз мени завькландырды. — Таптым, сени таптым! — деди ол.

— Бу кимди? — деп меним кызыксынувым коьзгалды.

— Суюн, мен сени мундагы справочныйдан сорастырып таптым! Таптым!

— Аьруьв! Аьруьв! — деп мен де онынъ соьзин йоьпледим, куванышын куьнъиртлендирмеге тартынып.

— Сенинъ язувшылардынъ йыйыныннан калмаягынъды билдим де, курултай акында эситкенлей, йолга шыктым да, туппа-тувва конагуьйге келдим. Сага расарман деп, мен мунда айланып юретаганлы бир-неше сабат те болды. Суьйтип мен энтте юреек болар эдим, бараяткан бир язувшыдан сени соьрадым, ол мага справочныйдан сора деп явап берди. Суьйтип сени таптым, Суюн, яным-коьзим! — деп бу тоьгине берди.

— Мен Суюн тувылман, онынъ улыман, — дедим мен ога.

— Э-э-э! Иса, амалым, мен Каирбекпен! — деди ол.

Мен биринши шарлакка туьстим де кенъ аятта оны коьзледим. Каирбек мага азгандай болып коьринди, бетин янъы оьскен сакал баскан, уьстинде туьсин йойган пальго, басында да коьргени тайган коьрпе боьрк. Онынъ коьриниси юрегим-

де аянышлы сезимди тувдырды. Ол колындагы газеталар ман оралган домбырасын йогар коьтерип, бир колы ман коьзил-диригин туьзетип, мага атылды, берк кушагына кысты, сонъ мага карап, куванганнан оззининъ аясы ман боьркине кагып, тагы да мени кушаклады.

— Яшав нешик? Уьйдегилер аман-эсенме? Атанъ, балалар сав-саламатпа? Оьзинънинъ ден савлыгынъ яхшыма? — деп сорауларды тез-тез куйдыртып, оьзи де коьзясланып мага суьйинишли карады. Онынъ айлак коьнъилшен, бавырмалы экенин билсем де, бу кадер бек яланътоьслиги янымды шым-тып алды.

— Тарткасынъма сосы сен? — деп сорадым мен, онынъ берген сорауларына явап бермеге асыкпай.

— Ерунда! Эне сени тапканым аьлемет! Сонынъ уьшин бек суьйинемен. Буьгуьн курултайдынъ басланганын уьйдеги айтты. Мен де соны эситкенлей, досымды излеп табайым деп, уьйден ел болып шыгып кеттим. Досымнынъ орнына улын таптым. Юрегим сезип турды ийгиликли йолыгыс болаягын, — деп суьйинген Каирбек оьзиндикин айта берди эм ийинлеримди тагы кушагына кысты.

Биз мен туратаган боьлмеге коьтерилдик. Мен тез болып, зияпетлер салып, сыпырамды тиздим, аракы да салдым. Йолыгусувдынъ куванышы аста-акырын сабырланган сонъ, хабарласувымыз ялкувлы озды. Каирбек кайтарып-кайтарып сол бир сорауларды берди: «Атанъ, уьй, яшав?» Мен де сорауларына коьре, сол бир явапларды бермен. Суьйтип тез арадан соьйлемеге зат таппай каламыз. Хабарласув туьзилмегенине оьзимди шуьшледим, не зат айтаягымды билмей, кыпынъладым, коьзлеримди тоьменге туьсирип олтырдым, оьзимди ас пан алдангандай этип коьрсетип, авызымга салганымды узак шайнап, колымнан шанышкышымды туьсирмедим. Белки, онынъ ясы уьйкенлиги уьшин соьзимиз тавланып кетпеди, яде эткен эсимиз келисип келмеген себепли кенъеспеге ортак соьз таппадык. Кыйын айтпага не уьшин экенин. Конагыма тагы да тешкеруьвли карап аламан. Ол мага уьйкен каладынъ — Москвадынъ шынты исши аьдеми болып коьринди, онынъ куьнделик яшавы коьз алдыма келди: куьн бойлап заводта болув, алдындагы станогына телинуьвли карап заманын озгарув, исиннен босаганлай, кисесинде акшасы болса, аракы-шагыр туькенлердинъ касында оьзиндейлер мен йыйылысып, акша косылысып, кайдай ды бир таса муьйислерде «шайтан сув» ман ишти йылытув, онъайлы куьнлеринде аракыды уьйине де аькелмеге болады эм оны аьелиннен ясырып акырын ишеди,

аракысы да, акшасы да йок куьнлерде, иши пысып, аьдет этип, кино ма яде баска зат па — маьне де бермей. амалсыздан «кутыкты» карайды, ким ди бирев сисе мен келсе, яде тартпага деп шакыра калса, баьрисин де таслап, шагыр тартып завкланады. Уьйкен каладагы исшилердинь коьбисининь яшав коьриниси эне сондай.

— Улынь кайтеди? — деп уьнсиз турганьмызды боьлемен.

— Ога не болаяк? Юреди, бугадай семирип! Кайынанасы ман яшайды! — дейди Каирбек бираз оьктемсигендей болып.

— Уьйленди солма, мен эситкен йокпан? — деп сейирси-немен. — Сен ата борышыньды толтырдынь; йолга салдынь, эндигиси бирший акында да кайгырмасань болаяк, э?!

— Э-гей, кайтарасына борыш айлак оьскен...

— Неге?..

— Ай сайын, кыйын агымды алган куьн, коьмек излеп келеди. Тувган баланьа ярдам этпей болама? Мине хатын ман колдан келгенди этемиз, — дейди конагым эринлерин эмшейтип.

— Болган да... оьстиргенсинь... оьзинь де картайгансынь. Аямага да керек сизди.

— Айхай сени... Ондай ой онынь басына да кирмейди. Сыйырды савмага келгендей, шелегин тутып, зарплат куьниньде сени саклап турады. Не этеексинь, аьше? Бола берсин. Уьйдеги мен мага да буйьрганы болады.

— Каирбек-агай картлык акында да ойланмага керекти де...

— Картлык не? Ога дейим яшаганынь ийги. Эне, бизде заводта яп-яслай тымалап оьлип кететаганлар бар. Мен картлык уьшин кыйналмайман. Бир зат болар.

— Тувган якларыньа кайткынь келмейим? Ят ерлерде оьлип калган аьруув тувьлтта!

— Не заты аьруув тувьл? Лесиньнинь каерде шириегининь не баскасы бар?! — деп ол коьзилдиригин бармаклары ман туьзетип, соравлы мага карады.

Аракыды биз таьвестик. Соны коьрген Каирбек коьтере де ялкыды, юзине айьплык эндирип, ян-ягына каранды. Онынь сондай шырайын коьрип, мен де тартындым. Оньайлыша сыйламадым, бугай, деп ойландым.

— Сен мунда олтырып тур, мен ресторанда не барын карап келейим, — деп орнымнан турдым.

— Дурыс этесинь! — деп тирилди Каирбек.

Барган еримнен боьлмеге сисе алып кайтканымды коьрип, Каирбек суьйингеннен эне шоршып кетти.

— Аьперим, балам! — деди ол мактап.

Биз бирер тостакай аракы увьуртлап алдык. Каирбек коьньилленип газетасын ашып, домбырасын шыгарды эм креслосында онъайлы олтырып, алатынынъ шеклерин шертип алды.

Уьшинин айтсам, мен де, авьылдастарымдай болып, соьзлери айтылган йьрларды артык суьетаган эдим. Элбетте, мен анълайман, юрек сызлаткан анъларды, коьньилинъди куьлтиретип тургысткан куьйлерди тынълап, дуныянъды мутып олтырув уьшин, эште, уьйреншиклик те керек. Не де болсын мен Каирбекке:

— Каирбек-агай, соьзлери болган бир йьр эситтирсень экен, — деп тиледим.

— Соьзлер не? Бос зат олар. Соьзлер — ол аьдемнинъ яшавында уьстине кийген кийимдей. Тап эне боьрки, баьпиши, костюмы. Ол затлар тозадылар, модадан шыгадылар, авьыстырасынъ... Суьйтип аьдемнинъ яшавында соьзлер де...

— Соьзсиз де болмайды да, мине биз экевмиз бир-биримиз мен кайтип айкасяк эдик? — деп мен де обьзимдикин айтаман.

— Дурыс. Кийимлерсиз де биз аьли олтыралмас эдик.

— Кийимсиз олтырмага боляк та болар.

— Соьзсиз де яшамага боляк. Мине мен армияда бир йьл бирев мен соьйлемей тургаман, неге десе орысша соьз билмейтаган эдим... Ол тувьл яшавдынъ маьнеси.

— А не экен маьнеси? — деп разы болмасам да сорадым.

— Маьнеси? Энь маьнелиси — мине! — деп ол колы ман коькирегине сокты.

— Юрек, аьдем яны, солма?

— Аьше, аьше. Яны. Аьдемнинъ яны! Муна домбырадынъ анълары, куьйлери — ол аьдемнинъ яны! — деп коькирегине тагы да согып, домбырасын шертип баслады.

Мен кулак салып тынълайман. Домбырадынъ сеси куьшлене береди. Эм бираздан уьйкен оркестр анъ шыгаргандай болып эситилди. Сызланып шыккан аьлемет анъ боьлмеди савлай бийледи. Бир зат тилегендей, биревди излегендей, саз савлай дуныямды муттырып, янымнынъ ишине синъди. Бас деп бир ялгыз аьдемнинъ давазы, сонъ давыслар обьсип, косыла берип, уьйкен халктынъ давысына айланды. Сол давыс савлай дуныяды, коькти, коьктеги кудайга каратылып, коьмек тиледи. Куьш бер деп сызлады. Каирбек басын шайкап,

кайтарып-кайтарып согады. Коьзлери янып йогар карайды. Энь сонъында домбырадынъ капагына аясы ман кагып бирден токталды. Ундемей турды. Шырайына тигилип караганымда, караборан бетиннен вак коьзяслардынъ тыгырып кеткенин эседим.

— Каирбек, не болды сага, не болды? — деп ададым.

— Оьпкелимен, Иса, бек оьпкелимен! Бирев де бизим анъларды тынъламайды, анълагысы келмейди. А бу алат агаштан этилген болса да — тири зат, онынъ кайдай яны бар!..

— Неге уьйтип бек юрегинъди авьртасынъ?! Коьшлер сенигъ куйлерингъди сьведилер, мен де сьуемен, яратаман, — дедим мен тыншайтаяк болып домбырашыды.

— Аьше, аьше... Тек, балам, сенде де бир етиспевлик бар. Домбырады тынълаган аьдем эринлерин кымып, анъды эжувлеп сес шыгармага яде басын шайкалтып турмага тийисли. Неге десенъ сол заманда домбырашы оны тынълайтаганларын, анълайтаганларын сезип турады. А бизим аьдемлер оны да этип билмейдилер.

— Мен де билген йокпан. Эндиги суйтип этермен, — дедим мен.

Каирбек оьзине куйып, тостакайды актарып увьртлады. Сонъ ойлы болып, соккан сазын тагы да кайтарып эситтирди. Мен болса анъды бурнымнан алдырып эжувледим. Соны коьрген Каирбек коьнъилленип шалды.

— Дурыс! Савбол! — деп бакырып домбырасын сога берди.

Мен тагы да бек кызыгып, савлай кевдем мен шайкалдым.

— Аманакай, кайда кетти? — деп Каирбек мен билмеген соьзлерди бакырып айтты да, йьрлап баслады:

— Аманакай, кайда кетти?

— Кумга кетти.

— Не этпеге?

— Балта мынан тал шавып,

Шана этпеге.

Шана этпеге,

Шана этпеге.

— Ол шанады не этти?

— Атлар егип шанага

Тойга кетти,

Тойга кетти,

Тойга кетти.

— Аманакай кашан келер?

— Аманакай язда келер,

Кузьде келер,
Кузьде келер, балам, сага
Алма-каьмпет аькелер,
Балам, сага
Алма-каьмпет аькелер.
И-иий, и-иий, и-иий...

Суйтип Каирбек сонгында сызлатып эжувлейди, мен де бурнымнан алып эжув этемен, эм экевимиз де аньга уйкасып шайкаламыз. Каирбек домбыра шалувын коьтеринки этеди, давазын да бек коьтереди:

– Аманакай кайда кетти?
– Туье егип арбага
Тавга кетти,
Тавга кетти,
Тавга кетти.

– Аманакай кашан келер?
– Аманакай туьске келер,
Кеште келер,
Кеше келер,
Эртен келер,
Балам, сага
Алма-каьмпет аькелер.
Балам, сага
Алма-каьмпет аькелер.
И-иий, и-иий, и-иий...

Суйтип сонгысын неше бир кере эжувлейди, сонь бармаклары ман домбырага каты согып, токталады. Каирбектинь юзи ййнайды, мага сукланып карайды. Мен кызыксынып, сейир этувимди тыялмай, ога карап:

– Не аьлемет йырды бу? Мен оны алдын сен йырлап эситкен йокпан, – деймен.

– Мен оны аьдемлерге аз эситтиремен. Оьзим йырламага суйемен. Меним уйдегилерим де бизим йырлардан – яхил, бирший аньламайдылар. Бир зат айтпасалар да, домбыра согуга селеке этетаганларын билемен. Сонынь уьшин олар турып мен домбырады айлак сийрек согаман, тек окында тойларда, ийгиликлерде булай завьк уьшин «Катюшады», «Подмосковные вечерады» шалып аламан. А ногайша оларга эситтир, эситтирме – баьри бир. Боьтен де бу йырды...

Суйтип Каирбек мага «Катюша» ман «Подмосковные вечера» дегенлерди де согып эситтирди. Мен сукланып тынъладым эм кутылганда ишимдегин ыслаялмай:

— Бек аьлемет, Каирбек! Соьз йок. Уьйдегилердинъ тек сосы эки йыр уьшин де сени коьп суьйип, коьп сыйламага кереклер.

— Олар муна йырларды суьбедилер, а бизикилерди анъламайдылар, анълагылары да келмейди, — дейди Каирбек куьлемсиреп.

— Каирбек, муна соьле йырлаган йырынъ акында айтсанъ экен. Ол — бала йыры, а сен оны бир баьтир йырындай этип коьтеринки коьнъил мен йырлайсынъ?!

— Аманакай йырын айтасынъма? — деп ол кылпысып куьлемсиреди эм коьзилдиригин туьзетип алды. — Дурыс, мен оны бала шагымда эситкенмен. Домбырады согыш мени нагашатам уьйреткен. Онынъ аты да, сеникиндей болып, Иса эди. Топырагы кадер яша. Аманакай акында бу йырды эситкенимде, мен айлак та кишкей бала эдим. Нагашатамнынъ алты баласы бар эди, а бизим атамыз оьлгенде, ога тагы да уьш бала косылды. Он эки аьдем болып биз ямпик кара уьйде яшадьк, бириннен бири кишкей балалар, шыйкылдаган шипийлердей, сонда оьстилер. Уьш уьйкен аьдем, тогыз бала болып, бир кишкей боьлмеде ашлыкты да кеширдик, тонъганды да билдик. Сол бала заманымдагы кыслар аьли де эсимнен кетпейди. Боьтен де, шоьлде отын деген зат оьмири етпейди, а яккан тезегинъ тез таьвесиледи. Сол аш, сувьк кыс куьнлеринде нагашатамыз домбыра согыш эне-мине шыгаяк янымызды тирилтетеган эди. Онынъ бала йыр болып билгени де сол сынъар бир «Аманакай» эди. Соны кайтарып-кайтарып йырлайды, а биз болсак коьзлеримизди бакырайтып тынълаймыз. Аманакай деп бизим авылда аьдем болыпты. Нагашатамыз оны коьзлери мен коьрген де эткен, а биз тек эситкенмиз. Кыйынлы аьл болса, авылды Аманакай йоклайды экен. Арба ман да, шана ман да келген, авылдасларына арпа, бийдай, туз дегендей затлар аькелген. Аштан оьлеяткан аьдемлерди аьжелден куткарган. Балаларга болса онынъ зияпетлери оьз алдына болган. Оларга ол алма, каьмпет-колаш уьлестирип, завькландырган. Сонынъ уьшин халк онынъ акында, Аманакайдынъ оьзи сав заманында, йыр шыгарган. Мен сол йырды эсим-дертим кетип, дуньямды мутып тынълаганман. Эм Аманакай авылымызга эне-мине келеек болар деп, уьмитленип саклап турганман. Ол оьлген болса да, биз, балалар, оны савдай коьретаган эдик. Йолда арба, кайдай ды коьлик коьрсек, оны Аманакай келятыр деп ойланып, авылдынъ шетине шабатаган эдик... — деди Каирбек давазын тоьменлетип эм коьмекейин босатып, домбырасын сызлатты:

— Аманакай кашан келер?
— Аманакай туьске келер,
Кеште келер,
Кеше келер,
Эрген келер...
И-иии, и-иии, и-иии... —

деп Каирбек соьзлерин койып, эжуьвлеп неше бир йырларды йырлап болып, мага тешкеруьвли карады.

— Аьше, соьздеме маьнеси бу йырдынъ?! Алма-каьмпет мага керегим, дос! Мине сен мага айтасынъ: тувган яklar акында ойлайсынъма? — деп. Айхай да ойлайман, кайтип те бир сагынаман! Бирев — адасып-сасып сол тувган яklarымнан уййиме келсе деш. Неше бир кере сондай затты саклаганман. Мине уййимде, ялгыз пешке капалып, сесин бек шыгармай, муна анъды домбырамда согаман. Аманакайды карайман, саклайман... А ол да келмейди... Аьскерден сонъ мен авылга кайтпадым. Аьскершилигимди бардырган шакта мен соьле яшайтаган хатыным ман таныскан эдим. Сога уйлендим де мунда калдым. Элинши йылларда болды сол зат. Сол йылларда, соьлегиндей болып, йол коьп юрилмейтаган эди, озим де кайтайым деп тартылмадым, суьйттим де тувган яklarдан узылип калдым. Онынъ себеби йок тувыл. Мен аьскерге кетектен алдын аьелимизде мунадай затлар болды. Агам оьлди, онынъ бийкесин, балалар оьксиз болып калмасын деген маьне мен, мага бердилер. Суьйтип мени зор ман уйлендирдилер. Мага — мыйы катпаган яска — не? Уййкенлердинъ айтканын эттим. А аьскерден сонъ кайткым келмеди. Не зат суьйселер соны ойлансынлар деп койдым, тек оьз эркиме карсы шыкпага унамадым, яным тартылмаган аьдем мен не ушин яшамага керекпен деп, басымды алып кутылдым. Кавымнынъ алдында айыплы болган болсам да, озимше эттим. Эне суьйтип он бес йыл биревлерин де коьрмей яшаганман. Сонъ кардашларыма бардым. Олар да мени эш бир зат та болмагандай этип йолыгадылар, уьндемейдилер. Шуьшлемеселер де, айыплы болып каравларын сеземен. Мен оларды йылына бир кере йоклайман, а олар мага коьтере келмейдилер. А мен саклайман, белки, ишлериннен ким ди бирев келер деп уьмитленип тураман. Тап бала шакта Аманакайды саклагандай болып, саклайман. Аманакайларым болса, йок. Биревге тоьгинсем экен, ишимдегин анълатып айтсам экен, бавырмалы соьз олардан эситсем экен, а олар йок, келмейдилер. Савлай яшавымды Аманакай келер деп, саклап яшадым. Тувра яшадымма, оьтирик яшадымма, билмеймен. Мундагылардынъ — хатынымнынъ, улымнынъ — алдында бир тувралык, ондагылардынъ алдыларында — баска

тувралык. Мундагылар авылды эситкилери де келмейдилер. Пишем авылда бир кере болган эм сол сабатлей онда оьзгелей бармаягын билдирди. Улым бир кере де болганы йок, айттыргысы да келмейди. «Авил, шоьл — карангальк!» — дейди пишем. Улым да сол затты йоьплей кояды. Улымды да шуьшлеп болмайман, неге десень коьрмеген, айкаспаган аьдемлер, таныс болмаган ер ога ят болып коьринедилер. Тамам суьйтип авылдагылардынъ да: барсангъ, суьйингендей боладылар, оннан сонгъ карайсынъ да, аьр кимнинъ оьз каьри, кайгысы, яшавы. Керексингъме оларга деп те ойлайсынъ?! Тогъ сени... Сол Аманакай келмеспе экен деп ойланып, тап бала шагынгдагынгдай саклап, коьзлерингъди бакырайтып яшайсынъ. Болмага керекти де ол яшавда?.. — деп Каирбек соравлы карамын меним коьзлериме кадалтып токтайды.

— Бар ол яшавда, — деймен оны тынышландыраяк болып мен.

— Биревге бар, биревге йок, — дейди ол ойлы давазы ман.

Сол вакытта ким ди биревлер эсигимизди кагадылар. Олар курылтайга келген язувшылар меним танысларым экен. Бизим коьнгил сол сабатлей туьрленеди. Тамада сайланып, тилеклер айтылып, шав-шувлы олтырув басланады. Биразлай Каирбектинъ колына домбырады ыслаттылар, дамбырдуьмбир этип столга аялары ман кактылар, карс соктылар, ойын курадылар. Аманакай акында Каирбек оьзге йырламады. Таныслар кеш шашылдылар. Каирбектинъ шешинмеге мадары болмай, кийими мен диванда уйклап кетти.

Эртеникте ол танъ атпай турды, тез йыйынды, домбырасын газеталар ман орады. Мен тураяк болган эдим, ама ол мени тургыстпады.

— Ят, ят, балам. Мен барайым, куллыкка заманында етиспеге керек. Савбол! Бир зат оьтирик эткен болсам, кеширерсинъ, — деп, караногай аьдетинше тез-тез соьйлеп ол боьлмеден шыгып кетти...

Мен кар капланган парк ишинде кыдырып юремен, Каирбек пен сол йолыгысканым коьз алдымнан таймайды, онынъ домбыра сокканы коьзге коьринеди, сызлаган анъ кулагыма шалынады. Окында коьз алдымдагы коьринис авысады: кара тон кийген, басына баслык байлаган ак сакаллы карт коьринеди. Карт йылы куьлемсирейди, эринлери мен ымлап: «Сага не керек?» — деп сорагандай болады. Мен билмеймен не керегин, не айтаягымды. Каирбектинъ йырлаганын кайтарып, эринлерим мен сыбырдайман:

– Аманакай кашан келер?
– Аманакай туьске келер,
Кеште келер,
Кеше келер,
Эртен келер...

Сол соьзлерден ишим янланып, куьнъирт дуьня йогалып, йылынып кетеди де ярыкланады. Бирден Каирбекти коьрмеге айлак бек суьйгенимди сеземен. Оны сагынганымнынъ маьнеси: Каирбекке Аманакайга усаган аьдемлер яшавымызда раса турса экенлер деген уьмит коьнъилимди бийлеп алган эди.

ЙЫРСЫЗ БОЛМАС КЫРЛАРЫМ

(Г. Аджигельдиевтинъ яратуьшылыгы эм яшав йолы акьында)

Халкым, сага солдат болдым йырымда,
Ер бийледи йырларымда кырым да.
Йырсыз бир де сиз болмассыз, кырларым,
Мен оьлгенде яшап билсе йырларым...

Гамзаттынъ бу соьзлери 1964 йылда, школа тетрадиннен алынган кагытка ябыстырылган; оьзининъ каьрти астына оьз колы ман язылганлар. Тайды яшавдан Гамзат, «яшап билди йырлары», «Йырсыз болмады кырлары». Айтылган поэтимиздинъ «яшап билсе» деген соьзлери алдыда болаяк кыйынлыкларды сезгени мен бизди сукландырмай болмайдылар. Яшавдан таймай турып та, сонъ да не затка ушырадылар эм ушырамадылар оьмирликке яратылган йырлар. Яшавында поэт «Сокпак» деп аталган тек бир китабын шыгарган, бир кесек затлары ортак йыйынтыкларда, газета бетлеринде баспаланганлар. А коьп шыгармалары болса, колязба кепте калган. Бир кесек ятлавлары халк эсинде ятланып сакланады. Тагы да бир амал ман сакланган ятлавлар бар. Гамзат Аджигельдиев хат языспага суьйген аьдем болган. Онынъ бир кесек хатлары поэтессамыз Келдихан Кумратовада да бар.

Хатлардынъ ишинде бир кесек ятлавлар да болганлар. Сол ятлавлардынъ коьбисин поэтесса «Ленин йолы» газетасында баспалаган, «Шоьллик маягына» йибергенлери де болган. Сол ятлавлардынъ ийги кесеги сонъында «Урланган суьюв» деген китапке де кирген. Поэттинъ яратуьшылык шыгармаларынынъ коьбиси онынъ агасы Бадийде турган. Олар

яны авырган аьдемлердинъ колларына туьсип, аьли баспага аьзирленгенлер, а бир кесеги болса, сол баягы «Урланган суьюв» деген китапке кирген.

Бизим билгенимизше, Г. Аджигельдиев дуныядан бас кешкенли бир неше айдан сонъ, Черкесск автовокзалынынъ саклав камерасында Гамзаттынъ шеמידаны табылган. «Ленин йолы» редакциясына еткерилген, онынъ ишинде ятлавлар баспалы кагытлары ман эки толы папка болган. Сонъ сол ятлавларды поэт акында бир зат язаяк мырады ман Ф. Абдулжалилов алган эди эм сол папкалар язувшымыздынъ архивинде сакланадылар. Ама аьлиги куьнде язувшыдынъ архивин тергемеге амаллар табылмайдылар.

Быйыл аьли йылдынъ басында «Шоьллик маягында» Г. Аджигельдиевтинъ элли йыллыгын белгилевдинъ уьстиннен халкка шақырув соьзин М. Авезов эткен эди. Соьйтип басында коьрсетилген коьтеринки коьнъиллик ызында соьнди.

Аз зат этилди. Бажарылаяк исти бир аьдем колга алып, яваплык болмады. Туьзилген комиссиядынъ аьдемлери халк арасында шашыраган, туьрли баспа муьшелерде шыккан шыгармаларын, поэттинъ язган хатларын йьюв ман каьр шекпедилер. Сол комиссияды республикадынъ язувшылар Союзында беркитпеге болаяк эди. Ама ондай зат этилмеди эм баягы биз баьримиз де сол затка куьналимиз. Энь де бас деп язувшылар. Оьзимиздинъ бек селки экенлигимизди коьрсеттик. Оннан оьзгелей де болып, Гамзат Аджигельдиевтей поэттинъ оьлшеминде кенъ, даньклы этип озгармага да тийисли эдик.

Семинарда алынган токтасувларды толтыраяк уьшин де сол аьдемлер соьлеги заманга дейим коьп куллык юргистилеек эди. Аман да бу исте катнаспаган творчестволык аьдемлер аз тувыллар. Мине олар — Махачкалада яшаган ногай интеллигенциясы. Бир де болмаса оьрметликке тийисли уьшин не этилген деп халк сорав салса, олар халкты явапсыз калдыраяклар.

Гамзат Аджигельдиев хатларынынъ бирисинде булай язады: «Ногай литературада меникиндей поэзия болмаган. Эм сол поэзиям оьзимди оьлтирди». Менимше, бизим халкымыздынъ арасында аьли де сол уьйкен поэзияды анълаганлар бек аз. Сонынъ уьшин мундай заттынъ болатаны. А Гамзат яшаган заманда оны анълагандайлар коьтере де бармак пан санавлы эди.

Еллер, еллер, урар эдим мен сизди,
Сизге дайым ашувланып юремен.
Мен оьппеген аьруьв кызды, сол юзди,
Неге, еллер, сизди оьбип коьремен...

Суйтип болмаса, аьше, неге бу аьлемет шеберлик пен язылган сыдыралар поэттинъ яшавында дунья коьрмедилер? Неге десенъ бу мунадай яркын язылган ятлавларга кайдай ды мин тагылады. Сонынъ уьшин коьплери аьли де баспадан шыкпайды. Тек мен билип, «Куй, Россия», «Обсиет», баспаланмай, халк авызында яшайды.

Мени болса биринши болып Гамзаттынъ бир сейирли ятлавы сукландырды. Ол Лермонтовтынъ «Ярлы» деген ятлавына иерип язылган.

Бир колынъ йок эм аяксыз сен, пақыр.
Сени коьрдим карлы ерде олтырып.
Сен алдандынъ.
Сен кышкыршы! Сен акыр!
Тек карама коьзди яска толтырып;
Амалсыздынъ анъылганы ас эди
Коьзин салып онъына эм сольна.
Тек биревдинъ таслаганы тас эди
Ол ярлыдынъ кенъ яйылган кольна,
Мен де сага карды созбай, аязды,
Юрегимди сол бир колдай созгаман.
Суюв тувыл, алып сеннен маразды
Ол ярлыдан ярлы болып озгаман.

Обзинъиз коьресиз бизим поэт уллы орыс классиктинъ шыгармасын кайдай эркинли этип анълатады. Бу бизим поэзияда — европа лирикасынынъ биринши анълатылувы. Сога усап Гамзат Аджигельдиев «Бер колынъды, Джим!» деген ятлавы ман Есенинди де ногай аьдем кайтип анъламага болатаганын коьрсеткен. Куьнтувар ман Куьнбатар халкларынынъ поэзиясы ман пайдаланып язган Назым Хикметтинъ творчествосына да эс берип, Гамзат уллы туьрк поэттинъ затларын ногайшага авдарып окувшыларга коьрсетти. Энь баслапкыдан ол сол шыгармалар ман обзининъ калемин сынаган; экиншилей де халкка тувган тилдинъ кайдай ымтымалы барын коьрсетпеге шалыскан. Ол аьр бир ятлавына юрекке еткен ялынлы соьзлер излеген. Хатларынынъ бирисин де поэт бир китабин «Кызыл тилдинъ кызувы» деп атаяк болганы акында язады. Тек сондай аттынъ обзиннен кайдай алав согатаганын обзинъиз коьресиз.

Гамзат ятлавларын баспалайк болып, кайдай кыйынлыктар коьргени, кайдай азап шеккени акында мен янъыларда сосы йылдынъ 17 ноябринде шыккан, «Литературная Россия» деген газетада баспаланган макаламда да айтып озганман.

Халк сол затты бек аьрувь биледи, меннен баскалар да коьп айтканлар.

Творчестволык бактысынынъ сондай аьлине де карамай, ол колыннан келген коьп затты эткен. Сол ис — ол туьзген йыйынтыкларда, онынъ макалаларында, хатларында сезиледи, боьген де яс язувшыларга йол коьрсетпеге шалысканы коьринеди. Мине «Юрек суьйсе» деген макаласында ол яс поэтлерге каратып, булай язады: «Яшав — суьюв. Яшаганнан сонъ суьймеге де керек, суьйгеннен сонъ, язбай да болмайсынъ; ама неди эм кайтип язувды ойламага керек. Суьювдинъ акында йырланса, ол йырда янъгы зат болмаса, тил ягыннан да байлыгы терен тувыл болса, аьр йырынъ оьз нышаны коьринмесе — ол йырлар тез арадан мутылып калады». Гамзаттынъ бу насыйхаты буьгуьнги поэтлеримизге де каратылады. «Излеймен сени» деген суьюв акында ятлавы бизим поэзияда оьмирлерге эстелик деп санайман мен. Мине оннан бир неше сыдыралар:

Кара ерге оьленлерден тамырдай
Кирип сени суьйген ярым, излеймен.
Сени коьрип коьктен явган ямгырдай,
Булытлардынъ арасынан коьзлеймен.
Сен кайдасынъ? Кайдасынъ сен, сылув кыз?
Кус канаттай созшы мага колынъды,
Юрегиме салмашы сен, салма туз
Узак этпе ялгыз юрген йолымды.

Суьйтип кайнап, суьйтип те яшавды суьйип билген аьдем яшавдан замансыз кеткени оькиниш тувылма?! Оькиниш!

Коьп себеплер болган сол затка. Коьп! Творчество ман эркинше каьрлемеге онынъ амаллары болмаган. «Сокпактан» сонъ ол Махачкалада айырым книга шыгаралмады, бизим китап баспада да, онынъ оьзге ерде — Дагестанда яшаган ушин — колязбасына эс этилмеди. Келискенше ис те табалмады. Оьз яшавы да болмады. Сондайга айтыла болар кысмет деп, язув деп. Шынты поэттинъ бактысы бир заманда да енбил болмайды. Гамзаттыкы айлак та кыйын болды. Онынъ кыска яшав яшаягын, шыгармалары да сондай кыйынлы йолды коьреегин поэт оьзи эртерек билип койган деген ойга келесинъ. Шынты поэт бактысын биледи.

Бакты, мага
Кайгыларды оьлшеттинъ,
Кайгыларды
Коьрдим терен йылгадай...

Боьтен де басында келтирилген сыдыраларды эске ал-
сань:

Йырсыз бир де сиз болмассыз, кырларым,
Мен оьлгенде яшап билсе йырларым.

Гамзаттынъ йырлары яшап билдилер, корланувды шыдап
заман ман шыныктылар, мутылмадылар.

1989 й.

МУРАТ АВЕЗОВКА

Кобкшил туьсли коьгершин,
Ясыл шарфы мойынында.
Аьлемет анъ эжуьвлеп,
Айланады майданда.

«Ялгызым йок, ялгызым...—
Тилек йырга усайды.—
Табынъыз, мага бек керек!
Бек керек!» — деп сарнайды.

Ялгызын-ав табынъыз,
Кусым коьркем айланар.
Билесизбе, тапсанъыз,
Кайдай йыр ол шыгарар!

Канатларын тез кагып,
Йигер тутып кенъ яяр.
Эгер болсак оны тавып,
Кобп каьрип наьсип табар.

Дуньямызга яхшылык
Айланьп кери кайтар.
Кобп излеген Архимедтей,
Ер туткасын ол ыслар.
Тап топтай, еримизди
Бийик оьрге коьтерер!

ИЗМИРДЕ – НОГАЙ БАЙРАГЫ

Сосы йылдынъ бир-неше айы артында айтувлы алимимиз академик Рамазан Керейтов пан айлак кызыксынувлы соьзимиз болды: ол мага Краснодар архивиннен тапкан, 138 йыл артта болган хабарды билдиретаган шаатлама кагытты берди. Онда мунадай зат билдириле эди: «1859-ншы йылдынъ 29 январинде аьелдинъ уйкени сексен ясындагы Исламгазы Капаев, онынъ пишеси етпис ясындагы Асие, олардынъ улы кырк ясындагы Сейдахмет, отыз ясындагы пишеси Асылхан ман, улы Смаил, он уьш ясындагы кызы Ариз бен эм доьрт ясындагы кызы Марием мен Исламгазыдынъ экинши улы отыз уьш ясындагы Магомет, йьрма бес ясындагы пишеси Ариз бен эм олардынъ кызлары Кебахан эм Муслимат пан, Исламгазыдынъ уьшинши улы йьрма бес ясындагы Ахмет, пишеси он бес ясындагы Амингани мен Токтамыс авылдан Туьркке коьшип кеткенлер». Капаевлердинъ тукумлары айтылган баска шаатлыклардынъ барын да мен билемен, бу хабарды да эситкенмен.

Стамбулга йол алган ушак (самолет) булытлар арасында калкып барады, мен Рамазан берген кагытты койын кисемнен неше бир кере шыгарып, коьшип кеткен бабаларымнынъ атларын тергеп окыйман, олардынъ тувдыклары барма-йокпа, туьрк архивлериннен излеп олардынъ конган ерлерин тавып боларма-болмаспа деп ойлайман. Коьнъилимдегин касымдагы Мурат Аvezов пан Зинаида Коштаковага айтаман.

Уьш аьдемнен туьзилген бизим делегация Измир шахарда озаяк Тюрк халкларынынъ ассамблеясынынъ IV курылтайында катнасяк. Делегацияды ногайлардынъ уйкен «Бирлигининъ» басшысы Мурат Аvezов уйгынлаган. Халкымыздынъ суьйген поэти, Насими атлы Халклар ара баргыдынъ иеси ногайынынъ авыр ямагатшылык исин де юргистпеге амалсыз болады. Ол сосындай бир неше уллы курылтайларда катнасып, аьрекетли ислевин коьрсеткен. Туьрк кыралында да эки кере болган. Тюрк дуньясы Мурат Аvezовты аьруув биледи. Сол затты биз Стамбулдан Измирге келгенимизде де коьрдик. Аркалангандай аьдемнинъ барлыгы, элбетте, ийги эди.

Ама алгасамайым. Бизим ушагымыз Минеральные Воды аэропортыннан коьтерилди. Йолавшыларымыз коьбинше Россия яшавшылары, «челноклар» эдилер. Биз оларга сейирсинип карап бардык. Сейирсинуьвимиздинъ маьнеси: олардынъ акшалы-бокшалы, бай аьдемлер экенлерин билемиз, тек уьстилерине кирли кийимлер, коьптен бербетин ювылмаган спорт

костюмлар кийгенлер, а бувдакланып туьтин ишкенлерин, аракы тартканларын, авызларына не келсе соны соьйлегенлерин коьрсенъ, ыйманынъды уьйреексинъ. Сол зат боьтен де Стамбул аэропортында ашыкланып коьринди. Тазалыктан, ярасыклыктан туьрли туьсли саьвлелери мен ойнаган Ататюрк аэропортында бизим йолавшылардынъ кир шинъгенелиги сол саьатлей сезиледи. Эркегининъ де, пишесининъ де. Бизи мен бирге ушкан туьрк киси бизге янасты, телефон ман соьйлеп, бизди конакбайлар йолыгаягын билдирди, ярдамын этти. «Мунавдай аьдемлерди кыралынъызга кайтип киргистесиз?» деген соравды айтпасак та, ишимиздегин билгендей болып: «Айкаспай болмайды. Бизнес! — деди куьлемсиреви юзиннен таймай эр киси. — Олар Турцияга он миллиард доллар аькеледилер. Йылына. Челноклардынъ алатаган затлары коьп: кумашлар, териден этилген затлар, туьрли кийимлер, савытлар...» Он миллиард доллар уьшин Россия оьзи затларды неге этип болмайды экен? Соравымызга явап табув кыйын.

Соьлеги киси бизим касымыздан таяр-таймас конакбайларымыз келдилер. Олар – эки аьрув туьрк кызы – Тюрк дуньясынынъ тергевлер Фондыннан экенлер. Балкардан, Шешеннен келген эки кыскаяклы эм биз Фондка йол алдык. Ол Стамбулдынъ орта кесегинде бурынгы шарлаклы меканда орынласкан. Кишкей каралдысы да бар, уьйкен тереклер салкын бередилен, азбардынъ янында кишкей мезар бар, сынтастары араб аьриплери мен язылувлы, ери бетон ман куьпленген, сары-моргылт туьсли ярасык агаш олтыралар йылтырайдылар. Бу каралды, мекан аьвелгиде медресе болып куланылган. Бизди йолыккан кызлар да эм фондта ислегенлер де орысша соьйлейдилер. Олардынъ коьбиси Россияда: Уфада, Казаньде, Чебоксарда окыган яс-явка, оьзгелей де Фондка Россиядан, СНГ кыраллардан Турцияда окыйтаган яслар, кызлар келедилер. Боьтен де оларды сосы озаяк курылтайдынъ исинде катнасувга шақырганлар. Олар делегацияларды йолыгып, коьмеклерин этип, тилмашлар болып юредилер. Туьрк тилининъ ногай тилине ювыклыгын биз сол саьатлей де сездик. Коьбисинше анълайсынъ, тек араларында бираз турмага керек болады. Мурат Авезов, кажавлап, айткандай: «Бир ай турсанъ, соьйлеп уьйренеексинъ, экинши айда окып билеексинъ, уьшинши айда уьйленеексинъ».

— «Гюн айдын! Геше айдын! Ахшамлар айдын!» — деп, куьндиз, кеше, аксам дегенди айтып, саламласадылар туьрклер.

Бизде: «Кобзинъ айынды!» — деп, суьйинши айтадылар.

Фондтынь меканында астрахань ногайлардынъ «Бирлик» басшысы Абдрахман Махмудов пан растык. Ол да курылтайга келипти. Измирде Ассамблеядынъ курылтайы ман бирге Тюрк дуньясынынъ экономикалык конгресси де озаягын Абдрахманнан билдик. Ол сол конгресске шақырылган экен. Россияда расып болмаган ногайлар суьйитип узак Туьрк еринде йолыгыстылар. Суьйинмей болмадык, суьйиндик!

Конакбайлар бизди сыйладылар, туздаъм эттик. Мунда мен бир аьлемет казак карт пан таныстым. Сыпатына карасанъ, эне Караногайдынъ тап оьзиннен. Маштак, караборан, кара мыйыклы карт бизге, ногайларга, артык эс берип турды. Мен шыдаялмай касына барып, саламласып, ким экенин сорадым. Давлетхан Китайдан келген казах болып шыкты. Отыз йыл артта казахлар уйгырлар ман бирге Туркияга Китайдан кашып келген экенлер. Давлетханнынъ аьвлетлери, Стамбулдан узак болмай бир ер алып, соган оьстиредилер, карт оьзи Фондта каравылшы болып ислейди. «Ногайлардынъ атын бизим йырлардан билемен, а ногай дегенди биринши кере коьрип турыман!» — деп Давлетхан суьйинишин ясырмай соьйледи. Онынъ соьйлеген тили, Казахстанда яшаган казахлардан эсе де, ногай тилине ювык эди.

Кеште токталган еримизге кишкей автобуслар келип бизди автовокзалга аькеттилер. Каранъа туьн туьскен болса да, Стамбулдынъ орамлары яп-ярык, машиналар ызыгыювлы юредилер, коьзге эки шарлаклы автобуслар коьп илинедилер, коьп коьликлердинъ коьбиси тыс кыраллардыкы, бизим «Жигули» айлак сийрек расады. Каладынъ кешки яшавы яркырайды: бийик уйлердинъ йогарында ахыр туьрли рекламалардынъ саьвлелери тоьгерек якка тоьгиледи. Туькенлер ашык, кафелердинъ алдыларында олтыргышларда олтырып, кисилер хабарласадылар.

Стамбулдынъ орта вокзалына еткенимизде, мундагы майданнан эситилген шав-шувга эс бердик. Онда онавдан артык яс-явка куьплерин коьрдик. Яслар бир-бирлерининъ ийинлериннен ыслап, тоьгереклер курап, эм йырлап, эм бийип айланадылар. Биз завыкланып караймыз.

— Не куваныш экен, аракы ишкенлерим сосылар? — деп басыма келген затты айтаман.

— Олай болмас, — дейди Мурат, — туьрклер, яным-ав, аракы ишпейдилер, боьген де, яс-явкасы, селеке этиледи...

Йыр сесиннен «Туркия! Туркия!» деген соьздинъ кайтаралып айтылувын анъламага кыйын тувыл эди. Анълаттылар

не экенин. Бу аьскерге озгарув барады экен. «Туркия яшасын! Туркия оньсын!» — деп эжуувлеп йырлап, ойнамага безбейди яс-явка, суьйтип юрегининь сезимин, миллет оьктемлигин беркитеди ол. Бу зат мунда аьдет. Оьз кыралларын суьювди, сыйлавды биз тагы да коьп кере коьрдик.

Стамбулдан козгалган эки шарлаклы автобус каранъа туьн бойлап барды. Мермер денъиздинь бир кесегин паром ман оьгтик, тогыз сабат йол оьткен сонъ, эртеникте Измир каласына еттик. Узак йолдан мойыкканмыз, ама автобустан шыгып, тоьгерек ягымызга караганлай, коьзимиз «ярк» деп туьсти. Эгей денъиздинь ишке ойылган ягаларында уьйкен шахар орышласкан. Коькшил тынык толкынлар ялап турган яга бойындагы бетон йол, тап кайыс белбавдай болып, созылган. Сол йолдан, йогарга, тавлар уьстине ымтылып, коьп шарлаклы уьйлер, бир-бирине ябысып, коьтерилип тизилгенлер, араларында, тап эртеги баьтирлердинь басларындай болып, мешит минараларынынь баслары бийикленедилер.

Измирде уьш миллион ярым аьдем яшайды. Мунда Туркиядынъ индустриялы заводлары да, енъил промышленность фабрикалары да ислейдилер. Ама сол фабрикалардынъ, заводлардынъ барлыгы да сезилмейди. Ярасыклык, тазалык, ыспайлык, аьрувлик баьри ерде де, баьри затта да коьринеди. Сансыз конагуьйлер, банклар, туькенлер, кафелер, парклар шахардынъ юзин белгилейдилер. «Мунадай ярасык ерлерге ата-бабаларымыздынъ коьзлери кызган боларлар. Ак топыракка барамыз деп, сонынъ уьшин айтканма экенлер? — деп, мен бизим тукумнан мунда коьшкен бабаларымызды эске аламан. — Солардынъ тувдыклары ман рассанъ деш!» — деген толмаяк уьмитим мен коьнъилимди авлайман...

Тюрк халкларынынъ Ассамблеясынынъ IV курултайы да, аьдеттегинше, коьп эллерден коьлем элшилер йыйган. Регистрация мэриядынъ меканында болды. Мунда кирген ерде тюрк халкларынынъ туьрли кийимлерининъ экспозициясы этилген: кыргыз, казах, оьзбек, туьрк, башкорт халклардынъ кийимлерин коьрмеге болады. Келген конаклардынъ бир нешевлерининъ басларында миллет боьрклери бар эдилер. Мен де оьзим мен коьрпе боьрк алып барган эдим. Тоьгерегимдеги аьдемлерди коьрип, байрамша коьнъилленип, оьз боьркимизди басыма кийдим, Сол арада оьзге автобустан шыккан карашайлар келдилер. Олардынъ уьстине аьзирлери мен куба туьсли шепкен кийген, белине кама таккан, басында ясыл байлавы ман коьрпе боьрки болган Хасан Халкечев оьзине айырым эс эттирди. Тагы да карашайлардан «Джамагат» яма-

гатшылыгынынъ басшыларынынъ бири Азрет-Али Кечеруков, мага таныс болып шайыр Билял Лайпанов бар эдилер. Биз оны ман кушакласып саламластык.

Конакларды язып алув баратаган боьлме ярастырылувлы эди. Мунда савлай ирге бийлетилип, тюрк халклардынъ баьри миллет байраклары плакат кепте суьвретленип салынган. Биз оны тешкеруьвли коьзлеп алдык.

— Ногай байрагы да бар! — деп, Зина давазын зангыратып шыгарды. Канатлы ийт суьвретленген коьк туьсли байракты мен де коьрип, айлак суьйиндим. «Мураттынъ бу кыралга аяк басканы — босына тувыл!» — деп ойланып алдым. Сосы курылтай ман байланыста бизге китаптар, журналлар, тагы да коьп баспалы затлар бердилер. Олардынъ баьрисининъ яркынлы тысларына соьлеги байрактар салынып шыгарылган. Баьрисинде де Ногайдынъ байрагын коьрмеге болаяк. Элбетте, суьйинишли зат!

Сонъ бизди шахарда энъ уьйкен болып саналган «Эфес» деген конагуьйге аькеттилер. Мунда йьйынлар залында курылтайымыз Туркия кыралдынъ гимни мен эм классикалы туьрк сазы ман ашылды. Бас соьзди Ассамблеядынъ басшысы, чуваш халкынынъ йигити Вячеслав Тимофеев айтты. Ол чуваш тилинде соьйледи. Коьширилуьвин (тержимесин) кулакларымызга салынган келистирмелерден орыс тилинде тынъладык. Ассамблея басшысы тюрк халкларынынъ арасында байланыслардынъ оьсуьв йолларында токталды, озгарылган фестивальлер, байрамлар акында айтты, тюрк халкларынынъ биринши олимп спорт сынасларынынъ озгарылганын белгиледи, етиспевликлерди, яртиликлерди ашыклап коьрсетти.

Янды калтыратып, юректи алав ман яндырып соьйледи биз бас деп болган Тюрк дуныясынынъ тергевлер Фондыннынъ басшысы, профессор Туран Язган. Ол дуныяда 200 миллионга ювык тюрк миллетли аьдемлердинъ яшайтаган эм онынъ терен эм атаклы тарыйхы бары акында хабарлады. Ол орта бойлы, таза шырайлы, шал баслы киси оьзининъ халксуьер сезими мен тоьгерегинде кайдай да бир йьлылык, бавырмалык, эрклик йьып тургандай коьринеди, эс эттиреди. Соньында сосы аьдем мен болган сейирли йолыгысты, хабарымнынъ алдысын алып, аьли айтып озаяк боламан. Курылтайдынъ экинши кунинде кыралдынъ бай кисилерининъ бириси бизим баьримизди де «Карделен» деген салонда йолыгып алды. Сонда якут халкынынъ элшиси боз боьридинъ терисин Туран Язганнынъ аркасына йьып салып, савга этип берди. А Туркияда боз боьри (туьрклер ога боз курт дейдилер) айлак сыйлана-

ды, бурынгылар ога табынганлар, буьгүнде болса кыралда «Боз курт» деп аталган миллет партиясы да бар. Айтаягым, якут ястынь сол савгасы Туран Язганнынь коьньилине айлак коьтеринки тийди. Тоьгинип, босанып, кызып соьйледи, соьнында Туран-агай:

«Алла да бир, тюрк халклары да бир!» дегенди кайтип айтканын да эслемей калганына усады. Айтылган затларды орыс тилине коьширип турган яс аьдем сол ерде тержимесин койып, уьндемей токталды.

– Тержиме неге этпейсинь? – деп каты сорады агай.

– Агай, мага ярамайды сондай соьзлерди айтпага, – деди шуышли давазы ман яс аьдем. Сол вакытта баска тилмаш шыкты. Эсли киси бизге болатаган затты аньлатты. Бу бала дин окувына уьйренетаган мектебте окыйды эм Аллага ассы соьзлерди айталмайды экен. Ама эфендидинь айтканында Аллага ассы болган соьз йок, соьнынь уьшине ястынь коркувы бос.

Туврасы да сол. Бизде Алладынь атын анда-мунда карыстырманьыз деп кишкейден уьйретедилер. Ама Туран-агайга ол зат кеширилмеге болады, коьньили коьтерилген соьзине кызып, айтканын абайламай калган.

Курылтайдынь ашылувы, ислеп баславы ман байланыста, онынь катнасувшыларын Измир шахардынь мэри Бурхан Озфатура саламлады. Кыралдынь политика партиясынынь етекшилери, бириннен сонь бири шыгып, хошлав соьзлерин айттылар, солардынь ишинде «Боз курт» партиясынынь басшысы да бар эди. Бизге ийги белгили Тансу Чиллер де соьйледи. Ол оькимет истен тайган болса да, демократиялык партиядынь уьйкени болып турады.

Уьйледе ас ишуьв «Эфес» конагуьйининь ресторанында, уьш юзге ювык аьдем киргистилип, озгарылды. Мен кыралымыздынь бир кесек мактавлы ресторанларын коьргенмен, асларынынь татувын билемен. Туркияда бизим алдымызга салгандай даьмли, таьтли зияпетлерди бизим элде этпейдилер эм этип те тез арадан уьйрене алмаслар деп ойыма келеди. Асларында коьп туьрли ясылшалар, ийислери коькыйтаган оьленлер, даьмли соус, оьткир эм даьмли шибжийлер, зайтун емиси бар. Бир олтырганда уьш-доьрт туьрли ас саладылар. Биринши этип азганакай ногыт сорпа, экинши диретке этли ас, уьшиншиге – этсиз пылав, сонь – карбыз, кавын, юзим, кофе, кимге керек шай бериледи. Туьрклер аска бек усталар.

Уьйледен сонь курылтайдынь катнасувшылары мэриядынь меканында йыйылдылар. Мунда аьр халктынь ямагатшылык аьрекетшиси соьйледи. Сан ман айтканда, йьрма доьрт

халктынъ элшилери бар эдилер, олардан озгелей де, Кишкей Азиядан, Америкадан, Германия ман Голландиядан келген туьрклер сол кыраллардагы яшавлары, кешинмеликлери акында хабарладылар. Бирерлери таза туьркше айттылар, коьплер орыс тилинде соьйледилер, тержиме этилинип турды. Уьйкен халклардынъ да, кишкей, аз санлы миллеттинъ де маьселелери эс этилип, маьне берилип тынъланды. Суьйтип йыйылганлар Иранда яшаган он сегиз миллионга ювык азербайджанлардынъ, Болгарияда куьнлерин кеширген юз элли мынъга ювык туьрклердинъ енъил болмаган аьли акында эситтик. Германияда туьрклер колай яшайтаган болсалар да, ама онда туьркше мектеблердинъ йоклыгы акында айтылды.

Ортак тюрк энциклопедиясынынъ соьлеге дейим шыкпай туратаганынынъ маьселеси де коьтерилди. СНГ тюрк кыралларынынъ етимислери мен биргесине етиспевликлери акында айтыла келип, Оьзбекистанда, Туркменистанда эл басшыларынынъ диктатурасынынъ куьшленуьвин белгилеп, йыйылганлардынъ коьнъиллерин тоьменлеттилер. Россия тюрклери де соьйледилер. Мунда, боьтен де, оьз оькиметлик туьзилиси болмаган халклардынъ элшилери яшавларынынъ туьзем болмайтаганына йыландылар. Шор, телеут, ногай, балкар халклардынъ ваькиллери тувган ерлеринде этилетаган терисликлерди айтып, маьселелерге йыйылганлардынъ эслерин караттылар. Бирдей маьселелер. Телеутларды алып карайык. Олар янъы эрадынъ экинши оьмиринде Теле деген оькимет курылысы ман савлай дуньяга белгили болганлар. Соьлеги заманда халк ер юзиннен йок болувга ушыраган. Сакланув сорава оны кыйнайды. Телеутлар оьзлерин Алтай республикасына коьшируьвди тилейдилер. Шор халктынъ элшисининъ эс эттирге суьйген – ол яшаган ерде байлык коьп, оькимет, сол карзына ман пайдаланып, халк аьжетин битируьвди арт таслап кояды. Байлыгын кулланады, акшасын бермейди деген зат болады. Миллетлердинъ шартлары бузылмаска керек! Сосындай шақырув Халклар ара Дуньялык Бирлесуьвине (Международное Мировое Сообщество) этилди – бу затты Татарстан элшилери этип, курылтайга токтас алдырдылар. Балкар халкынынъ маьселелерин коьрсетип Расул Джапшуев соьйледи.

Кезуьв ногайларга да етти. Мурат Авезов айтаягын, шақырув этип, соьйледи эм бу затты курылтайдынъ ортак Шақырувына киргистуьвди тиледи. Йогары йыйыннынъ катнасуьшылары оны макул коьрдилер. Туркиядынъ Измир каласында 1997 йылдынъ 26–29 августында озган Тюрк халкларынынъ Ассамблеясынынъ IV курылтайынынъ эркинли

Тюрк ыкметлердинь, Россия ыкметининь басшыларына эткен шақырувыннан:

— Ногай халкынынь ери боьлинип, туьрли ыкмет-административлик басшылыкка берилип, халктынь онъай-сызлыгы ыбседи эм миллеттинь йок болып кетуьв йобнелиси теренленеди. Ногайларга яшаган миллет юртын бирев де савкат этип бермеген эм онда иесизликти, зорлыкты туьзбеге биревдинь де амалы йок. Халк ие болмаган ерде табиат, ава зыянланады, экология казаларыннан халктынь генетикалык туьзилиси бузылады. Ногай шоьл яшавшыларынынь аьлин туьзетуьвге каратылган шартлар (законлар) туьзиньиз.

— Ногай миллет районлардынь атларын кайтарувга баьри куьш салынмага тийисли:

Ставрополь крайында Каясула районнынь;

Карашай-Шеркеш Республикасында Икон-Халк районнынь;

— Дагестан республикасында Ногай шоьлде ер эм табиат карзынасы ногай халктынь байлыгы эм келеек яшавынынь пайда береек булагы, сол байлык эм ер халктынь ыбзиннен соралмай кулланылып болмайды.

Көп йыллар бойы бу ерге тавдан коьширилген онлаган эм онлаган хозяйстволар ерди аямай кулланганлар, заясын тийгисткенлер. Сондай «аьрекетликти» токтатув уьшин сол ерде ыкмет саклайтаган табиатты янъыртув куралмасын (заказник) туьзбеге керек.

Курултайдынь катнасувшыларынынь баьриси де кол коьтерип, Мурат Аvezовтынь эткен шақырувын макул коьруьвлерин билдиредилер. Куьн йосыгынынь маьселелери коьтерилип, соьйленилген сонь, уйгынлавышы сорав тергевге салынды. Ассамблеядынь басшысы Вячеслав Тимофеев келеек болжалга янъы басшылавды эм онынь агзаларын сайламага керегин билдире келип, ыбзи Чуваш республикада боляк сайлавларга аьзирленуьви мен байланыста соьлеги бас орында туьрып болмавын айтты. Ассамблеядынь басшысын сайлав йыйылганлардынь уйкен белсинлиги мен озды: аьр ким ыб ойын айтпага шалысты. Көп эрислерден сонь ассамблеядынь басшысы этилип Крымнан келген татар яс, ыбзи врач Ильмис Умеров сайланды. Ол тюрк халклары яшайтаган тарапларда боляк орынбасарлардынь атларын айтты. Йыйылганлар олар уьшин давысларын бердилер.

Суьйтип Россияда яшаган тюрк халкларынынь тарабында ассамблея басшысынынь орынбасары этилип, халк аьрекетинде айлак белсинли катнаскан, аты кень белгили Фаузия Байрамова сайланды. Бу кыскажыкды ногайлар да ийги

биледилер. Татарстан оззининъ суверенли йолын сайлаганда, Фаузиядынъ аты кыралга айтылып турды.

Туьркте мага бир союз бек ярады. Онда суверенитет деген соьзге багымсыз деп айтадылар. Соьз уьшин «суверенли кырал» дегенинъ «багымсыз кырал» болады. Татарстаннынъ сол багымсыз йолга туьсуьвинде Фаузия юрек ялыны ман татар халкын тутандырып турган, боьтен де, кыскаяклыларды даьврendirген. Онынъ турмысы-соьзи, коьплерди сукландыргандай, кобан, шоьл ногайларынынъ да сейирин калдырган, сондай йигит кыскаяклы бизде де болса экен деген уьмитти юреклерде тувдырган.

Ассамблея аьрекетининъ бас маьнеси – ол тюрк халкларынынъ политика, маданият, саният, адабият, илими байланысларын туьзуьв, оларды оьстируьв йолларын табуьв. Ассамблеядынъ экинши курылтайы Алма-Атада болган эди, сонда биз Валерий Казаков пан барган эдик. Бу затты эске алуьвмынынъ маьнеси, сол заманда да биз ногай халкынынъ аьли акында йогары йыйынга шакиртуьв эттиргенмиз эм сол зат «Ногай ай» журналында баспаланган.

Кайсы халк та оззининъ куьдиретине коьре тынысын алады, давазын эситтиредиди. Доьртинши курылтайда коьзге коьринисли бир баскалык бар эди: ол – экономикалык байланысларга маьне беруьв эм эс этуьв. Сонынъ уьшин де мунда сосы курылтайдынъ озгарьлуьвы ман бир йорыкта Измирдинъ оьзге айырым меканларында тюрк халклардынъ экономикалык конгресси де бардырылды. Конгрессте, айтып озганымызша, Астраханьнен ногайымыз Абдрахман Махмудов катнасты, экономикалык тармакта коьп затлар ман танысты, бир кесек куллыкларды бажарды: проспектлер, каталоглар йыйды, биз-несменлер мен танысты.

Туьрклер оьз яшавларынынъ ийги якка буьрылып кеткенин Ататюьрктынъ аты ман байланыстырадылар. Ататюьрк (онынъ уьшин аты Гази Мустафа) 1923 йылда Туркиядынъ президенти болады, властьке келуьви мен кыралды европалык яшав йорыгына буьв уьстинде каьр шегип баслайды. Соьлеги заманда Туркия индустриялы кырал болып саналады эм онынъ ямагатшылык яшавы демократлык негизде куралган. Кыралдынъ оьсип баруьвына сол демократлык шартлар демев этедилер. Оькимет басшылыгы коьп партиялардынъ ваькиллериннен туьзиледи, прессада критика макалалары коьп боладылар, сонынъ уьшин оькимет тармакларында баьри заттынъ ашыкланып коьрсетилуьви сезиледи, етекшилер терис затлар этпеге тартынадылар, коркадылар.

Бизде, Россияда, баскартув басланганлай, Туркия биздеги тюрк халклары ман байланыс излеп, уйкен ис юргистпеге шалысады. Суйтип пен СНГ кыралларында да, Россия республикаларында да туьрк колледжлери, лицейлери ашылганлар. Балалар туьркше уйренедилер, кыралдынь маданияты ман, тарыйхы ман танысадылар. Бизим балаларымыз да, яс-явка да Туркиядынь университетлеринде, колледжлеринде окыйдылар. Солардынь ишинде ногай балалары да бар. Оькинишке, сондай балалар кобан ногайлардан йок. Неге солай болганын, болатаганын биз билмеге керекпиз. Туркияга окувга йибериуьв бизим республикамызда уйгынланады. Тек бизди, ногайларды, шетте калдырадылар деп билемен.

Тюрк халкларынынь байланыслары куьшейген уьшин бир-неше фондлар ислеидилер. Мен йогарда айтып озган тюрк дуниясынынь тергевлер Фондыннан озге болып Хожа-Ахмет Ясави атлы фонд та бар, онда журналлар, китаплар шыгадылар. «Туьрк байланыслары» деген журналда Мурат Аvezовтынь ятлавлары да баспаланганлар. Анкарада тюрк халкларынынь дернеклери (маданият орталыклары) аьрекет этедилер. Анкарада ортак тюрк соьзлиги уьстинде ислеген Майя Булгарова, академигимиз Рамазан Керейтов, «Бирлик» ямагатшылыктынь белсинли катнасувшысы Иса Индралиев Туркияда болувларында, ногайлар ман коьрисип, озлерининь ким эм кайдай экенлерин билдирип кайтканларынан сонь, Анкарада «Ногай дернеги» ашылган.

Бизде бу йол не заманнынь, не акшадынь танькылыгыннанма, алай ойлансак та, булай ойлансак та, Анкарага барып, Ногайга берилген отягады коьргендей амалымыз болмады. Онда тувыл, озге ерлерге де баралмадык. Ама Туркияда ногайлардынь коьп экенлигине тагы да бир шаатландык. Биз олар ман Стамбулда да, Измирде де растык.

Сосы ерде аньлатаяк болатаганым: кыралда баьриси де бир халк болып, Туркиядынь халкы деп саналады. Россия гражданлыгы да сондай болаяк деп коьптен хабар юреди. Туьрк еринде яшайтаган миллетлер коьп, тек мен эситкен болып, греклер, армянлар, еврейлер, орыслар, Кавказдан шыккан шеркешлер, шешенлер, карашайлар, кумыклар, дагестанлар бар. Ногайлар акында соьз айырым болаяк. Халклардынь кайсысыннынь да саны белгисиз. Оны тек балап айтадылар. Ногайлардынь саны бир миллион ярымнан артык дейдилер.

Бир миллион ярым! Эне шашынь тик турады. Толысынша ногайлар яшаган болып 27 авыл (туьркше коьй) бар. Анкарадынь тоьгерегинде мунадай ногай авыллары белгилилер:

Агын, Шекер, Каракура. Коньядынъ тоьгерегиндеги авыллардан билгенлеримиз булар: Кырккуйы, Коьнсогалы, Сидаметли, Мандра. Ногай авыллары Эски-Шахардынъ тоьгерегинде де бар. Сонъгы йылларда ногайлардынъ саны шахарларда оьсип барады. Бобтен де Конья ман Эски-Шахардынъ оьзлеринде олар коьп. Измирде бизди ногайлар оьзлери таптылар. Олар Афион деген шахардынъ тоьгерегинде болган Черкес-коьй, Сандыклы, Салихли деген авыллардан коьшкенлер.

Курылтайымыздынъ сонъгы куьнинде касымызга таза шырайлы, шашлары агарып баслаган, орта бойлы киси келди.

— Аруьвсизбе, ногайлар? — деди ол.

Биз артык эс этпедик, атлыгып кетпедик. Маьнеси, ол бизи мен соьйлей турып, колындагы радиотелефонынынъ кнопкаларына басып, бир бизге, бир савытына караганы уьшин, эригип соьйлей болар деп койдык.

— Каяктан келгенсиз? — деп сорады киси, баягы телефонга бармаклары ман басувды коймай. Ол оны ашаламай туры экен.

Биз айттык. Онынъ ногай экенлиги эсимизге де келмеди:

— Сен Россияда болгансынъма? — деген соравды бердик.

— Болганман. Кавказда, Махачкалада болганман.

— Онда ногайларды коьрген болсанъ, ярайды? — деп сорадым мен, неге ди онынъ «аруьвсизбе» деп айтканы акылымнан таймай.

— Йок, Махачкалада ногайларды коьрген йокпан. Кумылар ман, лезгинлер мен коьришим. Олардан ногайлардынъ яшаган ерлерин сораганымда, билмеймиз, дедилер, — деди юмсак давазы ман киси.

— Олай да болама? — деп аьдетинше соравлы куьрсинди Мурат.

— Аьше, «аруьвсинъме» деген соьзди кайдан биле-синъ? — деп, мен баягы шекленуьвиме явап изледим.

— Билемен, бизде соьйлейдилер, — деди бу.

— Кимде?

— Ногайларда...

Сол заманда алдымызда ногай турганын анъладык. Онынъ аты Уьйнал Бинбир эди. Аьели шахарга коьшкенде, ол доьрт ясында болган. Соьле бизнесмен, Измирде уьйкен квартирасы, шахардан узак болмаган ерде анасы турган эки шарлаклы уьйи бар. Танысканнан сонъ, ол бизди уьйине аькетпеге, сонда, кайгадер суьйсек, сол кадер тургыстпага суьйди. Биз танымаган ерде кайтип тураягымызды билмедик, разылы-

гымызды билдирип, унамадык. Тек Уыйналдынъ яныплыгын койдырып болмаяк эди.

Эртеси куын Уыйнал биз турган Дуртур пансионатка келди. Дуртур Измирден отыз бес шақырымда орынласкан. Айлак ярасык ер. Юзден артык аьдем сыйдыратаган кафеси эм рестораны бар, коттеджлер денъиз яга бойлап, тизуувлесип орынласканлар, денъиз сувга толатаган бассейн ал-йобгерли ярасык болып этилген, кумлы пляжда куын саьвлеси дайым тургандай коьринеди. Биз яшаган коттеджден денъиз он-он бес метр. Суьйсенъ — денъизге туьс, суьйсенъ — бассейнде шомыл. Биз дем алып, тыншаймага деп коьнъилленген эдик. Уыйнал келип, бизди яне озине яшамага шақырды. Биз тагы да тартындык.

— Аьше, олай болса, уйге кирип, туздаьм этпеге керексиз, — деп саьатине саьспеклеп карады. — Мени кеширинъиз, мен аксам намазды кылмага керекпен, соьле келейим, — деп, пансионаттынъ администрациясына кетти.

Туркияда аьр-бир ямагатшылык ерде намаз кылув уьшин мекан бар экен. Аллахтынъ алдында озь борышын эткен Уыйнал бизге кайтып келди, бизди озининъ арабасына олтыртты. Туьрклер машинага араба дейдилер. Уыйналдынъ ярасык кара арабасы тыс кырал маркалы эди. Йолда соьйлеп барамыз. Уыйнал туьрк соьзлерин карыстырып соьйлейди, бизим тилимиз де орысшага кете болар, не де болсын, бир-биримизди анълаймыз. «Булардынъ тиллери коьтере туьрк тилине кетеди экен», деп, неге ди ишимнен тынышсызланаман. Уыйнал бизге, каранъа туьскен шахарды коьрсетип, хабарын айтады. Бийикликке тартылып барган шыраклардынъ не экенин айтып, онда телевизшка барын анълатады. Мен сол вакытта озьге якка карап турган эдим эм басымды бурып:

— Суьйтиппе? — дедим.

— Суьйтип-буьйтип, — деп эркеледи мени Уыйнал.

Биз завыкланып куьлдик.

— Туьрклер суьйтип соьйлейим? — деп сорадым.

— Бизим ногай суьйтип-буьйтип деп соьйлейди, — деди оьктемсип Уыйнал.

Квартирасында эсикти бир кишкей бала ашты.

— Баба келди, — деп бакырды ол уьйдинъ ишиндегилерге.

«Баба» деп туьрклер атага айтадылар, бизде болса «баба» деген соьз атадынъ атасына айтылады. Баладан сол соьзди эситип, тык деп эсима орыслардынъ «папа» дегени туьсти. «Баба» ман «папа» деген соьзлердинъ тамырлары бир болса, ярайды?

Уйналдынъ анасы ман пишеси алдымызга шыгып:

«Хош келдинъыз!» — деп йольктылар. Анасынынъ сыпаты сол сабатлей де озине эс эттирди. Тогерек юзли, карабо-ран, басына шокана байлаган, эсли пишеди эне мен бир ерде коьргендей болып, бизим авылларымыздагы кыскаяктыларды эске туьсирип, тенълестирдим.

— Атынъ ким? — деп, аьдет этип, баладан сораймыз.

— Мен ногай! — деп ол обкътемсип яваплайды.

Биз кайтаралап сораймыз, тагы да сондай явап эситип, завыкланамыз. Баладынъ аты Долхан экен. Уйналдынъ янъы тувган кызы да бар. Зал болып саналган, уйкен кенъ боьлмеде олтырдык. Анасынынъ аты Латифа. Неше яста экенин сораймыз. Уйнал кырк сегиз ясында болса, анасы етписке келе болар. Уйналдынъ хатыны — яс туьрк кыскаяклы, озиннен йырма яска кишкей болар. Келин ас этти. Биз Уйналдынъ анасы ман соьйлеймиз. Бизди аьвелги яшав кызыксындырады. Айт деп авылды сораймыз.

— Сиз эрте келген болсанъыз, коьп зат коьрген, коьп зат билген эркеклеримиз бар эди. Олар сизге коьп айтар эдилер. А мен, куртка, уйден шыкпай юргенмен, коьтере бир зат та билмеймен, — дейди.

Зинамыз тынълап:

— Эситтинъызбе, онынъ «коьтере» деген соьзди айтканынъ? — деди. — Иса, тынълатагы, сизинъ ногайга усайды. Кобан ногайына.

Мен озим де сол затты сезип, аьейдинъ соьзин абайлап тынълайман, соравлар беремен.

— Сизинъ авылынъыз, коьйинъыз кайдан экенин акайлар айткан йокларымъ? — деп каныгып сорайман.

— Кайдан билейим? Тогеректе бир неше ногай авылы бар эди. Биз ол затка эс бергенмизбе? Баска яктан келгенимизди билемиз, а кайдан экенин айтсалар да, эсте калмас эди. Сол ногайлар турган яклардан келгенмиз.

— Кавказдан ма яде Крымнан ма? — деп эсинде калганды билеек боламан.

— Олай айтканларын билмеймен. Россиядан экенин эситкенмен.

— Эгер бизим авылга Черкес-коьй деп айтылган болса, черкеслер турган ерден келгенмиз, — деп туьсиндиреек болады Уйнал да.

Хабарласамыз. «Пише», «коьтере», «анаяк-мунаяк», «явлык», «карт», «куртка» деген соьзлерди эситип, баьри затты юрегиме ювык аламан, олардынъ кобан ногайларыннан экенине баьри зат та келиседи, тек шеклендиретаган бир зат

«Черкес-коьй» деген авылдынъ аты, сондай аты ман ногай авыл Крымда да болган.

— Белки, Крымнан коьшкенсиз? — деп сорайман.

— Йок, — деди Уьйнал.

— Крымнан келген ногайларды биз билемиз.

Келин бизге ас салды. Ногыт сорпа, кувырдак, пылав, шай, карбыз бан кавын. Тепшек пен кертпе салдылар.

— Бу не? — деп сорайман.

— Армыт, — дейди Латифа-аьптей.

— Бизим абайымыз да кертпеге армыт дейтаган эди, — деймен куванып. — Ногай шай ишесизбе?

— Элбетте, — дейди аьптей, — кара шайга каймак катып коьп ишкенмиз.

— Ол затка катык деп айткансызба?

— Катык, катык, — деп йоьпледи эсли пише.

Хыйлы заман олтырдык, туьрк музыкасын тынъладык. Долхан ман эрик яздык. Кетпеге деп тураяктан алдын Уьйнал бизге йылгыравык кагыт пан тысланган пакетлер аькелди. Ишинде — коьйлекке ялганып салынган колявлык пан но-скилер.

— Ногай аьдет пен бу затларды анам сизге салган, — деп, уьйдинъ иеси аьр кайсымызга савгадан ыслатты.

Бизде сый салынув йосыгына савгалардынъ усаганы уьшин тагы да бек завькландык. Туьн ортасында Уьйнал бизди арабасы ман еримизге еткерди. Эртеси куьн ол мени мен Муратты денъиз ягасында тапты.

— Болынъыз, дорбаларынъызды алынъыз, бизим бараяк еримиз бар, — деди ол.

Сол куьн биз бир сабат кеше Измирден Стамбулга кетпеге керек эдик, ушаякка билетлер эртеси куьнге алынган эдилер. Зинамыз болса бизи мен йок, Эфес каласына экскурсияга кеткен эм тек уьйлеге кайтаяк. Сол затларды Уьйналга айтамыз.

— Бирший де тувыл, келсе, телефонды бизим уьйге ашар, биз оны келип алармыз, юринъиз, кеттик, — деди асыгыслы даваз бан.

Биз йыйыстырылып, Дуртурдынъ аьдемлери мен аманластык. Дуртурдынъ иеси босняк (Босняда тувган) Мухаррем мен ювык танысып, бир-биримизге тартылып турган эдик, коьп хабарласып турган эдик, коьп хабарласып бир-биримизди аьруьв билдик.

— Кел, эндиги келсень, — деп ол денъиздинъ ишинде коьринген коьк аралга коьрсетти, — эне анда шашлык ермиз, — деп мага визиткасын узатты.

Мен де визиткамды берип:

— Сен де бизге кел, Кавказда ногай кардашларынь барын бил, — дедим.

Экевимиз кушакластык. Мухарремнинь кобзясланганын коьрдим эм биз, бир-биримиздинь ийинлеримизге кагып, аманластык.

Сабат йол обтип, биз Уйналдынь ювыгы туратаган эки шарлаклы уйге келдик. Каралды белге етпеген тас кора ман курсалган, азбардынь иши йылтырап коьринеди, айырым ерде шешекейлер обседилер, аяк басув уьшин туьрли туьсли тоьгерек ялпак таслар салынганлар. Азбардынь ортасында уйкен болмаган какыра да бар. Уйде бирев де йок эди. Уйнал эсикти какты, сонь радиотелефонын шыгарып, телефоны уй ишинде заньырасын деп, тел сокты.

— Бир якка шыкканлар, — деп, Уйнал терезе беттен эсителетаган заньыравга коьрсетти. Сонь сабатине карап:

— Тоьх, намаз этпеге заман келген, — деп ол аьдем бойы ман ясалган балконга йоргалады, оннан бизге эки пластмасса олтыргышларды созды. — Олтырып турыньыз, мен уйге кирип, намаз кылайым, — деди.

Сол арада кузовы болган джип пен уй иелери де келдилер. Олар машиннен дорбаларын, карбыз-кавын алып шыктылар. Бир эркек, эки кыскайкы эм кишкей кыз бала. Маштак бойлы, тоьгерек юзли, мыйыкы эркек:

— Хош келдиньиз, сафа келдиньиз! — деп авызга етпей бакырды, сонь касымызга келип, колларын яйьып, бизди кушаклады. — Хош келдиньиз, сафа келдиньиз! — деп саламласты.

«Сафа келдиньиз!» — деп бизим ата-бабаларымыз да айтканлар. «Хош келдинь, карлыгаш, сафа келдинь, карлыгаш!» дегенди йырларымызда да таппага боляк.

«Сафа келдиньиз!» — деген ат пан В. Виноградовтынь макаласы «Ногай ай» журналында баспаланган. Ама буьгуьнги ногайлар мундай саламласувды койганларын эске аламан.

Конакбайымыз юреги ашык, коьнъилшен аьдем болып коьринеди. Онынь кужырлы инсан болып шыгаягын юрегим эртерек сезеди эм сейир этип ога карайман. Ол да бизге тешкеруьвли карайды, назары тоймайды.

— Бу меним пишем, а булар кызларым, — деп эркек кыскайкыларга коьрсетеди. Олар да:

— Хош келдиньиз, сафа келдиньиз! — деп бизим колларымызды аладылар.

— Меним атым Осман Джанбулат, — деп эркек биз бен танысты да, — Иса-бей, Мурат-бей, кириньиз, — деп уйге шакырды.

Уйин коьрсетти. Сонь олтыргышлар аькелип, балконда олтыртты. Сыякта от ягып келди де, бизи мен хабарласты. Бизим ногайларымыздынъ яшавын сорады, ама биз оннан хабар тынъламага кызыксынатаганымызды оьзи анълады. Токтамай хабар айтты.

Осман Джанбулат улы ман бирге мермер тастан курылыска керек-ярак затларын ясавашы уйкен болмаган предприятиединъ иелери боладылар эм сонда ислеидилер. Элли ясына келген. Измирге отыз бес йыл артта коьшкен. Атасы сексен эки ясында, сав, ама эндигиси аз соьйлейди, эси осал болганнан себеп, коьп затты карыстырады.

Соьз айкасувына уйкен эс этемиз. Османнынъ тили туьркке усап кетеди. Туьрк, ногай аралас соьйлевинде, кайсы соьз туьркше, кайсысы ногайша экенин айырмага бек кыйын. Неге десенъ айтылувында баскалыгы болса да, туьрк тилинде баьри де ногай соьзлер бар.

— Аьле Афионнынъ тоьгерегиндеги авыллар йок болган демеге болаяк, ногайлар шашылганлар, шахарларга коьшкенлер. Сиз етписинше-алпысыншы йылларда келген болсанъыз, кайдай коьп затларды билген картларды коьреек эдинъыз. Ногайдынъ яшавы кетеегыр деп, кайгырып, дуныядан кештилер. Биз калдык, ама биз олар билгенди билмеймиз, — деп мунълы давазы ман коьнъилиндегин айтты Осман. — Бу да, — Уйналга коьрсетип, — кенже (кишкей) болып, шахарда яшады. Онынъ кайдай йигит бабасы болган, оьзи анъшы эди. Аты Азамат. Каты аьдем, берк киси эди. Коьйден коьшкенлердинъ баьриси де онынъ атасын аьлеге дейим биледилер. Азаматтынъ иниси мен болган бир хабарды айтайым. Иниси, оннан сорамай, мал саткан экен эм акшасын аькелип кардашына беретканда, бу туьбек пен онынъ эки аягына атып, оны йыгады. Азамат бу затты инисининъ соравазы иси уьшин эткен. Полиция келип сораганда, арба авдарылып, кыйынлыкка ушыраганман деп, кардашын коьрсетпеген...

— Туьбекке мылтык деп айткан йоксызба? — деймен.

— Аье, айтканмыз. Мылтык деп те аты болган, — дейди конакбайымыз.

Мурат пан мен, кызыгып кетип, соьзлерди сораимыз. Уйдинъ иеси атларды ийги билуьвин коьрсетти: «Айгыр, тай, кунан, бие, юйрик, бедев» деген соьзлерди айтты, авылында болган байрамларда ат сынасын эсине алды.

— Сол куьн кайдай ат сынасы болды. Эртенъ мен ямагат мисапирлерге ас уьлестирди: баьырсак, боьрек беридилер, сонъ кабал ман анъ шыгарып, ойын ойналды, — деди Осман.

— Коьресинъме, Мурат, онынъ «ойын ойнады» деп айтканын. «Бийийди» дегенди биз адабиятымызга Караногайдан киргисткенмиз, — деймен.

— Биюв бийийди, дурысша, — дейди Мурат.

— Дурысы дурыс, мине халк «ойын ойнады», — деп сойлейди. — Ойынларыньыз кайдай ойынга усаган? Кобыз тартылганым? — деп сорайман Османнан.

— Элбетте, кишкей кобыз тартылган, — деп конакбайымыз, эки колын коькирегине салып, кобыздынъ оьлшемин коьрсетеди. — Йыйылган халк «Орайда» шалган, а ойынлар Кавказдынъ тавлы халкларындыкына усаган эдилер. Тох, эне сол затлар койылдылар, ай, Аллам, сизге эрте келмеге керек эди, карт аьдемлеримиз заьр болып, билгей эдинъиз, кайдай заьр болып кеттилер, — деди ол оькинип.

Биз маллардынъ атларын сораймыз. Туьрклер сыйьырга ийнек деп айтадылар. Кызыксынубымызды соннан баслаймыз.

— Бизде, ногайда, ургашысына сыйыр, яс малга бузав, баспак, кунажын деп айтылады. Эркегине буга, азбан... — дейди Осман.

— «Азбан» дейсинъме? — деп боьлемен хабаршыды.

— Аьше, азбан. Кара азбан, сары азбан деп малды тислеген шыбынларга айтылган...

«Аьжейип, — деп ишимнен ойланаман. — Коьптен бери аьлимлер де, мен оьзим де ногайдынъ айтувлы Сары-Азман деген аты кайдан шыкканынынъ маьнесин билмей эдик. Донда яшаган биринши казак атаманнынъ атынынъ туьп маьнеси мине кайдай экен? Сейир тувылма?» Соьзди баска якка аькетпей, ойланганымды айтпайман.

— Сона деген соьз барым? — деп сорайман.

— Ол да малды тислейтаган шыбынлардынъ баскасы... Олтырып турынъыз, — деп уьйдинъ иеси шыгып кетеди.

Бир аздан ак салфетка ябувлы телпек пен кайтады эм зияпетининъ басын ашып:

— Иса-бей, наьртуьк жийсинъме? — деп, коьзлери йылтырап, мага тигилип карайды.

Мен, отта пискен наьртуьклерди коьрип, олтырган еримде ушып кеткендей болдым.

— Енъиз наьртуькти, — бизде буьтин коьйде писиргенлер, — ден конакбай, меним куванганымды коьрип, ак тислерин коьрсетип, куьлемсиредли.

— Тап суьйтип бизде де бала шагымда наьртуькти отта писиретаган эдилер, — деймен. — Соьле де мутылмаган. Писире турадылар.

Наьртуьк еген сонъ, Осман бизди тыска шақырады. Какыра ишиндеги олтыргышларга олтыртады. Кызувга толы мангалды какырага ювык ерге салады. Пишеси мангалга темир сетка тартып, уьстине, писирмеге деп, балыклар салады, мангалдынъ баска шетине, айырым этип кувырув уьшин, таба орынластырылады. Бизге ас та, не де керек тувыл, соьзге кызганмыз. Осман Джанбулат соны сезип, бизим юрегимизге етеек болып, авыл яшавын хабарлайды. Уьй януварларынынъ, ершиликтинъ ис алатларынынъ атларын айтады. Айткан кайсы соьзи де бизде бар болып шыгады. Сол затка биргелей завькланамыз. Соьзге кызып, конакбай ногайша такпаклап та алады:

— Эй, балавыз, май балавыз! Мен сени мен шынъламайман, япак авыз! — деп оьзи де куьлейди, бизди де куьлдиреди.

— Эй, касык, май касык! Мен сени мен шынъламайман, елкенъ кыйсык! — деп айтып тагы да куьлейди, биз де куьлеймиз.

Сонъ конакбай какыра астына столды курастырып, писирилген эм кувырылган балыкты, бадражанды, ясылшаларды тизип, бизди сыйлайды. Даьмли балык еп, кофе, шай ишип, зияпетленуьв мен биргесине соьзимизди бардырып, биз не кадер де олтыраяк эдик. Тек сабатке карай турган Уьйнал бизим тагы да баска ерге бараягымызды айтады. Осман, тагы да келинъиз деп, тилейди, биз де оны конакка шақырамыз, кушакласамыз эм, кеткимиз келмей, кетемиз.

Кеше Уьйнал ман сахардынъ орта паркында орынласкан выставкада болдык. Туьркше выставкага фуаре дейдилер. Парк аьдемлерге толы, туьрклер мунда балалары ман кыдырмага сьведилер. Уьйналдынъ баьри затты коьрсетпеге шалысып, арымай-талмай юргени аьжейипсиндиреди. Ол аз болса, Уьйнал бир бек коьлем аьдемлер мен саламласады, таныс болмаган балалардынъ басларыннан сыйпайды, ийинлериннен кагады. Ишиндеги коьнъиллиги, бавырмалыгы сукландырады.

Аксам намаздынъ шагы еткенде, ол намазын кылып келеди. Тагы кыдырамыз. Павильонларды айландык, туьрклер шыгаратаган машиналарды коьрдик, туьрли алат-садакты эм коьп баскалай продукцияды карадык. Уьйнал бизге каталогларын алып берди. Ногайлардынъ экономикалык байланыслары болмага керегин анълатпага шалысты. Колындагы радиотелефоны ман пайдаланып, уьйи мен соьйледи, Зинадынъ пансионаттан шыкканын билди. Оны йолькпага кеттик. Зина татарлар элшилерининъ куьби мен мэриядынъ алдында туры эди. Татарлар Стамбулга аькетеек автобусы

карайтаган эдилер. Бизим автобусымыз олардыкыннан кеш кетпеге керек эди. Биз аманласкан татарларымыздынъ бири-си Уьйналды токтатып.

— Сен ногай болмассынъ, татарсынъ! — дегенди айтты.

— Мен озим билемен ким экенимди, — деди катырып бизим конакбайымыз. — Мен ногайман!

Россиядан келген татарлардынъ бизге Туьркте сондай эс берилип, сый да, конакбайлык та этилгенине, куьнлегенлерин анъламага кыйын тувыл эди. Уьйнал бизди тагы да уьйине аькелди. Туьн ортасына дейим Долханнынъ озининъ уйкысы келмеди. Бир сабат кеше бизди озгарган атасы ман бирге автовокзалга келди. Бизим Уьйналга разылыгымызды айтув уьшин соьз таппага кыйын. Автобуска минеятканда, Уьйнал ман кушакласып аманластык. Долханды да бавырымызга басамыз эм мен колымды созып:

— Сен ким? — деп сорайман.

— Мен ногайман! — деп бакырды бала, тоьгеректи озине каратып...

Биз автобустынъ экинши шарлагында олтырамыз. Тыста ак ыстан, ак коьйлек кийген Уьйнал эм кишкей Долхан, кол ысласып, бизге карайдылар. Экеви де кол булгап турадылар. Автобусымыз козгалып кетеди. Биз, термилип тыска караймыз. Бизим конакбайларымыздынъ келбетлери дайым эсте тураяклар. Олар ман бирге шахардынъ кешки келбети де...

Сол шахардынъ бийигинде баска байраklar ман бирге ногай байрагы да елпилдейтаганын сол сабатлей ок сеземен. Туркиядынъ уьстинде ногайлар табынган канатлы самыр ийттинъ ушып баратаганын ойларымда ясайман. Ер мен коьктинъ арасында ушып юрген канатлы самыр халкымнынъ уьмитин, тилеклерин Танъри-Кудайга еткереди. Тап суьйтип буьгуьн де коьринип туры Туркия ман Кавказда яшаган ногайлардынъ коьгинде бурынгы символымыз. Ой-мырадымызды аклар деген сенимнен ишим йылынады...

Автобус йол ман барады. Измирдинъ яркынлыгы, артта кала берип, йогалады. Ян-якта — каранъа тавлар, уьстимизде — юлдызлы кеше. Мен карайман коькке. Коьзлерим баягы Ногайдынъ бурынъгы миф айванын коьзлейди...

1997 й.

Куьнделиктен

* * *

19 куралай 2001 йыл

Атамнынъ аьли туьзелди. Кан согувы бираз туьсти. Баягы врач юрме десе де, атам юрип баслады. Сол куьн оны ортак палатага коьширдилер. Мен оны айырым палатага яткартаяк эдим, аман да врач эрте уйине кетти, соьйлеалмай калдым. Эндиги врач дуйсемби куьн шыкса, соьйлермен деп мыратландым. Мен кетятырганда, атам мага:

— Иса, сиз авылга барып, авлады карангыз. Ералмады от баскан, олтыртканынгызды зыян этерсиз, каралды да йыйыстырмага керек, — деди.

* * *

20 куралай 2001 йыл

Эртеникте уйде авылга бараякка абзирленемиз. Мен энтте машинады абкелмеге барган йокпан, атам тел ашты:

— Кеткен йоксызба?! Авлапгызда «зеленый пожар» ... Аьдемлер бир кере отаганлар, а бир кесеклер комлап баслаганлар. А сиз неге турасыз? Селекеге калаятырсыз... — деп шалт-шалт айтып.

— Аьруув, аьруув. Сол ералма ушин калай бек кыйналдынъ. Мине аьли кетятырмыз, — дедим.

Уйдеги мен бирге сав куьн авылда турдык. Ералмады отадык, каралдыдагы уйкен коьгоьленлерди кол ман юлктык. Карангы туьсеятырганда уйге келдик. Машинады гаражга салып, больницага барайым деп абзирленейим дегенде, уйде телефон зангырады. Трубкада атамнынъ давазы:

— Бардынгызба, отадынгызба? — деп яны тыныш тапшай соьйледи.

— Бардык, отадык. Янгы соьле уйге киргенимиз. Мен сага бараяк больш турыман.

— От бек баскан эдиме? — деп атам авла хабарын бардырды.

— Бек. Насьипке ер юмсак эди. Ер кургак болган болса, куышимиз етеек тувыл эди, — дедим.

— Аьше, мен сизге айттым да. Эткен куллыкты сонгына еткермеге керек.

— Этеалмасангыз — басламангыз... Сен буьгуьн мага келме. Не этесин келип, эртен келерсинь.

— Буьгуьн колайсынъма, асынъ барым?

— Колайман. Мен бир ас ишетаган аьдемдей сораисынъ, ас керек тувыл мага, аькелгенинъиз аьли де турады.

— Аьруьв, аьше, эртен келермен, — дедим.

* * *

21 куралай 2001 йыл

Эрте уянып, коьзимди ашып, аьли ювынып, куллыкка кеткишей, больницага барып келермен деп ойлап турганда, телефоннынъ шангы занъырап сокты. Бу атам болар, мунадай эртеде баска ким этпеге болаяк, тагы да бир зат ушин куьйгелеклеп тел согады деп, шавып, трубкады коьтеремен. Ама телефон ашкан атам тувыл эди. Таныс болмаган кыскаяклы даваз:

— Бу Капаевлердинъ уьйиме? — деп юмсак сорады.

— Аьше, — дедим, оьзим давазды танымага шалысып эм ким биз бен мунадай эртеникте соьйлемеге болар деп сейирленип.

— Атангыз бан бир зат болган. Келинъиз алмага, — деди де кыскаяклы, меннен соравлар сакламай, трубкады салды.

Баьри зат та анъламлы. Аркамга сувык буз сув куйгандай, адаладым. Сасьпеклеп, аье-куье болып больницага шавып бардым. Оьзим, бу кыскаяклы бир затлар карыстырган, айтканы оьтирик болар деп, палатага киргишей сенип тураман. Палатада авырганлар уьйкламай турганнан, олардынъ мунълы сыпатларынан айтылган зат тувра экенин ок анълайман. Атам яткан орындыктан ябылган ак яовды ашаман. Эки колын коькирегине салып, тап эне аьли де уйклагандай, рахатлы шырайланып, атам ятып туры эди. Этине, колларына бармаклар ман тийгистемен. Баьри заты янсыз. Тек туьнегуьн соьйлеп турган атам туьнде, бир доьрт саьатлерде, уьйкы арасында ян берген.

— Туьнегуьн сыяка шыгып, каралды да айланып кел-ди, — деди авырганлардынъ бириси.

— Кеште бираз зыбайланып алатаган эди, медсестрага да бир зат ушин акырды. Оьлеек аьдемге усаган йок эди, — деди тегаран бир тыныс алып олтырган баска авырыйтаган киси де.

Атамнынъ суьегин больницадан мага уйге аькелдик. Сьякта токтавсыз ямгыр явады. Калада яшаганлар сол сабат эситтилер эм бизге уйге келип, кайгы соьз айтпага асыктылар. Ямгырга, батпакка карамай, келдилер. Ким келди, ким келмеди ! Атамды калада коьп аьдем таныйтаган эди. Уйлеге табатын авыллардан кардашлар, ювыклар, таныйтаганлар келип басладылар.

Тогызыншы шарлактагы квартира аьдемлерге толы. Бир пеште кыскажаклылар сыйт этедилер. Эр кисилер уйге кирип, кайгы соьз айтып, таркамага асыкпайдылар, тогызыншы шарлактан бириншиге дейим басамактарда тизилип турадылар. Тыска шыгайлмайдылар, сыякта ямгыр ява береди.

Меним басым кайнайды. Эсти йыймага бир такыйка да йок...

* * *

22 куралай 2001 йыл

Эртеникте куьн ашылды. Суьекти бир он бир сабатлерде шыгараякпыз деп токтастык. Алыс яктарда яшаганлар Махачкаладан, Ногай районнан, Ставропольден, Нефтекум районнан келдилер. Он бирде каралдыда митинг болды. Сонъ суьекти авылга аькетип, атам оьзи салган эскирген уйимизге киргисттик, Куран оқыттык. Авылдасларга, конъысыларга аманласпага амал бердик. Картлар Куран оқып болганлай, каралдымыздан шыгарып, мезарга бардык.

Атамды коьмгишей куьн туьрленмей, йайма шувагын таслап турды. Мезардан кайткан сонъ коьк тагы да булытланды, ямгыр себеледи. Аьлемет табиат деген! Бир аьдемлерге тилегин эткендей оьзин юргистеди. Халк мезардан шашылганнан сонъ ямгыр бир токталып, бир куьшленип танъ аткышай явды.

АТАМ АКЫНДА ЭСКЕРУЬВЛЕР

Не ди дуьняда энъ уйкен зат?

Элбетте, дуьняды яраткан, табиатты, ерди-коькти, сувды, авады, оьлен-оьсимликти, айванды, балыкты, баьри тири янды эндирген Куватлы Аллах болады.

Оннан сонъ аьдемге не ди уйкен зат?

Инсан озьине энъ уйкен зат деп ата ман анады санамага керек. Аьдем, Аллахтан сонъ, озь суййимин анасына, атасына бермеге тийисли. Бу аьдемнинъ бир деген энъ маьнели борышы болады. Сосы борыш пан яшав туьзиледи. Кураннынъ тап озьинде айтылган бу анъламлар акында халк коьп таварых, такпак, йыр шыгарган.

Анам ян берген,
Атам кан берген, —

деп такпакланып белгиленеди бу маьнели ой. Яде:

Ата деген ай муьйиз,
Ана деген йылга увыз, —

деген эки сыдырага терен акыллык кайдай озьнерлик пен шыйратылып айтылган. Халк озьнершилиги яшавга уйретуьвдинъ уйкен куьшин юргистеди.

Анадынъ кадирин бил,
Атадынъ кайгысын боьл, —

дегенди айтып калдырганлар ата-бабаларымыз.

Атам калдырган тептерлердинъ бирисинде мунадай халк айтувлары бар:

Ата-анадынъ кадирин балаларынъ болганда билерсинъ,
Ата-анадынъ кадирин ялгызлыкта билерсинъ.

Мине мен де атасыз, анасыз калдым. Эм сол соьзлер яныма синъип кетедилер. Калай туьз, калай дуьрыс соьзлер! Аьдем ялгыз калса, коьнбил авлаган, дирек болган, таянган инсан излейди эм ата-анадай сенимли эм бавырмалы янларды таппаягын сол саьатлей ок анълайды.

Мен де соны тез огына анъладым. Анам 1988 йылдынъ май айында дуньядан тайды, атам болса 2001 йылдынъ сол баягы май айынынъ 20 ман 21-нши туьн вакытында яшавымыздан кетти. Больницада болганнан себепли, ян бергенининъ тувра заманын билмей калдык, врачлар бир доьрт саьатлерде дедилер. Соны эске алсанъ, калай озькинишли, калай юрекке ашшы болады. Авырып авырган эди, аьдеттегинше. Ким не зат билсин, озьлук куьнининъ алдында аяк уьстинде юрип, ол ятып билетаган аьдем тувьл эди, аьдемлер мен, ювыклар ман, биз бен де соьйлеп, уйкен каза ювыклайтаганын бир

заты ман да билдирмеди. Сол 20 майдынъ 10 сабат кешесинде мени мен телефон ман сойледди. Этилмеге керек куьнделик затларды айтып болып: «Эртен келирсинъ», — деди, тап эртен тагы да сойлермиз дегендей болып. Аман да 21 майдынъ 6 сабат болар-болмас танъында, атамыздынъ янсыз ятканын билдирип, телефон ман кенетен даваз билдирди. Аркамга буз сув куйылгандай болдым.

Атам мени мен сойлегенинде оьлеегин оьзи де билген йок деп ойлайман. Тек сол оьлеектен алдынъы куьнлерде: «Ералмады отанъыз, каралдыды тазаланъыз» деген соьзлери шеклендирмей болмайды. Авылдагы уйде оьмиралла этилеегин сезгеним, ярабий. Билмеймен!

Билген болса да, ол айтпас эди. Неге десенъ ол яшавга оьмири ашыктан ашык караган, тувралыкты энъ маьнели зат деп санаган. Не этейим аьдемлерди кыйнап деп ойланган болса да ярайды. Ама онынъ былтыргы йылдынъ басыннан алып оьлуьв акында коьп ойлайтаганы сезилетаган эди.

— Оьлмеек аьдем йок, тек енъил оьлим болмайтаган, тыныш оьлим болса экен, — деп онынъ айта турганын биз, балалары, неше кере де эситкенмиз. Оьзи де бир асыгув яшав ман яшап баслаганы соьле эсиме туьседди. Ол булай да юрагатлы болып, белсинлиги сувымай, коьтеринки аьрекетлик пен яшайтаган аьдем эди. Онынъ кайдай ды бир баспалавлар этпеге, биршийлерин язып кутылмага асыгатаганы эне сейирге калдыратаган эди. «Сосы сен баспалав коьрмегендей, неге янып-куьесинъ?» — деп, мен оны козып та алдым. Юреги телезиген экентагы аявлы атамнынъ...

Атам айырым оьсиет те этпеди. Ама онынъ мага анавын-мунавын этерсинъ деп айтканын мен аьли оьсиет соьзлери болганын анълайман. А айтканы не десенъ, коьбинше ол яшав, халк акында, адабият, тарыйх акында ойларын тоьгилтпеге суьбетаган эди. Атам сав заманында сол соьзлерге артык эс бермеген болсам да, эндигиси тирилтип эсимге аламан. Сол соьзлердинъ терен маьнеси янъыдан ашылып, юрегимнинъ тап туьбиннен коьтериледи. Кеш анълаганым янымда оькиниш тувдырады.

* * *

...Бир кайта атам арып-талып уйге келди. Орын таппай, авыр куьрсинип коьп заман тынышланмай турды.

— Не болган? — деп сорайман.

— Орамда ана бирев... адавысты коьрдим. Ношагандай ябысып, озининь соьзи мен, турмысы ман эне акылымды састырмага аз калды. Бос айтылмайды экен-ав:

Яхшы мынан соьйлесень —
Юрегинье етеди,
Яман мынан соьйлесень —
Кобньилди коьр этеди, —

деп. Кобньилди коьр этти. Тойдырды да койды болаяк-болмаяк соьз бен.

* * *

...Баска кайта суьйтип атам ман соьйлесип турганымызда, мен де ога тоьгиндим:

— Ана бирев... авызын соьзге толтырып, мен халкка анадай зат, мунадай зат эткенмен, мен аьруьвмен, аьлеметпен, — деп озин мактап мыйымга шыкты. Коьрискен сайын суьйтип: безбейди озин мактамага, эне ел улытады ишиньеде.

Атам мага тешкеруьвли карады да:

Озин оззи мактаган —
Наданлыктынъ белгиси,
Аьруьв минен бас косып,
Кимнинъ келмес юргиси... —

деп, иегин коьтерип айтты.

* * *

Кобь сийрек байлык сандыкка салынып йыйылгандай, коьплеген такпаklar, эртегилер, айтувлар атамнынъ эсинде сакланып туратаган эдилер. Кобньили онъайлы заманда, ол соьзин ятлавландырып, шувмакландырып, кенъесин такпаklaп айтпага суьетаган эди. Онынъ сосы сийрек нышанын оны ман айкаскан баьри аьдемлер де биледилер. Китапларында да соьзлерин шыйратып соьйлеген сондай баьтирлери коьп. Меним озкинетаганым — онынъ такпаклы соьйлеп билуьвин, таварыхлы давазын диктофонга яза турмага керек эди. Онынъ булай яшавда соьйлеген тил шеберлигин тавып болмас куьн келеегин кеш туьсиндим. Сонынъ уьшин мен ниетимди толтырайым деп, эскеруьв язувымды баслап турыман.

Окувшылардынъ, боьтен де аьлимлердинъ айткан белгили ойларына коьре, язувшы Суьон Имамалиевич Капаевтинъ тил усталыкы яратувшылыгы ногай литературасында бек

йогарыда турады. Ондай шебер тилди кудай оъзи коьп оьмирде бир кере беретлаганы белгили. Айтылган сосы ойлардынъ негизинде, элбетте, онынъ язган китаплары турадылар. Тек бир-эки йыл артта калай бек суьйиндирди эм сукландырды ол оъз халкын «Ногайдынъ уьйи» деген китабы ман. Кобан сувыннан Каспий денъизине дейим яшаган ногайлар бу йыйынтыкты кол-колдан алып суьйип оқыдылар, йойган байлыкларын тапкандай болдылар.

Ногайымнынъ кенъ коьсилген кыры бар,
Кырларында конак суьйген уьйи бар,
Уьйлеринде занъыраган йыры бар,
Йырларында йылавы бар, куьйи бар.

Сосындай эпиграфтан басланады сол зегенли повесть. Атамнынъ шеберли адабият тили акында кайдай ды маьнели ойлар айтылганы уьшин, а мине терениннен алынып шынты тергев илми иси язылмаган. Онынъ ятлав язув оьнери де аьлимлер мен каралмаган. Сосы кыйтыклыкты атам анълагандай, оъзи анав яде мунав шыгармаларынынъ уьстинде калай куллык эткени, тийисли соьзлер, тенълестируувлер, рифмалар излегени акында, язувшылык исин туьсиндирип, неше минезли макалалар баспалаган. Оларда прозанынъ, поэзиядынъ кайдай болмага кереги акында сейирли ойлар, мысаллар бар. Тувган тилдинъ кайдай уьйкен амаллары бар экени акында ол оъзи коьп язган. Сол затларга таянып, аьлимлердинъ ислегени боляк болар. Мен бек ыйнанаман. Оъзи коьрмеди яс аьлим Шутуковадынъ онынъ яратувшылыгы бойынша кандидатлык диссертациясын етимисли яклаганын. Яратувшылык акында соьйленсе, тил де тергеле баратаган. Атамнынъ язувшылык тили — айырым бир дуныя болган себепли, онынъ айырым тергелуьвине басланув болар эм ашыла барган анъламлар эм байлыклар аьлимлерди уьзбестен кызыксындырып турар деп билемен. Сондай баслав коьтере де йок деп айтып болмайды. Аьлим Джелалдин Шихмурзаев оьзининъ фразеологиялык соьзлигинде (1991, Черкесск каласы) атамнынъ язганларынан соьзлерди, йыймаларды артык та коьп кулланып, тергев исининъ оьзегине салган.

* * *

Атам яшавда айлак сейирли аьдем болган.

Ол дуныядан тайган сонъ, аьдемлер мага онынъ акында таьвесилмес хабарлар айтадылар. Олардынъ сол соьзлеринде

атамнынъ келбетин коьрип, ишим йылынады. Онынъ ярк-юрк эткен кувнак, танъ, коьнъилшен, яшав, аьдем суьер болганын айтадылар. Мен билистен, ол тоьгеректе болатан затларга кызыксынып карайтаган эди. Сол кызыксынувына тоймайтаган эди. Сукланып та, кайгырып та, аьдемнинъ коьнъилин авлап та билетаган эди. Уйде болсын, исте болсын мен оны бос турып аз коьргенмен. Эсейип, коьзлери осал коьрип баслаганда да, бос турмады. Сонъгы куьнлерине дейим китап, газета окувын тасламады. Язувын да бардырып турды. Болдыралмаган шакларында кардашларын, ювыкларын, йолдасларын айланып, аьдет этип йоклап алатан эди.

Атамнынъ оьткен йолы — яшав дериси экенин онынъ акында ойлаган сайын терен анълайман. Онынъ турган турмысынынъ оьзи де, айткан соьзи де, эткен иси де — дерис эм уьлги. Атам юрагатлыгы ман белгили аьдем эди. Эткен исин тез этип, янма-ян битирип коятаган эди. Мен сол затка сейирсинип, окында: «Сосы сен бу кадер неге янасынъ? Исинъ кашып бараятырым? Не болганды? Куллыгынъды сабыр этсенъ де, сени кыстайтаган аьдем барма?», — дегендей соравларды берип, эсейгенин айтып, мунынъ тезлигин нокталаяк боламан.

— Этилеек ис бар болса, соны этеек эдим деп туражксынъма? Алай да, булай да этилеек, сонынъ уьшин, бир затка да карамай, эт те кой. Ногайда, яным-ав, бос айтылмайды:

Осалык туьби — оба,
 Ойыласынъ, кетесинъ,
 Таьвекел туьби — кайык,
 Минесинъ де, оьтесинъ.

Мен бир повесть язып баслаганда, эриниппе, арыппа, коьнъил етпейме, не де болсын язувымды токтатып, аьри-бери сылтавлар тавып юретаган эдим. Соны анълаган атамнынъ мага айткан соьзлери булай болды:

— Аьдем авыр болса, тагы да бек авыр болады. Сонынъ уьшин, балам, мен оьзимнинъ коьнъилимди кыздырып юре-мен. Аьдемнинъ коьнъили — ол канаты. Аьдем мырат пан, ниет пен яшайды. Язган затта да сол. Язаякпан, муна затты битиреекпен деп оьзинъди кыстап олтыртпага керексинъ. Коьнъил болса, болмаса деген затлар — бос, оьзинъди алдав. Проза язатаган аьдем тек бир ниет пен турып, оьзи оьзин стол янына олтыртып турмага тийисли. Ятлав язган коьнъилине сенмеге, коьнъил келгенге карамага болады, ама ол да дурыс тувыл. Аьр ис те мукаятлыкты суьеди. Енъил-елпуьв мен бир ис те толмайды.

Бу соьзлер мага йырма ясымнан арткан шакта айтылганлар. Соннан бери, отыздан артык йыллар бойы, бу англам яратувшылык исиме ярыклыгын тоьгеди. Олар булай айтылган зат тувыл, а насыйхат соьзлер. Олардынъ заманында айтылганы — ян салгандай: не оьзиме, не яратувшылык аьрекетиме.

* * *

Айтканымдай, атам яман аьдемлерди суьймейтаган эди. Яманлыгын билсе, кардаш ювыклыгына да карамас эди.

— Тоьх-тоьх, бу аьдемди кудайдынъ оьзи кайтип яраткан экен? Ога уйкаскан баска кардашларда кылык та коьрмеймен. «Бир тентек сексен акыллыды яманлыкка уйретпеге болады», — деп мунадай наьсипсиз акында айтылган болар. Уьйирине карсы шыккан айгыр табылса, тукумга яла ягувы, бузгынлыгы тиеди, — деген ой-токтасын айтпага безбейтаган эди. — Не этерсинъ, ата-бабаларды ойландырган яманлык пан? «Куьн яманы кетер, аьдем яманы кетпес», — дегенлер олар.

Копь коьрсем де,
Коьрмегеним айлак коьп,
Копь билсем де,
Билмегеним айлак коьп, —

деп, оьзи оьзи мен кенъескендей болатаган эди ол, кайдайды бир кужырлы яде эпке, акылга сыймайтаган зат эситсе. Яшав бирев — аьдемлер туьрли, кылыклары десенъ — коьтере де ахыр-туьрли. Атамнынъ айтувына коьре, конак суьймеген уьйтикбас авылдасы болыпты: ол эртениктен кешке дейим кырдан аслык тасып куьнин кеширсе де, сыклыктан уьйдегилерине шайдынъ оьзин кызганып астырган. Суьйтип непсисин тойдыралмай яшаган авылдасын англагаган атам, куьлыгы ман оларда болып, шыгып кетейтырганда:

— Аймедет! Бос айтылмаиды экен:
Бирерлер оьледилер ютлыктан,
Бирерлер оьледилер кытлыктан! — деп.

* * *

Атам тыныш яшав ман яшаганы йок. Сол заманларда яркынлыгы, зегенлиги, ойшылыгы болган язувшыларга каерде де енъил болмаган. Анавын язып болмаиды, мунавын айтпага ярамаиды дегендей коьп оравлыклар салынганлар, аьли тьй-дажлыклар да этилгенлер. Миллет язувшыга болса, коьтере де

кыйын болган. Язган затларын терисиннен анълавга аькететаганлар коьп шыкканлар. Ногай арасында болса, кенъ оьркен таслаган куьншилик те оьзининъ кара исин эткен: зегенлиги, коьрнеклиги уьшин адабият пан каьр шеккен аьдемге неше биревлер ишлериннен боьртип караганлар. Караганлары аз деп, яла якканлар, этпегенин эткен деп, соьз эткенлер. Бу айырым эм авыр соьз... Яшав оны катылыкка, суслы болмага уьйретсе де, атам суслылардан болмады. «Яманга ялынсанъ, янынъ калмас», — деп айтпага суьбетаган эди ол. Мени дайым эм айлак сейирсиндирген зат: атамнынъ, юрегининъ сезгирлиги мен, кайдай ды бир ишки куьши мен туьзилген аьлди терениннен анълап, ога белги берип билуьви, халкына ян авырувды коькирегине сызлав этип кондырып яшаганы.

— Бизим халкка соьле Эдигединъ оьзи янъыдан тувса да, туьземленееги коьринмейди. Сол баьтирдинъ халкты яклап тураягын анъласалар да, бизим аьдемлердинъ ога боьртип караякларына шек йок. Боьртип деген не? Аьли балта алып шапканлар да шыгаяклар, баскалары сол затка карап тураяклар. Онынъ несин айтасынъ? Бузылады-ав халкымыз. Юмсак болган сайын, басынъа минмеге шалысатаганлар коьп шыгады. Обады коьрип, онынъ сасыгына уьйреншикли яшайтаганлар болса, обадынъ туьбине оьзинъди тартадылар, оьзлери мен бир тенъ этеек боладылар, — деген мунълы давазы шалынады куланыма. — Бир-бири мен тил таппай, бузгынлыкка аьмирели болган аьдемлеримиз, ямагатымыз. Халктан наьсип тайса, солай бола болыр, — деп сол бир ойды неше бир кере кайтаралап-кайтаралап айтып, янын кыйнаганы юрегимде айырым буьлжилдев болып калган.

* * *

Уьйкен мен уьйкен болып, кишкей мен кишкей болып, атамнынъ айкасувды суьйген аьдем экенин, оны таныганлардынъ баьриси де аьруьв биледи. Бир кере бир ювык яс аьдем ога булай ойын айтады экен:

— Мине мен сол мактавлы Айтматовтынъ сонъгы шыгармасын оқып шыктым. Анъламадым не зат акында экенин? Уьйтип неге язады экен?

— Э-эй, кардаш, сенинъше Айтматов сенинъ акыл оьлшеминъе туьспеге керек экен. Сен, анълайсынъма, сен онынъ

акыл оьлшемине коьтерилмеге керексинь. Сендейлерге каралып язылса, литература деген зат та болмас эди. Басынь бираз терлесин, оқы, аньларсынь... — деген атам, я куьлеегин, я кайгыраягын билмей.

2001 й.

* * *

2002 йылдынъ май айында атамнынъ йылын эттик. Дувалары кабыл болсын!

Июнь айында атам тувган Эркин-Юрт авылында школасынынъ азбарында атамга бюст салынды. Июннинъ 19 саьнесинде сол эстелик ашылды, школага (сонда атам 50-нши йылларда балаларды оқыткан) атамнынъ аты берилди, авылдынъ бир орамына да атамнынъ аты тагылды.

* * *

Яхшыдынъ да
Алгысы битпес,
Онынъ огыр тилеги
Каерде де таьвесилмес.
Согып турган юреги
Таза булакка усас.
Яманнынъ да
Каргысы битпес,
Онынъ увлы тили
Турам-турам кесилсин,
Каргыслары
Басына етсин,
Кудай оны
Бир зат тувмас
Кор этсин!

* * *

Яхшы ян
Аьруьв тилек тилейди.
Соны эситкен,
Ога да алгыс этеди.

* * *

Яман ян
Кеше-куьндиз каргайды.
Пақырдынъ
Каргысы кери кайтады.

БИР ТАНЫСЫМА

«Машин алган кардашынъ,
Уый салган, — деп, — ердесинъ» —
Сен азасынъ, тозасынъ.
«Коьлге тамшы туьсер» —
Деп едилесинъ, куьесинъ.
Сенинъ куьнинъ карангы —
Бир коьрмессинъ ярыгын.
Неге десенъ, себеп ога —
Сенинъ яман кылыгынъ.
Кудай берер яхшыга
Сакламаган савкатын.
Сага болса, танысым,
Кеше-куьндиз едил деп
Еткереди аьдем азабын.

АСЫЛЫМ

Асылымды сорасанъ —
Анамды тапкан Баислар,
Кытайда атын ойнаткан,
Бурынынъ коькке караткан.
Атам бетке карасанъ —
Иртыш бойда ок аткан,
Кобанда сабан айдаган
Есней тамга Капайлар.

Бизим ата-бабалар
Артык оьктем болганлар:
Тоьреши эди Хожа-Ахмет,
Окымыс эди Имам-Али —
Элде сыйды алганлар
Оьзининъ каты сусы ман,
Айткан акыл соьзи мен.

Атам кайда билесиз —
Имам-Али улы Шоратай,
Элге Соин деп данък болган —
Атаклы шаир! Зегени онынъ каядай!

Мени де тергеп армайсыз...
Соиннан тувган Исаман.
Атам берген яным бар,
Анам берген каным бар,
Ногай деген халкым бар!

КАЗАХ ШАЙЫРЫ МУКАГАЛИ МАКАТАЕВТЕН

Асыгып алыс куылгерге,
Бир белден асып, бир белге,
Адасып калмай бир ерде,
Айсыз кара туышлерде,
Отанында коытерилгенге
Не етсин оымир суыргенге!

Алысар ерде алысып,
Табысар ерде табысып,
Ювенсиз асау оымирдинъ
Ялына мыклап ябысып,
Ярысар ерде ярысып,
Юртыннан коргап намысын,
Халкы ман бирге кавысып,
Не етсин оымир суыргенге!

Отынды бирге ягысып,
Тыртысып, бос куын озгармай,
Тирликте мына юргенге,
Тыртысып калма бир демде,
Тыртысып калма тил, кевде!
Ярыкка мына не етсин,
Не етсин оымир суыргенге!

Куьнделликтен

* * *

23 увыт 2003 йыл

Биревден де сорамай, эсиклерди кенъ ашып, уйимизге кайгы кирди. Каядай авыр кайгы! Кельдихан каьпилестен ян берди. Бираз авырган эди. Оьзи де язык бир зат анъламады. Биз — боьтен де.

Яшавымды тоьнътерди бу хаьте. Туьзликке сенуьв йиплерди уьзип булактырды. Яшав-турмысымыздынъ оьзегин сувырып таслады. Эндигиси калай яшар экенмиз.

* * *

Бу кайгыдан сонъ бир зат этким келмейди. Коьп тептерлерди йыртып тасладым. Кара соьз, проза коьтере де керексиз зат больш коьринеди. Ятлавлар язгым келип тураман.

Бизим халк Кельдиханнынъ адабиятты туьзетеекке калай коьп куьш салганын тез арадан анълайтаган аьдемлер табылмаслар. А онынъ поэзиясын оқып анълаганлар да шыкпаслар. Неге десенъ онынъ затлары келеекте туваяк аьдемлерге каратылып язылганлар. Халкымыздагы коьрнекли аьдемлери оьзлерин акылятаксып юргисткени уьшин олардан Кельдиханнынъ иши бек шыккан эди. Халкты бу бырык-шырык аьлге олар еткергенлер дейтаган эди.

Оьксиз, етим болды бизим адабият.
Терис, аькис бу дуньядынъ туьземи.

КЕЛЬДИХАННЫНЪ ЭСТЕЛИГИНЕ...

1

Ай-ай дуньям, ай дуньям,
Ай йыгылган усайды,
Ай да, куьн де косылып
Бирге йыгылган усайды...

Кыстынъ кара туьнинде
Дунья шеккен азабын
Шайир юрек шыдалмады.
Карамады танъ манъын —
Суйген саар заманды.
Туьн ортада ян берип,
Тайдынъ, сести шыгармай.
Асыктынъ, уянтпага корккандай,
Тувганларга кайгы салмай.
Кеттинъ, яне кайтаяктай,
Ювыклар ман аманласпай...

2

Куьйменълескен коьп яманнынъ
Соьзи сага тийдиме?
Кара казанды кайнаткан,
Кайгы аскан пишединъ
Увлы каргысы еттиме?
Яде: Аллах берген бактынъма?
Ойлап-ойлап табалмайман,
Маънесине шыгалмайман,
Кыстап-кыстап шешеалмайман
Яшав сыктырып байлаган
Кара туьйинли юмакты...
Кайтпаска кеткенинъе
Ийнанмайман, ийнанмайман.
Сол болган келиспевликти
Басымга да алапмайман,
Акылга да сыйдыралмайман...

3

Буьтин халкым таныган
Тогзыншы шарлактан
Сен мени карагандай,
Келгенинъди орам ман
Энди сени карайман.
Уьнсиз болган меканынъ
Давазынъа заър калган.
Эсигиме какканынъды
Кеше-куьндиз саклайман.

4

Авада тувган сеслер мен
Кулагыма шалынады соьзлеринь.
Ел мен бирге элесленип
Козьлериме келеди келбетинь.

5

«Сеннен мага, мага сеннен хабар бар.
Ел аькелер хабар ушкан огыннан.
Аман-эсен коьрисермиз. Алла бар.» —
Дегенинъди сынтасынъа яздырдым.
Кабырда адалап юрген ногайым,
Соны оқып, билсин тувдыкларга еткенин
Аьжелди оьткен оьлимсиз соьзинь!

6

Канаты сынган
Карлыгашка ушув йок,
Котанга капалган
Юйрик атка кашув йок,
Йьлап босанмай
Эки коьзге тынув йок.
Балалардынъ анасы,
Келуьвинь йок,
Кайтувынъ йок,
Бизге кыйын болганда,
Дертимизге дарман йок...
Аьдем карайды, сукланып,
Аспанда ушкан юлдызга.
Биз де коьктен сени коьзлеп,
Катып калдык дайымга.

7

Етим калды уьйимиз,
Иши бос, тынык, уьнсиз.
Куьндиз юрек навасыз.
Туьнлер менде уйкысыз.

Ой ман туъслер аралас
Акылымды кармалайды.
Бир кужырлы коьринис
Танъ манъы шакта келеди...

Ай бетинде алтын терек,
Куьн бетинде куьмис терек.
Яйма шувак сейир бавда
Таза булак шоркылдайды.

Туьрли туьсли шешекей
Яркырайды, яйнайды.
Тереклерде еннет куслар
Йырын уьзбей, сарнайды.

Зем-зем булактынъ касында
Ойга коьмилип, йыр тынълап,
Нур шаштырып ян-якка,
Сап-сав болып турасынъ.

Суьйген шыбанъ уьстинъде,
Ак куьлмели басынъда.
Йылы салам йибересинъ
Бизге,
Термилип калганларга.
Рахат болып уянаман...
Эм сол танъ манъында
Йылы бувынъ яйылады
Етим калган туракта...

31. 12. 2003

Куьнделиктен

* * *

22 уыт 2004 йыл

Халкымыздынъ аьдетлери калай авыр, маьнесиз болганлар. Энь аьлемети сол затты коьтереси де биледилер, тек уьйренгенин эте бередицер. Эки юз аьдемге ювык йыйылатаган дувалар ол не затты оьзи? А шыктажларша? Онсыз да енъил тувыл яшамага, а оьлиси болган аьдем тагы да бек авырлатады яшавын, кайгысын тагы да бек азландырады. Неге оьзлерин аямайдылар?

Ювык аьдемди дувага шақырмасанъ, ол сага оьпкелейди. Оьзинъ шақырылып дувага бармай калсанъ, дува этетаган айып эткенин коьрсетеек болады. Уьшининъ айтсанъ, меним ойымша, дуваларда Куран окыйтаганлар келип, багыслап кетпеге кереклер, а калганлар: боьлелер, боьлешерлер, алыс, ювык кардашлар дува этилетаган уьйде авырлык болмасын деп, келмесинлер. Эгер кайгы болган уьйге ярдам этеек болсанъ, ол сенинъ ишинъ: эт, береегинъди бер де кет. Дува этетаган оьзининъ ыхтыяры ман садака шыгараяк болса, шыгарсын: каьриплерге, осал яшайтаганларга акша, ас берсин. А бизде не зат болады? Дува, тап столовыйдай, ресторандай, тек ас ишуьвге айланган. Коьплер, акыйкатлай да, ас ишуьвди ойлап келедилер.

Мен де ойланганымша этеек болган эдим, тек тувган кардашларым унамадылар. Халктан неге каламыз, уятлы болмаяк деп, алдын этилетагандай этпеге кыстадылар.

Кельдиханнынъ йыллык дувасын озгардык. Аллах дуварын кабыл этсин!

Сав куьн япалак кар явды. Олтырып сога ятлав яздым.

* * *

Явады кар, явады кар...
Юректе авыр кайгым бар.
Айланадылар ава бийлеп,
Ройланган ак кушынлар.

Явады кар, явады кар...
Дунымды кебин этип
Кобзлеримди япканлар
Кобктен туюскен ак пушыклар.

Явады кар, явады кар...
Юректе авыр кайгым бар.
Тасты тесип аккан сувга
Йылгадынъ ягасы неге тар?

Аспанда ушкан шымшыкка
Бийик кобкте не зат бар?
Язык болган шыбын янга
Яшавда дирек ким болар?

22.02.2004

* * *

Билгенимше яшадым,
Ялган затты айтпадым,
Биревге зая этпедим,
Халкымды мен сатпадым,
Ант урган да болмадым,
Наьлетке карсы шыктым,
Аьелимди коршаладым,
Яманлыктан эрек каштым,
Акыйкатка бек сендим,
Яхшылыкка йоллар аштым...

* * *

Заман етсе таймага бу дуныядан,
Елемикке айланганымды тилеймен.
Туншыктырып мени азланган явлардынъ
Кобзлерине карамага суьемен:
«Тыншайдыларма солар?» деген соравдан
Мен янымнынъ босанувын излеймен.

* * *

Куьн саьвлеси тереземе ярык атса,
Терезеден мен де куьнге карайман.
Кезинмеге шыгаякты уйден тыска —
Мезгил еткен — соны аьруьв анълайман.

Анъласам да, тек не пайда, бир мыратсыз:
«Неге, кайда?» — деп, озымнен сорайман.
Этеримди билмесем де, каър-ниетсиз,
Таныс бавга акырын йол аламан.

Расканларды саламлайман, бас иемен,
Айланаман уьмит, мырат болмайын.
Эм токталып... Ойымнан кас туьемен:
Неге мунда келгенмен, ким коймайын?

Усагандай уят эткен тап кисиге,
Мен саьспеклеймен, адалайман.
Асыгыслы адымлайман тез уьйимге,
Суьйтип, дос, мен куьнимди озгараман.
Ниет коьрмей яшавымды яшайман...

* * *

Ямпик кара уьйге
Байрак тагув неге керек.
Кардашсыз, доссыз биревге
Коьп ишиннен сувырылып
Явга шабув неге керек.
Халкымыз кор болганда,
Татымлык пан биригуьв керек.
Элди сатып юрген
Наьлет болган «ямбайларды»
Эш оньдыртпай
Ишимизде курытув керек!

* * *

Яманга яхшылык этпе
Анъламас ол сени.
Ийтке баьпиш кийдирсень,
Анъларма ол оны?!

* * *

Тас болмас юмсак кумдан,
Бий болмас шынты кулдан,—
Деп, халкымда айтылган.

Санаспай бир инсан ман
Куллар такка олтырган.
Такта-куршакка усаган
Каьпилестен бий болган,
Кобзлери оттай янган,
Кобргенин алып юткан,
Эне турган увлы йылан,
Тоймай сорган аьдем кан.
Оьртекедей тоьрде ойнаган,
Дуныяга кирди кенъ яйган.
Табылмаспа тири ян
Бий-куршактан явап алган?!

* * *

Оьлимсиз яшав йоклыгы —
Шарты бизим дуныядынъ.
Аьр тири ян да сезбейди
Йогардан берген болжалын,
Ама ол билмей болмайды
Аявсыз аьжели барлыгын...
Тек кызыл куьн токтатпайды
Ярык, йылув яйып беруьвин.
Эм ол дайым коймайды
Ер-ашыкярын йоклавын.

* * *

Аьжел уйкы опканда
Ерде меним бувим калар.
Ол салкын елемиктей,
Кобринмеген маьлейиктей
Янынъызды, балалар,
Кыйынлыктан берк саклар.
Туншыктырса авыр каза,
Тилсимли булактай,
Ишпеге сувсап болар.
Кармаласа душпанлар,
Болат калкандай,
Увлы октан коршалар.
Бир заттан да коркпанъыз,
Яшавдан мен йогалсам.

Туьнде янган шырактартай,
 Койынынъызда юрген дувадай,
 Обыр ман яманды кувып,
 Баьледи сизге ювытпай
 Сиз бен бирге сусым турар!

ОБЛИМ БИЛМЕГЕН...

Эллинге де, ягилге де
 Басты ийип кылынмайман.
 Гомерге де, Инжылга да
 Янды берип табынмайман.

Тамыр тарткан яс сабакты
 Куьн писирип курыткан,
 Давыл эсип ушырткан,
 Шетсиз кырда кыдырткан,

Болат танклери таптаган,
 Каныма химия зая салган,
 Денде бир сав ер калмаган
 Тыгырып юрген камбакпан.

Мен тыртыскан шоькирмен
 Яде баска тегенекпен,
 Атом бомбады сынаган
 Арсыз болган оьсимликпен!

Тек бир оьзимге таянган,
 Аллах бир, пайхамбар ак деп,
 Сынъар Тангриге кылынган
 Оьлим билмеген кашакпан.

Тувган элде топтай айланган.
 Сусым отгай кайнаган,
 Яным тынышлык таптаган
 Ахырзаман тоьзген Ногайман!

БАКТЫНЪ БОЛСЫН...

Бактынъ болсын, Эркин-Юртым!
 Бактынъ болсын, Орак-элим!
 Бактынъ болсын, Ногай халкым!
 Бактынъ болсын, Тувган ерим!

Орак-элим – Эркин-Юртым,
Еннет еринь, сербет сувынъ,
Атам-анам тапкан ерим,
Оьмирге калган дирегим.

Термилип яйылган кушагым
Сага, куьндей аьрувь элим,
Сенде озган бала шагым,
Канат берген ата юртым.

Йылувды берген ошагым,
Калкандай болган Отаным!
Юмсак улпа тувган ерим,
Тербеткен алтын бесигим!

Бактынъ болсын, Эркин-Юртым!
Бактынъ болсын, Орак-элим!
Бактынъ болсын, Ногай халкым!
Бактынъ болсын, Тувган ерим!

ЗООПАРКТА

Көп йыллар бойы
Аюв яшайды темир туракта.
Кыйналмага йок ойы,
Тонъмайды аязда эм сувыкта.
Ай, аювкай, аювкай,
Ненъ бар сенде айткандай?
Ямгырда, карда
Бас тасалавга онынъ бар тоьбеси.
Бек тар болса да,
Ери де бар кезингендей оьзи.
Ай, аювкай, аювкай,
Ненъ бар сенде айткандай?
Курсагы да ток...
Турак касында халк та айланар,
Ыржанълап, соьйлеп,
Эрик язып кетеди балалар.
Тогьгерек як – орман,
Ашык калса да темир капылар,
Йок онынъ авасы:
Орманга кашып, турагын таслар.

Ай, аювкай, аювкай,
 – Не зат етиспейди сага?!
 Тек яша да тербе! Коьп яша!
 Ненъ бар сенде айткандай?!

* * *

С.

Садака йыйган тиленши,
 Кала айланып, мойыгып,
 Салкын тавып, олтырды,
 Тыныс алып, куьрсинди,
 Йыртык боьркин туьзетти,
 Калада яшаганларга
 Бармагы ман коьрсетти,
 Коькирексип, деп айтты:
 «Омар Хаям ким болган?!
 Кимлер оны коьргенди?
 Мени болса, ай-маьрже,
 Куьмбезли Бухарада
 Ийт-маьске де билгенди...»

* * *

Ат урлакай мен болсам
 Канатлы ат тулпарды
 Акашып ексем экен.
 Коьктинъ бийигине етип,
 Наьсипти юлдыз этип,
 Аспанда яксам экен.
 Ерде яяв юрген инсанга
 Наьсип нурын сепсем экен.
 Оькинишке, эрте заман
 Сулыплы кырсыз карак
 Тулпарды алып кашкан.
 Соны уьшин мен буьгуьн
 Атсыз ерде юремен,
 Яяв калган инсан ман
 Бирдей язув боьлемен.

* * *

Куьтпесем де, билемен:
 Эскеруьвлер язылаяк,

Макалалар болаяк,
Уьндирикте тизилип
Китапларым тураяк,
Кобплер, авыз курытып,
Язганымды мактаяк,
Оьзгелер, коьзин тесип,
Яньылыс сонда табаяк,
Топлап язганымга
Куьнлеген де шыгаяк.
Тийислимен деп сенемен
Тек бир уьйкен баргыга:
Яс оьспир книгамда
Яньына керек демев,
Туьз уьмит табаягына,
Юрегинде буьлжилдеп
Алал ниет туваягына.
Эште, соны ок билсем,
Ятып сувык мезарда,
Яшагаман, язгаман деп,
Бос оьмир суьргемен деп,
Бир де мен оькинмесим!..

* * *

Энди де сени коьремен,
Оькинишли карайман,
Карайман да ойлайман:
Аьвелги де сени мен
Ашык эткен болсам да,
Мен тувыл сени суьйген,
Баска киси болганын,
Баска киси оьпкенин
Калай да бек сеземен,
Эсимдеги кисиге,
(Сана оьзим оьзимге),
Калай да ок куьнлеймен!
Биргесине соны ман:
Тымалаган тик ярга
Баспайтаганын кайтарам, —
Калай да бек анълайман!

КАЗАХСТАН МАН РОССИЯДЫНЪ ДАЗУВЫНДА

Ушадылар куслар,
Куванышлы сес берип.
Ят ерге кетедилер,
Сыдырага тизилип,
Дазувларга карамай,
Биревден ызын сорамай.

Аьдем, инсан — тамаша!
Мактайды аьр йырында
Ушып кеткен кусларды,
Эркинликти суййген деп,
Бийиктинъ аьлин билген деп.
Сол кужырлы инсанга
Ердинъ кирин тазалап,
Тувган авада ушкан,
Юртын тасламай яшаган,
Айып этеди кара карга.

Тап мен де сога усайман:
Эркинли ушкан кустынъ
Бир затына сукланмайман,
Ят эллерди излемеймен,
Тувган ерди таслалмайман,
Оьзимге бу яшавда
Баска бакты саклалмайман,
Оьзги халкты сайлалмайман!

* * *

Аьдем дунияга
йылап энеди.
Эм яшавдан да
йылап кетеди.
Суййтип кужырлы
оьмир болганын
Анълап болама
тувра маьнесин.
Аьдем яшавда
коьреек азабын,
Кара кайгылар
дуныяда барын

Билгиси, тоьзгиси
бир де келмей,
Тувганга оькинип,
йьлав этеме?
Яздынъ иссисин,
куьннинъ шувагын,
Коктинъ тазасын,
судынъ салкынын,
Кардаш-кавымнынъ
йьлы увызын
Таслап, кайтпаска
кеткиси келмей,
Оьлеегине кайгырып,
сыйт этеме?
Аьдем дуныяга
йьлап энеди.
Эм яшавдан да
йьлап кетеди.

* * *

Бьденедей йоргалап,
Наьсибим келип касыма,
Мага етпей йогалды,
Бир абыт этуьв калганда,
Уьрkip кетти, таслады.
Тап аньшыдай, энди мен.
Бьденедей йоргалап,
Наьсип мага кайтаягын
Кеше-куьндиз саклайман.
Аямга емди толтырып,
Колыма авды алып,
Ем ога тасларман деп,
Ав ман оны ысларман деп,
Козди юммай карайман...
Мен де кайдан билейим:
Йоклап кеткен ерине
Наьсип эки конмаягын.

АСКАР ТАВГА МИНГЕН СОНЪ...

Аскар, Аскар, Аскар тав,
Аскардан бийик тав болмас,

Басына онынъ балапан кус
Шырлап ушып коналмас.

Аскар тавдынъ бийиги —
Шайирлер конган турагы.
Басына онынъ минмеге
Тек поэттинъ бар эби.

Айырылмайды турактан
Тешкерген халк назары.
Тап аясында туткандай,
Ол шайир алин биледи.

Биревлер оны куьнлейди,
Биревлер оны бетлейди,
Капилестен ашув келсе,
Биревлер оны соьгеди.

Аскар тавга минген сонъ,
Ерге туьсип эш болмас,
Сол бийиктен каргысанъ,
Денинъ сенинъ сав калмас.

Айтаягым бар, шайир-яс,
Янынъды дайым саклаш,
Бактынъ сенинъ давалас,
Ерде сага йок кардаш.

Шайирлердинъ турагында
Булытлар сага йолдас,
Туманларга оранып,
Юлдызлар ман хабарлас.

МАГОМЕД КОЖАЕВКЕ МЕРЕКЕСИНДЕ

Куьн тувады эм батады...
Йыллар ел-етпестей ювырады.
Мамбет-досым, карайман да
Арслан шакка еткесин,
Эсеемен деп кайгырасын,
Кайгыларынъ кайык болып,
Кайтпаска калкып кетсин,

Казаларынь юйрик аттай
Яханемге йол алсын.
Уйиньде шагыр-боза куйылсын,
Йырынъ халкка занъырасын,
Балдай таътли арувлеринъ
Айырылмай касыньда юрсин,
Оларды тавып обстирген
Аналарга берекет берсин,
Коззелге тыныс алдырмай
Сен дайым да суе бер,
Кызыл гуьлер тувдырып
Эткениньди эте бер.
Ян-майданынь шатка толсын,
Кайкалап юрген басынь
Тек бийиктен алып коьрсин,
Туьз болган ниетлеринъ
Тагы тувганга етсин,
Мутылмастай язганынь
Аьр уйде де окылсын,
Сени тапкан Ногай халк
Сага дайым кувансын!

* * *

Кирпиклеринъ елпилдеп,
Коззинъ неге яйнайды?
Сени коьрип, аруввим,
Каным неге кайнайды?

Келбетинъди эске алсам,
Юрегим нава тапшайды.
Давазыньды тынгъласам,
Дертим неге канмайды?

Ак кагытка карайман,
Каьлем суьврет ясайды.
Суьввимди еткергендей
Акыл соьзлер сайлайды.

Суьюв оты куьйдирсе —
Соьзлер неге ярайды.
Айташ досым, наьзик янынъ,
Меннен не зат саклайды?!

* * *

Кокте ушкан карлыгаш
Капилестен келесинь,
Уйге ярык бересинь,
Анъламастан кетесинь.

Неге эркин ушасынь,
Неге мени мутасынь,
Йолды таппай уйиме
Кайда барып адасасынь?

Карлыгашым, аявлым,
Хабар мага бертага,
Тагы мага келтага,
Мени коьрип кеттага.

* * *

1

Мен — таспан,
баьрин сувыткан.
Сен отсынъ,
дайым йылыткан.
Мен — билмен,
ерге авыр баскан.
Сен — куссынъ,
коькте эркин ушкан.

2

Сенде меним, коьзелим,
Баягы коьнгил барма экен,
Субюв оты янам экен,
Сенинь наьзик янынъ
Мени эске алам экен?

3

Эске туьссень, коьзелим,
Термилемен, сагынаман.
Яным кабыннан шыгаяктай,
Орын излеп, таппайман.

Телезип уйинге бараман,
Уясына ушкан карагустай,
Йылгага ымтылган булактай,
Анасына шапкан улактай.

4

«Карт сыйырда эт болмай,
Карт кисиде бет болмай»,—
Деп сойлеген болсын бослай.
Сонунь ушын, сен агай,
Ишингедегин биревге айтпай,
Бет-ырызды юр йоймай.

* * *

Тамызлыгы болмаса,
Орман агаш янарма,
Ердинь куыши болмаса,
Булактынь сувы согарма?

Эртен куьним тувар деп,
Йылкы йылым алдыда деп,
Артка-алдыга карамай
Оьмир кемип барувда.

* * *

Бугуьн кимге керексинь,
Халкынь юрсе адалап,
Не этерин билмесе?
Оьзи оьзин яманлап,
Оьзи оьзине сенмесе?
Керек болсань халкынга,
Керегиньди табарсынь,
Керекпесень халкынга,
Кайда барып онгьарсын?!

* * *

Мине бугуьн менде де
Алдынгындай оьртенип,
Янымда йок ялыны.
Денге кутты береди
Калган оттынь кызувы.

Заман-кайыгы калкып,
Ягасына етеди,
Сол кызувы соьнер деп,
Кайгы мага туьседи.

* * *

Яслык, эркин кустай,
Бийик аспанда ушады.
Картлык ав ман келеди,
Кусты тузакка капайды.

* * *

Бир уйкен тилек сага,
Ялгыз сынъар Алламга:
Куват берсенъ сен мага,
Бактым сенинъ колынъда,

Яшавымды куьл этип,
Мени алып таслама,
Меним намарт явыма
Куьлкисине калдырма!

Аскар-тавга минген сонъ,
Ерге туьсип болама?
Бек бийикке салсанъ да,
Ярдамынъ керек мага.

Коьп адасып юргемен,
Кисенленип янъылыска,
Билмей иерип яманга.
Акылсызды кешир тагы!

Тилегимди калдырма:
Кутты меннен айырма,
Язаяк затым алдыда,
Айтаягым бар халкыма.

* * *

Бу кужырлы дуныяда
Ким экенин инсанды

Тувганыннан кыйнайды.
Кеше-куьндиз еп озин
Сол сорав ман яшайды.
Кабырга да кеткишей
Явап тавып болмайды.
Элбет те — яшав таыли!
Бирев де булай таслап —
Аьр кимге де белгили —
Бу дуныядан таймайды.
Таймага вакыт етсе —
Ол кимге де кайгылы,
Эш кайтпаска кетуьви —
Баьрисине аньлавлы.
Алал дос, мени тынъла,
Юрегинъди кыйнама,
Аьжел уьшин кайгырма,
Болмас оны токтатып.
Той тойлаган кисидей
Байытып еген асты,
Тур сыпырадан кешикпей,
Иесине ийийип басты,
Кет, яннынъ мунъын
коьрсетпей.

* * *

Ашшы бетлев соьзинъди
Ишинъде тутып юрсень,
Йок биревге зарарлав
Такылдап соьйлегеннен
Тилинъди тыйып юрсень,
Янынъ тыныш, басынъ сав.

* * *

Авла от пан баскан деп,
Ерди аьдем таслайма?
Халкым осал болган деп,
Яманлап оны ярайма?
Алабота ишинде де
Ал шешекей атады,
Сырагасыз халкта да
Йигит киси тувады.

* * *

Курып кеткен тамырга
 Ямгыр явган керекпе?
 Каврап яткан япыракка
 Куьн йылыткан керекпе?
 Ясым келип, эсейгенде,
 Яшав куты азганда,
 Коззелим, мага растынь.
 Сазлы балшык бастырган
 Сувы кеткен булакты
 Тазалаттынь, аштырдынь,
 Яшав бердинь, тирилгтинь.
 Курыскан меним янда
 Ал шешекей аттырдынь,
 Кавдыраган юрекке
 Суьюв ялынды ялаттынь.
 Сувсап кеткен шоьлимде
 Боркылдаган шар-шарды,
 Салкын берип, соктырттынь,
 Сары балдынъ даьминдей
 Денге кутты келтирдинъ,
 Дарман эмди бергендей
 Такат кеткен дертимди
 Яньылай сен буьрлеттинъ.

АЛИБИЙДИНЪ ЙЫРЫН ТЫНЪЛАП...

Шыдамлы бол, Ногайым!
 Кайтарма йигерин аданастынь.
 Кардашлык пан татымлык,
 Тил бирлик пен ыйманлык,
 Бил,
 Карызна болган баалык.
 Халкты сатамыз дегенлер
 Арамызда бар шыккан.
 Савдегерге акша етпей,
 Алушы ога шыкпаган.
 «Ногай кайда онъай», — деп,
 Халкты суьймеген айткан.
 Алаллык пан танылган,

Берки кая тастан арткан,
Корга калмай, аьжел сайлап,
Биревге дайым бойсынмаган,
Аспаннан бийик сенинъ атынъ,
Болат халкым, Ногайым!

Дуныя териске авганга
Мунъайма сен, аьзиз Ногайым,
Аскар-гавдан бийик тарыйхынъ,
Алдыда бар сенинъ онъайынъ.

Явлардынъ янын шыгарган
Туваяк кайтарамбастан Эдиге,
Атын юлдызга ататкан
Болаяк бизде Суыйимбийке.

Шыгаяк бала арамыздан
Коктеги юлдызга етип,
Тагаяк сонда камышысын,
Коктерип данъкын ногайдынъ.

* * *

Яшавды сатып алмага,
Оьмир бойы йыйнасанъ —
Аьлем акшасы туьтпес.
Кол ман ерди тырнасанъ,
Айван болып акырсанъ,
Кокди яс пан толтырсанъ —
Яшав тегин берилмес.
Шеретлерге тизилсенъ —
Йылларынъды кайтарып,
Бирев де тувмас янъыдан.
Оькинишли дуныяда
Инсан — шынты шыбын-ян!
Бу амалсыз турмыстан
Мунъаяман, кайгыраман.
Тымар тагып мойыныма
Тек Алламга табынаман!

КИМИМ БАР...

Тоббемде сынъар Алла,
Халкым, мага бек бага!
Халкым, сенде тувгаман,
Сенде оьсип онъаман,
Бу дуньяда болмасанъ,
Киммен мен сенинъ баланъ?!

Сен тири, сав болганда,
Ерим де бар, ян да бар,
Юрегимде оьктем бар,
Яшагандай коьнъил бар.

Ногай халкым, болмасанъ,
Ер юзинде кимим бар?!

* * *

Мутпага керек десе де,
Храмды яккан Геростратты¹
Дунья мутып болалмайды.
Куьлтегинге² салынган тасты,
Ядыра атып, ким бузганын
Буьгин бирев де сорамайды.
Баба-эль³ бойсындырылып,
Онынъ халкы тоналганын,
Карфагеннинъ корланганын,
Урымлар⁴ атаклы заманын
Кызыклы айтып, мактанып,
Окытувшы юргистеди дерисин.
Самаркандты ясаган,
Мынарасын коькке караткан,
Кырк кыралда давласып,
Патша болып олтырган

¹ Герострат – оьзининъ атын калдыраяк ушин айтылган храмды яккан.

² Куьлтегин – бурынъы туьрк каган, янъы заманларда биревлер онынъ сынтасын зиянлаганлар.

³ Баба-эль – Вавилон.

⁴ Урым – Византия, урымлар деп греклерге айтылган.

Арслан юрекли Темирдинъ,
Ийги ягын эске салмай,
Тек бузгынлык ол яйган,
Аяв билмей согыскан,
Тиридинъ коьнин сыдырган,
Карангы, ягил болган,
Ога йырткыш, огырсыз ат
Тийислише тагылган деп,
Бир де коймай ялганын
Окытувшы юргистеди дерисин.

Калаларды куьл эткен,
Аналардынъ эмшегиннен
Балаларын айырган,
Канын сорып, язалап,
Карт-курткады отка аткан,
Тирилей яккан фашистинъ,
Айткысы келмей шуьшин онынъ,
Тавып наьлетке аклавын
Окытувшы юргистеди дерисин.

Ай-гай, дуныя, ай-сени!
Соьзи сав куьши бардынъ.
Мен болсам –
Шуьшсизлердинъ ягы ман.
Мактав айткым келеди:
Тынышлык турган тогайда
Сыбызгы тарткан инсанга,
Саьарли анъ шыгарып,
Оьлмес йырды яратканга.
Саьбий асыраган Хавага¹,
Яныплык пан алаллык
Балага берип болганга.
Сыйды бергим келеди:
Авырлыкка санамай
Баьгирлерге тоьбе курганга,

¹ Хава – Инжилдагы (Библиядагы) Ева, ногайларда кыскааяклыларда расатаган ат.

Кыйынлыкка терен коьнип,
Баьри кайгыларды тоьзип,
Яшап билген ата-бабага.

* * *

Тань атып,
Куьн тувады.
Яйма шувакты шашып,
Ол Ерди йоклап алады.
Кеште арып, мойыгып,
Ол баягы батады.
Эртеникте тагы атады.

Сол сейирли туьзилис пен
Миллионлаган йыл
Аьлем-дуьня яшайды.
Билмей арув-талувды
Коьркем кызгалдак та,
Суьювин
Куьнге кайтарып,
Яз сайын кырда атады.

* * *

Бутақларын яйып кенъ,
Аьдемге салкын берген
Орамдагы теректинъ
Туьбине соляр тоьккен
Бир киси каьпилестен...
Каврады япырагы,
Курыды бутақлары,
Аьлсизленди туьрени...
Ама терек, яны бардай,
Ясыралмай оьпкесин,
Тереземге карайды...
«Кара меним шаркыма,
Мен каска болганыма,
Кимге зарар эткемен,
Япырагым шувылдап,
Салкын берип тураягым,

Тагы оьсип бараягым,
Кимге яшавым керекти,
Неге оьмир узилди?»
Деп мага сорав береди.
Меннен коьмек излейди,
Кайгыга толы юректи
Айлак та тоьмен этип.
Мен де сендей, терегим,
Анълавсыз бу оьмирде
Кайтарадан ян бермеге
Сабарлигим йок меним.

Мен де дайым юрдим,
Яхшылыкка бек сенип,
Ама яман налетлер
Юрегиме каратып,
Увлы оклар аттылар.
Мен де сендей, терегим,
Намартларга коьп растым,
Осал болды турмысым,
Сорамага да йок кисим.

Аьлсиз яшав бесикти
Ел тегаран шайкайды.
Колдан бир зат келмейин –
Коьмекей сога босайды.

* * *

Ер кушаклап ятканда,
Эсенимде, савымда
Мага намарт турганга,
Янын саткан яманга,
Эске мени алсын деп,
Оьсиетти этеалмайман.
Эндиги – тувдыгына да
Мен ьйнаньп болмайман.
Мен сенемен тек сага,
Аллага туьз болганга,
Дайым алал юргенге,
Янын кирден саклаганга.
Соннан тувган балага да!

Сол оьспир оьссин онъа,
 Айланмай кыйшык йолга.
 Меним язган книгамда
 Халкы азап шеккенин,
 Кайгыларга коьнгенин,
 Ашып тавып, окысын.
 Оьсиетим сонда, билсин!
 Ниетимди макул коьрсин,
 Юрегине якын алсын,
 Янъылысымды кеширсин,
 Туьзетпеге бизим аьлди,
 Амал излеп, яшасын!

* * *

Яшавымды тергеймен,
 Шеккиге салып оьлшеймен:
 Актан коьпти карасы,
 Шаттан коьптир кайгысы.
 Белки,
 мен ога шуьшлимен,
 Тек:
 ким алдында билмеймен?

ДОМБЫРАШЫ КАИРБЕК МЕЖИТОВКА

Домбыра йылайды, йылайды,
 Теллери онынъ ынъырайды.
 Ел эседи, эседи,
 Оьлен, камбак ушады,
 Каппага орын излейди.

Ел улыйды, улыйды.
 Кара кийген атлылар
 Кырсызлыкта юреди.
 Ер сыгылып уьйклайды.

Аспанды булыт каплайды,
 Янмай калган юлдыз
 Айдан ярдам карайды.
 Юлдыз карайды, карайды.

Ай булытка тутылып,
Табиат та заър болып,
Куьн тувганын саклайды.
Кобьк саклайды, саклайды.

Ер рахатлык излейди.
Энтте тувмаган сабий
Анадан эмшек тилейди.
Сабий тилейди, тилейди.

Куьн тувады, тувады,
Ерге ярык яяды.
Домбыра шақырып сарнайды,
Куьйи онынъ босайды.

* * *

Барым бизде сондай ян,
Қызарып аткан танъды,
Йылтыраган коьк юлдызды,
Шешекей тувган шакты
Ишинде саклап турган?

Барым бизде сондай ян,
Бурынъыдынъ суьлдерин,
Оьмирликтинъ кайгысын,
Аьдемнинъ коьрген туьсин
Ишинде саклап турган?

Конъысы уьйде эртенъмен
Терезесине ябыскан
Баладынъ бетин коьремен,
Онада сондай яны барып
Мен яным ман сеземен.

* * *

Оьлген шымшык,
Терек астында
Ерге ятып.
Сабат алдын
Юреги согып,

Канат кагып,
Кокте ушып,
Ерге туьсип,
Булакка кетип,
Сувдан ишип,
Артка кайтып,
Тереземге коньп,
Йыр шырылдап,
Дунья завкын,
Басына кийип,
Кайгы билмей
Турган каьрип...

Оьлген шымшык,
Энди ятыр,
Юреги токтап,
Канат яйып,
Кевдеси сулайып,
Басын таслап,
Дайым катып.
Оьлген шымшык,
Ерде ятыр,
Кокте ушканын
Эске алып.

ЯЗДА ИССИ БОЛГАНДА

Язда исси болганда,
Куьн йылысын билмейсинь,
Шилледе терлеп писсенъ,
Кыс келгенди тилейсинь.

Кыста карлар явганда,
Сен сувыктан безесинь,
Аязлардан калтырап,
Яз келгенди тилейсинь.

Наьсип келсе басынъа,
Наьсип барын сезбейсинь,
Дос турганда касынъда,
Яв деп оны ийтейсинь.

Яшав кайнап ясынгда,
Йыллар кетсе билмейсинъ,
Картлык келсе басынъа,
Куьнди бер деп, тилейсинъ.

* * *

Тогызыншы шарлакка ушып,
Канатларын тез-тез кагып,
Шав-шув этип, шырылдап,
Куба авыл торгайлар
Балконымга кондылар.

Юртымнан келгенлерин,
Салам мага бергенлерин,
Тизип-тизип коьп затты,
Куйып-куйып айттылар.

Бирев буйырык эткендей,
Бирден бирге уштылар.
Кокте уймелесип, айланып,
Аманшылык мага тилеп,
Юртка йолды алдылар.

* * *

Мен базарга бараман.
Ногайларды излеп-тавып,
Кызыклы ногай соьзин
Сонда тынълап тураман.
Аска тамам тойгандай,
Кобньилим меним канса,
Эм озимди танытпай,
Тайып, уйге кайтаман.

* * *

Саткыншылар коьп болып,
Ялгызлыкты излеймен,
Шав-шувдан айлак безип,
Уьнсизликти суьемен.

Бассапырык аьлден арып,
Тынышлыкты куьсеймен.

Ама окын-окында
Атымды меним айткан
Давыс етеди кулакка...
Ол – мен кишкей бала
Ата-баба юрген йолга
Оьз-оьзимди шақыраман.

* * *

Кезуьвли куьн батканда,
Баягы оьксиз кеше,
Шақырылмаган конактай,
Меканымга киреди...

Тань аткышай уьйкымды
Навасызлык бийлейди,
Козьяслар бетте тыгырып,
Янга кирип синьеди.

Эртеникте, тань атканда,
Конак уьйден кетеди,
Янғы тувган балагадай
Янга тыныш келеди.

Яра болган юрекке
Ямав тигип саламан.
Бетти ювып кран сувына
Мен исимге бараман...

Кезуьвли куьн батканда,
Баягы оьксиз кеше,
Шақырылмаган конактай,
Меканымга киреди...

* * *

Яланъаяк балалыгым,
Гуьллер аткан яслык шагым!
Койыным толып мырадка
Бир туьнгилмей турган эдим.

Канат кагып елпилдеп,
Кобкке ушып юрген эдим.
Кобнъилиме етериме
Калай да бек сенген эдим.

Куьннен туьнге бурылып,
Акты артка яшавым.
Кара булытка айланып,
Келди калкып картлыгым.

Басты кургак яслык далам,
Солыды аткан гуьллерим.
Койынымда еллер уьрип,
Калды сызлап юрегим.

Сыйга толы болса да,
Аявсыз келген картлыгынъ —
Ол канатсыз коьнъилинъ,
Гуьллер битпестей
Такыр болган яслык шагынъ.

* * *

Бизим кала орам ман
Мен мунъайып бараятырып,
Кишкей кара куьшелек,
Куьйырыгын кайкалатып,
Кувып келди артымнан.

Ай-гай,
меним куьшелегим!
Алдымга да шыгасынъ,
Янымнан да барасынъ,
Аякка уьйкаланып тиесинъ,
Кап-кара коьзлеринъ мен
Таныган болып карайсынъ,
Янга шатлык саласынъ.

Сага карап, куьшелегим,
Яслыгымды эске алдым.
Мен де сендей юрген эдим,
Аьр кимге де ян берип,

Аьр кимди де иш коьрип.
Ама сондай аьдемим
Анъламады ийгиликти,
Меним ашык юрегиме
Ясыртын ийне тыкты.
Сага карап, куьшелегим,
Сен кабакай ийт больш,
Суьемен оьскенинъди,
Бу огырсыз дуныяга,
Тислеринъди коьрсетип,
Суьйдирип билгенинъди!

* * *

Куьн-бабамыз бир де армай,
Куьн сайын тувьп атады,
Кокьке ярык салады,
Сувьк ерди йылытады...

Йыллар кетип картайдьм.
Эндиги болдым бабай.
Халкьмызга куьн тувганды
Талшыктым саклай-саклай.

* * *

Асыкпа, бек тебинип,
Асыкпа сен, юрегим.
Асыккандай, абзизим,
Алдыда не бар бизим?!

Уьзилсе сенинъ оьмиринъ,
Топыракты тоьсек этип,
Басынъа тасты салып,
Сонда дайым катарсынъ.

Уьнсизликке коьмилип,
«Оьх!» — деп ерди кушаклап,
Суьгтей таза коькти
Мугалмай, эсте саклап,
Козлеринъди юмарсынъ.

Асыкпа, бек тебинип,
Асыкпа сен, юрегим.
Асыккандай, аьзизим,
Алдыда не бар бизим?!

* * *

Авылдагы уйимди сагынып,
Кьоргим келип, юртка бардым.
Юрегим согып, телезип,
Орам ман алгасап юрдим.
Темир авызга етип,
Тигилип, азбарымга карадым:
Оьлен-шоьпти ушыртып,
Алабота баскан юртта
Ел-кантьыма кыдырып,
Япыраклар ушыртады,
«Кыйк-кыйк» этип тыкырдап,
Ашык капак согылады...
Уйде биревим бардай,
Шанъ баскан терезеге
Тешкеруьвли карам аттым:
Сонда бир зат шагылысып,
Бир коьринеди,
Бир тагы да йок болады.
Саьспеклеп, адаладым...
Тувдык йойган бабадынъ
Оькпесиннен сескенип,
Авыз ашпай, бурылып,
Асыгып каламга кайттым...

* * *

Агаш домбыра йырлайды,
Теллери коьзясланып.
Аьвелгиди хабарлайды,
Несиллерге нур шашып.
Кабагыннынъ ишине
Аьлем дуныя сыяды.
Отлы кылыш колга алып,
Юлдызлы шанъ коьтерип,
Ак атлар уйирди айдап,
Атлы ногай шабады.

Кабактан шыккан ангы
Овлилерди тирилтеди,
Йигитликти келтиреди,
Эдигединъ баьтир шагын
Эсимизге эндиреди.

Агаш домбыра йырлайды,
Теллери коьзясланьп.
Аьвелгиди хабарлайды,
Несиллерге нур шашьп.

* * *

Яланъ аяк, яланъ бас шапкан
Мен туьнегуьнги баламан,
Эллиден артып бараман,
Алпыска да келеятырман.

Коьргеним бар болса да,
Коьп коьрдим деп айталмаспан.
Коьрмегенимди коьремен деп,
Калган йылды етистиреалмаспан.

Мисирге де, Шанхайга да
Айланьп, барьп кайтсам,
Коьнъилимге толысынша,
Эште, мен етеалмаспан

Касымда, тек кол созсанъ,
Ятыр меним ишки дуньям.
Сонда коьп зат танылмаган,
Оьзим аьруьв анъламаган.

Энди соны билип болсам,
Мисирге де, Шанхайга да
Айланьп бараман деп,
Мен оьзги кыйналмаспан.

Ишки дуньямнынъ юмагын
Мен тешкерип шешеалмайман
Эм мен сол ойларым ман
Алпыска да келеятырман.

* * *

Яне орамга шыксам,
Расады мага бос инсан:
Собйлейди аннан-муннан,
Шукып бос сорав ман,
Шыкыйыма тийип алып,
Шыгарады мени кабымнан...
Ишим шыгып, безип тамам,
Мен уйге кайтсам,
Бослык кувып артымнан,
Бос уйим мен бир болып,
Юрегимди тагы кысып,
Тойдырады янымнан...

* * *

Акшага аласынь
Толы ойлы книгады,
Акшага аласынь
Уста ясалган кобызды.
Акшага аласынь
Ярасык коьзел таьвкеди,
Акшага аласынь
Арамзаде аьдемди.
Базарда сатылмайды
Книга язган усталыгы,
Базарда сатылмайды
Йыр ясаган обьнери,
Базарда сатылмайды
Аьдемнинь таза сезими,
Базарда сатылмайды
Анадан эмген суьти
Эм анадынь суьйими.

* * *

Сав дуныямды ап ак этип,
Ак шешекей аткан бавда
Куьн токтамай кыздырып,
Емис биттиреди тагы да...

Коктен алав алып,
Ерден дайым куышленип,
Кызыл алтын куьрегеси
Теректе быдырап пискени
Козь алдымнан кетпейди...
Куьреге мен де байлы
Балалыктынъ табли шагы.
Юректинъ энъ де баа еринде
Айырылмай турады...
Биз,
Орак-элдинъ балалары
Табли ас куьреге излеп,
Кайда куры бармадык:
Евсейге де, Сапогка да,
Шойын йолдынъ касында
Орыннаскан бавга да...
Карангы туьссе авылга
Яланъ аяк кетемиз.
Эр кисилер соьккенин,
Артымыздан кувганын,
Мылтык каратып атканын,
Коркып билмей юремиз.
Туьн ортасы болганда,
Авыл бетке кайтамыз.
Школадынъ муьйисинде
Узын таска олтырамыз.
Кокте янган юлдызларга
Карамлар ата берип,
Койышлардан биремлеп,
Куьрегеди шыгарамыз,
Авызымызга саламыз,
Даьмин шыгарып шайнаймыз.
Яне озганды хабарлап,
Оьз-оьзимизди мактаймыз...

Балалыкта еген емистинъ
Тислеримди камаган
Даьмин мугып болмаспан,
Ол да мага кут берген,
Кантамырга кан коскан.
Сол мутылмас кешелер
Таймайдылар янымнан.

Сав дуньямды ап ак этип,
Ак шешекей аткан бавда
Куын токтамай кыздырып,
Емис биттиреди тагы да...

* * *

Эстен кетпей турады
Тувган юрттынъ картлары.
Йота согып алгандай,
Яшавдан олар тайганды.
Эндиги карайман да:
Бизим етим авылда
Туьнегинги бала-шага
Сакаман болып калганды.

* * *

Язык меним авылым!
Аьли юртка барганда,
Эске алгандай зат таппай,
Юремен ятка карагандай.

Ама коьремен кужырды:
Батпак сувдынъ алдында
Шоьнкип йылап турган
Ялаңаяк кишкей балады.

Батпак сувдынъ ишинде
Туьсирген кавын тилими,
Кокьтен тымалаган айдай,
Ярык берип йылтырайды.

Сога карап, оьксиз бала
Сык-сык этип йылайды.

* * *

Биз, аьжел келер деп,
Тувганлай да ойлаймыз.
Кеше-куьндиз кайгырып,
Неше кере оьлемиз.

Етпей тыныс алкымга,
Яшавдан тайып кетсек,
Сол вакытта бир шексиз –
Кетер баъри кайгымыз.

* * *

Аьжел куткарувшы болады,
Яшав ман энтей барады.
Яшав бизди калдырса,
Аьжел де бирге йогалады.

* * *

Акка кара деп юрилсе,
Акты айырып боларма,
Оьтирик кенъ яйылса,
Туврады тавып боларма?
Аслар ув ман увланса,
Денинъ аман каларма,
Анасы эмшек балады
Аяз орамда тасласа,
Яс несилдинъ акында
Авыз ашып боларма?

Кишкей билмей уйкенди
Ягаласып соьгинсе,
Кардаш-кавым кас турып,
Уьйинъде боран эссе,
Бассапырык дуньяда
Янынъ тыныш табарма?

* * *

Касарткыдай каныгып,
Мени мен ювык болмага
Коплер елимдей ябысты.
Олардынъ аьлин аяп,
Юректи ашып яйдым,
Янымга якын алдым –
Солай да заман кетти.

Бириси эрикти язды,
Баскасы пайдаланды,
Токтавсыз шагып юрип,
Ушиншиси яла якты –
Мен де кайдан билейим
Сондай бар намартлыкты...

* * *

Сабарли тань келгенде,
Шык аспаннан туьседи,
Ерди тынык бийлеп,
Оьзине есир этеди.
Кырдынъ юзи коьгереди,
Яткан оьлен кыймылдап,
Курт-кумырска тириледи,
Каптан шыгаяк юрегинъ
Тап сапсындай тебинеди,
Коьнъил йогар ымтылып,
Соьнген юлдыз янар деп
Сога карап сенеди.
Аьдем яны табиат пан
Айырылмай бирлеседи.
Сол шакта сабарли тань
Кудай савкат экенин
Савлай дунья биледи.

ХАЛКЫН САТКАНЛАРГА

Яшаймыз деп айтканлар,
Эрте муьскин болганлар.
Ярти янлы пақырлар
Кайда барып онъанлар?!

Эй, йигитлер, йигитлер,
Йигитпиз деп юрееклер!
Баска соккан юмырыкты,
Силекей шыбыртып, оьбееклер,

Оьзлерине келисли деп,
Кор яшавды алаяклар,

Авденсоьктей адалап,
Селекеге калаяклар.

Сизди энди мен аяп,
Эш баска алданмаспан.
Сизге, наьлетлер, бурьлып,
Мен оьзги карамаспан!

* * *

Эй, йигитлер, йигитлер,
Бир болмайман сизлермен!
Кор яшавга шыдалмай
Мен – буздан да сувькпан.

Мен ялгызбан, ялгызбан!
Оьмир мени шыныктырган:
Янды эгеп болат заман,
Этти оьткир кылыштан,
Сувга кирип, отга янган
Сусым бийик Карлы-тавдан!

* * *

Терен куйды казгандай,
Халкымнынъ ян даласын
Мукаят этип казаман,
Соннан канга баткан
Йырлар тавьп аламан.

Баласын корга калдырмай,
Шавьп оьзин колы ман,
Душпанга оьзи бойсынмай,
Янын явга аямай,
Согыста басын салган
Бабтир болган халктан
Сол йырлар бурын тувган.

Кан татувлы анъы ман,
Соннан шыккан кайгы ман,
Канга баткан даны ман
Меним янды сьзлаткан,
Мага авьр яра салган.

Яралы йырлар йырлап,
Кор яшавга уйренгенди,
Ялагайсып юргенди
Коьрген сайын кайгыраман,
Коьргим келмей яшайман.
Эндиги тувганларга
Йигерликти йорайман,
Ата йолды мутпагандай
Эркинликке шақыраман,
Огырлыкты сагынаман.

* * *

Ногай дала – Уллы дала!
Иртыш сувдан Аккерманга
Кенъ яйылып созылган.
Ногай атлар тегис этип,
Онынъ ерин таптаган.
Бабалар сонда яшап,
Шетин, кырын айланган,
Малды эркин саклаган,
Саф аргымак асыраган,
Берекетли яшавдынъ
Аьр маьнесин анълаган,
Мынълаган тоьбе курган,
Уьстине сынтас ясап,
Данъкын таста калдырган,
Халктынъ эсин йийдырткан,
Келеекте туваякларга
Сенуьви мен караган.

* * *

Ногай дала – Уллы дала!
Коьшпелиге – оьмир кала.
Тоьбелери – мынълаган.
Соны ясап бурын баба
Термелерге усаткан.

Тоьбелерге каравылдай
Сынтас кадап олтыртып,
Басын йогар каратып,
Коьктей бийик болувга
Тувдыкларды шақырган.

* * *

Ногай дала – Уллы дала!
 Йигерли бол ногай бала,
 Юрген ерде адалама,
 Намысынъды берк сакла,
 Оьзинъди оьктем сана!

* * *

Досым Агалиге

Тав басына конма сен,
 Давыл сокса уый кетер.
 Ятка тизгин берме сен,
 Яла мынан бас кетер.
 Яманга йолдас болсанъ,
 Халк йыйылса, куьлки этер.
 Яраськка заьр болма,
 Ярасык бек сендирип,
 Ясыртыннан дуьмп этер.
 Яхшы аьдем мен дос болсанъ,
 Дайым сага куьш битер!

* * *

Кельдиханга

Туьске тагы келесинъ,
 Мени мен бир экенинъди
 Уьн шыгармай билдиресинъ,
 Яклавшы экенинъди
 Ян ман мага коьрсетесинъ.
 Куьнъирт болган дуьнямга
 Ярык севип кетесинъ.
 Сен йогалма, тилеймен,
 Меним шагым еткенде,
 Адастырмай янымды,
 Билген йолды коьрсетерсинъ.

ОЛ ДА НЕДИ, АЯВЛЫМ?

Юрегим меним телезип
Таныс бавга карадым,
Пискен алма кабайым деп,
Мыратланып йолландым.

Ама барсам, барайым,
Сувык карап, аявлым,
Меннен эрек таясынъ,
Капыларды ябасынъ.

Ол да неди, аявлым,
Былтыр алма еген деп,
Быйылгыдан еп болмайым? —
Мени калай корлайсынъ!

ЭП СУЬЮВ

Шогы болып ялгызлык,
Бир бирине заър эткен
Эки язык, эки ашык
Костай кишкей боълмеде
Бир бирине табыскан,
Аьдемлерден тасаланып,
Шав-шувдан басты алган,
Юреклери телезип,
Суьюв отга кызып янган.

* * *

Суьюв отга кызып янган,
Сонда янып, ялавланган,
Ялавланып, ярык салган,
Ярыкланып, янды алган.

Янды алып, оьрге ушкан,
Кокке етип, юлдыз яккан,
Юлдыз янып, айга шыккан,
Ай да ерге нур шашкан.

Боьлмеди нур ораган,
Эки ашык акыл йойган,
Куьмис тыслы шоьлмекти
Эки яктан суьйип алган.

* * *

Шоьлмек толы ишимлик,
Ишимликте – ашыклык,
Ашыклыкта – аьйлелик,
Аьйлеликте – есирлик.

* * *

Сьрга толы сол шоьлмек
Куьншиге айлак керек,
Увлы тилин кайратып,
Ол кийдирер от коьйлек.

О, суьйгеним, аявлым,
Арамызда шаат болмасын.
Суьюв оты соьнместей,
Сырынъ терен саклансын.

* * *

Тынъла мени, аьзизим,
Сыр туьбинде кызык бар
Намарт сырды анълыса,
Куьлки этип каралар.

* * *

Наьсип оьзинъ колынъда,
Йойсанъ – излеп тапшайсынъ.
Огырсыз бу дуныя –
Ялгыз калсанъ – анълайсынъ.

* * *

Бас-сапырыкка айланып,
Бизим яшав бузылады.
Ниет тапшай, маьне коьрмей
Халкым калай сасады!

Акырзаман келгендей,
Дуңья кетип барады,
Асыгады, алгасайды,
Кайда карап тыгырады?!

* * *

Яманлыкты англамай,
Завкты кийдим басыма.
Кустай болып ушкаман
Ер мен коьк арасында.

Тускаланды таяклар,
Аьдемлерди таныганда.
Авды коькке салдылар,
Куьнлеп бийик ушканыма.

Басты алалмай яманнан,
Барып авга капкаман.
Тыпырдайман, тыпырдайман,
Тувралыкты тапшайман.

* * *

Ай, ямагат, досларым,
Кемиресинь биринь бирин,
Айтып оьткин соьзлерин.
Эгер айлак куьсесень,
Янынь тыныш болганын,
Ишиньде турсын айтаягынь.
Мутпа: «Соьзинь сав болса,
Басынь тав болар», — деп
Атайлар уьйреткенин.

* * *

Ай, каньыма, каньыма!
Каньып келдинь юртыма.
Тувган ерде эр юерин,
Тойган ерде ийт юргенин,
Сендейлерге айтканларын
Калай оны англамайсынь?

Ай, канъыма, канъыма!
 Асылынъды ясырасынъ,
 Пыскак янды сездирмейсинъ –
 Оьзинъди кимге санайсынъ?!
 Каламда юрген шобалайсынъ,
 Тувганлардынъ кайгысыннан
 Шет кагылган сымырайсынъ!
 Ай, канъыма, канъыма!
 Сен акылсыз балакайсынъ,
 Косылып эл яманына
 Котыр болдынъ юртыма,
 Халкты састырып юргенди
 Кашан сен болгайсынъ?

ЮРЕК КАТКАНДА

Кирликти тазалыктан
 Билгим келмей коьп турдым.
 Оьтирикти акыйкаттан
 Айырып болмай коьп юрдим.

* * *

Пасыкларга ярасык деп
 Тап елимдей ябыстым.
 Урыларга оьрметлер деп
 Этегине тагылдым.

* * *

Туъз яшав айда болар
 Яде алыс юлдызда деп,
 Аягым ерге тиймей,
 Коьктен наьсип карадым.

* * *

Куьнъгирт меним алдымда,
 Адасканым ада болып,
 Шақырады артыма,
 Озган йолды тазалавга.

* * *

Юргенимде ярык коьрмей,
Карангыдан туьнзилдим.
Саскынлыктан таялмай
Корлыкларга ютылдым.

* * *

Карт болганда, эсти йыйна,
Ойлап соьйле, бала болма.
Йогардан озган йолга,
Кешируьв сорап, кара.

ШАЙЫРЛАРГА

Алып кетеегим йок деп кыйналма,
Бу дуныядан аькеткендей болама.
Калдырганым йок деп сен ойла —
Тегин берилмейди бир зат та.

* * *

Мен бек сендим сага,
Тымпыйып юрдинь касымда.
Айлежи кулга кайда
Арслан юрек болувга?!

* * *

Колымды шамдай ягып,
Создым сага карангыда.
Ярык коьрип, каьрлединь
Мени ярдан атпага.

* * *

Уры туьлки болдынъ,
Алгасадынъ баргыга.
Доска намарт кылганга,
Етип болмас мырадына.

* * *

Калар халк пайдасына
Оьмир карызна йьйнасань.
Яшавынъ кетпес босына
Аллага янды каратсань.

* * *

Яс заманда – сен арслан,
Йигитлик эт ясынънан.
Ярык берер эткенинъ,
Козинъ коьрмей, картайсань.

* * *

Суйкелме сен яманга,
Яла ягар ол сага.
Эрек турсанъ яманнан,
Басынъ калмас корлыкка.

* * *

Сен де билмейсынъ тувра:
Уьшин кайда, оьтирик кайда?
Мен де билмеймен тувра:
Туьз йолды тувралыкка.

* * *

Янынънан шыккан соьзлер –
Баа минсиз асыл тастай.
Маьнесиз, енъил соьзлер –
Ушсыз сокыр апастай.

* * *

Бу дуньяга келемиз
Аьлеметти коьрмеге.
Коьрип, артка кетемиз
Кызык хабар бермеге

ХАЛКЫМА

Кайтып болмас, инсанлар,
Бу ярасык яшавга.
Шынтылай суййип билсенъ,
Таза ойлар ойласанъ,
Дурыс соьзлер соьйлесенъ,
Ийкрамлыкты тувдырсанъ,
Эринмесенъ, ислесенъ,
Бу хайранлы дуныядан
Йолланганга обькинмесинъ,
Халк эсиннен де кетпессинъ

ИШТЕЛИК

ЯЛЫН ЯНЛЫ САРАЙШЫК

(*повесть-эссе*) 6

МОЙЫНТЫМАР

(*лирикалы хабарлар, миниатюралар, ятлавлар*) . . . 168

КУЫНДЕЛИКТЕН 168

«Язлык келген...» (*ятлав*) 174

Йол (*ятлав*) 174

«Не болган экен сосы бизге...» (*ятлав*) 175

Шоьлдеги коьринислер 175

Ойлар келди (*ятлав*) 175

«Темирди темир согады...» (*ятлав*) 178

Куржын (*повесть*) 179

КУЫНДЕЛИКТЕН 210

«Яшав — денъиз...» (*ятлав*) 211

«Оьлмегенде, не оьлмейди дуныяда?!...» (*ятлав*) 211

«Кешиккен кеш...» (*ятлав*) 212

«Картаяды аьдем калада...» (*ятлав*) 212

Шыдадым (*хабар*) 212

Кала (*ятлав*) 232

«Калама карангы туьседи...» (*ятлав*) 233

«Оьмирлерди мен абытлап...» (*ятлав*) 233

«Алыстагы яманнан да...» (*ятлав*) 234

Шоферларга (*ятлав*) 235

«Кара булыт коькти япты...» (*ятлав*) 236

Муткан (*ятлав*) 237

КУЫНДЕЛИКТЕН 238

Омар Хаямнан (*ятлав*) 243

М. Лермонтовтан (*ятлав*) 244

Гетеден Лермонтовтыкы (*ятлав*) 245

КУЫНДЕЛИКТЕН 246

Муьсекедей куванаман йьрга мен (*ятлав*) 255

«Ногай уьйден шыгып кетсе...» (*ятлав*) 256

«Куьн юрген ерлерде...» (*ятлав*) 256

Коьшпели толгав (*ятлав*) 256

КУЪНДЕЛИКТЕН	258
КУЪНДЕЛИКТЕН	260
«Кобк денгызге...» (ятлав)	262
«Акыйкатлык негизинде айтувдынъ...» (ятлав)	263
Авлда (ятлав)	264
«Терисликлер этип ойсыздан...» (ятлав)	264
«Яшамага асыкпайман...» (ятлав)	264
Бабтир толгавы (ятлав)	265
КУЪНДЕЛИКТЕН	266
«Оylim бар болса да...» (ятлав)	272
«Асыгаман, ялдайман...» (ятлав)	272
Атлантида йогалган (ятлав)	273
«Орак – элдинг шетинде...» (ятлав)	274
«Асан Кайгылы тувылман...» (ятлав)	275
Джамия яз этеди (хабар)	276
КУЪНДЕЛИКТЕН	281
Карабьгир (хабар)	283
КУЪНДЕЛИКТЕН	291
Сойлер бизим соьзимиз (макала)	294
Ян даласы (эссе)	311
«Келеекке назарым...» (хабар)	323
КУЪНДЕЛИКТЕН	341
«Аьзирлеймен сыпыра (ятлав)	343
Аманакай кашан келер? (хабар)	344
Йырсыз болмас кырларым (макала)	357
Мурат Аvezовка (ятлав)	361
Измирде – ногай байрагы	362
КУЪНДЕЛИКТЕН	381
Атам акында эскеруьвлер	383
«Яхшыдынъ да алгысы битпес...» (ятлав)	391
«Яхшы ян...» (ятлав)	391
Бир танысыма (ятлав)	392
Асылым (ятлав)	392
Казах шайыры Мукагали Макатаевтен (ятлав)	393
КУЪНДЕЛИКТЕН	394
Кельдиханнынъ эстелигине	395
КУЪНДЕЛИКТЕН	398

«Явады кар, явады...» (ятлав)	398
«Билгенимше яшадым...» (ятлав)	399
«Заман етсе таймага...» (ятлав)	399
«Куьн саввлеси тереземе ярык атса...» (ятлав)	399
«Ямпик кара уйге...» (ятлав)	400
«Яманга яхшылык этпе...» (ятлав)	400
«Тас болмас юмсак кумнан...» (ятлав)	400
«Олимсиз яшав йоклыгы...» (ятлав)	401
«Аьжел уйкы опканда...» (ятлав)	401
Ольим билмеген (ятлав)	402
Бактынъ болсын (ятлав)	402
Зоопаркта (ятлав)	403
«Садака йыйган тиленши...» (ятлав)	404
«Ат урлакай мен болсам ...» (ятлав)	404
«Куьтпесем де, билемен...» (ятлав)	404
«Энди де сени коьремен...» (ятлав)	405
Казахстан ман Россиядынъ дазувында (ятлав)	406
«Аьдем душыга йылап энеди...» (ятлав)	406
«Боьденедей йоргалап...» (ятлав)	407
Аскар тавга минген сонъ (ятлав)	407
Магомед Кожаевке (ятлав)	408
«Кирпиклеринъ елпилдеп...» (ятлав)	409
«Кокте ушкан карлыгаш...» (ятлав)	410
«Мен – таспан...» (ятлав)	410
Сеңде меним, коьзелдим...» (ятлав)	410
«Эске туьссенъ, коьзелим...» (ятлав)	410
«Карт сыйырда эт болмай...» (ятлав)	411
«Тамызлыгы болмаса...» (ятлав)	411
«Буьгуьн кимге керексинъ...» (ятлав)	411
«Мине буьгуьн менде де...» (ятлав)	411
«Яслык, эркин кустай...» (ятлав)	412
«Бир уйкен тилек сага...» (ятлав)	412
«Бу кужырлы дуньяда...» (ятлав)	412
«Ашшы бетлев соьзинъди...»	413
«Авла от пан баскан деп...»	413
«Курып кеткен тамырга...» (ятлав)	414
Алибийдинъ йырын тынълап... (ятлав)	414
«Яшавды сатып алмага...» (ятлав)	415
«Кимим бар...» (ятлав)	415
«Мутпага керек десе де...» (ятлав)	416
«Танъ атып...» (ятлав)	418
«Бутакларын ййып кенъ...» (ятлав)	418
«Ер кушаклап яткаңда...» (ятлав)	419
«Яшавымды тергеймен...» (ятлав)	420
«Домбырашы Каирбек Межитовка (ятлав)	420
«Барым бизде сондай ян...» (ятлав)	421
«Оьлген шымшык...» (ятлав)	421
«Язда исси болгаңда...» (ятлав)	422
«Тогъзыншы шарлакка ушып...» (ятлав)	423
«Мен базарга бараман...» (ятлав)	423
«Саткыншылар коьп болып...» (ятлав)	423
«Кезуевли куьн батканда...» (ятлав)	424
«Яланъаяк балалыгым...» (ятлав)	424
«Бизим кала орам ман...» (ятлав)	425
«Куьн-бабамыз бир де армай...» (ятлав)	426
«Асыкпа, бек тебинип...» (ятлав)	426

«Авылдагы уйимди сагынып...» (ятлав)	427
«Агаш домбыра йырлайды...» (ятлав)	427
«Яланг аяк, яланг бас шапкан...» (ятлав)	428
«Яне орамга шыksam...» (ятлав)	428
«Акшага аласынъ...» (ятлав)	429
«Сав дуньямды ап ак этип...» (ятлав)	429
«Эстен кетпей турады...» (ятлав)	431
«Язык меним авылым!» (ятлав)	431
«Биз, аьжел келер деп...»	431
«Аьжел куткарувшы болады...»	432
«Акка кара деп юрилсе...» (ятлав)	432
«Касарткыдай каныгып...» (ятлав)	432
«Саьарли танг келгенде...» (ятлав)	433
«Халкын сатканларга...» (ятлав)	433
«Эй, йигитлер, йигитлер...» (ятлав)	434
«Терен куйды казгандай...» (ятлав)	434
«Ногай дала – Уллы дала!» (ятлав)	435
«Тав басына конма сен...» (ятлав)	436
«Туьске тагы келесинъ...» (ятлав)	436
Ол да неди, аявлым? (ятлав)	436
Эп суьюв (ятлав)	437
«Суьюв отга кызып янган...» (ятлав)	437
«Шоьлмек толы ишимлик...» (ятлав)	437
«Сырга толы сол шоьлмек...» (ятлав)	438
«Тынъла мени, аьзизим...» (ятлав)	438
«Насип оьзинг колынгда...» (ятлав)	438
«Бас-сапырькка айланьп...» (ятлав)	438
«Яманлыкты англамай...» (ятлав)	438
«Ай, ямагат, досларым...» (ятлав)	439
«Ай, канъыма, канъыма!» (ятлав)	439
«Юрек катканда...» (ятлав)	440
Шайырларга (ятлав)	441
Халкыма (ятлав)	442

Иса Суюнович Капаев

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

3 ТОМ

Повесть, рассказы, миниатюры, стихи

На ногайском языке

Редакция и корректура — *И. С. Капаев*
Оформление, художественно-техническое
редактирование — *А. Я. Алимova*
Компьютерная графика и вёрстка — *А.Я. Уиежова*

Подписано к печати 17.12.13.

Формат 84x108^{1/32}. Бумага офсетная.

Гарнитура «NewBaskervilleCTT». Печать офсетная.

Усл. печ. л. 22. Усл. кр.-отт. 23,5. Уч.-изд. л. 16,85.

Тираж 350 экз. Заказ №

Издательство «Голос-Пресс»
127051, Москва, Цветной бульвар, д. 32
Тел./факс: (495) 625-44-61
E-mail: golos-press@km.ru

Отпечатано с готового оригинал-макета
в ОАО «Издательско-полиграфическая фирма «Ставрополь»».
355035, г. Ставрополь, ул. Спартака, 8.

K20

Капаев И.С. Собрание сочинений в четырех томах. Том 3. Повесть, рассказы, миниатюры, стихи. 2014—448 с.

ISBN 978-5-7117-0699-1

84(2Рос-Нор)6-4